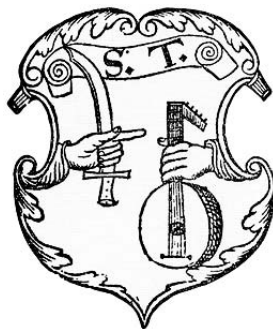

Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika
(Tanulmányok)

Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika

A 2006. évi budapesti és kolozsvári
Tinódi-konferenciák előadásai

Szerkesztette
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Kriterion Könyvkiadó
KOLOZSVÁR, 2008

Tartalom

<i>Vala-minta (Beköszöntő)</i> (CsÖRSZ Rumen István)	7
„Minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak” (JANKOVICS József, VIRÁGH László, GÁBOR Csilla)	10
„ <i>Az mi keveset írtam, igazat írtam</i> ” (Tinódi, a versszerző)	15
VADAI István: <i>História és fabula</i>	17
G. CZINTOS EMESE: <i>A históriás ének mint beszéd mód: A delectatio nyomai</i> a XVI. századi históriás énekekben	31
ÁCS Pál: <i>Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely</i>	43
DOMOKOS GYÖNGYI: <i>Függőbeszéd Zsámbokyra, avagy Az Eger vár</i> viadaljáról való ének szövegvariánsai	55
VADAI István: <i>Kolozsvárott kötetet komponálni</i>	79
PAP BALÁZS: <i>Tinódi „bibliai” históriái</i>	87
EGYED Emese: <i>Az áldozat</i>	99
PACZOLAY Gyula: <i>Proverbiумok a Cronicában</i>	117
KERNY Terézia: <i>Luxemburgi Zsigmond halála és váradi sírja Tinódi leírása alapján</i>	143
„ <i>Dávid begedős mast es ez világban</i> ” (Tinódi, a muzsikusz)	161
KIRÁLY Péter: „ <i>Szép nótákkal önökleni tudom szörzeni</i> ” – Tinódi, a tudatos zenész	163
LANTOS SZABÓ István: <i>Tinódi lantja, avagy hogyan hangzanak</i> a Cronica dallamai?	179
„ <i>Keveset olvasok róla krónikában</i> ” (Verses epika és emlékezet)	197
LÖKÖS Péter: <i>Tinódi Sebestyén és Csabai Mátyás: Eger 1552. évi ostromának</i> két első megörökítője	199
KOBZOS KISS Tamás: „ <i>Lippának erős vívása</i> ” Paul Speltacher német zsoldoskatona szerint	215
SUDÁR Balázs: <i>A „török Tinódi” és az oszmán históriás énekek</i>	225
FARMATI ANNA: <i>Himnuszok és históriák – szenttérténetek a XVII. századi</i> katolikus énekgyakorlatban	247
TÓTH Tünde: <i>Tolditól Miklósig: Előítéletek az irodalomtörténet-írásban</i>	257
VAJDA András: „ <i>Íme itt állsz vándor az ősi Sáromberkén</i> ” Egy verses helytörténeti kéismonográfia és kontextusai	287
Függelék	307
<i>Tinódi-kronológia (Életrajz és kultusz)</i> (SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza)	309
<i>Rövidítések</i>	361
<i>Névmutató</i>	362

Vala-minta (Beköszöntő)

2006-ban emlékezett meg a magyar irodalomtudomány Tinódi Sebestyén halálának 450. évfordulójáról. Bár túlzás volna az *emlékév* kifejezés, mégis több olyan rendezvényre sor került ekkor, amely egyik legismertebb XVI. századi költőnk életművével foglalkozott. Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Régizenei Társaság 2006. május 5-én Budapesten, az Illyés Gyula Archívumban rendezett emlékülést „*Az mi keveset írtam, igazat írtam*”. Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika címmel, 2006. december 9-én pedig a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar tanszéke (magyarországi vendégelőadókkal kiegészítve) „*Lőn ennek írása az jó Kolozsvárba*” címmel. Abban az évben ez volt a harmadik közös konferencia Kolozsváron a két műhely részvételével (a reneszánsz-kutatók *Emlékezett és devóció a régi magyar irodalomban* címmel tanácskoztak, a XVIII. század kutatói pedig *Felvilágosodás, Erdély* témakörben). Mindez világosan jelzi azt a lehetőséget, amely a határon inneni és túli magyar tudományos közösségek együttműködésében rejlik, s amely évről évre bővül.

E kötetben javarészt a budapesti és kolozsvári tanácskozáson elhangzott előadásokat adjuk közre. Ezek sorát egy, kifejezetten e kötet számára, felkérésre készült tanulmány (Király Péter) és egy doktori értekezésből kiemelt fejezet (Domokos Gyöngyi) egészíti ki, valamint a Tinódi életének utolsó színhelyén, Sárváron évek óta rendszeresen (2006-ban is!) megrendezett emlékülések egyik előadása (Kerny Terézia).

Kétségtelen, hogy Tinódi Sebestyén életművét több tudományág tudja vizsgálni a maga sajátos módszereivel; mostani összeállításunkból viszont hiányoznak a történészek. Más kérdés, hogy a XVIII–XIX. századi kútfőktől Sugár István és Szakály Ferenc *Cronica*-kiadásig (1984) szinte mindenki elsősorban történeti forrásként kezelte Tinódi históriáit, tehát e téren valamivel több előzményre tekinthetünk vissza. Az irodalom- és zenetörténeti sztereotípiák lebontása viszont jelentős késéssel indult meg az 1990-es években. E téren (is) feltétlenül szükségesek az interdiszciplináris kutatások: ezekre biztatnak a rendhagyó ajánlások, három kutatási irány képviselőinek tollából.

A „Tinódi-jelenség” magába foglalja az első önálló magyar nyomtatott kötetkompozíciót, a kortárs politikai és hadiesemények tényfeltáró „újságírói” bemutatását, a főúri szolgálatban álló énekszerző érdemeiért „elvárható” nemesi előjogokat, mindeközben a hegedős énekmondás önsajnálatató gesztusait és tréfás panaszait, a humanista metrikus dallamok és a reneszánsz lantzene sokszorosan átszűrte, mégis világosan érezhető hatását – s mint tudjuk, az első iro-

dalmi elhatárolódó gesztusokat a monoton rímelést megvető Szenci Molnár Albert, Gyöngyösi István és később Arany János részéről. Tinódi Sebestyén jelenkori recepcióját egyaránt jellemzi az állandó jelenlét a kánonban (az ifjúsági regényektől a köztéri szobrokon át a régizenei mozgalomig), másrészt a megtűrttség, a kezdőknek kijáró, méltatlan legyintések. Pedig a kiterjedt művelődéstörténeti mező, amelyet a fentiek kijelölnek Tinódi számára, sok más szerző és alkotás jelenlétét is feltételezi a kontextusban. Magánya tehát viszonylagos, s mindaz, ami egyedivé teszi őt a XVI. század magyar irodalmában, bizony az elsők közé sorolja az öntudatos, anyanyelvű világi értelmiségiek között.

A kötet tanulmányait három nagy csoportra osztottuk. Az első a Tinódi-életműhöz közvetlenül kapcsolódó irodalomtörténeti kutatásokról ad számot. Itt a *Cronica* kolozsvári megjelentetésének közéleti üzenetétől és repertoárjának későbbi átdolgozásaitól az akrosztichonokon át az egri hősök közel sem annyira harmonikus viszonyáról olvashatunk. A *Cronica*-ban szereplő közmondásokból gazdag adattár készült, egy másik tanulmány pedig a Zsigmond királyról szóló história részleteit vizsgálja mint művészettörténeti értékű leírást. Egy másik elhanyagolt műfajcsoport, a bibliai históriák köréből is szerepel tanulmány, illetve Tinódi más műveinek rejtett biblikus üzeneteiről. Mindezek főként Tinódi sokféle belpolitikai szempontot egyesítő, egyszerre óvatos és merész, de mindenképp lenyűgözően tudatos értelmiségi szerepvállalásait tükrözik, akinek a vándor énekmondók keserű kenyerére való hivatkozás egy idő után már csak toposz, hitelesítő gesztus.

A második csoport tisztázza a neves lantos zenei műveltségének kereteit, valamint közreadja dallamainak új, a reneszánsz modális hangsorelmélet szerinti olvasatait, új korszakot nyitva ezzel a Szabolcsi Bence és Csomasz Tóth Kálmán óta megoldottnak tűnő, valójában teljesen elhanyagolt Tinódi-zenefilológiában. Ezek az adatok nem csupán a tudomány számára tanulságosak, hanem a Tinódi-dallamok jelenkori megszólaltatásához is. Újrafelfedezett művei ugyanis már a zenei historizmus első pillanatától, a Nemzeti Múzeum dísztermében tartott XIX. századi hangversenyektől napjainkig jelen vannak a zenei köztudatban. Ebben egyaránt része van az oktatásnak (hiszen a *Summáját írom...* jóval ismertebb, mint bármely más egykorú magyar dallam!), Farkas Ferenc filmzenetémáinak, amelyek segítségével az *Egri csillagok* (1968) képsorai Tinódi-dallamokkal együtt vésődnek emlékezetünkbe, végül a régizenei mozgalomnak, amely évtizedek óta kereteket biztosít a históriás énekgyakorlat újratereztéséhez a koncerten vagy lemezeken hallható sokféle előadói értelmezésen keresztül. (Érdemes volna egyszer egy Tinódi-diszkográfiát és kottabibliográfiát készíteni, mivel jól példázná az eltérő megközelítéseket Benkő Dánieltől Kobzos Kiss Tamáson át Sebő Ferencig és a Ghymes együttesig.)

A harmadik fejezet tanulmányai más szerzők munkáin keresztül keresnek szempontokat a régi verses epika értelmezéséhez. E téren még nagyon sok tennivaló akad, hiszen sem a szájhangyomány, sem az írásos médiumok vizsgálata

nem vezethet önmagában eredményre. Mind Tinódi, mind az utána következő korok magyar törtéirái (ide értve a vallásos tárgyúakat is) egy rejtett és a kor-
ízlésnek megfelelően dinamikusan változó műfaji kánon nyomán születtek. Ez
nem csupán a magyarországi énekmondásból táplálkozott, hanem a külföldi
hatásokból is, ezek körébe pedig a humanista történetírókat, a német röplapok
históriás énekeit és valószínűleg a délszláv hősepikát is oda kell sorolnunk. Két
tanulmány olyan történelmi események verses feldolgozását ismerteti, amely-
ket Tinódi is megénekel: Eger és Lippa ostromát. A hódoltsági török epikus
énekmondásról szóló írás ugyanúgy leszámol néhány romantikus sztereotípiá-
val, miként Tinódi kapcsán a végvári katonák közt forgolódo, velük együtt
vitézkedő tollforgatóéval. (Kétségkívül nehéz megszabadulni a bárdok képzet-
körétől, hiszen még Peter Burke kiváló könyve, a *Népi kultúra a kora újkori Euró-
pában* sem mentes – nyilván Homérosz hatására – a végeket járó, vak Tinódi
fantomjától.) Másrészt érdemes felfedeznünk a régi verses epika hatását olyan
„korszerűbb” műfajokban, mint az ellenreformáció korának szenttörténetei,
illetve a jelenkori, helytörténeti-közeleti tárgyú versfaragás. Közöttük a XVIII–
XIX. századi ponyvákön terjedő, régebbi és újabb szövegek teremtenek konti-
nuitást, mint például az *Argirus* vagy Ilosvai Selymes Péter *Toldi*-históriája. Ez
utóbbi kapcsán bepillantathatunk Arany János hősteremtő és -átalakító költői
technikájába, valamint a Toldi Miklós figuráját övező szakirodalmi előítéletekbe.
A *Függelékben* egy olyan hiánypótló adattárat adunk közre immár nyomtatásban,
amely elektronikus vagy házilag kinyomtatott formában évek óta terjed az iro-
dalom- és zenetörténészek között: Tinódi Sebestyén életének és befogadástör-
ténetének legteljesebb kronológiáját, gazdag bibliográfiai hivatkozásokkal. Ez
minden további Tinódi-kutatás és az oktatás kiindulópontjaként szolgálhat.

A kötetben Tinódi versidézetei (a proverbiumokat bemutató adattár kivéte-
lével) *modern helyesírással* szerepelnek, de nem követik az 1984-es Sugár–Szakály-
féle kiadás mű-archaizmusait, amelyek valójában semmilyen átírási elvnek nem
felelnek meg. Az 1554. évi kötetet egységesen *Cronica* címmel idéztük.

A szerkesztő köszönetet mond mindazoknak, akik részt vettek a konfe-
renciák, illetve a kötet előkészítésében. Sorukból kiemelkedik Gábor Csilla,
a kolozsvári tanácskozás szervezője és állandó segítőársam a szerzőkkel való
kapcsolattartásban, valamint Jankovics József, aki biztosította az MTA Irodal-
omtudományi Intézetének szakmai támogatását. A „Tinódi-émlék”-et
szinte egy személyben megtestesítő Szentmártoni Szabó Géza úgyszintén so-
kat tett azért, hogy a konferenciák megvalósulhassanak. Végül: úgy érzem,
valamennyien köszönettel tartozunk a Kriterion Kiadónak, hogy – miként
1554-ben a Hoffgreff-nyomda a *Cronicát* – felvállalta e tanulmánykötet meg-
jelentetését, s így jelképesen mégiscsak „lőn ennek írása az jó Kolozsvárba”.

Csörsz Rumen István

Budán, 2008. Pünkösöd hetében

„Minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak”

Tinódinak híják mind ez országban

Van az évfordulóknak értelmük és hasznuk. Tinódi Sebestyén halálának négy és fél százados évfordulója is meghozta valódi gyümölcsét: egész évben tartó ünneplése nemcsak az emlékezés, a hagyománytisztelet és a pozitív kultusz-képzés, hanem az újraolvasás és újrafelfedezés, a rekanonizáció jegyében telt. Sőt, kapóra is jött az alkalom, a szükség együtt járt a lehetőséggel: az újraolvasás megteremtette az újraértelmezés, az átértékelés modern eszközeit. Az alkotó életére és művészetére vonatkozó új adatok és felismerések, az életmű alaposabb és mélyebb – mert több tudományág (történelem, irodalom- és nyelvtörténet, zenetörténet, poétika- és retorikátörténet, textológia) összefogása alapján történő – ismerete megnyitotta a terepet egy, a mai tudáson alapuló, határozottabb kontúrokkal körvonalazott, friss színekkel gazdagodó új Tinódi-kép kialakításához. Nagyon kellett már az átértékelés gesztusán alapuló, a rekanonizációhoz elengedhetetlen, a mai tudományos igényeknek megfelelő szintézisre törekvés. Elődeink oly sötétre, egyhangúan színtelenre, pontatlanra festették portréját, hogy annak kárát látta a költő magyar versszerzésben betöltött helyének, szerepének és súlyának kijelölése is. Súlyos mulasztások történtek: még az utóbbi évtizedekben felerősödött textológiai érdeklődés ellenére sem látott nyomdafestéket igényes modern kiadásban a teljes költői életmű, s néhány kísérletől eltekintve, a szakma korábbi – elégtelen tudásra, elavult szempontokra és módszerekre, információhiányra vagy tévedésre alapozott – közhelyei ismétlődtek a szakirodalomban. Az emlékév eseményei és eddigi eredményei már jelzik: remélhetőleg megváltozik e negatív helyzetkép.

Balassi kétéves volt, amikor Tinódi meghalt. A halálát követő fél évszázad alatt költészeti forradalom ment végbe Magyarországon. Megszületett a szövegvers, elkezdődött a dallam jelentőségének fokozatos visszaszorulása, felerősödött a fikció és a kompozíció szövegalakító szerepének, kisebb és nagyobb szerkezetek tudatos szervezésének súlya. Fontossá vált a poétika és a retorika mérvadó szabályainak követése, a formai-verstechnikai megoldások, intertextuális utalások előtérbe helyezése. A dallam tagadásával, a Tinódi-szövegahagyomány ismeretében és annak felhasználásával, ám poétikai gyakorlatának elutasítása jegyében fogalmazta meg programját Zrínyi és főként Gyöngyösi. E folyamat lezajlásáról Kemény János-versének, a *Porából megéledett Főnixnek* az olvasóhoz címzett ajánlása tudósít:

... a poésist is követtem ezen verses históriácskának dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.

Jól látható új költészeti program, beszédmód bejelentése történik Gyöngyösinél, egy másikkal, Tinódinak – a barokk költő szerint – a valóságot követő, egyszerűbb versbeszédével szemben. Hangsúlyoznunk kell, hogy az „egyögyűség” Gyöngyösinél nem azt jelenti, hogy rossz és primitív, hanem azt, hogy egy történeti kronológiai rendet követő, egyszerű, dísztelen, költői alakzatokkal fel nem ékesített, képekben-leírásokban-kitérőkben szegényes, a fikciós eljárásokat nélkülöző, puritán, didaktikus, moralizáló elbeszélés, monoton rímeléssel előadva. A kései kolléga poétikai elméletében és gyakorlatában is jelen van ugyan a történelmi hűsége való törekvés – *Murányi Vénuszát* maga nevezi „egyögyű históriám”-nak –, de a „fabulás dolgok”-ra, vagyis a fikcióra, a mitológiai történetek felhasználására, s a versek fülnek kedves, szép és jó hangzására teszi a hangsúlyt: a szellemi élvezet nyújtása, a szórakoztatás a célja.

Nem iktatja ki saját költői hagyományából Tinódit, ahogy beépítette Balasit és Rimayt, dialógust folytatott Zrínyivel, s intertextuális játékot űzött az antik klasszikusokkal.

De hiszen a híradás, a tudósítás és a tanítás elsődleges funkciója mellett szórakoztatni akart Tinódi Sebestyén is, a lantos. Csak ő asztali szórakoztatóként, zenével kísért előadással a *ballgatót* igyekezett több szempontból is kiszolgálni, Gyöngyösi pedig az *olvasó* számára kínált inkább élményt. Tinódinál az éneklés és a zenélés az írói feladat előtt járt, vagy azzal legalábbis egyenrangú volt, s a kor befogadóinál, a jó zenészen vélhetőleg nem dűskáló hallgatóságnál e képességének minden bizonnyal nagy hasznát vehette. A XVI. századi főurak egymástól kéregették kölcsön zenészeiket egy-egy (vagy több) alkalomra. (Keresztelőre, névnapra, lakodalomra.) Rendkívül fontos volt számukra az élvezetes időtöltésnek ez a módja. Zólyomi Miklós Balassi halálának évében írta Székelyhidáról Kereki Jánosnak: „Az virginást kegyelmed küldje ide, mert semmi emberek vagyunk anélkül.” (MOL, Zichy cs. lt., P 707, 514. cs. 01929.) S valószínűleg nem csak szellemes topikus-fikciós verszáró funkciót töltött be nála a hegedűs-énekekre jellemző, panaszkodó „keletkezéstörténeti” helyzet- és állapotleírás; a zenészek ritkaságuk ellenére sem lehettek a társaság rangjuk fölött megbecsült tagjai. Nem nagyon lehetett ő sem kivétel, a maguknak „takaró” udvarbírák és kulcsárok „nem úr hírével” neki is gyakorta „bödös bort” adhattak. Az ő szemükben nem sokat jelenthetett irodalmi munkássága, nekik valóban csak „Sebők deák” volt. Ilyen lehetett a korabeli átlagos zenészsors. Beszédes bizonyíték erre

Diósi Mihály tisztartó levele, aki Telegdinét kérte (Bereg)szentmiklós várából 1631. december 10-én, hogy figyelmeztesse férjét, mert az állandó éhezés és fizetlenség miatt zenészei, a cimbalmos és a hegedűs megszöktek tőle, s ő vasba veretve vitette vissza őket. E kegyetlen bánásmód azért nem lehetett mindennapos, és a zenészekhez méltatlannak látszik. (*Uo.*, 543. cs., 011679.)

Bizonyos vagyok abban – s vélekedésemben a konferenciák előadásai még inkább megerősítenek –, hogy Gyöngyösi István és Tinódi Sebestyén költészettörténeti szempontból közelebb állnak egymáshoz, mint eddig gondoltuk, s a költőelőd jelentősége a magyar versírás történetében nagyobb lesz e tanácskozások után, mint előttük volt. Alaposabban megismerjük életművét, műveinek forrásait, jellegzetességeit és kontextusát, valamint a vándor énekmondó nagyfokú poétikai tudatosságát, kiváló vers- és kötetszerkesztő képességét. Rejtett, ám itt leleplezett technikai bravúrait, virtuóz játékoságát, humorát – s felfedezhetjük a színesebb, alkotóbb zenészi egyéniségét is. Még talán rímeinek egyhangúsága is „fűlgönyörködtetőbbé” nemesedik.

Jankovics József

MTA Irodalomtudományi Intézet, Reneszánsz Osztály

*

A jelen kötetben olvasható tanulmányok és a végleges szövegváltozatok kialakítása – vagyis a szóban elhangzó előadások és a konferenciáműfaj szerves részét képező szakmai viták – számára egy budapesti és egy kolozsvári rendezvény teremtett fórumot. Ennek apropója Tinódi Lantos Sebestyén halálának 450 éves évfordulója volt. Fonák dolognak tűnhet megünnepelni valamely halálévfordulót; csak hogy a jeles életművek esetében – akár csak a hagiográfiában – a halál eseménye egy új élet, a hatás- és befogadástörténet kezdetét jelenti: a kötet írásai, amellet, hogy új szempontokkal járulnak hozzá Tinódi irodalom- és zenetörténeti értékeléséhez, az epikus énekhagyomány szerteágazó és máig tartó irányaira is figyelnek. A hatás- és befogadástörténet pedig az emlékezet működésére épül: visszamenőleg „ad értéket” a műnek. Ahogyan visszamenőleg lesz történelemmé az események egymást követő sora, az emlékezet és az emlékezés strukturáló természetének köszönhetően.

Tinódi Lantos Sebestyén életművét a históriás ének hagyományrendjében szokás elhelyezni, a szóbeli és írott megnyilatkozások határmezsgyéjén. A régebbi kutatások mintha az oralitáshoz való kapcsolódását hangsúlyozták volna inkább: ehhez képest mindenképpen öröndetes újdonságnak számítanak a kötetünkben olvasható és hangsúlyossá váló azon tanulmányok, amelyek bebizonyítják – például az akrosztichonok elemzése révén –, hogy Tinódi énekei eleve írásban keletkeztek, vagyis nem utólag jegyezték le a szóbeli előadás során kialakult valamelyik változatot. Ha nem is mindig mondja ki explicit módon, de több szerző rámutat az írásnak mint kultúra- és emlékezetformáló gyakorlatnak

XVI. századi jelentőségére, amikor a *Cronica* kötetkompozíciójának kérdéseit taglalja, illetőleg amikor a szerkesztésmódot mint az emlékezés „helyét” vagy a szövegahagyományozódást mint sajátos emlékezeti formát vizsgálja. Mindez pedig harmonikusan összecseng Tinódinak az olvasóhoz címzett azon szavaival, amelyekkel énekeinek összegyűjtését és kiadását indokolja: „ki lenne az több krónikák között végemléközet”. Végemlékezet, azaz a „lött dolgok” – akár csaták, politikai fordulatok, akár hétköznapi események és lelkiállapotok – megörökítése és történetté formálása, egyfajta kanonizációja. Ha elfogadható Jan Assmann állítása, miszerint múlt azáltal keletkezik, hogy az ember viszonyba lép vele, akkor Tinódi múltteremtő teljesítménye vitán felül áll.

És hogy a „végemléközet” mennyivel hatékonyabb volt annál, amiről maga az énekszerző megemlékezik, annak ékes bizonyítéka éppen az a mód, ahogyan a históriás énekköltés és -mondás mint írás- és énekszókás továbbörökítődött a XVII. századi énekgyakorlattól a XX. századi verses falumonográfiáig.

Gábor Csilla

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar tanszék (Kolozsvár)

*

Van egy zen mondás, amely szerint, ha valaki egyedül, egy zárt szobában ki mondja az igazságot, ez a tény önmagában is elég arra, hogy megváltoztassa a világot. „Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat bé nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam.” Márpedig Tinódi nem egy zárt szobában tette ezt, hanem világgá kiáltotta, nem titkolván szándékát ennek a világnak megváltoztatását illetően. Vajon mennyivel alakult volna másként a magyar történelem a XVI. században Tinódi nélkül?

Ki volt ő tulajdonképpen? Költő, zeneszerző vagy történetíró? Vagy esetleg újságíró? Mind a négy státusa bizonyítható és szándékában is tettenérhető *Cronica*jának előszavában: „Ez jelenvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvívó, várak-várasok rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság üdvességes, tisztösségös megmardásokra, az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozzanak.” Vagy: „...mert jól tudom az bölcs fejedelmeknek erkölcsöket, hogy minden újságnak írását örömet látják és olvassák. Vagy nyereség, avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség.” Ismét másutt: „külemb külemb fejedelmeknek, császároknak, királyoknak, hercegöknek hadokat, viadaljokat ritmus szerint magyar nyelvön énöbke szép nótákval énökleni tudom szörzeni” – mondja valódi reneszánsz öntudattal.

Valljuk meg őszintén: Tinódival az irodalomtörténet elég mostohán bánt. Se szeri, se száma a költészetét elmarasztaló megjegyzéseknek, amelyeket most semmiképpen sem szeretnék felidézni még említés szintjén sem. Mindenkinek ajánlom azonban, kísérelje meg legalább valamelyik rövidebb históriáját *végigéne-*

kelni. Az eddigi vizsgálódók, akik rossz véleménnyel voltak költői munkásságáról, ezt bizonyára nem tették meg. Legtöbben talán még a dallamokat sem ismerték, kottát sem tudtak olvasni. Mindannyian elkövették azt a hibát, hogy egy-egy szeletét vizsgálták ennek a sokrétű életműnek, amely szeletek azonban önmagukban nem értékelhetők, csak egymással való összefüggésükben. Az irodalmi oldalról közelítők (maga Arany János is, aki pedig zeneileg művelt volt) elfeledték, hogy énekelt költészetről van szó, amelyben a dallammal előadott vers hiányosságai másodrendűvé válnak, sőt gyakran eltűnnek az ének kohéziót kölcsönző erejének köszönhetően. Maradt hát dolgunk a témával kapcsolatban. Hogy úgy mondjam, Tinódit rehabilitálnunk illik, sőt kell.

A 2006. évi konferenciákkal és e kötettel kapcsolatban mindenekelőtt azt tartom fontosnak, hogy a magyar művelődéstörténetnek ez a jelentős alakja hosszú hallgatás után a halálának 450. évfordulójára való emlékezés kapcsán ismét az érdeklődés homlokterébe került. Talán sokaknak úgy tetszhetett: Tinódival kapcsolatosan már mindent megoldottunk, nincs semmi probléma. Hogy mennyire nem így van, az csak a végén fog kiderülni, de sejtéseink azért lehetnek erre vonatkozóan. Annak alapján, amit előzetesen olvastam, úgy gondolom, hogy a konferenciák és a kötet nem csak formális gesztusnak ígérkeznek, hanem érdemben is befolyásolják majd a Tinódi-kutatások további alakulását, és sok szempontból mérföldkövet jelentenek az eddigiekhez képest. Itt utalok Lantos Szabó István előadására, amely – mint azt majd látni fogják – a historikus szemlélet segítségével a Tinódi-dallamok hiteles értelmezését teszi lehetővé.

Sajnálatos, hogy a kulturális kormányzattól a megrendezésre semmiféle anyagi támogatást, de még csak biztatást sem kaptunk. Az Irodalomtudományi Intézet és a Magyar Régizenei Társaság teljesen önjáró módon, a saját erejéből szervezte meg a májusi konferenciát. Sajnálatos volt az is, hogy a hivatalos magyar zenetudomány nem képviseltette magát körünkben.

Mivel eseménysorozatokról történt említés, azt remélem, hogy mindennek még folytatása is lesz. Mint előzményt, megemlítem, hogy immár nyolc éve annak, hogy a Magyar Régizenei Társaság Molnár Pál újságíró sugallatára megalapította a Tinódi-lantot, mint olyan díjat, amelyet azoknak adományoz, akik a régi magyar (énekelt) verset a legavatottabban adják elő, vagy előadását, terjesztését, különös tekintettel az ifjúságra, elősegítik, támogatják. Az eddigi díjazottak: *Lantos Szabó István, Kuncz László, L. Kecskés András, Ferencz Éva, Csörsz Rumen István, Zádori Mária, Kobzos Kiss Tamás, Kátai Zoltán, Deák Endre.* A budapesti tanácskozás résztvevői között három díjazott is volt. Ez jelzi, hogy nem pusztán filológiai érdeklődésre, vagy muzeális megközelítésre alkalmas a régi korok művészete, hanem jelenkori kultúránk szerves részeként kezelve nemzeti önismeretünk nélkülözhetetlen alkotóeleme kell, hogy legyen.

Virág László

A Magyar Régizenei Társaság elnöke

Az mi keveset írtam, igazat írtam
(Tinódi, a versszerző)

VADAI ISTVÁN

História és fabula

Tinódi a maga korábban elismert szerző volt: ő az első költő, akinek saját kötete jelent meg magyarul nyomtatásban. Költői érdemeire való tekintettel nyert nemességet Ferdinánd királytól. Az irodalmi közízlés azonban nagyon korán elkezdte ezt a költői tekintélyt. Közismert, hogy Szenci Molnár Albert alig ötven év elteltével a *Psalterium* előszavában már elítélően nyilatkozott a históriás énekek verseléséről:

Az régi Magyar énekekben pedig avagj semmi egyenlő terminátioe nem voltac, avagj tiz versis egy másután mind egy igében ment ki, ahonnan az historias énekekben, számtalan az soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttýac, nem gyözne eleget rayta nevetni. De hálá Istenne, ez egynéhány esztendőkbén az mi emberinkis ékesb verseket szoktac írni.¹

Arany János is hasonló véleményt képviselt, s az önrímek és toldalékrímek ironikus elutasítását fogalmazta meg a *Vojtina levelei öccséhez* soraiban:

Te ugyanazon szót hangoztatod:
Igét igével, raggal a ragot.
„Hóssel – könnyeddel” keblét és szivét
Rímnek nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja...
(Ha ugyan jól emlékezem reája).

Szenci Molnár is, Arany is a rímtechnikát kifogásolják. Hogy ez a bírálat történeti poétikai nézőpontból helytelen, arra már Horváth Iván rámutatott Balassi-könyvében.² Magam egy családi anekdotával szoktam megvilágítani a

1 SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium ungaricum* [...], Hernborn 1607. RMNy 962. Modern kiadása: *Szenci Molnár Albert költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (RMKT XVII/6), 14–16. A szöveget TÓTH Tünde, „Egy vers nemének megjobbitott modgyai” – *Szenci Molnár Albert a versről*, ItK, XCVII(1993), 501–509, 6. lábjegyzete alapján javítottuk.

2 HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 192–200.

szituációt. Amikor a kisfiaim a *Mažsolát* nézték a tévében, megkérdezték, hogy a rendező bácsi miért csinálta a mesét fekete-fehérben. És nem nagyon értették, hogy azért, mert akkor még nem volt színes tévé. Tinódi azért használ önrímeteket, mert ez a kor szokásos, mindenki által elfogadott rímtechnikája, és azért nem használ látványos tiszta rímeket, mert akkor még nem volt színes tévé.

Ha mentegezni akarnánk Tinódit, mondhatnánk, hogy ő még a szóbeliség és az írásbeliség határmezsgyéjén áll, verstechnikája még az orális hagyományhoz igazodik, s ez a kezdetleges technika tűnik Szenci Molnár számára oly nevetségesnek. De Tinódinak semmi szüksége nincs arra, hogy mentegessük. És nem azért, mert az oralitás és írásbeliség határmezsgyéjén állna. Nem is ott áll, hiszen minden verse akrosztichonos, vagyis minden versét írásban készítette el. Jól beszélt latinul, hiszen több akrosztichonját latinul fogalmazza, a *Zsigmond király és császár krónikáját* Thuróczy János *Cronica Hungarorum*ából és Antonio Bonfini *Rerum Ungaricum Decades*éből fordítja, széphistóriát szerez Guido da Columna *Historia Destructionis Troiae* című művéből. Deákos műveltségű szerző, aki a XVI. század többi deákos szerzőjével teljesen azonos módon szed versbe bibliai szöveget, történeti munkát, mitológiai tárgyú elbeszélést. Nincs okunk rá tehát, hogy Tinódit az orális költészethez közel, vagy legalábbis a XVI. század históriásének-szerzőihez képest közelebb helyezzük el. Sőt, éppen Tinódi az, aki hihetetlenül korán, már 1554-ben eljut a kor legmodernebb médiumáig, a nyomtatott kötetig, és majdnem teljes életművét egységes kompozícióba szervezve juttatja el olvasóközönségének. Éppen az a feltűnő, hogy mennyivel előrébb jár, mint a műfaj többi alkotója. Éppen hogy nem a primitivitás, hanem egyenesen a profizmus jellemzi.

Érdeemes kiemelni Szenci Molnár idézett bírálatából, hogy ő meg sem említi Tinódi nevét. A *régi magyar énekek* és a *históriás énekek* kifejezés a teljes XVI. századi mezőnyre vonatkozik, és azért szoktuk Tinódival összekapcsolni, mert őt tekintjük a históriás énekszerzők reprezentatív példájának. Jegyezzük meg gyorsan, hogy rímelés tekintetben nem is Tinódi Sebestyén a legerősebben vala-valázós szerző. Valkai András műveiben jóval erősebben jelentkezik ez a rímtechnikai megoldás.³ Könnyen lehet, hogy Szenci Molnár nem is a *Cronica* alapján foglalt állást, hanem Heltai *Cancionaléját* forgatta gyakorta. Tinódi profizmusa – vagyis az, hogy versei már igen korán, szerzői névvel megjelölve

3 Horváth Iván feltételez egyfajta „szekunder régiességet”, „sajátos mű-orális technikát”, mely szerint „Tinódi Chronicája, Hoffgreff énekeskönyve különös könyvek abban a tekintetben, hogy írástudó költők orális technikájú, paraleliztikus énekeit tartalmazzák” (*i. m.*, 197.). Véleményem szerint ez a feltételezés sem elsősorban Tinódira, hanem a teljes XVI. századi mezőnyre érvényes, bár némiképpen korlátozottabban, mint azt Horváth Iván feltételezi. A középkori orális hagyomány és a XVI. századi írott költészet közötti diszkontinuitással külön tanulmányban foglalkoztam: *Szóban kettő – írva négy (Az oralitás metrikájáról)*, előadás, MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005. június 29.

megjelentek – ahhoz vezet, hogy az egész műfaj legjelentősebb képviselőjeként a históriásének-szerzők jelölőjévé válik, s ezzel együtt a históriás énekekre vonatkozó bírálatok első számú céltáblájává.

Egy másik bíráló megjegyzés kapcsán ugyanezt gondolhatjuk. Gyöngyösi Istvánnak a Kemény János-eposzhoz írott utószavában szerepel egy sok szempontból érdekes megjegyzés:

...a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és más-féle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeztem ki a versek egygyűsűségével.⁴

A szerző a *históriát* és a *fabulát* állítja egymással szembe, azt állítja, hogy a história nem más, mint a *dolgok valósága*. Ezt „színlette meg”, azaz ékesítette fel „régiből fabulás dolgokkal”. Ugyanezt mondja,⁵ mint Zrínyi az *Adriai tengernek Syrenája* előszavában: „Fabulákkal kevertem az históriát [...], mert szebbnek is gondoltam úgy.”⁶

Bartók István úgy véli, hogy a Balassi néhány versének argumentumában felbukkanó *inventio poetica* „a tárgy előadásának módja, a nyelvi megformálás”,⁷ és többek között éppen a fentebbi Gyöngyösi-idézettel világít rá, hogy a *poézis* lényegéhez tartozik a „fabulás dolgokkal való megszínlés”.⁸ Zrínyi is az *ornatus*, a *felékesítés* érdekében keveri fabulákkal a históriát, mert *szzebbnek* gondolja úgy. E tekintetben, úgy hiszem, a két XVII. századi poéta ugyanezt mondja.

4 GYÖNGYÖSI István, *Porábul megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, Lócse, 1693; a szöveg legújabb modern kiadását sajtó alá rendezte: JANKOVICS József és NYERGES Judit, Bp., Balassi, 1999, 199–200.

5 Zrínyi és Gyöngyösi elő- és utószavainak összefüggésére, különös tekintettel a *fabula* és *história* terminusok szembeállítására, KOVÁCS Sándor Iván hívta fel a figyelmet: *Gyöngyösi Kemény-eposzáinak Zrínyi-imitációi*, ItK LXXXIX(1985), 389–414. = Uő., *Koboz és virginál*, Békéscsaba, 1990, 5–42.

6 ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bécs, 1651, a faksimile kiadást s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Akadémiai–Magyar Helikon, 1980.

7 BARTÓK István, „*habet etiam suas inventiones rhetorica*” – Balassi *inventio poetica*-ja, Iskolakultúra, 1996/9, 58–67.

8 BARTÓK István, *História és poézis – Gyöngyösi István megjegyzései a költészetről*, ItK, CIX(2005), 243–258. Az idézett Gyöngyösi-utószó retorikai és poétikai terminusainak alapos értelmezését nyújtja, nem tér ki azonban a história és az egygyűsűség szavak magyarázatára.

Lényeges különbséget látok azonban Gyöngyösi és Zrínyi história-fogalma között. Zrínyi ugyanis nem méri saját munkáját a históriás ének hagyományához, nem viszonyítja magát Tinódihoz, és úgy vélem, hogy eposza nem is tekinthető a históriás ének műfaji fejleményének.⁹ Ő ezen a helyen egyszerűen *történelem* értelemben használja a *história* szót. A *lött dolog* az, amitől eltér, amikor Szulimán halálát dédapja kezének tulajdonítja. Vagyis költői módon *alakítja* a történetet: módosítja, megváltoztatja a valóságot, fiktív történetet teremt. A *teremtő képzelet* bukkan fel Szenci Molnár latin–magyar szótárában is.¹⁰ A *história* nála finom distinkcióval nem pusztán *lött dolog*, hanem *meglött dolgoknak emlékezte*.

Gyöngyösi ezzel szemben nem a megmásításra, a módosításra helyezi a hangsúlyt, hanem a kiegészítésre, *közbenvetésre*, „akik nélkül is a história [...] valósága végben mehetett volna”. Gyöngyösi *história* szava itt magát a verset jelenti, ilyen értelemben használja az idézett rész is, *verses históriácskának* nevezi művét, de talán még beszédesebb, hogy Tinódi históriás énekeivel állítja szembe eljárását. Tinódi neve itt metonimikusan magát a históriás ének műfaját jelenti. Gyöngyösi a díszes, költői beszédet állítja szembe a dísztelen, költőietlen beszéddel, a versek *együgyűségével*.

Az *együgyűség* szó azonban kissé megtévesztő, mert önkéntelenül is mai jelentésében értjük, primitívséget, tanulatlanságot, bárdolatlanságot gondolunk mögé.¹¹ Kissé finomíthatja a képet, ha ismét felütjük Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárát,¹² ahol azt találjuk, hogy:

- 9 Nem tartjuk meggyőzőnek KLANICZAY Tibor érvelését, aki Zrínyi-monográfiájában (*Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964; 2., átdolg. kiadás, 82–97.) a magyar históriás énekek közvetlen hatását igyekszik kimutatni. Konkrét szövegpárhuzamot nem von, párhuzamai nem históriásének-specifikusak, illetve nem históriás énekekből valók.
- 10 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinovngaricum [...] Item vice versa Dictionarium Vn-garicolatinum [...]*, Nürnberg, 1604. RMNy 919. A faksimile kiadást s. a. r. KŐSZEGHY Péter, a kísérőtanulmányt írta IMRE Mihály, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1990 (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXV).
- 11 Például: SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve (Tinódi Sebestyén élete és életműve)* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984, 41.: „Tinódi énekeit olvasva az a benyomásunk támad, hogy kétségbeesett erőfeszítéssel vesszorokra tördelt prózát olvasunk, amelyet nem felelnek, hanem valósággal lebéklyóznak a fantáziátlan »vala-vala«- és ragrímek. Olyannyira, hogy egyes értékelői – például Acsády Ignác – minden költői tehetséget elvitatnak krónikásunktól. Némi joggal, ha azt vesszük, hogy Tinódi verselésének színvonala azokban az énekekben sem lendületesebb és emelkedettebb, ahol – mint például a bibliai széphistóriákban – az anyaga már eleve készen állt, s nem kellett bíbelődni töméntelen név és számadat megverselésével.”
- 12 SZENCI MOLNÁR, *i. m.*

Eggyügyü – Simplex
 Eggyügyüen – Simpliciter
 Eggyügyőség – Simplicitas

Ha a magyar–latin részhez lapozunk, visszafordíthatjuk a szót, és így szinonimákhoz jutunk:

Simplex – Egyes, Egyféle, Magában való – item Eggyügyü, Alázatos
 Simpliciter – Tisztán, Nyilván, Eggyügyün, Egyátlyába
 Simplicitas – Eggyügyőség, Elegyítetlenség

A szótár arról tanúskodik, hogy az *eggyügyőség* szónak nem volt feltétlenül erős negatív tartalma, nem kapcsolódott hozzá kizárólagosan afféle „micimacskós csekélyértelműség”. Ha egymás mellé helyezzük az *egyféle, tiszta, elegyítetlen* szavakat, világossá válik, hogy Gyöngyösi mit is érthetett *eggyügyőségen*, s mihez képest mondhatja azt, hogy *közbenvetésekkel* él, *szaporította és megszínlette* a históriát. Bartók Istvánnal egyetértve tehát azt mondhatjuk, hogy Gyöngyösi a költői eszközökkel való felékesítésben látja a poézis lényegét, s ezzel állítja szembe Tinódi *egyneműségét*. Ám a *költői* és *költőietlen* szembeállítás nem az *ügyesség* és *ügyetlenség* ellentéte, hanem a *sokféleség* és az *egyféleség*.

Tinódi Sebestyén tudósító énekeiben arra törekedett, hogy szintisza *históriát* írjon, egyértelműen minden más fölé rendelte az igazmondás követelményét. Számára a *fabula* – hogy ismét Szenci Molnár szótárát idézzük – *szófia beszéd, mesei hazudozóság*.¹³ Ő azt hangsúlyozza a *Cronica* előszavában,¹⁴ hogy: „Az mi keveset írtam, igazat írtam.”

Az egynemű históriás ének műfaját elsőként Toldy Ferenc próbálta rendszerezni 1864-es irodalomtörténetében.¹⁵ Az ő nyomán alakította ki Varjas Béla azt a felosztást, melyet a mai napig érvényesnek szoktunk tartani.¹⁶ Ez a felosztás a *vallásos, bibliai tárgyú* históriákat, a *történeti tárgyú* históriákat és a *regényes, szerelmi tárgyú* széphistóriákat különbözteti meg egymástól. Az alműfajoknak ez a rendszere a gyakorlatban használhatónak tűnik. Például igaz az, hogy a XVI. század folyamán ezek a tematikus csoportok változó népszerűségnek örvendnek. Szabályosan harmadszázados periódusokat jelölhetünk ki, melyekben rendre a bibliai, történeti és szerelmi tárgyú históriák vannak túlsúlyban.

¹³ *Ua.*

¹⁴ TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554. RMNy 109. A faksimile kiadást s. a. r. VARJAS Béla, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, II).

¹⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Pest, 1864.

¹⁶ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 126.

A tematikus osztályozás persze a XIX. századi pozitivistá irodalomtörténet-írás sajátja. Joggal vethető fel vele szemben, hogy olyasmire figyel, ami lényegtelen, s olyasmit hagy figyelmen kívül, ami lényeges. Efféle felosztás hozta létre például annak idején Balassi Bálint verseinek „vitézi” csoportját. Ez a megközelítés nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy léteztek-e ezek a tematikus csoportok a XVI. századi írott vagy íratlan poétikákban, s hogy a szerzők valóban ehhez a felosztáshoz igazodtak-e. Észre kell vennünk, hogy a kor embere számára a fenti csoportok mind megfértek a *lőtt dolog* kategóriáján belül, és csak a modern szemlélet lát éles különbséget közöttük. Ha arra figyelünk, hogy a vers mennyire ragaszkodik a történeti valósághoz, és mennyire enged teret a kitalált elemeknek, akkor észrevehetjük, hogy a három „témakör” három különböző viszonyt képvisel.

A bibliai tárgyú história a lehető leghitelesebb, hiszen a kor embere számára a Biblia megfellebbezhetetlen érvényű, feltétlenül igaz volt. A bibliai história teljesen nélkülözi a fiktív elemeket, mindenestül igaz. Ennek megfelelően a szerzők mindig ragaszkodnak a Szentírás történetéhez, azon nem módosítanak, legfeljebb az elmondott történet után fűznek tanulságot, morális megjegyzéseket. A történeti tárgyú história az előző csoporthoz képest már szubjektívebb, hiszen az eseménysor valóban megtörtént, ám annak az elbeszélése már a lejegyző nézőpontját érvényesíti, csak annyiban igaz, amennyiben a lejegyző helyesen figyelte meg, és adta vissza a történetet. Szándékos és akaratlan hibák, torzítások lehetnek benne. A regényes históriák, szerelmi történetek, mesés elbeszélések még egy fokkal közelebb állnak a fikcióhoz. A szerzők ugyan sohasem mulasztják el, hogy írott forrásra hivatkozzanak, ám világos, hogy egy novellisztikus szerelmi történet már inkább tekinthető kitalált eseménysornak, mintsem valóban megtörténtnek.

Pirnát Antal sokat idézett tanulmánya, a *Fabula és história*¹⁷ úgy állítja szembe a *res gesta* és *res ficta* szövegosztályait, mintha azok egymást kizáró dolgok lennének. Korábban láttuk már, hogy Zrínyi és Gyöngyösi fabulákkal *keverte, megszínlette és elegyítette* a históriát. Az iménti fejlődési sor pedig azt mutatja, hogy elgondolhatunk egy rendszert, melyben a *res gesta* az egyik végpont, a *res ficta* a másik, a műfajok rendszere pedig a kettő közötti spektrumban helyezhető el.¹⁸

17 PIRNÁT Antal, „*Fabula és história*”, ItK, LXXXVIII(1984), 137–149.

18 Teljesen ebben az értelemben fogalmaz SZILASI László, „*Kiknek bor lelkeik*” – *Tinódi Sebestyén a borfogyasztás hatásairól: a bor minőségéről szóló kritikai beszéd kezdetei a magyar kultúrában*, Jelenkor, 2004, 725.: „A história »lőtt dolog« (res gesta), olyan események pontos és hihető leírása, amelyek valóban megtörténtek, a fabula viszont kitalált, »költött dolog« (res ficta), teljes egészében a költői lelemény produktuma. Teljesen világos, hogy e két szélsőséges (s teljes tisztaságában természetesen sohasem létező) véglet között valóban kiépíthető egy bonyolult és árnyalt műfaji struktúra.” Majd a szöveghelyhez tartozó láb-

A história alműfajai például folyamatos haladást mutatnak az egyik felől a másik felé, a teljesen hiteles tárgytól (bibliai história) a szubjektív elemeket is megengedő, de hitelesnek szánt tárgyon át (történeti história) eljutnak a fiktív elemeket is megengedő, ám a hitelesség látszatát még mindig fenntartó témakörig (széphistória). Ez a szellemtörténetinek is nevezhető rendszer szabályos fejlődést lát a históriás ének történetében. Kérdés azonban, hogy ezt a rendszert a XVI. század szerzői átlátták-e, igazodtak-e ehhez?

Valójában nem. A XVI. századi szerző mindhárom esetben ugyanúgy járt el. Számára mindhárom esetben egy-egy idegen nyelvű szöveg a forrás (B-betűs példákkal élve: vagy Biblia, vagy Bonfini, vagy Boccaccio). Mindhárom esetben tiszteletben tartja a forrásszöveg autoritását, érinthetetlenségét. Értékelhetjük ugyan a szövegválasztást, hogy milyen szöveg tolmácsolására vállalkoznak a szerzők, de eljárásukat tekintve inkább az azonosságok a feltűnőek. Szolgai módon ragaszkodnak a mintáikhoz, legfeljebb kihagyásokat találunk bennük. Ez a kivonatoló, aprólékos, forráskövető módszer a deák irodalom sajátos tulajdonsága. Ez egyben azt jelenti, hogy a XVI. századi históriás ének nem a középkori orális költészetből származik, hanem a deákos, írásbeli műveltség műfaja.¹⁹

Egyetlen szerző nem illeszthető be ebbe a rendszerbe problémamentesen, s ez a szerző éppen Tinódi Sebestyén. Művelte ugyan a históriás ének mindhárom alműfaját, szerzett bibliai tárgyú históriákat, széphistóriát, megénekelt régmúlt eseményeket is, ám életművének legnagyobb részét jelenkorú eseményekről szerzett énekei teszik ki. Ezeket a történeteket pedig nem fordította, hanem megénekelte. Vagyis a Toldy–Varjas-féle műfaji rendszer legnagyobb hibájának azt tartom, hogy elfedi a különbséget *forrás fordítása* és *esemény elbeszélése* között. A *történeti tárgyú ének* kifejezés egyetlen csoportba helyezi a régmúltat és a jelenkorú eseményt megörökítő históriát, noha ez utóbbi teljesen másféle, kreatív módon jön létre.

Nem véletlen, hogy a fordítás útján létrejövő históriák vannak nagyobb számban. A Tinódi-típusú tudósító éneknek Tinódin kívül szinte alig vannak képviselői. Saját korából ő az egyedüli, akinek tudósító énekei ránk maradtak, de a XVI. század második feléből sem igen tudunk néhány szerzőnél, s néhány

jegyzetben: „Egy efféle struktúra esetleges történeti létezésére mutatnak pl. Bornemisza Péter e tárgyú kísérletei.” Itteni hivatkozás: SZILASI László, „*szybott módunk*” (*Szövegosztályok Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek című művében*) = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 561–571.

19 Lásd még: VADAI István, „*Ropp, csatt, patt!*” – *A lírikus Tinódi*, Tiszatáj, 2006. március, diákmelléklet.

veszedeleménél többet felsorolni.²⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy nemcsak abban tér el a század többi históriaszírójától, hogy a műfajt eljuttatja a szerkesztett és nyomtatott kötet szintjéig, hanem abban is, hogy amit eljuttat oda, az alkotásmódját illetően egyedi, csak rá jellemző. Megintcsak arra jutottunk, hogy Tinódi nem kezdetleges, hanem profi alkotó.

Ehhez képest a magyar irodalomtörténet meglehetősen furcsán viselkedik Tinódival kapcsolatban. Egyetért a Szenci–Arany-féle vala-valás bírálattal, és elmarasztalja Tinódi verselői készségét. Egyetért a Gyöngyösi-utószó fabulákat hiányoló megjegyzésével, és lemond arról az igényről, hogy Tinódiban vérbeli költőt lásson. Megelégszik azzal, hogy Tinódi igazmondását dicséri. Ennek a helyzetnek megfelelően mostoha a Tinódi-szövegkiadás jelenlegi helyzete is. Szilády Áron XIX. századi RMKT-kiadása²¹ óta egyetlen teljes Tinódi-kiadás sem jelent meg. Az egyetlen szóba jöhető modern szövegkiadás a Sugár István által sajtó alá rendezett 1984-es *Krónika*.²² Ez azonban, mint a címe is mutatja, nem tartalmazza Tinódi valamennyi költői művét, csak az 1554-es nyomtatvány anyagát. Sugár István kiadása történész munka, erre vall a korszerűnek egyáltalán nem nevezhető átirás, mely látszólag ejtéstükrözött modern átiratnak készült, valójában felesleges helyesírási archaizmusokkal cifrázott, szövegkritikailag elavult munka. A jegyzetek aprólékosan rögzítenek minden egyes *történelmi eseményre* vonatkozó adatot, de nem szerepelnek a jegyzetekben sem a *műfajokra*, sem a *versformákra*, sem a *dallamokra* vonatkozó információk.

Ezt a mostoha helyzetet csakis Tinódi költői műveinek új kritikai kiadása rendezheti. Az ehhez vezető úton egy fél lépést már igyekeztem tenni, elkészítettem valamennyi elérhető forrás betűhű átiratát, ezek összevetését, egy szövegkritikai kiadás főszövegét a hozzá tartozó tárgyi és nyelvi jegyzetekkel. A figyelembe veendő szövegforrások száma ugyan nem nagy, a korábbi kiadásokhoz képest mégis számos helyen lehet szövegjavítással élni. Egy korábbi dolgozatomban már tettem néhány javaslatot az akrosztichonok alapján történő javításokra.²³ Ezeken túlmenően is sok helyen javítható Tinódi szövege, most ízelítőül csupán három szövegjavítást mutatok be:

20 Tinódi 17 énekét tekinthetjük jelenkorú esemény megénekelésének: RPHA 395, 511, 844, 1210, 1237, 1239, 1244, 1245, 1261, 1266, 1286, 1292, 1332, 1334, 1355, 1381, 1382; más szerzőktől összesen 12 darabot sorolhatunk fel: RPHA 230, 245, 369, 375, 442, 508, 764, 1029, 1335, 1343, 1350, 3530.

21 TINÓDI Sebestyén *Összes művei*, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1881 (RMKT XVI/III).

22 TINÓDI, i. m. (1984).

23 VADAI István, *A függőleges beszéd – Tinódi akrosztichonjairól = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 617–638.

- 1) Az nagy kapunál kőfalt törének,
Szegettoronnál bástyája *békőknek*, (Egri históriának summája, 313–314)

A *Cronicában*, Sziládynál és Sugár Istvánnál is a *bástyája békőknek* kifejezés áll. Ilyen bástya azonban Eger várában nem volt. A Szeget-torony mellett a Bebek-bástya található,²⁴ vagyis a *Cronica* sajtóhibás. A kéziratban még *Bebek* állhatott, ebből egyetlen betűcserével előáll a *bekek* alak.

- 2) Igen vörös zászlót onnat hozának,
Balassa *Simon*, Varkucs Tamás szólának,
Hatvan alá száguldni bocsátának.
(*Varkucs Tamás idejébe lött csaták...*, 209–211.)

A *Cronicában* szóvégi *t*-betűvel a *Balassa Simont* névalakot találjuk. Mivel itt a tárgyeset teljesen értelmetlen, Szilády és Sugár a szóvégi *t*-betűt feleslegesnek ítélve *Balassa Simonra* javít. Ilyen nevű Balassát azonban nem ismerünk. A szóvégi felesleges *t* mutatja, hogy a *Cronica* sajtóhibás. A *t* törlése helyett azonban érdekesebb egy *g*-t pótolni a névbe, és így előáll a vélhetően helyes *Balassa Sigmont*, azaz Balassa Zsigmond (†1559) névalak.

- 3) Megszemlélé Kazul az császár hadát,
Elöl látá szép *képös*, íves hadát, (Szulimán császár..., 69–70.)

A *képös, íves had* kifejezést Sugár István ’képös ívvel’, ’festéssel díszített íjjal’ ellátott hadnak érti, és kiadásának jegyzetszótárában így magyarázza. Ugyan ebben a versben máshol is előkerül a *képös* jelző:

Császár hallá, készöle erejével,
Negyedfélszázezör lovag népével,
Tizenégyezör *képös* kopjás kézívösvel. (Szulimán császár..., 30–32.)

Sugár jegyzetszótárbeli magyarázata szerint itt ’írott kopjáról’, azaz ’festéssel díszített kopjáról’ van szó. Gyanús körülmény azonban, hogy mindkét idézetben *ívesekkel, kézívösvel* együtt szerepel a *képös* szó. Erős a gyanúnk, hogy nem az íjak és a kopják díszítéséről, festéséről van itt szó, hanem a *kép* szó mára már elhalványodott jelentéséről. Szenci Molnár Albert szótárában a *kép* szónál két alakot találunk: 1. ’imago’ 2. ’dárda’. Ahogyan Rimay János Ó, *szegény megromlott s elfogyott magyar nép...* kezdetű versében is ’kopja, dárda’ értelemben szerepel a

24 Lásd: *Eger vár históriája*, 159–164, 480, 811–812, 1116, 1271.

senyvedendő kép,²⁵ úgy Tinódinál is inkább 'dárdás, íves hadról', 'tizennégyezör dárdás, kopjás, kézivesről' van szó.

Tinódi Sebestyén életművének új kiadását tehát elengedhetetlenül szükségesnek gondolom, és nem csupán néhány szövegjavítás miatt. Fontos, hogy olyan irodalomtörténeti szempontú kiadás jöjjön létre, mely túllép az életműben pusztán történeti forrásdokumentumot látó szemléleten. Nemcsak a históriára figyel, hanem a fabulára is. Mert bármennyire is igazmondó szerző Tinódi, belátható, hogy bizonyos helyzetekben szisztematikusan fiktív mozzanatokkal él.

Állítsunk csak egymás mellé néhány jellegzetes kolofont. Hol is születik a história?

Ezt ki szörzé nagy betegös voltába
Kéncsös *Kassába egy füstös szobába*,
Tinódinak híják mind ez országba,
Ezörötszáz és az ötvenháromba. (Eger vár viadaljáról, 1553 tavasz)

Ezörötszáz íránk ötvenháromban,
Aranlábú *Debrecen* városában,
Tinódinak híják mind ez országba,
Szerzé buba *egy puszta kamorába*. (Török János vitézsége, 1553. ősz)

Ennek lön írása az jó *Kolozsvárba*,
Tinódi Sebestyén könnyomtatásába,
Szerzé nagy búbába *egy hideg szoba*,
Gyakran fű körmébe, mert nincs pénz tassolyába. (Ördög Mátyás veszedelme, 1553. tél)

Mindhárom idézett kolofon 1553-ból való, mégpedig sorrendben egy tavasszal, egy ősszel és egy télen szerzett históriából. Függetlenül attól, hogy milyen évszak van, függetlenül attól, hogy Kassán, Debrecenben vagy Kolozsvárott tanyázik-e a költő, a helyiség ahol az éneket szerzi: *egy füstös szoba*, *egy puszta kamora*, *egy hideg szoba*. Jegyezzük meg gyorsan, hogy a kassai helyszín a saját lakása, Debrecenben pedig Tinódit egykori gazdájának, Török Bálintnak a fia, a költő keresztkomája látja vendégül. Kissé furcsa tehát, hogy eközben *egy puszta kamorában* szállásolják el.

Az utolsónak idézett kolofonban az szerepelt, hogy költőnk *gyakran fű körmében*, s hogy *nincs pénz tassolyába*. Hasonló kifejezésekkel él Tinódi máskor is:

25 SZÉKELY Júlia, ÁCS Pál, „Mit jegyezz ez a kép?” – Egy Rimay-sor értelmezése = „Mint sok fát gyűmölcse!...” *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE, 1997, 29–33.

Sebestyén deák az kincses Kassába
Az végekről gondolkodik magába.
Írta ezörötszáz és negyvennyolcba,
Hideg télben fű körmében házába.

(*Varkucs Tamás idejében lött csaták...*, 1548)

Ezt ki szörzé, mast vajúszik Kassába,
Nevét megtalálják vers folyásába,
Ő beírta ezörhatodfélszázba,
Bánkódik, hogy kevés pénz ű tashyába.

(*Kapitán György bajviadalja*, 1550)

Miután ezek a fordulatok különböző helyzetekben változatlanul ismétlődnek, sztereotip fordulatoknak tekinthetők, akár csak a *hideg szoba*. Már a tudunkkal meglehetősen jó módon élő Catullus is arról panaszkodik egy versében, hogy csak akkor tudja barátját vendégül látni, ha az vacsorát is hoz magával,

mert bizony Catullus

erszényét már a pókok is beszótték.

(XIII., Dsida Jenő fordítása)

Sztereotip mozzanatnak vélhetjük azt is, hogy a szerző, *fél kedvében van, vajúszik, nagy betegős voltában* szerez éneket, de hogy vidámabb sztereotípiát is soroljunk, az *Udvarbírákról és kulcsárokról* szóló énekekben *az boros víz nádat terömt orrában*, az *Egervár viadaljának históriájában* pedig *vízfől nád teröm vala ő orrában*. Nyilvánvaló, hogy sem azt nem kell komolyan vennünk, hogy Tinódi orrában nádas nőne, de talán azt sem, hogy egyfolytában vizezett bort, sőt egyenesen tiszta vizet kellett innia. Természetesen nem tagadhatjuk, hogy a sanyarú körülményekből, a nélkülözésből, betegségből, bujdosásból *alkalomadtán* kijuthatott lantosunknak, azt azonban mégis túlzásnak tartjuk, hogy mindez *egyfolytában* történt volna vele.

Tinódi énekeinek a kolofonjaiban olyan fordulatokat használ, amelyeket más históriás énekek szerzői, sőt más hegedős énekek szerzői. Ő is előadta énekeit, és nyilván ismerte és gyakorolta azokat az előadói szakmához tartozó fordulatokat, amelyeket Európa-szerte használtak a vágáns költők, a mendikáns énekek szerzői. Jellemző, hogy a borra, ivásra történő utalás rendszeresen énekeinek kolofonjában fordul elő, hiszen az énekes ezzel a fordulattal hívta fel hallgatóinak a figyelmét arra, hogy az előadás után a produkcióért cserébe díjazás jár – hogy több legyen a pénz taslyában –, vagy legalábbis némi itóka dukál neki.

Olyan nyilvánvalóan egyszerű ilyen fordulatokat gyűjteni – például a Régi Magyar Versek Repertórium²⁶ külön nyilvántartja őket –, hogy nem nyújtjuk

26 *Répertoire de la poésie Hongroise ancienne*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István, Paris, 1992. Hálózati kiadása: magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/; Gépeskönyv, ContentWare Labs, 2000 v. 5.0.5

az időt más példák idézésével. A Tinódi-kolofonok felvillantásával arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a históriákban következetes igazmondáshoz ragaszkodó szerző énekei végén egyáltalán nem törekszik arra, hogy magáról is szintiszta igazat mondjon. Megelégszik azzal, hogy a nevén, a szereztetés helyén és idején túlmenően sablonos, és (tegyük gyorsan hozzá) fiktív, önironikus képet rajzoljon magáról.

Az *Udvarbírákról és kulcsárokról* szóló átkozódó ének több szempontból is érdekes éneke Tinódinak. Bonyhán szerezte, ami meglehetősen nagy kerülő Debrecenről Kolozsvár felé tartva, ide vélhetően azért látogatott el, mert találkozni akart Bethlen Farkas feleségével, a Török Bálinttal együtt raboskodó Majláth István leányával. Bizonyára szívesen látták itt is, nem is tudom másként olvasni az átkozódó szöveget, csak tréfás évődésként. Az ironikus szöveg nagyon hangsúlyos helyen, kötetzáró pozícióban szerepel.²⁷ Ha elképzelünk egy históriás éneket, hosszú történelemről szóló főrésszel, a végén pedig önreflexiót tartalmazó kolofonnal, akkor a *Cronica* szerkezete ennek pontosan megfelel: előbb történeti tárgyú énekek hosszú sora található benne, a legvégén pedig ott a kolofon helyén a személyes hangvételű záródarab, melyben a szerző jó bort kér énekeiért cserébe.

Ezek a Tinódi személyére vonatkozó információk önéletrajzi jellegűek. Érvényes rájuk Paul de Mannak az önéletrajzról szóló irodalomelméleti fejtegetése:²⁸ a szöveg létrehoz egy a névhez köthető arcot, és ezzel egyidőben meg is rongálja azt. „A narrátor – a szerzőt allegorikusan megjelenítő, következtetésképpen eltörölt alak(zat)”²⁹ Tinódi esetében ez azért jár súlyos következményekkel, mert valódi életrajzát szinte kizárólagosan ezekből a kolofonokból tudjuk rekonstruálni. Azon talán nem is lepődünk meg, hogy Dézsi Lajos 1912-es

27 Nem értek egyet Jankovics József azon véleményével, hogy a záróvers csupán helykitöltő jellegű lenne. „A rendkívül tudatosan megkomponált kötet végén, az utolsó hangsúlyos versben – Az udvarbírákról és kulcsárokról ítélező kötetzáró vers már csak ráadás, játékos lezárása a kötetnek, talán a fennmaradó szabad hely kitöltése végett –, [...] is az egyetértést, az egységet tette meg a sikeres harc alapfeltételének.” JANKOVICS József, *Tinódi török-képe = Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárovar, 1998. szeptember 10–11.*, Sárovar, Nádasdy Ferenc Múzeum, 1999, 131–140. A záróvers témáján túlmenően ellentmond ennek a *Cronica* feltételezhető nyomtatási sorrendje is. Úgy tűnik, hogy Hoffgreff a kötet második felével kezdte a nyomtatást, s ezalatt rendezte Tinódi sajtó alá az első részt. Erről részletesebben az MTA Irodalomtudományi Intézetének Gyulán 2005. május 25–28 között megrendezett konferenciáján (*A politikai műfajai a régi magyar irodalomban*) tartottam előadást *Fordulat a Tinódi-életmű végén* címmel.

28 Paul de MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.

29 Paul de MAN, *Az olvasás allegóriái*, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 1999, 109.

Tinódi-monográfiájában³⁰ készpénznek veszi ezeket az „adatokat”. Azon már inkább, hogy Szakály Ferenc az 1984-es Tinódi-kiadáshoz írt kísérőtanulmányában például megállapítja, hogy a lantos 1550-ben *vajúdott*, 1553-ban pedig *nagy betegős voltában* szerezte énekét.³¹ Fennáll annak a veszélye, hogy olyan képet alkotunk meg, mely néhány évszámon és városnéven túlmenően nem a lantos életkörülményeit mutatja be, hanem a XVI. századi énekmondók tipikus és topikus figuráját, vagy ha úgy tetszik: Tinódi „lírai önéletrajzát”.

Vigyázat, az igazmondó szerző metanyelven hazudik!

30 DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1912.

31 SZAKÁLY Ferenc = TINÓDI, *i. m.*, 9. (1984)

G. CZINTOS EMESE

A *delectatio* nyomai a XVI. századi históriás énekek kiadásáiban

A szórakoztatás mint szándék értelemszerűen kapcsolódik a mindenkori populáris irodalomhoz. Ez a kapcsolódás viszont korántsem volt mindig ennyire magától értetődő. Mi több, épp a XVI. század magyar irodalmi gondolkodásában sokáig nem volt helye a csupán a szórakoztatás-gyönyörködtetés szándékával fellépő irodalomnak. Ide máris fogalomtisztázás kívánczik: a szórakoztatás-gyönyörködtetés fogalompár ebben a formában sohasem fordul elő XVI. századi irodalomelméleti fejtegetésekben, ez a párosítás a kortárs irodalomtörténész visszavetítése. A két szó voltaképpen az irodalmi műnek ugyanazt a lehetséges funkcióját írja körül, más „hangszerelésben”: a gyönyörködtetés a latin poétikai kézikönyvekben leírt *delectatio* többé-kevésbé pontos magyarázata, azaz az irodalmi mű (szándékosan anakronisztikus kifejezéssel élve) esztétikai élvezete, amely a horatiusi *dulce*, a kellemesség tulajdonsága révén érhető el. A szórakoztatás ugyanennek a tulajdonságnak a jóval profanizáltabb, elméleti megalapozottságtól mentes megfogalmazása, funkcióvá „redukálása”. Ugyanakkor ez az irodalmi műnek az a funkciója, amely az irodalomelmélet története során a XIX. századig mondhatni soha nem szerepelt önmagában úgy, mint az irodalom mibenlétének egyetlen oka és célja.

Irodalomtörténeti közhely, hogy Horatius óta az irodalmi műnek kétféle hatást tulajdonítottak, a gyönyörködtetést és a tanítást. Az irodalmi mű egyszerre *dulce* és *utile*, édes (vagyis kellemes, gyönyörködtető) és hasznos (vagyis nevelő, oktató szándékkal rendelkezik), egyszerre kell hasznosnak lennie (*prodesse*) és gyönyörködtetnie (*delectare*).¹ E két szándék továbbra is, a középko-

1 Irodalmi műről beszélni ebben a korban természetesen anakronisztikus; amiről a továbbiakban szó lesz, azt mindig a költészetről, a tragédiáról, az eposzról stb. állapították meg. Az irodalom fogalmát mégis használni fogom, az írásbeliségre, illetve a különböző műfajokra vonatkoztatva. A horatiusi elvet kissé általánosítva értelmezték évszázadokon át az irodalomkritika képviselői: Horatius ugyanis arról beszél, hogy a költő *vagy* használni akar, *vagy* gyönyörködtetni, *vagy* mind a kettőt egyszerre. A két híres-hírhedt hely: *aut prodesse volunt aut delectare poetae / aut simul et iocunda et idonea dicere vitae; [omni tulit punctum] qui miscuit utile dulci / lectorem delectando pariterque monendo.* A költészetben tehát – legalábbis elvben – helye lehet a tisztán csak gyönyörködtető szándéknak is. <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.02.0064:card=309>

ron keresztül a reneszánsz kori humanista irodalomelméleti eszmefuttatásokig, mindenhol együtt fordul elő. Hozzátenném, az esetek többségében az eredeti, horatiusi szándéktól némileg eltérően, e két jellemző nem egészen egyenértékűen jelenik meg, a mérleg általában a hasznosság elvének az elsőbbsége fele hajlik, mintha – gondolhatnánk ma – a gyönyörködtetés szándékának a beismérése megvetendő, szemérmetlen dolog lenne. Viszonylag kevés az olyan hang a XV–XVI. századi humanista irodalomelméleti gondolkodásban, amely legalábbis egyenrangúnak ismerné el e két tulajdonságot; sőt, a gyönyörködtetés kritériuma nagyon sokszor a megformálás módjának milyenségére, a stílus ékességére, csodálatkeltő képességére vonatkozik (*decorum, admiratio, ornatus*).

A gyönyörködtetési szándék látszólagos reflektátlanságának kezdettől fogva fokozatai vannak. Bizonyos helyzetekben valódi is lehet: például a Tinódi Sebestyén-féle ún. „tudósító énekek”-ről – vagyis olyan históriás énekekről, amelyek valamilyen kortárs eseményről, legtöbbször a törökök ellen vívott végvári harcokról tudósítanak, voltaképpen az újságok kora előtti publicisztika szerepét töltve be – könnyen el lehet képzelni, hogy valóban nem „jutott eszükbe”, hogy a közönségüket szórakoztathatják is a tudósítás mellett. Történeti énekeket ugyancsak szép számban találunk ebben a korban. Ez bizonyos értelemben köztes kategória; valamilyen régmúlt magyar vagy világtörténeti eseményt írnak le, és szintén nem fogalmazza meg azt, hogy szórakoztatni vagy gyönyörködtetni szeretnének, viszont az különbözteti meg őket a tudósító énekektől, hogy nyilvánvalóan többet nyújtanak, mint puszta információt: olvasói (vagy hallgatói) élményt. A szerelmi-kalandos témájú elbeszéléseknek, regényeknek a magyar megfelelője, a históriás énekek stílusában és metrumában írt széphistória lehetne nálunk az a műfaj, amelynek – a nyugati irodalmakhoz hasonlóan – bevallottan a szórakoztatás, gyönyörködtetés is lehetne célja. Ehhez képest ebben a típusban is elenyésző azoknak a műveknek a száma, amelyek tudatosan vállalnák ezt a szerepet (és ezzel együtt ennek az ódiumát).

A fentiekből kiderült tehát az, hogy a „szó szerint”, azaz bevallottan gyönyörködtetésre szánt irodalmat hiába is keressük a XVI. századi magyar világi irodalom alkotásainak jórésze között. Ugyanakkor viszont más tanulságokat is levonhatunk ebből. A legkézenfekvőbb az, hogy ha nincsenek „szó szerinti” nyomai ennek a szándéknak, akkor másfajta nyomokat kell keresni, máshol és másként. Ebben lesz nagy segítségünk az a megállapítás, miszerint a magyar világi irodalom egy valláserkölcsi színezetű, hitújító–protestáns–vallásos szemléletmód hatása alatt alakult ki. A „máshol és másként” pedig azoknak a szövegeknek az összehasonlító beszédmód-elemzését jelenti, amelyek (ha vállaltan nem is, de jellemzőiket tekintve, mintegy műfajuknál fogva) a világi szórakoztató irodalom keretébe tartoznak: vagyis a históriás énekeket, végül pedig ezeknek kifejezetten szórakoztató válfaját, a széphistóriákat.

A XVI. században Heltai Gáspár nyomdája adta ki a legtöbb világi, populáris olvasmányt. Az 1570-es években az ilyen kiadványok rohamos számbeli

növekedésének lehetünk tanúi; az azelőtti korszakra nem volt ennyire jellemző a történeti, bibliai, szerelmi tárgyú históriás énekek nyomtatott elterjedése. Heltai a szakirodalom feltételezése szerint Komlós András debreceni nyomdásztól vette azt az ötletet, hogy tömegesen nyomtasson világi tárgyú műveket – ezzel együtt, értelemszerűen, erre az időszakra tehető Heltai fordítói-szerkesztői munkásságának a csúcspontja.

1574-ben jelenik meg, a címlapon Heltai neve alatt, de már az özvegye gondozásában, a *Cancionale, az az históriás énekes könyv* (RMNy I. 351.). Ez amolyan történelmi olvasókönyvként tartalmazza a kiadás időpontját megelőzően írt összes, országos jelentőségű történelmi eseményt tárgyaló históriás éneket. Kulcsár Péter szerint a *Cancionale* Heltai koncepciójában egy hatalmas vállalkozás kereteibe épül, amely valójában egy átprotestantizált magyar történelmet kíván az olvasója kezébe adni. Ennek a vállalkozásnak a lépcsőfokai Bonfini latin nyelvű magyar története Mátyásról szóló részének kiadása (*Historia inchyti Matthiae Hunnyadis*, 1565, RMNy I. 209.), a *Chronica az magyaroknak dolgairól* (1575, RMNy I. 360.), amely 1526-ig tartalmazza a magyar történelem eseményeit, valamint a *Cancionale* (1574), amely a magyar történelem fontos személyiségeinek életét (Béla király, Zsigmond király, Bánk bán, Hunyadi János), illetve az 1526 utáni eseményeket követi nyomon.²

A *Cancionale* tartalmazza tehát Tinódi Sebestyén tudósító énekeit is, pontosabban azokat, amelyek (az énekeskönyv céljának megfelelően) igazán országos jelentőségű eseményről tudósítanak. Ezek az énekek – kettő kivételével – teljesen megfelelnek a Tinódi-krónika (Kolozsvár, Hoffgreff, 1554, RMNy I. 109.) első részének: *Erdélyi história, Szegedi veszedelem, Losonci István balála, Budai Ali basa históriája, Ördög Mátyás veszedelme* és *Eger vár viadalja*. A két változat szövegei között mégis lényeges különbségek vannak, szövegszerűen is, de leginkább a két kiadói vállalkozás körülményei okán. A két mű szövegét Kulcsár Péter összevetette, s megállapította, hogy Heltai módosításai, korrekciói eléggé szűk körűek, részben nyelvi jellegűek,³ részben pedig tartalmiak, és elsősorban vallási témákat érintenek (protestáns vs. katolikus ideológia). Kulcsár következtetéseivel saját össze-

2 Kulcsár Péter szerint Heltai először a *Cancionale* munkálatainak fogott, és azt követte a *Chronica*. KULCSÁR Péter, *A történetíró Heltai = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 113–133.

3 Lásd például Tinódi *námjának* következetes kiirtását, bár más műveiben maga Heltai is használja. Megjegyzendő, hogy azok a helyek, ahol Heltainál előfordul a *nám* – a *Dialogusban* (1552) vagy a *Százfabulában* (1566) – mind jóval korábbiak, mint a *Cancionale*. Lehet, hogy Heltainak ezt a következetes akcióját ugyanazzal lehetne magyarázni, amivel Téglásy indokolja Heltai elégedetlenségét Sylvester Új Testamentum-fordításával szemben, azaz a nyelvi tisztaság eszméjével? Hogy az, amit még egy-két évtizeddel korábban helyesnek gondolt, azt későbbi nyelvérzéke már nem érezte elég magyarosnak?

vetéseim révén is egyetértek. A Heltai által közölt szöveg valóban kevésbé tér el a *Cronicától*, az eltérések pedig sohasem érintik a cselekmény menetét, hanem mindig Heltai saját koncepciózus hozzáfűznivalói (például Fráter György, Oláh Miklós vagy Ferdinánd császár ellen irányuló megjegyzések vagy átfogalmazások).

A szempontunkból lényeges különbségeket viszont nem is a szövegek szintjén kell keresni, hanem abban, amit a szerzők/szerkesztők e művek közreadásának szándékáról mondanak.⁴ Szempontunk továbbra is az irodalom szórakoztató, gyönyörködtető szerepének kialakulási folyamata. Természetesen sem Tinódi, sem Heltai esetében nem fogunk olyan jeleket találni, amelyek egyértelműen a mulattatás, gyönyörködtetés szándékaként értelmezhetők. A két mű ajánlásai viszont mégis különböző szándéokra engednek következtetni.

Tinódi *Cronicájának* két ajánlása van. Az első a „minden rendbeli tudós olvasó jámboroknak” szól (aa2r). A *tudós* szó feltételezésem szerint itt a *literatus* megfelelője, azaz bárki, aki olvasni tud; ez természetesen valamilyen iskolázottságot is feltételez. Itt a végvári hadakozó vitézeknek szánja művét, tanulságul arra, hogy miképpen kell harcolni a pogány ellenséggel. Érvelése: lélekben az ördöggel, testben a világgal – azaz a pogány törökkel – kell a jó kereszténynek hadakozni. A második ajánlás Ferdinándnak, Magyarország királyának szól, egészen más hangvételben, hiszen most nem a tudós olvasó jámborokhoz szól, hanem a lehető legmagasabb rendű-rangú olvasóhoz, magához a királyhoz, akiről szólva maga Tinódi állítja, hogy „jól tudom az bölcs fejedelmeknek erkölcsöket, hogy minden újságnak írását örömet látják és olvassák” (aa3v). Az ajánlás eleje sem szokványos: azért ad hálát az Istennek, mert olyan tehetséggel áldotta meg, hogy a magyar történelem alakjait és eseményeit „ritmus szerint magyar nyelven énökbe szép nótákkal énekleni tudom szörzeni” (aa3r). E szokatlan hang kiegészítéséhez még a következő sor is hozzájárul: „Vagy nyereség avagy veszteség, de róla megemlékezni gyönyörűség” (aa3v). Amire hivatkozik tehát, az egyrészt a saját énekszerzői tehetségének tudata, másrészt pedig az a történeti tudat, amely a megénekelt eseményektől eltekintve, magának az emlékezésnek – a megénekelésnek, az énekszerzésnek, illetve a mű olvasásának – a gyönyörűségét emeli ki.

Heltai ajánlása a *Cancionale* előtt egészen másról beszél. Az ajánlás a kegyes és jámbor olvasónak szól, és röviden közli, hogy bibliai históriákat és zoltárokat szeretett volna inkább kiadni, de Isten ezt nem engedte, „kiváltképpen mostan” (célzás Báthory István fejedelem 1571-es cenzúrarendeletére? vagy valamilyen más körülményre?). Ezért elővette a históriás énekeket, és azokat adta ki, arra kérve olvasóját, hogy vegye jó néven tőle ezeket.

4 Mindkét mű kiadásának voltak természetesen külső – politikai vagy felekezeti – indokai is. Lásd KULCSÁR, *i. m.*; VARJAS Béla, *Tinódi politikai pártállása = Irodalom és ideológia...*, *i. m.*, 1987, 101–112. Itt viszont minket nem a külső, történeti okok érdekelnek, hanem az, amit a szövegek, a szerző, illetve kiadó magukról állítanak.

Kulcsár Péter ezt a szabadkozást – tudniillik hogy nem bibliai históriákat és zsoltárokat nyomtatott – Heltai más előszavainak kontextusában értelmezve (például a *Ponciánuséban*, ahol azért szabadkozik, hogy nem áll módjában hasznosabb művet kiadni), csupán az olvasó iránti kötelességnek véli. Én máshol keresném e szabadkozás okát. Egyrészt az 1571-es cenzúrendelet tény, azt megkerülni nem lehet, a szabadkozást erre vonatkoztatva nincs okunk nem venni komolyan. Másrészt nem világos számomra, hogy Heltainak miért kellene kötelességből szabadkoznia az olvasó előtt. Mert az olvasó csupán a bibliai históriák és zsoltárok kiadását várja el, vagy venné jó néven? Vagy mert a magyar nyelvű nyomtatás feladata Heltai és közönsége szerint a vallásos tárgyú művek kiadása lenne? Már a *Cancionalét* megelőzően számos világi tárgyú kiadványt adott ki, így (Heltai üzleti vénáját ismerve), ha azok nem lettek volna sikeresek, nem fogna most újabb világi tárgyú kiadványt nyomtatásába. A magyarázat szerintem ennél elvibb síkon mozog, és nem a kötelesség, hanem a meggyőződés áll a háttérben. Egy olyan értékhierarchia indokolja, amely Heltai és protestáns olvasói fejében egyaránt működött, hiszen éppen egy, a magyar nyelvű protestáns nyelvszemlélet által kitermelt rangsorra utalt. Az értékhierarchia csúcán a vallásos kiadványok (bibliai történetek, zsoltárfordítások stb.) állnak, ezeket követik a históriák, a történeti művek (*historia*), amelyek hasznosságához azért kétség nem fér, és amelyek voltaképpen az átprotestantizált magyar történetírást hivatottak szolgálni, majd a hierarchia legalján található a fikciós irodalom (*fabula*), a kitalált költői mesék, amelyek mind szellemi, mind testi értelemben szemérmetlenek, tehát értéktelenek, és legitimálásuk egyetlen módja, ha úgy viselkednek, mint valamelyik másik kategóriába tartozó szövegek (lásd moralizálás!). Úgy gondolom, hogy inkább ebben a kontextusban kell érteni Heltai szabadkozását, amiért nem vallásos tárgyú műveket ad ki – és persze a konkrét, megkerülhetetlen akadály, a cenzúrendelet kontextusában.

A kétféle viszonyulásmód – Tinódié és Heltaié – alapjaiban különbözik. Egyrészt akár abban is, hogy egyik esetben szerzői, másik esetben kiadói koncepcióval állunk szemben. Tinódi saját szerzésű énekeinek kiadását rendezi sajátó alá, és ennek megfelelően (bár a korban némiképp szokatlanul) szerzői mivoltára, tevékenységének értelmére reflektál. E tevékenység lényege és értelme – amint ezt az olvasókhoz szóló ajánlás kifejti – a végvári vitézeknek való tanulság annak illusztrálására, hogy hogyan és miként kell helytállni és harcolni a pogány törökkel.⁵ Heltai csak kiadója, nem szerzője a *Cancionalénak*, a kiadás motivációja viszont, a Tinódiétól eltérően, ideologikus – éppen azért, hogy

5 Hogy politikai motivációi is voltak a *Cronica* kiadásának, az más kérdés – a szöveg szintjén nem ez jelenik meg (VARJAS, *i. m.*). Annyiban viszont fontos, hogy nem valamilyen protestáns ideológia motiválja, mint Heltai esetében, hanem egy teljesen világi, politikai koncepció.

voltaképpen negatív motiváció: arról szól, hogy mit és miért *nem* tesz Heltai, nem pedig arról, hogy mit és miért tesz –, ami eleve megszabja az olvasás módját, mankót ad az olvasó kezébe. Éppen a fennebb vázolt értékhierarchiát érvényesíti, sőt kényszeríti az olvasóra: a protestantizmus nyelvszemléletében legfontosabbnak tartott vallásos kiadványok helyett most meg kell elégednie a históriás énekekkel. Ideologikussága – átprotestantizált magyar történelem, megideologizált történetírás – még sokkal nyilvánvalóbb, ha nagy historiográfiai vállalkozása kontextusában nézzük.⁶

Tinódi motivációja ennél jóval szabadabb: voltaképpen tudósítani, illusztrálni akar, illetve példát állítani olvasói elé. Ha pedig a *Cronica* mögöttes szándékait nézzük, akkor sem a Heltainál érvényesülő, protestáns-hitújító ideológia motíválja műve kiadását, hanem világi, politikai szándék. Heltai protestáns prédikátor, meggyőződéses hitújító, aki nyomdai tevékenységét is elvi szinten a hitújítás szolgálatába állította. (Az elvi szinten vállalt kiadványok viszont gyakorlati szinten biztosították kiadói vállalkozása sikerét.) Tinódi udvari zenész, lantos, akinek feladata a főúri udvarokban a mulattatás, szórakoztatás volt – és ezzel együtt a tudósítás, informálás, mai szóval azt mondhatnánk: ismeretterjesztés. Erre a szerepére utal egy rövidke mondat erejéig – nem a jámbor olvasónak, hanem a „tudósabb” hangvételű, a legmagasabb rangú művelt arisztokratának, a királynak szóló ajánlásban –, amikor a történeti emlékezetet „gyönyörűség”-nek nevezi, ami egyaránt vonatkozhat arra, aki ír róla, és arra, aki olvassa. Ez a hozzáállás pedig egészen másfajta olvasási módot feltételez, mint amelyre Heltai buzdítja olvasóit.

Hasonló irányba mutatnak a Heltainé által kiadott históriás énekek is. A *Cancionale* szövegei közül Heltainé összesen három adott ki újra, Görcsöni Ambrus *Mátyás-króniká*ját kétszer is (1577 RMNy I. 387, 1581 RMNy I. 490.), mind a kétszer Bogáti Fazakas Miklós kiegészítésével egybekötve (RMNy I. 384 és 460), valamint Valkai *Bánk bán*ját és Nagybáncai *Hunyadi János*-históriáját egy kötetben (1580, RMNy I. 468.).

A Görcsöni-féle Mátyás-história mindhárom változata, a *Cancionale*-beli, illetve a két Heltainé-féle egy még korábbi debreceni kiadásra megy vissza, amely Komlós András nyomdájában jelent meg 1571-ben (RMNy I. 297.). A *Cancionale*-beli és a két Heltainé-féle variáns között sok a különbség. Először is: a *Cancionaléból* hiányzik az első tíz szakasz, majd két egyező szakasz után, a másik két változat első és második részét teljesen elhagyva, ezek harmadik részének megfelelően folytatja a történetet. Ezzel Heltai teljesen elhagyja a Hunyadi Jánosról szóló részt, valószínűleg azért, mert a *Cancionaléban* már szerepel egy Hunyadi Jánosról szóló história, a Nagybáncai Mátyásé. Így tehát a Heltai által kiadott szöveg csak Hunyadi László és Mátyás históriájánál kezdődik, és, amint azt Varjas Béla megállapította, csonka: az utolsó három szakasz nélkül ér véget.

6 KULCSÁR, *i. m.*, 115ff.

A két Heltainé-féle kiadás szövege azonos, néhol van csupán egy-egy szakaszcsere vagy betoldott szakasz, amelyek viszont nem változtatnak a cselekmény menetén, csak néhány kiegészítést-részletezést tartalmaznak. Mindent összevetve viszont megállapítható, hogy az 1581-es kiadás sokkal jobb minőségű, mint az 1577-es, mind nyelvilag, mind értelmileg. Az 1581-es kiadás már a címlapon javított kiadást ígér: „Az minémű igékön és Versökön minden réþeknek és pársoknak Versfeiei follyanac és iáryanac, azok þép modon vyonnan rendeltetuén vanna, és hól mi vétkes volt mind Verseckel mind Rithmusockal meg építetöt és meg corrigaltatot.” Az 1577-es kiadás szövege nagyon hanyag, néhol az értelmetlenségig romlott szöveget közöl, ezt viszont a következő kiadás szövege erősen javítja. Hogy ennek ki állt a hátterében, illetve ki volt a felelős az 1577-es kiadás hanyagsága miatt (Heltainé? a korrektor? a szedő?), azt csak találgatni lehet.

Szempontunkból a legérdekesebb különbség a Heltai- és Heltainé-féle kiadások között a paratextusok (ajánlások, előszavak) megléte vagy hiánya. Az utóbbiakból hiányzik bármilyen ajánlás vagy más kísérőszöveg. Persze mindig ezt a helyzetet a legnehezebb értékelni, hiszen az ajánlás vagy előszó – vagyis valamilyen „szándéknyilatkozat” – hiánya könnyen értelmezhető koncepciótlanságnak, de értelmezhető úgy is, hogy a kísérőszöveg hiánya kimondatlanul épphogy *olvasmányt* kínál, amihez nem kell különösebb indoklás.

Mindkét műnek csak a versfőkből következtethetünk a szerzőjére; ez egyébként általánosságban jellemző Heltainé históriásének-kiadványaira, s ennek a gyakorlatnak az ismeretében értelmezhető a kísérőszövegek hiánya is. Sem Heltainé, sem a szerző nem ad „mankót” olvasói kezébe: egyikük sem magyarázza vagy indokolja azt, hogy miért jelenik meg egy bizonyos szöveg. Fontos hangsúlyoznunk, hogy *sem* a szerző, *sem* a kiadó nem ad semmiféle támaszpontot a szöveghez – a viszonyulásmód tehát kiadóként egészen más, mint Heltaié, aki saját koncepciója szerint gyűjtötte és szerkesztette a *Cancionalét*, szerzőként pedig más, mint a Tinódié, aki saját tehetségét, szerzői tudatosságát vállalva adja ki históriás énekei gyűjteményét. Heltainé nem szólal meg – de véleményem szerint a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne azt mondani, hogy azért, mert nincs is mondanivalója. Heltainé kiadványainak részletes tartalmi elemzése arra enged következtetni, hogy egy nagyon pontosan körvonalazott gyakorlat szerint válogatta ki a kiadásra szánt műveket, és hogy éppen a kísérőszövegek hiánya az, ami miatt óvakodnunk kell attól, hogy e gyakorlatot koncepciótlannak nevezzük. A szerzők a címleírásban, címlapon a legritkább esetben tüntetik fel a nevüket, a gyakorlat pedig azt mutatja, hogy a név nagyobb valószínűséggel fog szerepelni a címlapon olyan mű esetén, amely vagy politikai szándékkal készült (például Valkai András: *Genealogia historia regum Hungariae*, 1576 [szerzés időpontja: 1567], amelynek célja János Zsigmond „fejedelmi öntudatának erősítése” volt; RMNy I. 368.), vagy bibliai történetet mesélt el (például Ilosvai Péter: *Szent Pál apostol élete és halála*, 1579, RMNy I. 438.),

illetve egyéb eseményre készült, ahol fontos volt a szerző személye (például Vajdakamarási Lőrinc pap éneke Iason király házasságáról, Kovacsóczy Farkas kancellár házasságára ajánlva, 1581, RMNy I. 494.).⁷

Sok szerzői nevet ismerünk viszont a versfőkből vagy a kolofonból. Ezek a paratextuális elemek ugyanakkor több okból sem tekinthetők az ajánlással vagy előszóval egyenértékű kísérszövegnek. Egyrészt: ha többet árulnak is el, mint csupán egy nevet, általában argumentum-szerepűek, azaz a cselekményt aposztrofálják, és nem a teljes szöveg céljáról, okáról, indítékairól beszélnek – vagyis nincs olyan metatextus funkciójuk, mint egy ajánlásnak. Másrészt ezek *rejtett* szövegek, a mű testébe épülnek bele, emiatt nem állandók. Vegyük figyelembe, hogy a régi irodalom nem ismeri a szerzői szöveg fogalmát, amely teljesen lecsupaszítva minden utólagos hozzátoldástól, kiegészítéstől, „jobbítástól”, az „igazi”, „eredeti” szöveg volna. Az akrosztichon megőrzi ugyan a nevet, de Heltai átdolgozásai a legjobb példa arra, hogy az akrosztichont és a kolofont nem tartották a szöveg elengedhetetlen részének és/vagy felcserélhetetlennek. Hányszor olvassuk az RMNy leírásaiban, hogy lemarad a kolofon, vagy új kolofon kerül az új kiadás végére? Vagy a Heltait elmarasztaló kritikákat, amiért versfőkre való tekintet nélkül tette-vette, átírta a szakaszokat?

A „név”-telenség gyakorlata azt mutatja tehát, hogy a Heltainé kiadványainak nagy részét képező históriás énekek közül sok voltaképpen nem is tekinthető szerzői műnek, hiszen nem a szerző eszközli műve kiadását – mint Tinódinál láttuk –, hanem egyszerűen a kiadó válogat a forgalomban levő, kéziratban (vagy esetleg korábbi kiadásban) terjedő művek közül. Ha semmi másért, csupán életrajzi okokból sem kezdeményezhette számos szerző a műve kiadását, hiszen sok históriás ének már jóval Heltainé működése előtt íródott.

Göröcsöni Ambrus Mátyás-históriája is valamikor 1567–1568 táján keletkezett, és 1571-ben jelent meg először Debrecenben, Komlós András nyomdájában. A Bogáti Fazakas Miklós által írt folytatás viszont már 1576-ban, egy évvel az első Heltainé-féle kiadás előtt készült, és elképzelhető, hogy éppen a közös kiadás szándékával.⁸ Ez az írói szándék viszont – amennyiben valóban

7 Az eddigiektől kissé eltérő esetnek gondolom Enyedi Györgyét, akinek a G. E. T. monogram jelzi a nevét a címlapon (viszont a *Gismunda* 1577-es debreceni kiadásának címlapja a teljes nevet feltünteti), itt viszont szerintem a név jelenlétét az „átlagos” históriás énekszerzőktől eltérő, humanista szerzői attitűd magyarázza.

8 Bogáti 1576-ban Tordán volt tanító, nem elképzelhetetlen, hogy valamilyen kapcsolatban állhatott Heltainéval vagy a nyomdájával (hiszen abban az évben, 1577-ben, még két históriás éneke megjelent a nyomdában: a *Három jeles főhadnagyoknak vetélkedése* és a *Szép história az tökéletes aszszonyállatokról*). Tudomása lehetett arról is, hogy Heltainének szándékában áll a csonka Mátyás-históriát kiadni (amely kétszeresen is csonka volt, hiszen a *Cancional*-ban, amint láttuk, az utolsó három szakasza hiányzott, és Mátyás történetét csak Bécs megvételéig tartalmazta). Kézenfekvő volt tehát Mátyás történetének

létezett – merőben más, mint amit Tinódinál láttunk, ha a fentebb tárgyalt kritériumokra gondolunk (ajánlás hiánya, szerző neve csupán a kolofonban): nem a szerzői, hanem a kiadói szándék primátusával szembesülünk, abban az értelemben, hogy a kiadó szubjektív indokai (üzleti szempontok, a közönség igényei vagy akár a személyes preferencia) szabják meg a kiadvány műfaját, tematikáját. Erről viszont az olvasó nem értesül közvetlenül: neki csupán a szöveg marad, amelyről most már senki sem mondja el, hogy „hogyan kell” olvasni. Még további tematikai tagolást jelent ezen az ellenőrizetlen olvasási módon belül a történeti és bibliai, valamint ezzel szemben a szerelmi tárgyú történetek „viselkedésmódja”.

A történeti és bibliai témájú históriás énekek nagy része ugyanis évekkel a kiadásuk előtt íródott, ám csak elvétve volt köztük korábbi (vagyis 1570 előtti) nyomtatott kiadás. Ezek az alábbiak: Ilosvai históriája Szent Pál apostol életéről és haláláról (1564, kiadva: Debrecen, Komlós, 1569, RMNy I. 265), Valkai András: *Genealogia historica regum Hungariae* (1567) és a *Bánk bán* (1567), Kákonyi Péter Sámson-históriája (megjelent 1554-ben a Hoffgreff-énekeskönyvben, RMNy I. 108.), Szegedi András históriája Jeruzsálem városának veszedelméről (1553), Nagybáncai Mátyásnak a bibliai Józsefről szóló históriája (1556) és Hunyadi János-históriája (1560), illetve Görcsöni Mátyás-históriája (1567–1568 körül). Vagyis a Heltainé által 1576 után (Heltai *Cancionalját* és *Chronicaját* követően) kiadott, azonosított és ma példányból ismert 14 történeti és bibliai história-cím közül 10 mű még 1570 előtt keletkezett, de egy kivétellel⁹ első kiadásuk mind 1570 utánra tehető, és vagy debreceni (Komlós András), vagy kolozsvári (Heltai Gáspárné). A szintén 14 darab, azonosítható és ma példányból ismert szerelmi tárgyú széphistória esetében viszont épp fordított a helyzet. Mindössze három keletkezett a kiadás időpontjánál jóval korábban: Istvánfi Pál *Volter és Grizeldise* 1539-ben, Ráskai Gáspár *Vitéz Franciskója* 1552-ben, Besenyei Jakab házasegyeke pedig 1562-ben. Első kiadásuk változatlanul 1570 után, Debrecenben vagy Kolozsváron látott napvilágot.

Ez a helyzet két lényeges következtetésre ad alkalmat. Az egyik az 1570-es korszakhatár. Az 1570 után megsokasodó népszerű kiadványokról már többször szó esett a szakirodalomban.¹⁰ Én azt szeretném viszont hangsúlyozni,

befejezése, illetve kiegészítése a többi magyar király történetével addig a pillanatig, amíg a régi dicsőséges magyar királyság három részre szakadt (Szapolyai János és I. Ferdinánd).

9 Tulajdonképpen kettő kivételével, mert Ilosvai históriája 1569-ben jelent meg. De a hasonló korszakhatárok átjárhatósága, képlekenysége miatt, illetve amiatt, hogy szintén Debrecenben, a Komlós-nyomdában jelent meg, inkább számítható a másik csoporthoz.

10 VARJAS, i. m.; PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995.

hogy az 1570 és 1575 közötti periódusban történt valami az olvasás népszerűsödése, az olvasási módok megváltozása terén, aminek a „tünete” a népszerű olvasmányok nyomtatott elterjedése volt, és amely a szórakozásként való olvasás elterjedése irányába mutatott. A második következtetés ezzel függ össze: a magyar világi irodalom kezdeti, kialakulási fázisára jellemző protestáns ideológikus nyelvszemlélet ekkorra kezd lekopni az egyre nagyobb számban megjelenő népszerű művekről, azzal párhuzamosan, ahogy egyre több – a század legvégére még több és még felszabadultabb – szerelmi tárgyú, tehát értéktelennek, imorálisnak titulált széphistória hagyja el a magyarországi nyomdákat.

Ráadás

Hadd álljon itt egy példa arra, hogy mit jelenthet épp az olvasmánytörténet számára az eredeti szövegállapot vagy az eredeti kiadványforma visszaállításának kényszere. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár BMV 690 jelzetű nyomtatványában, amely épp a tárgyalta Görcsöni Ambrus-féle Mátyás-história Bogáti kiegészítésével egybekötött 1581-es kiadása, találtam egy valószínűleg XVIII. századi kéztől való bejegyzést. A kiadvány egyébként eléggé használt, azaz látszik rajta az olvasás, forgatás nyoma, és az is megállapítható, hogy a kötése új, azaz újabb, mint annak a bizonyos XVIII. századi olvasónak a keze. Van ugyanis még két bejegyzés a könyben, az egyik biztosan egyezik a fenti kézírással, a másiknak a kétharmada hiányzik, mert körbevágták kötéskor, így az értelmét nem lehet kibetűzni, de a megmaradt betűformák és a tinta alapján elég valószínűnek látszik, hogy ugyanattól a kéztől származik. Az elsőként említett bejegyzés a fontos számunkra. Az A4v lapon, a Hunyadi János születésének története kapcsán szerepel a következő szöveg: „NB. Ezen historiat Nagy Bácsai Mátyás másképpen írja Vid. ~~preced~~ Historiam proxime precedentem. De afelől nem ellenkez/dik véle mert (...) [olvashatatlan, elmosódott szöveg].”

Több tanulságot levonhatunk ebből a kis bejegyzésből. Az egyik kézenfekvő következtetés egy olyan történelmi érdeklődésű olvasót enged sejtetni, aki kíváncsiságból olvas, és össze is hasonlítja olvasmányait. De a másik, ennél messzebbre mutató következtetés – vagy inkább sejtés – más jellegű. A *historiam proxime precedentem* kifejezés arra utal(hat), hogy az ismeretlen XVIII. századi olvasó olyan kötetet használhatott, amelyben a Görcsöni-féle Mátyás-história előtt (amely két fejezeten keresztül a Hunyadi János történetét meséli) lehetett Nagybáncai Mátyás Hunyadi-históriája. Ilyen kötetet az RMNy nem ismer. Nagybáncai históriája egyedül csupán Komlós nyomdájában, Debrecenben, 1574-ben jelent meg. Az egyetlen kötet, ahol mindkét szöveg szerepel, a *Cancionale*, ott viszont több száz oldal választja el a két históriát egymástól, és a *Cancionale*-beli Mátyás-históriából hiányzik a Hunyadi Jánosra vonatkozó rész. Nagybáncai históriáját kiadta Heltainé Valkai *Bánk* *bán*jával egy kötetben

(a Nagybáncai volt hátul), egy évvel a Görcsöni-féle história előtt. El lehetne képzelni talán egy olyan könyvet, amely az 1580-as Valkai–Nagybáncai- és az 1581-es Görcsöni–Bogáti Fazakas-kötetet egyaránt tartalmazta? Egy olyan könyvet, amelyet egy XVII–XVIII. századi olvasó állítatott össze magának saját preferenciái és a tematikai–műfaji összetartozás alapján, de amit a későbbi filológusi/könyvtárosi aggály össze-nem-tartozásuk miatt újra szétszedett? Szabó Károlynak van egy bejegyzése szintén a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában levő *Cancional*-ban. Éppen Görcsöni Mátyás-története végén (amely tudvalevően Heltai halála miatt csonkán jelent meg a kötetben) jegyzi be, kiegészítve a hiányzó három szakaszt, hogy a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtárában található *Cancionale*-példányból másolta be a hiányzó szakaszokat, amelybe a csonka história után be volt kötve Heltainé 1581-es Görcsöni-kiadásának egy teljes példánya. De ő – Sz. K – kivette belőle ezt a példányt, és külön köttette be, mert nem tartoznak együvé. A marosvásárhelyi Teleki Téka TO 3629b jelzetű kötete, amelyet Varjas Béla is említ (ebben találta meg Enyedi György *Gismundája* 1577-es debreceni kiadásának egyetlen fennmaradt példányát), négy, közeli időpontban, de különböző helyen (Kolozsvár és Debrecen) nyomtatott széphistóriát tartalmaz: Bogáti Fazakas Miklós: *Szép história az tökéletes asszonyállatokról* (Kolozsvár, 1577), Szakmári Fabricius István: *De amatoris affectionibus* (Kolozsvár, 1577), Lévai Névtelen: *Páris és Görög Ilona históriája* (a címlapon Kolozsvár, 1576 – recte: Debrecen, 1576), és Enyedi György: *Historia elegantissima* (Debrecen, 1577). Az egybekötés kritériuma itt csakis tematikai lehet: mindegyik történet szerelmi tárgyú históriát mesél el, tehát megint valamilyen olvasói preferenciáról lehet szó, amely saját igényei szerint egy könyvbe köttette a négy széphistóriát, mert összetartozóknak érezhette őket.

ÁCS PÁL

Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely

„Bornemissza Gergely, jer ide. Fogd ezt a kardot. A tiéd. Légy hű vitéze a hazának, jámbor szolgája Istennek. Áldás és szerencse legyen a fegyvereden” – ezekkel a szavakkal avatta vitézzé ruszkai Dobó István, az egri vár későbbi kapitánya a bátor legénykét valamikor az 1530-as években. „Felkötötte a kardot a gyerek derekára, és homlokon csókolta a kis vitézt.”¹ Így történt – legalábbis az *Egri csillagok* írójának fantáziájában. Ennek köszönhető, hogy a történelmi köztudatban immár mindörökre összekapcsolódik az idősebb és az ifjabb egri hős sorsa. Ők ketten együtt valóságos csillagpárt alkotnak: „Két csillag száll fel az égre. Egyik a börtönből... Másik a tengerpartról... Ragyognak örökké”² – így hangzik a regénybeli jóslat, utalva Dobó keserű pozsonyi börtönéveire³ és Bornemissza Gergely kivégzésére az isztambuli Héttoronyban.⁴

A két vitéz végvári katona barátságáról a hiteles történeti források hallgatnak. Egymáshoz való viszonyukról, kapcsolatuk természetéről voltaképpen nem tudunk semmit. Ismerhették egymást már 1552 előtt is, hiszen Bornemissza Gergely már korábban megfordult Egerben. De valójában az egri vár török ostromakor, a harcban találkoztak össze. A várháború heteiben együtt küzdöttek az oszmán támadók ellen. A török elvonulása után Dobó lemondott a főkapitányságról, és Bornemissza lépett a helyébe.⁵ Kedvelték egymást vagy sem – megválaszolhatatlannak tűnő kérdés. Mindketten Ferdinánd király hűségese magyar katonái voltak, ám származásuk, emberi alkatuk, viselkedésmódjuk,

1 GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*, kiad. CSÁSZTVAY Tünde, Bp., Osiris, 2005, I, 48.

2 *Ua.*, 51.

3 „A regény olvasói számára azonban a legtöbbször megfeythetetlen ez az utalás, hiszen rendszerint nem tudják, hogy Dobó élete második felében [...] Balassa Jánossal [...] az akkor regnáló uralkodó, II. Miksa ellen szervezkedett. A szövetkezés kitudódott, s a két főurat börtönbe zárták.” HÓVÁRI János, *A bűtlen Dobó*, Bp., Helikon, 1987 (Labirintus), 6, 86–97.

4 SUGÁR István, *Bornemissza Gergely deák élete*, Eger, Dobó István Vármúzeum, 1984 (Studia Agrigensia, 4), 113.

5 DERCSÉNYI Dezső, VOIT Pál, *Heves megye műemlékei*, II, Bp., Akadémiai, 1972 (Magyarország Műemléki Topográfiaja, 8), 66.

személyes kapcsolataik rendszere erősen különbözött. Nehezen képzelhető el, hogy együttműködésük súrlódásmentes lett volna. Az egykorú beszámolók szoros olvasata akár a kettejük közti feszültségre is következtetni enged.

Dobó és Bornemissza „páros csillagának” legendáját a XVI. század historiográfiai hagyományának csíráiból fejlesztette ki Gárdonyi Géza. Forgách Ferenc *Emlékirata* plasztikusan ecseteli Gergely deáknak az 1552-es egri váromstromkor véghezvitt kiváló tetteit.⁶ Istvánffy Miklós pedig kitüntető figyelmet szentelt földijének, a pécsi Bornemissza Gergelynek. Az ő megfogalmazásában Bornemissza nem csupán egyike a vár védőinek, hanem az a katona, aki bátorsága és leleményessége révén olyan érdemeket szerzett, amelyek csak Dobó kapitány cselekedeteihez mérhetők.⁷ Ezt a Gárdonyi Géza által kiszínezett évszázados tradíciót igyekezett hiteles adatokkal alátámasztani a *Bornemissza Gergely deák életéről* szóló monográfia is: „Bornemissza Gergelyt méltán tartja nemcsak a hálás utókor, de a tárgyilagos történetírás is az 1552. évi nagy egri katonai siker egyik kulcsszereplőjének, s emlegeti a vár hat »főhadnagy«-a között Dobó István után a második helyen.”⁸

A „tárgyilagos történetírásnak” mindenképp számot kell vetnie azzal, hogy az 1552-es egri ostromra vonatkozóan sem a kortárs történetírók, sem a „hálás utókor” nem ismertek más, az eseményeket összefüggően elbeszélő forrást, mint Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való énekét* és annak *Summáját*.⁹ Semmi okunk sincs arra, hogy kételkedjünk Tinódi adatainak és történetmondásának hitelességében. Sőt, a történészek között egyre inkább erősödik az egyetértés abban, hogy Tinódi életműve „igaz történelem – versben és énekekben elbeszélve”.¹⁰ A kassai lantos hírösszefoglalói és hírértékelései többnyire megfelelnek a legkényesebb modern történetkritikai kívánalmaknak is.¹¹ A *Cronica*

6 FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*, ford. BORZSÁK István = *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar remekírók), 618–634.

7 ISTVÁNFFY Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál 17. századi fordításában*, I/2 (13–24. könyv), kiad. BENITS Péter, Bp., Balassi, 2003, 207–223.

8 BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben*, Kolozsvár, Stief Jenő és Társa, 1908, 6–15; SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 40.

9 TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, Hoffgreff György, 1554. – Faksimile kiadás, szerk. VARJAS Béla, kísérő tanulmány BÓTA László, Bp., 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 2), N2b–Y2b. – Modern kiadása: TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, 1984 (Bibliotheca Historica), 221–309.

10 Ezt az álláspontot a legmarkánsabban SZAKÁLY Ferenc képviselte az 1984-es Tinódi-kiadás bevezető tanulmányában: *Igaz történelem – versben és énekekben elbeszélve: Tinódi Sebestyén élete és életműve* = i. m. (9. j.), 5–85. – Vö. még SZAKÁLY Ferenc, DAVID Géza, *Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez*, ItK, C(1996), 481–489.

11 Vö. HÓVÁRI, i. m. (3. j.), 21.

szerzője – méltán viseli ezt a címet Tinódi énekeskönyve – pontosság, gyorsaság, jólértéskészség dolgában a humanista történetírókat is felülmúlta. Nem is titkolt szándéka volt ez: „Készörítettém enmagamat ez szegín eszömmel ezöknék gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, öszveszednöm, és az községnek kiadnom, *ki lenne az több krónikák között végemlékőzet*, kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem.”¹² Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós és Schaeseus Keresztély pontról pontra az ő verseiből írták ki az egri várostrom eseményeit.¹³ Tudjuk, hogy maga Ferdinánd király is olvasta Tinódi beszámolóját, Zsámboky János latin tolmácsolásában.¹⁴

Ismerjük Tinódi munkamódszerét. A legnagyobb figyelmet a *Cronica*-ba foglalt események valóságtartalmának és az elbeszélés megbízható kronológiájának szentelte: „Sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamissat bé nem írtam, az mi keveset írtam, igazat írtam.”¹⁵ Egyúttal elismerte, hogy a megverselt történetek hitele forrásközlőinek emlékeztetétől függ: „Igazmondó, jámbor vitézőktől, kik ez dolgokba jelön voltanak, értéköztem. [...] Ha valahol penig vétök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem az kiktől értéköztem, tulajdonítsátok, és kérlek titöket, énnéköm megbocsássátok.”¹⁶ Azt is kifejezésre juttatta a szerző, hogy a *Cronica*-ba „beírt” vitézek jelentőségük és hadi tetteik arányában kaptak kisebb vagy nagyobb szerepet. A végvári hősök „végemlékőzetét” egy szilárd alapokon nyugvó hierarchikus rend szerint rögzítette. Ez a sajátos kifejezés a szerző legfontosabb történetírói törekvéseire utal. A mindentudó krónikás a vége felől láttatta az események sorát. Visszatekintve ésszerűen újragondolta, egy-szersmind érzelmileg megrószálta az elbeszélte történeteket. Vergiliust idézi annak tanúságául, hogy *emlékezni örömr*: „Tanúbizonság erről az tengör vizébe Énéas társait mint biztatja volt, hogy az ott való nyomorúságok *végre emléközetre* öröm lészön.”¹⁷ Tinódi tehát az igazat, a „meglött dolgot”¹⁸ írta, de ez mindig át-

12 TINÓDI, *i. m.* (9. j.), aa2a

13 Vö. SZAKÁLY, *Igaz történelem...*, *i. m.* (10. j.), 40.

14 Joannes SAMBUCUS, *Rerum ad Agriam gestarum narratio*, 1553. – Kiadásait lásd: KULCSÁR Péter, *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Bp., Balassi–OSZK, 2003, 611–612; vö. DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén (1505?–1556)*, Bp., Athenaeum, 1912 (Magyar Történelmi Életrajzok), 104; BODOLA, *i. m.* (8. j.), 15–19; HÓVÁRI, *i. m.* (3. j.), 22; Zsámboky Tinódi-feldolgozásának magyar fordítását és elemzését lásd DOMOKOS Gyöngyi, „Ferdinándus királynak hív voltába”: Zsámboky János Tinódi-adaptációja, Pécs, 2006 (kézirat).

15 TINÓDI, *i. m.* (9. j.), aa2b

16 *Ua*.

17 TINÓDI, *Cronica*, *i. m.* (9. j.), aa3b – „revocate animos, maestumque timorem / mittite: forsán et haec olim meminisse iuvabit”. – „Bátorságotokat nyerjétek vissza. A gyásztól / sem kell félni, hiszen majd emlékezni öröm lesz”. VERGILIUS, *Aeneis*, I, 202–203; ford. KARTAL Zsuzsa, Bp., Kozmosz Könyvek, 1987, 17; vö. BODOLA, *i. m.* (8. j.), 8.

18 Tinódi szóhasználatában a „lött dolog” a „história”, „krónika” szinonimája. Pl. „ez

szűrődött adatközlőinek szubjektív emlékezetén és a dolgok maga formálta „végemléközetén”.

Tinódi különös gonddal érzékeltette a végvári vitézek közti rangkülönbségeket. Az egri históriás ének arról igyekszik meggyőzni közönségét, hogy minél magasabb beosztású egy katonatiszt, annál több és jelentősebb hőstett fűződik a nevéhez. Porkoláb, főhadnagy, hadnagy, főlegény, drabant, katona - rangjának megfelelő helyet kap a versben: „Hogy mind éltig éljön az ő jó nevök.”¹⁹ Ez az ábrázolásmód a krónikás szemléletére oly igen jellemző „szervitori éthoszból”²⁰ eredeztethető. Tinódi ugyanis minden más értéknél fontosabbnak tartotta az engedelmesség erényét.

Lássuk tehát, miként rögzítette Tinódi Sebestyén az egri vár gyaloghadnagynak, Bornemissza Gergelynek „végemléközetét”. Az egri „nagy história”²¹ kezdetén megtudjuk, hogy „Gergöl deák harmadfél száz gyalogval”,²² királyi utasításra, királyi haderő²³ élén érkezett a várba, és ő lett a mintegy kétezer főnyi védősereg főtisztjeinek egyike. Eger hat főhadnagya²⁴ között nem volt katonai rangkülönbség, a porkoláboknak nevezett várnagyokra, Dobó Istvánra és Mekcsey Istvánra mégis mindenkinél nagyobb felelősség hárult; a legnagyobb Dobóra, aki tiszttartóként a vár gazdasági ügyeit intézte.²⁵ Az újonnan odavezényelt egységek parancsnokait arra kötelezték, hogy:

Az porkolábokkal együtt szóljanak,
Egymást értvén szeretettel lakjanak.²⁶

A vár négy új főhadnagya között Bornemissza lehetett a legtekintélyesebb, mivel egymagának több mint kétszer annyi katonája volt, mint három társának együttvéve. Ez persze még nem elég ok arra, hogy az egri hősök sorában Dobó István után a második helyen említsük őt.

könyvnek második része, kiben külömb-külobm időben és országokban *lött dolgok*, *históriák* vannak”; „Sokat szólhatok az *meglött dolgokról*, / Régieknek az ő *krónikájokról*”; stb. TINÓDI, *i. m.* (9. j.), a1a, f4a. – Lásd: PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, LXXXVIII (1984), 137–149.

19 *Eger vár viadalja*, 541. sor.

20 SZAKÁLY, *Igaz történelem...*, *i. m.* (10. j.), 59.

21 Ezzel a kifejezéssel különbözteti meg Tinódi a részletekben gazdag *Eger vár viadalját* annak *Summájától*: *Summa*, 457. sor.

22 *Eger vár viadalja*, 276. sor.

23 Bornemissza Gergely gyalogos drabantokból álló csapatát a későbbi források is a „király embereiként” emlegetik. SUGÁR, *Bornemissza...*, *i. m.* (4. j.), 57.

24 SUGÁR István, *Az egri vár históriája*, Bp., Zrínyi, 2002, 60.

25 SUGÁR, *Bornemissza...*, *i. m.* (4. j.), 21.

26 *Eger vár viadalja*, 271–272. sor.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Bornemissza Gergely később kialakult nimbuszát, és csupán a védelem stratégiai jelentőségű eseményeit vesszük számításba, Dobó és Mekcsey nemcsak tisztségük révén, de tetteikkel is fölülhaladják őt. A várháborúban sok múltott a személyes bátorságon, a győzelem kulcsa mégis a tüzéség kezében volt. Az egri ágyúkat Dobó irányította, mégpedig kiválóan: jól irányzott lövéseivel két ízben is súlyos csapást mért az ellenségre. A várfalakon ütött sérüléseket megfeszített éjszakai munkával mindig sikerült feltöltenie, befoltoztatnia.²⁷ Lecsapott a vár feladását fontolgató árulókra, és úrrá lett a löporraktár robbanását követő általános pánikon. Jól gazdálkodott a munícióval, és mindig elegendő pihent katonát tudott a falakra küldeni. Mekcsey kapitány kevesebb hőstettet hajtott végre, de ezek közt említhetjük a várfal alá fúrt török akna felfedezését, a fal felrobbantásának megakadályozását. Mekcsey tehát a vár egyik megmentője volt.²⁸

Bornemissza Gergely nem vitt végbe ezekhez mérhető cselekedeteket. Részt vett egy bátor rajtaütésben, égő oldalszalonnákkal felgyújtott egy farakást, amit a törökök a várárokból halmoztak fel, és magára vonta a figyelmet pirotechnikai találmányaival, amelyek alighanem nagy riadalmat keltettek, de kevés pusztítást okoztak az ellenség soraiban.²⁹

27 „Dobó kivált a célzásra s a megrongált várfalak gyors helyreállítására ügyelt, s ekként a török tüzelés eredményét paralyzálta.” THALLÓCZY Lajos, *Csömöri Zay Ferenc*, Bp., Franklin, 1885 (Magyar Történelmi Életrajzok), 61. – Ez a megállapítás még akkor is helyes, ha a szerzőnek a várvédők tüzéségi fölényéről vallott nézeteit a modern kutatások már megcáfolták. Dobónak négy, a törököknek húsz nagy kaliberű „öreg” ágyúja volt. SUGÁR, *Az egri vár...*, i. m. (23. j.), 49, 70. A vár védműveit már az ostrom előtt úgy megerősítette Dobó, hogy később a törököknek intenzív ágyúzással sem sikerült szétlőniük azokat. Ő építette a nevét viselő modern, ólasz rendszerű bástyát a vár nyugati részén. A Dobó-bástya történetét lásd: DERCSÉNYI-VOIT, i. m. (5. j.), 93; vö. HÓVÁRI, i. m. (3. j.), 21, DOMOKOS György, *Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*, Bp., Balassi, 2000, 21.

28 Tudjuk, hogy az erődítményekben az aknászok okozhatták a legkomolyabb károkat. Végül Eger várát is aknaháborúban foglalták el a törökök 1596-ban. SUGÁR, *Az egri vár...*, i. m. (23. j.), 141–143.

29 Mindezt kimerítően tárgyalja SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 19–41. – A könyv részletesen elemzi Bornemissza haditechnikai furfangjait, de kísérletet sem tesz ezek hatásvizsgálatára. Kritika nélkül azonosul a hagyományos szemlélettel, miszerint Bornemissza Gergely „az egri ostrom Archimedese” volt. A XVI. századi várvédelemben általánossá vált a különböző tüzes szerszámok (pl. a Tinódi által gyakran emlegetett „aprópuskák”) használata. Nem Bornemissza találta fel, noha kétségtelenül ügyesen alkalmazta ezeket a szerkezeteket az ostrom idején. A XVI. századi erődítmények fejlődéstörténete – a tüzéség hatékonyságát megnövelő, olasz rendszerű bástyák elterjedése – azt mutatja, hogy a támadókra zúdított ágyú- és puskatüzet sohasem pótolhatták, legfeljebb kiegészíthették a gyorsan, könnyen elkészíthető égő-robbanó szerszámok. A Bornemissza Gergely által bevetett haditechnikai eszközökről legutóbb Kelenik József tartott előadást

Tinódi mégis minden lehetőséget megragadott arra, hogy öregbítse Bornemissza hírnevét. A Bornemissza által összeszerkesztett tüzes kereket eposzba illő szárnyas szavakkal illette:

Talám ily fortélt kevés embör látott,
Gergöly deák mint szörzé ez bölcs dolgot.³⁰

A látványtól és a robbanásoktól megrémült törökök állítólag Isten csodáját látták a félelmetes tákolmányban:

Nám, az puskák, szakállosok ropognak,
Sokan az terek földre burulnak,
Csudálkoznak, mondják Isten haragjának,
Csak az ő bölcseségének, hatalmának.³¹

A „nagy história”, „harmad részé”-nek első szakaszából szokása szerint akrosztichont alkotott Tinódi. Ebben a strófában előre felsorolta az énekrész legfontosabb témáit, isteni beavatkozásként jellemezve Bornemissza ötletes hadigépezetét:

Mégis halljatok szép viadalokat,
Porfelgyúlást, szép csuda ostromokat,
Az jó Isten mint mutatá meg magát,
Nagy szégyenbe hozá az császár hadát.

Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy az akrosztichon-strófa harmadik sora – AZ IO ISTEN MINT MVTATA MEG MAGAT – éppen azokra a versszakokra esik, amelyekben Gergely deák csuda tetteiről esik szó.³²

Bornemissza dicsőségét növeli egy apró, ám árulkodóan elfogult jelenet is. Ismeretes, hogy a várfal felrobbantását Mekcsey kapitány akadályozta meg egy jó időben és helyen fűrt ellenaknával. Tinódi az izgalmas epizód kulcsjelentében – a török és magyar aknavájat összetalálkozásakor – mégsem Mekcseyt, hanem Bornemisszát szerepelteti, aki egy mordály puskával hasba lövi a török pallért:

az egeri vár védelmének 450. évfordulója alkalmából rendezett X. végvári konferencián (Eger, 2002. április 23–24.): HAUSNER Gábor, *Az egeri vár diadala 1552*, Hadtörténelmi Közlemények, CXV(2002), 456.

³⁰ *Eger vár viadalja*, 1175. sor.

³¹ *Ua.*, 1183–1186. sor.

³² Vö. VADAI István, *A függőleges beszéd. Tinódi akrosztichonjairól = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 633–634.

Az két ásás hogy közel összejuta,
Egy mordály puskával Gergely deák juta.

Vaj, mikoron egy likacsát nyitának,
Löve hasába az terek pallérnak,
Lőn halála egy főpatyolatosnak.³³

Egyetlen török harcos halála – még ha „főtörök”³⁴ is – önmagában nem tűnik említésre méltó dolognak. Az oszmánok is elismerték, hogy „a vár alatt elesett vértanúknak nincsen száma”³⁵ – nyomós oka lehetett Tinódinak, hogy egy egész versszakon keresztül ecsetelje azt a tényt, hogy a török „főpatyolatos” Bornemissza Gergely puskája küldte át a „paradicsomba”. Ezt az okot az *Eger vár históriájának* keletkezéstörténetében és Tinódi Sebestyén szervitori szemléletében kereshetjük.

Tudjuk, hogy az énekszerző nem sokkal az ostrom után, valamikor még az 1552. évben járt Egerben, ahol személyesen találkozhatott a hősökkel.³⁶ Ám az is ismeretes, hogy csak fél évvel később, 1553 augusztusában fejezte be az egri éneket.³⁷ Ez alatt sok változás történt a vár életében.

Dobó és Mecsey nem sokkal a törökök elvonulása után lemondott a kapitányságról.³⁸ A királyi hadvezetés – több-kevesebb eltökéltséggel – igyekezett maradásra bírni a sértődött főporkolábot, valójában azonban már folytak a tárgyalások a vár vezérkarának átalakításáról.³⁹ Bornemissza Gergely, aki csapataival

33 *Eger vár viadalja*, 1205–1210. sor.

34 Tinódi némiképp túloz, mivel ez a kifejezés a végvári küzdelmek nyelvhasználatában a török méltóságokra, katonai és politikai tisztségviselőkre vonatkozott. Az aknászok (lagimdzsik) vezetője alacsonyabb rangú tiszt lehetett. Vö. PÁLFFY Géza, *A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a 16–17. századi török–magyar határ mentén: Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez*, Fons, IV(1997), fasc. I, 23–24.

35 Dzsélálzáde Musztafa oszmán történetíró beszámolóját lásd: SUGÁR, *Az egri vár...*, i. m. (23. j.), 101.

36 SUGÁR István, *Mikor írta Tinódi az Egri várostrom históriás énekét?* It, 1982, 181.

37 DÉZSI, *Tinódi*, i. m. (14. j.), 95. – Vadai István és Domokos Gyöngyi a vers akrosztichonjának bővüléseit megvizsgálva rámutattak arra, hogy Tinódi többször átdolgozta, kiegészítette művét, ezek a betoldások azonban nem módosítják Bornemissza Gergely szerepének értékelését. VADAI, *A függőleges beszéd*, i. m. (32. j.); DOMOKOS, „*Ferdinandus királynak hív voltába*”, i. m. (14. j.).

38 A lemondás oka az volt, hogy sem a bécsi hadvezetés, sem a vármegyék küldöttjei nem adták meg azt a támogatást Dobónak, amit ő a vár újjáépítésének érdekében méltányosnak tartott. Mindazonáltal az eset hátterében régebbi, anyagi természetű sérelmek és konfliktusok is meghúzódhattak. SUGÁR, *Az egri vár...*, i. m. (23. j.), 107.

39 Nem valószínű, hogy „Bornemissza Gergelyt úgy kellett a király küldöttjének, Pallavicini Sforza Mátyás főkapitánynak a várkapitányság elfogadására rábeszélni”. DERCSENYI–VOIT, i. m. (5. j.), 66.

együtt a várban maradt, dacolva a téli útviszonyokkal, 1553 januárjában Grazba utazott, ahol személyesen találkozott Ferdinánd királlyal, eszmecserét folytatott vele az egri vár helyreállításának és megerősítésének teendőiről. Ekkor született meg a döntés, melynek értelmében rövidesen Bornemisszát nevezték ki az egri vár főkapitányának.⁴⁰

Általános vélekedés szerint a várvédelem során tanúsított hősiessége jutalmul nyerhette el ezt a tiszteletet.⁴¹ Ám számos körülmény azt a gyanút ébresztheti bennünk, hogy az uralkodó és tanácsosai már az ostromot megelőzően fontos szerepet szántak Bornemissza Gergelynek az egri vár vezérkarában. Tudvalevő, hogy amikor 1552 júniusában bizonyosnak látszott, hogy a török haderő megtámadja Egert, Dobó István segítséget kért Bécstől, és megnevezte azokat a tiszteket, akikben megbízott – Bornemissza egyébként nem volt köztük.⁴² A Habsburg hadvezetés választása azért esett Bornemisszára, mert jól ismerték őt az udvari körökben, és maga az uralkodó is megbízott benne. Föltételezhető, hogy rokonságban állt Bornemissza Pál⁴³ erdélyi püspökkel, és bírta Oláh Miklós egri püspök támogatását is, aki egyébként az egri vár birtokosa volt.⁴⁴ Már a korábbi időkben megfordult Konstantinápolyban, alighanem futárszolgálatot teljesített,⁴⁵ máskor pedig az udvar által elkönfiskált Forgách-

40 SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 45–47. – Bornemissza még két másik alkalommal is felkereste a Habsburg-udvart.

41 SUGÁR, *Az egri vár...*, i. m. (23. j.), 108.

42 Dobó Pethő Gáspár, Zolthay István és Káldy Márton hadnagyokat hívatta Egerbe. Hármójuk közül ketten meg is érkeztek, ám Káldy Márton helyett Bornemisszát küldték. SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 20.

43 A Bornemissza Gergelyhez hasonlóan pécsi származású Bornemissza (Abstemius) Pál rendkívül nagy befolyású egyháznagy volt. Vö. MIKÓ Árpád, *Bornemissza (Abstemius) Pál püspök végrendelete 1577-ből: Adatok a nyitrai, az óbudai, a veszprémi és a gyulafehérvári egyház középkori kincseinek sorsához*, Művészettörténeti Értesítő, 45(1996), 203–221; ÁCS Pál, *Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában*, Vigília 64(1999), fasc. 5, 360–374. Ha bebizonyosodna, hogy közvetlen rokonságban állt Bornemissza Gergellyel, akkor joggal következtethetnénk arra, hogy ő is egyengette a gyaloghadnagy gyorsan felívelő karrierjét. SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 8–9, 100.

44 A fennálló törvények értelmében az egri püspöknek járó tizedet Dobó István szedte be, és ő rendelkezett vele oly módon, hogy a püspök kapta a befolyó összeg egyharmadát, a fennmaradó kétharmad részt a várkapitány a katonák zsoldjára, illetve várépítkezésekre volt köteles fordítani. Az új kapitányok kinevezése Oláh Miklós jóváhagyásával és támogatásával történt. HÓVÁRI, i. m. (3. j.), 17.

45 Szakály Ferenc és Sugár István feltételezése szerint ő volt az a Bornemissza Gergely, aki egy Nádasdy Tamásnak küldött jelentés szerint szemmel látta, amint a szultán magához hívatta a moldvai vajdát, és körülmetéltette. TAKÁTS Sándor, *Rajzok a török világból*, I, Bp., MTA, 1915, 322.

birtokok provizoraként bizonyította rátermettségét és királyhűségét.⁴⁶ Egy eddig figyelmen kívül hagyott adat tanúsága szerint Bornemissza Gergely már 1547-ben királyi ellenőrként működött Egerben. Az volt a feladata, hogy felülvizsgálja Dobó István számadásait, képviselje a király érdekeit, kezelje az állami jövedelmeket.⁴⁷

Dobó István kortársai szemében is valóságos hős volt. Mindenki tudta róla, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett előbb Egervár megerősítésében, majd védelmében.⁴⁸ A Kamara mégis elégedetlen volt vele, mert elszámolásai rendre hibásnak, hiányosnak bizonyultak: „bor, az Isten tudja, mennyi fogyott, mert kapitány uram nem mérette” – ezt jelentették róla.⁴⁹ Közkeletű vélemény szerint a vitéz nemesúr rendkívül pénzsóvár volt – mérhetetlen kapzsiságáról Bornemissza Péter is feljegyzett egy gonosz anekdotát az *Ördögi kisírtetekben*.⁵⁰

46 A Forgách családtól konfiskált Gimes vára és a komjáti uradalmak királyi udvarbírája és várnagya volt. Számadása: MOL E 554 Fol. Lat. 1219. SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 15–17.

47 Bornemissza Gergelyt *contrascriba*-ként említik Dobó István és Zay Ferenc 1547. évi utasításában. Az adat KENYERES István kézíratos disszertációjából való; PÁLFFY Géza szóbeli közlése. Kenyeres István a X. végvári konferencián tartott előadásában beszélt az egri vár jövedelmeinek kettős, püspöki és kamarai kezelésének rendszeréről és a két funkció elhatárolódásáról. Dobó István ugyan egy személyben volt »castellanus és provizor«, várnagy és udvarbíró, de udvarbíróként kizárólag Oláh Miklós püspöktől (a vár-uradalom birtokosától) függött. A királyi érdekeket ekkor az ellenőr (*contrascriba*) képviselte.” HAUSNER, *Az egri vár diadala 1552*, i. m. (29. j.), 457.

48 BODOLA, i. m. (8. j.), 15–19. Zsámboky Dobóhoz címezte latin nyelvű Tinódi-átdolgozásának ajánlását. SAMBUCUS, *Rerum ad Agriam...*, i. m. (14. j.); DÉZSI, *Tinódi*, i. m. (14. j.), 104. A dobóruszkai síremlék felirata Istvánffy Miklós Dobóhoz címzett epigrammájának felhasználásával készült. A költemény kizárólag Dobó egri hőstetteiről beszél. Nicolaus ISTVANFFY, *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB et Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, Teubner, 1935, 48. sz. Vö. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986, 54., további irodalommal. – A Dobó-kultuszról, valamint Dobó személyiségének árnyoldaiáról lásd LÖKÖS Péter tanulmányát ebben a kötetben.

49 Tudjuk, hogy Dobó pénzügyi elszámolásai nem mindig voltak kifogástalanok. (1551. november 23-án Oláh Miklós egri püspök és kancellár Dobó István számadásainak felülvizsgálatát sürgette. MOL E 41 1551 – No. 128.) A várkapitányi tisztség átadása azért tartott hónapokig, mert ennyi időbe tellett a kapitány számadásainak az ellenőrzése. DERCSÉNYI–VOIT, *Heves megye műemlékei*, II, i. m. (5. j.), 66; vö. KENYERES ISTVÁN, *16. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*, Bp., 2002 (Fons Könyvek, 2), I, 141–143.

50 „Dobó Istvánnak, mikor ötszáz hordó bora lőtt volna, kérdezte az kolcsárt, töltelékre valót hol vegyenek. Mert annak a számát nem örömet kezdené meg.” BORNEMISSZA Péter, *Ördögi kisírtetek*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 208. Hasonló

Ismeretes az is, hogy Dobó Istvánt és testvéreit korábban elkövetett erőszakoskodásaikért 1551-ben fő- és jószágvesztésre ítélte a király. Noha az ítéletet felfüggesztették, érvényét nem veszítette.⁵¹ Nem lehetetlen, hogy I. Ferdinánd jobban megbízott Bornemisszában, a frissen megneemesített,⁵² udvarhű katonai adminisztrátorban, mint Dobóban, a főrangú katonatisztben. Annál is inkább, mivel számtartótisztként Bornemissza már korábban is betekintést nyert a vár gazdasági ügyeibe. Úgy tűnik, hogy az egri vár fenntartásához és megerősítéséhez szükséges anyagi eszközökhöz Bornemissza, ha nem is könnyebben, de kényelmesebben hozzájutott, mint Dobó.

Nem tudni, hogyan zajlott le a kapitányváltás Egerben. A leköszönő Dobót mintegy kárpótlásul erdélyi vajdává nevezték ki. Rendkívül megtisztelő, de igen-csak perspektívátlan pozíció volt ez. Ma úgy mondanánk: fölfelé bukott. Már 1553-ban sejthető volt, hogy a Habsburgok nem sokáig tarthatják kezükben Erdélyt – Forgách Ferencsel szólva „nyilvánvaló volt az erdélyi változás”.⁵³

Amikor 1554 októberében a hatvani bég törbe csalta és rabul ejtette Bornemissza Gergelyt, Dobó István talán tehetett volna valamit kiszabadítása érdekében. Ő tartotta rabságban az egyik legértékesebb török foglyot az akkori Magyarországon. Ám Dobónak nem állt szándékában az, hogy kincset érő rabjával megváltsa Bornemissza Gergely szabadságát, hiszen ő ennek csak kárát látta volna.⁵⁴ Így esett, hogy Bornemisszát hamarosan Isztambulba szállították, ahol – miután megtagadta az együttműködést az oszmánokkal – felakasztották.⁵⁵

Tinódi négy-öt hónappal a kapitányváltás után fejezte be az egri históriát:

Az jó Dobó bírja már vajdaságát,
Gergöly deák tisztiben Egör várát.⁵⁶

Az 1552-es ostrom igazi hőse tehát ekkor már távozott dicsőségének színteréről. Többek szemében kíváncsúnak tűnhetett, hogy Bornemissza Gergely ne csupán Dobó tisztségét, hanem hírnevének egy részét is örökölje. Világosan

tartalmú, Dobóról közszájon forgó történeteket Forgách Ferenc is elbeszélt. FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m. (6. j.), 704.

51 CSIPES Antal, *Dobó István élete és szerepe Magyarország 16. századi történetében*, Eger, Eger Város Tanácsa, 1972, 76–77.

52 Istvánffy Miklós „pécsi kovács fia”-ként beszél Bornemisszáról: i. m. (7. j.), 207.

53 FORGÁCH, *Emlékirat...*, i. m. (6. j.), uo.

54 „Dobó István rideg álláspontját a korszak gyakorta embertelenül kemény szellemének tükrében kell elbírálnunk” – írja a monográfus. SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 98.

55 *Uo.*, 113.

56 *Eger vár viadalja*, 1716–1717. sor.

látta mindenki, hogy az új várkapitány az uralkodó és az immár esztergomi érsekké lett Oláh Miklós bizalmasa:

Az jó király vitéz Gergöly deákot
Ajándékozá, ada szép jószágot,
Az mellett ada nagy szép ajándékot,
Miklós pispök adá egri bánságot.⁵⁷

Köztudomású, hogy az egri vár históriája révén maga az énekszerző is elnyerte a király és az érsek elismerését, megbecsülését.⁵⁸ Az a kérdés: megpróbált-e igazodni Tinódi a vár életében bekövetkezett változásokhoz? Nyomot hagyott-e a várostrom és a vers megfogalmazása közt eltelt idő magán az egri éneken?

Erre a kérdésre – ami a história lényegét illeti – bízvást nemmel felelhetünk. Tinódi nem tartozott a történelmet a mindenkori hatalom szája íze szerint alakító krónikások közé. Más lapra tartozik, hogy amit mellékesnek vagy oda nem illőnek tartott, arról nem beszélt. Dobó lemondását például a kapitány fáradtságával indokolta:

Elgondolá Dobó István magába,
Hogy már megnyugodjék otthon házába.⁵⁹

Tinódi társadalomszemléletének ismeretében az is könnyen belátható, hogy mindig tiszteletben tartotta a fennálló hatalmi struktúrákat. Ezzel magyarázható, hogy az új várkapitány kétségtelenül „meglőtt” tetteinek valós jelentőségüknél nagyobb hangsúlyt adott. Így működik a szájhagyományozó történetmondás és a Tinódi-féle „végemléközet”-gyártás gépezete: a rangemelkedés dicsfénye az elmúlt idők tetteit is beragyogja.

Az igazságot Tinódi nem akarta eltussolni. Finoman érzékeltette, hogy nem mindenki fogadta kitörő örömmel az új tiszttartót. Ha így lett volna, hiába valóan és üresen csengett volna az egri vitézekhez intézett szózata – közvetlenül a kapitányváltás bejelentése után:

57 *Uo.*, 1708–1711. sor. – Nemcsak Ferdinánd király, hanem Oláh Miklós is több birtokot adományozott Bornemisszának. SUGÁR, *Bornemissza...*, i. m. (4. j.), 41–44.

58 Köztudomású, hogy Tinódi az *Eger vár viadalja* elismerésekképpen kapott nemességet. Nemeslevelét az uralkodó mellett Oláh Miklós is aláírta. DÉZSI, *Tinódi*, i. m. (14. j.), 99–105.

59 *Eger vár viadalja*, 1656–1657. sor.

Kik hívön szolgálátok Egör várba,
Kevélségbe és felfúalkodásba
Ne essetök, *légyetök hallgatásba*,
Az Úristennek nagy hálaadásba.

Szálláskoron ki nagy sok viadalba
Titöket megtarta jó szerencsába,
Ne légyetök ti háladatlanságba,
Kiért végre jussatok mennyországba.⁶⁰

Tinódi sohasem szólt hiábavalóan és üresen. Ám a magyar vitézség legfényesebb diadala kapcsán elégedetlenkedésről, zúgolódásról beszélni nem lett volna ildomos. Erről a tárgyról éppen ezért nemcsak az egri békétlenkedőknek, de önmagának is hallgatást parancsolt.

⁶⁰ *Ua*, 1760–1767. sor.

DOMOKOS GYÖNGYI

**Függőbeszéd Zsámbokya,
avagy *Az Eger vár viadaljáról való ének* szövegvariánsai**

Az akrosztichonok kutatása sajátos, ritkán kiaknázott lehetőséget jelent a régi magyar versek vizsgálatához. Az akrosztichonok szövege ugyanis olyan erősen konzerválódott a költői produktumokban, hogy segítségükkel akár mód nyílhat a textusokat ért különböző változások felfedésére, illetve a szöveg korábbi változatának rekonstruálására. Az akrosztichonok nem elhanyagolható tulajdonságára a Tinódi-versek terén először Vadai István hívta fel a figyelmet.¹ A versek akrosztichonjaiban különböző interpolációkat talált, melyek korábbi szövegváltozatokra engednek következtetni. Erre a megállapításra jutott az *Eger vár viadaljáról való ének* esetében is. Ennek a korábbi szövegváltozatnak a tudata készített arra, hogy megvizsgáljam a Zsámboky János Bonfini-kiadásában szereplő adaptáció szövegét² annak kiderítésére, hogy Tinódi melyik variánst küldhette el a Habsburg uralkodónak nemesi kérelmével együtt. A betoldásokat vajon a Ferdinánd számára elküldött nemesi kérelemhez készítette el „érdekhajhász” módon, vagy (amint azt Vadai állítja) „nyomtatás közben alkotta meg”?³ Úgy vélem, ha a história és az adaptáció szövegét összevetjük azokon a pontokon, ahol Tinódi a betoldásokat végezte, és azt találjuk, hogy pontosan ezek a strófák hiányoznak a Zsámboky-szövegből, fennáll annak az esélye, hogy Ferdinándhoz az első variáns jutott el, s így mód nyílhat a korábbi változat rekonstruálására. A betoldásokra utaló betűtöbbletnek ugyanis, mely az akro-

1 VADAI István, *A függőleges beszéd = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 617–638.

2 *Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum, brevis Narratio Joan. Sambuci* = Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor, cum dimidia*, Bázeli, 1568. (a-c 4to (+1))

3 Vadai ez irányban megnyilvánuló szavai *A politika műfajai a régi magyar irodalomban* című konferencián hangzottak el (Gyula, 2005. május 25–28.). Vadai az *Erdéli história* kolumnájában található „Lelte krónikáját ott nyomtatásába” szövegrészből következtet erre. E szerint Hoffgreff a *Cronica* második részével kezdi a nyomtatást, amely jóval kevesebb betoldást tartalmaz. Az előadás anyaga még kéziratban van. Ezúton mondok köszönetet Vadai Istvánnak, hogy a konferencián elmondott előadás anyagát eljuttatta hozzám.

sztychon szövegében mutatkozik meg, egyik tagja vagy az ehhez kapcsolódó strófák egy adott töredékei már a pótlásokat megelőzően a textus részei voltak. A következőkben ismertetem a história akrosztichonjának szövegét, majd összevetve a pótlásokat jelző akrosztichonrészeknek megfelelő strófák tartalmát az adaptáció szövegével, Tinódi négyrészes felosztása szerint tárgyalom a vizsgálat eredményeit. Végül függelékben közlöm a betoldott strófákat és a Zsám-boky-adaptáció megfeleltethető részeit.

Az Eger vár viadaljáról való ének akrosztichonjának szövege a következő:⁴

Első része:

TINODI SEBESTIEN DEAK CASSABA FERDINANDVS KIRALNAK
HIV VOLTABA EGRII VARNAK CIVDAH ZERENCIA~~AAAA~~IABA
VITEZEVKET IRIA CRONI[cájába]

Másod része:

IMMAR LEZEN VARTAKNAK ELOZZ⁵TASA
~~VVVVVVVVVVVVV~~VITEZEVKNEK NEVEVK ELZAMLALASA AZ
BASAKNAK EGEVR ALA ZALLASA NAGI ROMLASA ES GIAKOR
OSTROMLASA

Harmad része:

MEGIS HALLIATOK ZA⁶P VIIADALOKAT PORFELGIVLAST ZEP
CIVDA OSTROMOKAT AZ IO ISTEN MINT MVTATA MEG MAGAT
NAGI [szégyenbe hozá az császár hadát]

Negyed és utóssó része:

NEGIEEÖEEEEEEEEEEEEEEED EEEEESSS VTOSSO REZE EZ
HADNAK MONDOM MOGIAT MASOD HARMAD OSTROMNAK
NAGI ZEEEEGIEMBE ELMENTEVT ~~AAAAAA~~AZ NAG HADNAK
ZERNIIIEE[V] [halálát Mecskei Istvánnak]

4 Az akrosztichonokat a Vadai István által kikövetkeztetett Tinódi-hangjelölés szerint közlöm. (E szerint az egyes betűjelek az adott hangoknak feleltek meg: J, Í = I; C = K; V, W = U; F = PH; LI = LY; TI = TY; CI = CS; GI = GY; Z = SZ; EV = Ö, Ü.) VADAI, *i. m.*, 617–618.

5 Ezeken a helyeken eredetileg is Z szerepel, és nem SZ: ELOZZTASA; ELZAMLA-LASA; REZE; ZEEEGIEMBE.

6 Vadai az akrosztichon segítségével szövegjavítást végez itt. Az első sorban szereplő „Azt hamar Dobó, Mecskei megtudák” (975) mutató névmását „Ezt”-re változtatja, tehát ZAP helyett: ZEP lesz. A javítás „triviális módon elvégezhető”. *I. m.*, 619.

Tinódi az utólagos betoldásokhoz a következő írásjegyeket alkalmazza verseiben: V, I, A, E, S, néhol: O (*Az János királ fiáról való szép krónikában*), Z. Szögletes zárójel jelzi az akrosztichonban nem szereplő, de kikövetkeztethető szövegelemeket. Ide számítanak az első strófák segítségével kipótolt szövegrészek, minthogy a versfőkben található akrosztichon megegyezik a história adott részeinek első strófaival. Ezeket a mai hangjelölés és ejtémód szerint közlöm, kivéve a ZERNIIIEE[V] -ről lemaradt V-t.

Félkövérrrel és aláhúzással jelöltem azokat a betűket, amelyek az utólagos betoldás nyomait őrzik.

Aláhúzással jelzem azoknak a versfőknek a betűjeleit, amelyek Vadai szerint pótlásnak minősülnek, viszont minden jel arra mutat, hogy *nem* tekinthetők annak. Ezek a reduplikált I-k Tinódi több versének akrosztichonjaiban fellelhetők, és a szavakban való előfordulásuk szerint alapvetően négy fő csoportra oszthatók fel.

1. Kétjegyű betűk után:

SEBESTIIEN (*Eger vár viadaljáról való ének*), ZERNIIIEE[V] (Uo.), NIIOLC (*Budai Ali basa históriája*), SEBESTIIEN (*Szitznya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése*), SEBESTTIIENEL (Uo.), ZIIGET (*Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*)

2. Tővégi I-k esetében:

EGRII (*Eger vár viadaljáról való ének*), SIGISMUNDII (*Zsigmond király és császár krónikája*), TINODII (*Verbőczy Imrehnek Kászon badával kozári mezőn viadalja*), TINODII (*A szalkai mezőn való viadalról*), KII (*Szitznya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése*)

3. Mássalhangzóval kezdődő szavak második betűjeként:

VVVIIGZAAGABA (*Sokféle részögről*), LIITERTUS (*Prími Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról*), KIINCIES (*Varkucs Tamás idejébe lőtt csaták Egerből*).

Hiátustöltő elemként:

VIIADALOKAT (*Szitznya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése*), VIIADALIANAK (*Egri históriának summája*)

4. Egyéb esetekben

TEMESIENSIISS (*A vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról*), CORPHIISE (*Károl császár bada Saxóniába, ott kúrfirstnak megfogása*) jelennek meg a szövegben.

Az *Eger vár viadaljáról való ének* esetében az első három eset valósul meg (SEBESTIEN, ZERNIIIE[V], EGRII, VIIADALOKAT).

Egyetlen kettőzött *I*-s akrosztichon-szövegrész strófája sem tartalmaz olyan lényegi elemeket, amelyek ne lennének benne az adaptációban, kivéve a ZERNIIIE[V]-t. Minthogy ez a história utolsó strófáinak versfőiben szerepel, előfordulhat, hogy Tinódi első szövegváltozatának akrosztichonja még nem tartalmazta az utolsó öt betűt, így a szöveg már a SZERN-nél befejeződhetett.

Mint fentebb említettem, az akrosztichonoknak megvan az a képességük, hogy konzerválják a textusokat ért különböző változásokat. Ám nemcsak az interpolációk esetében nyújtanak segítséget, hanem leírjuk ortográfiai és nyelvi jelenségeit is megőrzik. Azt, hogy a reduplikált *I*-k esetében nem utólagos betoldásról van szó, maga a história szövege bizonyítja. Tinódi írásában ugyanis nemcsak az akrosztichonokban találhatunk kettőzött *I*-ket, hanem magukban a história szövegeiben is. Az *Eger vár viadaljáról való ének*ben található reduplikált *I*-kre a *Függelék*ben hozok példákat, azt is – jelentős számuk miatt – pusztán illusztrálás céljából.

A kettőzött *I*-k nem betoldott voltát erősíti a história és az akrosztichon szövegében ugyanazon szavak azonos ortográfiájú használata:

<i>Az akrosztichon szövegében</i>	<i>A história szövegében</i>
EGRII (<i>Eger vár viadaljáról való ének</i>)	egrij (225, 1628.)
KIINCIES (<i>Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egerből</i>)	kijnchös (1653.); kijnycheben (1552.)
KII (<i>Szítnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése</i>)	kij (371., 966., 973., 1015.)
VIIADALOKAT (<i>Szítnya, Léva, Csábrág és Murán...</i>)	kij (72., 168., 395., 402, 423., 635., 659., 734., 939., 984., 1222.); kijc (521., 539., 872., 1012., 1034., 1045., 1319., 1413., 1462., 1487., 1507., 1515., 1631., 1760.); kijknec (352.); kijkre (471.); kijkben (540.); kijből (1002.); kijket (1006., 1595.); kijkkal (1575.); kijert (1767.)
VIIADALIANAK (<i>Egri históriának summája</i>)	vijadalhoz (1014, 1423, 1478, 1499.); vijadalnac (1513.); vijadalba (1764.)

Mindezeket figyelembe véve helyesnek bizonyul Molnár József megállapítása,⁸ mely szerint Hoffgreff a kiadás elkészítése során a források helyesírásához és hangjelöléséhez alkalmazkodott, és ennek folytán meghagyta Tinódi írásmódjának ortográfiai jelenségeit. Így tehát az *Eger vár viadaljáról való ének*ben szereplő reduplikált *I*-k nem tekinthetők interpolációknak, hanem különböző ortográfiai jelenségek eredményei, ezért ezeket nem közlöm a függelékben.

A szövegbe betoldva tüntetem fel annak a két versfőnek a betűjelét, amelyek kimaradtak a Vadai által közölt akrosztichonból.⁹ Ezek a következők: 1. a história másod részében: ELOZZTASA 2. negyed részében: **EEEESS** helyett **EEEESSS**. Mindez azért sem elhanyagolható, mert az utóbbi versfőben található betű egyértelműen az utólagos betoldás jeleit viseli magán.

Zsámboky fordítói módszere rendkívül precíznek tűnik. Éppen ezért nem helyes az a szakirodalomokban elterjedt nézet, hogy a *Narratio* a Tinódi-história lerövidített változata. Zsámboky a Tinódi-textus körülbelül 80%-át¹⁰ majdhogynem szó szerint lefordítja. Tehát nem is olyan *brevis*, mint ahogy ezt a címben megjelöli. Ezzel az attribútummal inkább az *eloquentia* Cicero által kikötött szabályainak akart megfelelni. A lényegi részek, még ha olykor utalásszerűen is, vagy jobban kifejtve, de benne lapulnak a műben – kivéve, ha a kihagyást ő maga jelzi, illetve az akrosztichon egyes betoldott részeinek esetében. Nem vette figyelembe a história formai jegyeit és olykor négyrészes szerkezeti felosztását sem, melynek okát egy másik tanulmányban tárgyalom. Ez esetünkben azért is fontos, mert épp egy utólagos beékelést (**VVVVVV-VVVVVVITEZEVKNEK**) tesz kérdésessé a história másod részében. Zsámboky az egri vár hat főhadnagyának nevét még az első rész katalógusának elejére illeszti, nyilván abból a célból is, hogy teljessé tegye a listát. Majd elbeszélését így folytatja:

Fuerunt alii innumer et si dignitate inferiores, tamen virtute, et ausis pariter celebres, qui partim Ducum illorum vices gerebant, partim sua forte contenti rem non minus strenue gessere. Quorum hic nomina referre, non necessarium duco, cum ab aliis copiose id factum videam.¹¹

8 MOLNÁR József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1756 között*, Bp., 1963.

9 A közlés helye: VADAI, *i. m.*, 633–634.

10 A betoldásokat jelölő részeket nem számítom ide.

11 „És még voltak sokan mások is, akik, még ha a rangjukat tekintve alacsonyabban álltak is, vitézségükről és merészségükről ugyancsak híresek voltak; ezeknek egy része az iménti vezérek utasításait hajtotta végre, más része saját kötelességével törődve nem kisebb igyekezettel végezte a dologat. Hogy közülük ki milyen nevet visel, nem szükséges számba vennem, mivel úgy látom, hogy ez már mások által részletesen megtörtént.” (b/1/a)

A másod részben két enumeráció található. Mindkettőben szerepel a hat főhadnagy neve. Az első a vártákra osztással járó felsorolás, a másodikat Tinódi a voltaképpen enumerációnak szánhatta. Köztük a lényeges különbség az, hogy a második utólagos beékelés maradványa, az első már korábban is a szöveg része volt. A vártákra osztást, azaz az első felsorolást, a következő strófa követi:

Az hat főhadnagyok mellett vitézők,
Kik mindvégig ott forgottak szegényök,
Főlegényök, kikben én megnevezök,
Hogy mind éltig éljön az ő jó nevök. (538–541)

Ezt követően illeszkedik a szövegbe a betoldás. Az utólagos beékelés végén ugyancsak az adaptációban felfedhető szövegrész tárul elénk:

Jó hívséggel ezek cselekedének,
Munkát, fáradságot ők szönvedének,
Kik mindvégig erős hitben levének,
Sok jámbortúl dicséretöt nyerének. (590–593)

Így magától értetődően felmerül annak a lehetősége, hogy Zsámboky még közel egymás mellett láthatta ezt a két strófát, amelyeket egy mondatba illesztett. A „Főlegényök, kikben én megnevezök” pedig itt a visszautalás funkcióját látja el, vagy Tinódi az adott kontextushoz illesztve fogalmazta azt át. Elsősorban azért feltételezhető leginkább, hogy itt a *cum ab aliis copiose id factum* utalás a várták felosztására értendő, mivel a második, utólag bepótolt enumeráció csak színleg az, Tinódi ugyanis ezt az enumerációt összeszővi patrónusainak vagy az őt „ageből”, illetve „csukával tartók”-nak a felsorolásával.

A fenti betoldás előtt két másik is található (CIVDAH, ZERENCIAAAA-IABA),¹² melyek az egri vár megsegítésére érkezők katalógusát fogják közre. Ezek tartalmilag összefüggnek: mindkét pótlás vezéralakja Serédy György, kaszai kapitány – Ferdinánd őt bízta meg, hogy 1552 januárjában kísérje útjára Krakkóba Izabellát és az ifjú János Zsigmondot.¹³ Ez pedig nem kis bizalmat jelentett a király részéről.

Serédy György nevét azonban Zsámboky még csak meg sem említi. Ha a betoldás funkciója a „familiáris-költő hízelgése”,¹⁴ mely Ferdinándot célozza

12 Kérdésként vetül fel persze, hogy a CIVDAH esetében miért H szerepel a versfőben, és miért nem A. Véleményem szerint ennek oka, hogy a versfőben H-val jelölt strófában a „hamar” helyett még „amar” szerepelt abban a példányban, amelyet Tinódi Hoffgreffnak átadott, ezt azonban a kiadás során „hamar”-ra javították.

13 OBORNI Teréz, *Erdély fejedelméi*, Bp., 2002.

14 Vadai szerint az interpolációk egy részének keletkezési oka politikai-élvhajhász jellegű, Tinódi Ferdinándnak akar velük hízelegni. *I. m.*

meg, vajon miért nem dolgozta bele legalább említés szintjén Serédy nevét a király szolgálatában álló Zsámboky? Valószínűleg azért, mert ekkor a műben még egyáltalán nem szerepelt ez a rész.

Ugyanez a helyzet a Vas Miklós-történettel. Az első és második részt követően utólagos pótlást már csak a negyedik részben találunk, és nem is keveset. Az első közülük (NEGIEEÖEEEEEEEEEEEEEEEEED) az imént említett történetet fedi fel. Vas Miklós a Ferdinánd-párti Dobó egyik kémje, avagy bizalmi embere, aki a török táboron át leveleket csempészett a püspökhöz. Az adaptációban Vas Miklósról azonban egy szó sem esik.

Ugyancsak nem szerepelhetett még a Zsámbokyhoz került kéziratban az akrosztichonban EEEEESSS-ként feltüntetett pótlás, melyből az első két strófa így szól:

Egröt az jó király igen óhajtja,
Meg nem segélheti, azt szánja-bánja,
Magyarországból lehet kevés hada,
Vendégországból késén indult hada.

Éjjel-nappal könyörög Úristennek,
Lenne kegyelmes egri vitézinek,
Pogánok miá hogy el ne vesznének,
Lenne megmaradta nemes Felföldnek. (1364–1371)

Tinódi tehát pozitív képen tünteti fel Ferdinánd hozzáállását az egri veszedelemhez. A király eszerint nem szándékosan hagyta sorsára az egri vitézeket, hanem éjt nappallá téve nem tett mást, mint hogy értük imádkozott. A Habsburg uralkodó udvari történetírója, aki számára készítette ezt az adaptációt, itt meg sem említi Ferdinánd nevét. Nyilván azért, mert ekkor még nem is olvashatta azt a strófák között. A király imádkozását követi a védők könyörgése Istenhez, akit Zsámboky az egyik legfőbb mozdatóerőnek tart, valamint Tinódi előreutalása, az isteni hatalom érzékeltetése, melyek mind nem olvashatók Zsámbokynál – még ő sem olvashatta azokat, kivéve az ide tartozó utolsó strófát, mely váltást jelent a korábbi eseményekhez képest:

Sőt tizenkettődnapján Mintszent hónap
Innepe vala Szent Maximiliánnak,
Szerdán éjjel terek felrohanának,
Sáncokba nagy sokan takarodának. (1392–1395)

Ezt a szövegrészt viszont Zsámboky már kifejtve tárgyalja:

Duodecima octobris post intermissam requiem iterum se de operibus commo-
vet hostis, ac renovandam oppugnationem extrema contentione ac viribus ex
utilitate fore ducit.¹⁵

Ez a strófa tehát már az első szövegváltozatban szerepelt, s még a vers ke-
letkezésével egy időben íródhatott.

Más a helyzet viszont az ezt követő két utólagos betoldásnál (ZEEEE-
GIEMBE, AAAAAAAAAZ); ezek már egyértelműen megtalálhatók az adaptáció
szövegében, tehát nem a nyomtatás folyamatában keletkeztek, amint azt Vadai
gondolta, hanem már korábban részei voltak a versnek. Tartalmuk Ferdinánd-
pártisággal átitatott, Vadai és Szakály egyértelműen ilyen üzenetű részekként
idézik e sorokat.¹⁶ Ebben a szövegrészben a központi szerepet a bőkezű király,
Ferdinánd játssza, aki minden hőst megjutalmaz érdemeiért. A legvalószínűbb
tehát, hogy Tinódi külön a Habsburg uralkodónak küldött história kipalléro-
zásául, a nemesi cím elnyerése céljából toldotta bele ezeket az interpolációkat,
minthogy a szövegkiadás nem is ösztönözhetette erre őt, hiszen korábban, a ne-
mesi kérelem elküldése időpontjában már léteztek ezek a szövegrészek.

A história végi versfőkből található ZERNIIIEE, mint említettem, való-
színűleg nem volt része a Zsámbokyhoz eljutott változatnak. Feltételezésem
indítókoka az, hogy e szövegrész ugyancsak olyan tartalmi elemekkel bír, melye-
ket Zsámbokynak pártállását tekintve le kellett volna írnia, mint például:

Isten lássa javával királyunkat,
Ferdinánd királynak kegyelmes voltát,
Oltalmazhassa nagy bölcsen országát,
Békében tarthassa alatta valókat.

Isten éltesse király udvarában
Oláh Miklós érsököt jó szándékban,
Sok szegén magyarnak táplálásában,
Ófelségénél minden jó szavában. (1780–1787)

Tehát az IIIEE-t már nem tartalmazhatta a szöveg, tekintettel arra, hogy a
reduplikált *I* nem sorolható az utólagos betoldások körébe. Ezt erősíti meg az
adaptáció vége, mely igencsak utalhat a história korábbi befejezetlenségi álla-
potára. Az *indignatio* előtt szereplő utolsó mondat ugyanis épp Mecskei temeté-
séről szól, a tömör mondatszerkesztés azonban kizárja a *commiseratio* lehetőségét.

15 „Október tizenkettedikén átmeneti szünet után az ellenség ismét rohamra indult ostrom-
védeiről, és igen nagy erőfeszítéssel és nekiveselkedéssel fogott újra az ostromhoz, hogy
kihasználja az alkalmas helyzetet.” (c/3/a)

16 VADAI, *i. m.*, 626–627.

Az egyes akrosztichonokból kikövetkeztethető lehetséges pótlásokat megvizsgálva csatlakozom Vadainak azon nézetéhez, mely szerint a betoldások két nagy csoportra oszthatók Tinódi históriáiban.¹⁷ Az egyik „pótlás-típusnak” tartja a „névsort”, avagy az enumerációt, illetve katalógust, a jól ismert eposzi kellékek egyikét. A pótlás nyilvánvaló oka, hogy az orális kultúra más elvárásokkal bír, mint a publikálásra kerülő mű. Funkciója a XVI. században, hogy fenntartsa azoknak a személyeknek a neveit, akik részt vettek az elbeszélte eseményekben, olykor némi juttatást is biztosítva ezzel a nevek megőrzőjének. Élőszóban ez azonban csak egy bizonyos szintig valósítható meg, minthogy az is kétséges, hogy az *Íliász* hajókatalógusa elhangzott volna. Ezt a csorbát küszöbölik ki a Tinódi számára megközelíthetővé váló mediális lehetőségek. Viszont vizsgáljuk meg, hogy Tinódi esetében mennyit bírt még el az orális kultúra. Ez esetben azt találjuk, hogy a históriában három felsorolás van, ezekből az akrosztichonok alapján viszont csak az egyik betoldás (**VVVVVVVVVVVVITEZEKNEK**), avagy ebbe a pótlás-típusba *csak egy* illeszthető bele, ha a Vas Miklós történetét terjedelme miatt nem soroljuk ide. Ez az egy utólagos beékelés viszont, úgy tűnik, valóban nem szerepelt még a Zsámbokyhoz kerül kéziratban. Vadai sejtése beigazolódott: a Ferdinándnak küldött reklám-verziót Tinódi csakugyan nem terhelte még ilyen adatokkal.¹⁸

A másik betoldási típusnak Vadai a „familiáris-költő hízelgését” tekinti. Ez azonban talán egy kicsit túl erős kifejezés. Én inkább pallérozásnak nevezném, melyből nem hiányzik a politikai indíttatás sem.

A fenti következtetéseket figyelembe véve még egy másik csoportosítást vélek felfedezni aszerint, hogy mi szerepelt abban a költői produktumban, amelyet Zsámboky kézhez kapott:

1. *ami a Ferdinándhoz szóló levélben szerepel:* Ezek a betoldások a Ferdinándhoz küldött vers pallérozásakor keletkeztek, Tinódi tehát *nem* a *Cronica* nyomtatása közben végezte el az összes betoldást, amint azt Vadai István is gondolta, hanem a pótlások egy részét már korábban beillesztette a szövegbe a Zsámboky-adaptáció tanúsága szerint. Ilyen jellegű betoldások akrosztichon jelzetei: **ZEEEEGIEMBE**, **AAAAAAAZ**

2. *és ami nagy valószínűséggel nem szerepel benne:* Ezek a szövegrészek feltételesen még nem voltak olvashatók abban a változatban, amelyet Zsámboky kézhez kapott. Erre utal az is, hogy az adaptációban nem szerepelnek, annak ellenére, hogy legtöbbjük Ferdinánd-párti politikai felhanggal bír. Kétséges, hogy a Ferdinánd kérésére írt *Narratió*ba ne írta volna bele mind-

17 Vadai a gyulai konferencián beszélt erről.

18 „A Ferdinándnak küldött reklám-verziót talán még nem terhelte ilyen adatokkal.” VADAI, *i. m.*, 629.

ezeket a pályája elején lévő ifjú humanista, hiszen az adaptáció szövegében említi Ferdinánd nevét a históriának megfeleltethetően azokon a részekben, ahol Tinódi szót emel róla. Jelölése a versfőkben: VVVVVVVVVVVVVITE-ZEVKNEK, EEEEESSS, CIVDAH, ZERENCIAAAAIABA, NEGIEEÖEEEEEEEEEEEEEEED, ZERNIIIEE

Az eddigiekből következik, hogy az első és a kiadásra került szövegváltozat között volt egy harmadik, a história szövegéből tehát kettőnél több szövegváltozat létezett, Tinódi pedig egy köztes szövegvariánst küldhetett az uralkodóhoz. Megállapíthatjuk, hogy 1) a reduplikált *I*-k nem utólagos betoldás következményei, hanem ortográfiai jelenségek; 2) a vers végi betoldások (ZEEEEGIEMBE, AAAAAAAAAZ) korábbiak az előttük levőknél, ezeket már Zsámboky is olvasta, így tehát ezek nem a nyomtatás alatt, hanem már korábban elkészültek.

Függelék

1. Az *Eger vár viadaljáról való ének* szövegében szereplő reduplikált *I*-k

Vadai István állítása szerint a reduplikált *I*-k utólagos betoldások. Az alábbi rész annak illusztrálása, hogy ezek Tinódi helyesírásának sajátosságai, amelyek mind a história szövegében, mind más Tinódi-históriák akrosztichonjaiban több ízben megtalálhatók.

Aba Vij (285)

Alij (221, 365, 369, 610, 651, 1541, 1580, 1610, 1631, 1653)

allatija (1406)

Ardaij (520)

atijafiac (1388)

Baij (555)

Baksaij (558)

Baroniaij (569)

belij; pénczbelij (1713); várbelij (311, 1523); varbelijeknec (820)

bijrya (545)

bijſtatnac (428); bijztattyá (817); bijztatasual (1127)

bijzonsagert (941)

Budahazij (565)

Budaij (210, 1547)

chijnalác (70); chijnalananac (1122)

czudaijat (48)

egrij (225, 1628)

epijtöt vala (162); epeijtöt (194); epeiitic (668)
erdélij (1693)
erősijtec (1456)
Feier varij (611)
feifijakat (348)
feijbevel (1731)
felföldij (277)
fiju (178); attyafijaij (1746)
fokaijt (1270)
Garaij (561)
Gerseij (484)
Gyulaij (567)
heijat (643)
hijac (163); hijyak (1794); hijunac (151); hijuyac (311); hiuijac (851); hijuata (345, 366);
hijuatac (467); hijuatác (976, 977)
hiju (57, 1016, 1567); hijv (1672); hijuen (410, 1334); hijuön (1705); hijueijnec (278);
hijusegömben (1707)
Iaßaij (295)
indijttya (944)
Iuanij (1617)
kij (371, 966, 973, 1015)
kij (72, 168, 395, 402, 423, 635, 659, 734, 939, 984, 1222); kijc (521, 539, 872, 1012,
1034, 1045, 1319, 1413, 1462, 1487, 1507, 1515, 1631, 1760); kijknec (352); kijkre
(471); kijkben (540); kijből (1002); kijket (1006, 1595); kijkkal (1575); kijert (1767)
kijaltanac (1008, 1246, 1483); kijaltast (1250); kijaltasokat (1598)
kijlső (150, 165, 1115)
kijnchös (1653); kijnchyeben (1552)
kijral (70); kijralnak (308)
Kijs (478, 512, 650)
kijs (967)
kijuannác (280)
kijuöl (172, 174, 194)
Király Bekijn (656, 663)
kotija vetyen (1643)
Körmendij (574)
legijn (457); legijnyöc (540)
lőnnij (951)
Lyzkaij (566)
masijc (735, 914)
Meckeij (544); Meckeijnec (1377)
melij (949)
mij (933, 1025, 1028)

mija (659, 893, 1222, 1370, 1431, 1434, 1452, 1510, 1571); mijat (739, 780, 1487, 1515),
mijatta (894)
nekij (1696)
nepijt (1405, 1406, 1423); nepijnkbe (1025)
ohijt (1306); ohijta (1740); ohaijtác (1345); ohijtanac (1384)
olij (1098, 1676)
orßagijt (1703)
öregbijthesse (1703)
pattantijusoc (665)
pijaczon (495, 501); pijaczara (1067)
pijntöc (1565)
pijnz (1694)
pijspöknec (63); piispökel (1613)
Posgaij (575)
Prijbec (573)
Prijni (287)
Ráskaij (582)
Redeij (478)
rettőgőijt (1408)
segijen (52)
senkij (386, 1543)
Sforciját (1671); Sforczijával (1666)
sijetni (776); sijetic (786); sijetnec (788); sijes (1568)
sijrnac (1384); sijrva (1547); sijralmat (1738)
sijtő (1068)
Somogij (1618)
ßakaßtanij (153)
ßalackaij (301)
ßarkandij (1688)
ßijrmai (809); Zijrmai
ßijuet (1059); Bijuel (1110) Bijuokuel (426); Bijuöknec (635); Bijuöket (1017);
ßolgaijkan (602)
ßollatij (568)
ßoltaij (266)
Tegnyeij (485)
tij (45, 246, 248, 416, 421, 422, 423, 948, 1766, 1769, 1771); tijtöket (419, 1765)
tijz (349, 477, 1358, 1477); tijzen (302, 608); tijzed (606)
tijztökbén (353)
Trinchyönij (585)
valamij (1593)
Varsanij (570)
veßij (950)

vijac (1494); vijnanac (1362); vijvanac (1462); vijutam (1549)
 vijadalhoz (1014, 1423, 1478, 1499); vijadalnac (1513); vijadalba (1764)
 vitezijnec (1369); vitezijben (1553)
 vraijmnac (1569, 1575)
 Zabolckaij (488)
 Zaij (60, 71)
 Zalkaij (1347)
 Zoltaij (522)

2. Az *Eger vár viadaljáról való ének* szövegében szereplő utólagos betoldások

Első része:

Betoldások: CIVDAH ZERENCIAAAAIABA

T.: Hamar **Serédi György** Kendi Bálintot
 Elbocsátá, véle ötven drabantot,
 Regécből es az Fekete Lőrincöt,
 Véle bocsáta tizennégy drabantot. (289–292.)

T.: (292–328.)

Zs.: *Hinc factum, quod brevi contractis undique militibus praesidio firmata non parvo Agria fuerit.*

Ezt követően rövidesen, miután a katonák mindenholnan összesereglettek, Egert már nem kis védelem tette erőssé. (b/1/a)

T.: Az rossz népek hallák hírét tereknek,
 Nagy féltőkbe bémenni nem merének,
 Megtérének, Kassában hogy lépének
 Másfélszázan mind vasban veretének.

Az jó **Serédi György** nagy haragjában
 Egynéhán holnapig kínzatá vasban,
 Ó kezdettől fogva volt hív voltában
 Ferdinándus mellett minden dolgában.

Jobbikat lám köztök elfelettök volt,
 Néma barátoknak négy gyalogjok volt,
 Azokat es ott bécsködteték volt,
 Viadalhoz holtig ott minden kész volt. (329–340.)

Másod része:

Betoldás: **VVVVVVVVVVVVVV**ITEZEVKNEK

T.: Vala főhadnagy vitéz Dobó István,
Az ruszkai egyigyő Dobó István.
Másik hadnagy vitéz Mecskei István,
Egri tisztöt bírja ott ez két István.

Vitéz Pető Gáspár harmadik vala,
Vitéz Zoltai István negyed vala,
Vitéz Gergöly deák ötödik vala,
Vitéz Figedi János hatod vala.

Vitéz hadnagya Dobónak Vajda János,
Pestyéni János és Pozsgai János,
Nagy János, Vitéz János, Pribék János,
Farkas János, Bácsmegyei Terek János,

Vitéz Ferenc viceporkoláb, Nagy Tamás,
Filöp András, Bay Ferenc, Bay András,
Deli Balázs, Balog András, Nagy Balázs,
Pető hadnagya az Somogyi András.

Vélök Baksai Tamás és Nagy Tamás,
Viceudvarbíró az Paksi Borbás,
Kamoti Balázs, Szőke András, Rácz Farkas,
Garai Farkas és az Kusztoz Balázs.

Viceporkoláb másik, Nagy Bertalan,
Széköl Kálmán, Nágoli Urbán, Vince ispán,
Vitéz István, Fekete István, Nagy István,
Rédei Ferenc, Budaházi István.

Vala Gusztovitt György, Liszkai Horvát György,
Gyulai György, Orbonáz György, Dormán György,
Szólláti György, Iváni György, Széköl György,
Kamonyai Imre, Baronyai György.

Vala Horvát Gergöl, Varsáni János,
Barbél János, számtartó Sukán János,
Nagy Gábor, János ispán, Józsa János,
Pribék Józsa, Szabó Márton, Barát Miklós.

Vala Körmendi Máté, Halmi Miklós,
Kis Dienös, Nagy Bálint, Pozsgai Miklós.
Gersei Benedök, Gálházi Miklós,
Balogh Bálint, Nagy Bálint és Vas Miklós.

Vala Szirmai Pál, Gasparitt Mihál,
Döngelegi Gáspár és Horvát Mihál,
Szatai Imre, Nagy Mihál és Nagy Antal,
Tetétleni Pál és Szabolcska Mihál.

Vala Ráskai Pétör, Terek Dömötör,
Istenmezei Sándor, Filöp Dömötör,
Tardi Pétör, Onori Gábor, Hős Pétör,
Kamorai Gábrriel, Trincsöni Pétör.

Vala Kulcsár Imre, ki jó borral tarta,
Sáfár István eleven csukával tarta,
Benedök kovács lovamat megpatkolta,
Szakács Balázs igaz ageből tarta. (542–589.)

*

T.:

I. Mondám, főhadnagy vitéz Dobó István,
Néki társa vitéz Mecskei István,
Pető Gáspár, vitéz Zoltai István,
Vitéz Gergely deák ott jól forgódván.

Az káptalan hadnagya kösztök vala,
Jó Figedi János forgódik vala. (438–443. – vártákra osztásnál)

**(2. Vala főhadnagy vitéz Dobó István,
Az ruszkai egyigyő Dobó István.
Másik hadnagy vitéz Mecskei István,
Egri tisztöt bírja ott ez két István.**

**Vitéz Pető Gáspár harmadik vala,
Vitéz Zoltai István negyed vala,
Vitéz Gergely deák ötödik vala,
Vitéz Figedi János hatod vala. (542–549.)**

3. Az hat főhadnagyok mellett vitézők,
Kik mindvégig ott forgottak szegényök,
Főlegényök, kikben én megnevezök,
Hogy mind éltig éljön az ő jó nevök. (550–589.)

4.

5. Az hat főhadnagyok mellett vitézők,
Kik mindvégig ott forgottak szegényök,
Főlegényök, kikben én megnevezök,
Hogy mind éltig éljön az ő jó nevök. (538–541.)

5. Jó hívséggel ezök cselekedének,
Munkát, fáradságot ők szönvedének,
Kik mindvégig erős hitben levének,
Sok jámbortúl dicséretöt nyerének. (590–593.)

Tehát: 438–493. + 538 – 541.

Zs: *Sed principes, & cum auctoritate qui aliis anteibant, & quorum industria, & ingenio militari, potissimum res administrabantur, fuere: Stephanus Dobo, vir inexpugnabili fortitudine, Stephanus Mecskéi, in bello manu potens: postea Caspar Peteu, vir laudatus, quartus Stephanus Zoltay, arte ac belli casibus eruditus. Quintus Gregorius Deak, arduis in pugnis saepe iam perspectus. Deinde Ioannes Fignedii experientia, & consilio praeclarus. Fuerunt alii innumeri etsi dignitate inferiores, tamen virtute, & ausis pariter celebres, qui partim Ducum illorum vices gerebant, partim sua forte contenti, rem non minus strenue gessere: quorum hic nomina referre, non necessarium duco: cum ab aliis copiose id factum, videam.*

A főhadnagyok pedig, akik tekintélyükkel mások felett álltak, és akiknek hadi jártassága és tehetsége révén irányították elsősorban az eseményeket, a következők voltak: Dobó István, legyőzhetetlen vitézségével, a háborúban erős kezű Mecskei István, valamint a dicső férfiú, Pető Gáspár, a negyedik pedig a fortélyokban és a háború eseményeiben jártas Zoltai István. Az ötödik Gergely deák, aki már többször megfordult veszélyes csatákban. Továbbá a jártasságáról és higgadtságáról híres Fignedi János. És még voltak sokan mások is, akik, még ha a rangjukat tekintve alacsonyabban álltak is, vitézségükről és merészségükről ugyancsak híresek voltak; ezeknek egy része az iménti vezérek utasításait hajtotta végre, más része saját kötelességével törődve nem kisebb igyekezettel végezte dolgát. Hogy közülük ki milyen nevet visel, nem szükséges számba vennem, mivel úgy látom, hogy ez már mások által részletesen megtörtént. (b/1/a)¹⁹

19 Tinódinál ez már a *Másod rész*-ben szerepel, Zsámboky tehát áttér a másod részre, majd újból visszatér az elsőhöz.

Negyed és utóssó része:

Betoldás: NEGIEEÖEEEEEEEEEEEEEEED

T.: Egör szállása előtt Dobó István
Egy inasát, Vas Miklóst felbocsátván,
Levelekkel pispökhöz ő feljutván,
Az jó pispök kitől mindent megtudván.

Ezön ő magába búskodik vala,
Az fejedelmeknek könnyörög vala,
Jelösben őfelségét kéri vala,
Egör segítségére inti vala.

Őfelsége arra igen kész vala,
Az ő kéncsét reá sem szánja vala,
De annak módját akkor nem találá,
Mert minden népe késődelmes vala.

Ennél inkább az jó pispök búsula,
Éjjel-nappal Úristenhöz imáda,
Misemondásokkal ő ohít vala,
Egri vitézőkért imádtat vala.

Elbocsátá Vas Miklóst nagy bánatval
Az hősekhöz, nagy szép biztatásokval
És mindenben nékik ajánlásával.
Szarvaskőbe juta nagy hamarságval.

És az szállásnak tizenkettőnapján
Varsáni Imröhöt meg kibocsátá,
Vitéz Szalkai Balázsnak írata,
Szarvaskőbe ki főporkoláb vala.

Ezön kéri, írjon az nagyuraknak,
Vármegyéknek, az szabad városoknak,
Egör oltalmára rágondolnának.
Balázs levelén kik semmit adának.

Ez Varsáni másodnap Vas Miklósval
Hárman Egré menének bátorságval.
Az terek megérték hamarságval,
Mégis egyikét megölék dárdával.

Ezöket Dobó megajándékozá.
Követségben kevés biztatás vala,
Azért hadnagyok mindent biztatnak vala.
Meg másodszor őket bocsátta vala,

El nem mehetének strázsaállóktúl.
Harmadszor azon Vas Miklóst, azontúl
Varsáni Imrehet bocsátá társul,
Harmad egy jámbor drabant méne társul.

Ez bocsátás utóssó ostrom meglévén,
Szarvaskőbe mennek estve pínteken,
Szalkai Balázs szolgál híven mindenben,
Követöket ő táplálja mindenben.

Egynéhán csatája volt terekökkal,
Sokat bennök hullatott vitézökkal.
Vas Miklós szömbe lőn Bécsbe pispökkal,
Imre tére Egré semmi jó hírvel.

Egről egy gyalog tizedös kiméne,
Szolnok szállásakor el-kicsellege,
Az vitéz Nagy Lukács csatázni méne,
Huszonnegyedmagával az Vác felé.

Egröt azonban terekök megszállák,
Ők kinn rekedének, igen óhajták,
Szarvaskőbe hamar ők bészállának,
Szalkai Balázssal ők csatázának.

Ezen Nagy Lukács igen ólálkodik,
Egré bészalathatna, mert búskodik,
Tisztességébe fél megfogytokozik,
Vagy meghal, vagy bémégyen, ő esköszik.

Ez ifjú Vas Miklós pispöktől juta,
Szabó Imre Egről Szarvaskőbe juta,
Nagy Lukács ezökkal Egré szalada,
Kin Istennek ő nagy hálát ott ada.

Ezenkívül nagy sok jámbor vitézők,
Szomorkodnak jámbor szegén legényök,
Tíz várból, Kassából csatáznak vélők,
Sokat hordnak és levágnak óbennök. (1292–1359.)

Betoldás: **EEEEESSS**

T: Egrőt az jó király igen óhajtja,
Meg nem segélheti, azt szánja-bánja,
Magyarországból lehet kevés hada,
Vendégországból késén indult hada.

Éjjel-nappal könyörög Úristennek,
Lenne kegyelmes egri vitézinek,
Pogánok mía hogy el ne vesznének,
Lenne megmaradta nemes Felföldnek.

Egör maradtáért sokan imádnak,
Jámbor házasok, özvegyök, sok árvák,
Sok jámbor prédikátorok imádnak,
Egri vitézőkért ők imádtatnak.

Édös hazájokban egri hőseknek,
Jelesben Dobónak és Mecskeinek,
Jó Gergely deáknak és az Petőnek
Szép asszonfeleségök kesergenek.

Egy szép leán, hitvőse Zoltainak,
Gyakor könhullása szép mátkájának,
Házastársa jó Figedi Jánosnak,
Éjjel-nappal Istenhöz fohászkodnak.

Sírnak, ohítnak, csak hozzá kiáltnak,
Böjtölnek és színetlen imádkoznak,
Özvegygyé, árvává ne maradnának,
Édös hitvösöktől meg ne válnának.

Sok atyafiak szünetlen imádnak,
Egri vitézők hogy meg ne hálnának,
Jó nevökön óvélők vígadnának,
Úristentől kik meghallgattatának.

Sőt tizenkettődnapján Mindszent hónap
 Innepe vala Szent Maximiliánnak,
 Szerdán éjjel terek felrohanának,
 Sáncokba nagy sokan takarodának. (1364–1395.)

Betoldás: **ZEEEEGIEMBE**

T: Előttök vitéz Vajda János vala,
 Másik az vitéz Iváni György vala,
 Az harmadik Somogyi András vala,
 Az negyedik Kőszegi Albert vala.

Ezöket az felség ajándékozá,
 Száz-száz aranyat bársonyokkal ada,
 Miklós pispök egy-egy aranyas kupát ada,
 Móric herceg szép négyszáz tallért ada.

Egyéb urak őket ajándékozá,
 Királnak, pispöknek sok jót mondanak,
 Vitézöket sok jóval hogy meglátták,
 Vígán Egré kiket elbocsátának.

Egri hadnagyok hamar választának,
 Vitéz Fekete Istvánnal bocsátának,
 Csatára jó legényöket adának,
 Ali basa után kik ballagának. (1616–1631.)

Zs: *Ilico de praecipuis quatuor, Ioannem Wayda, Gregorium Vitezi, Andream Somoghy et Albertum Kősegy aliis duobus additis ad Regem aureo vexillo, qui gaudium nuncient, praemittunt. Quos Ferdinandus clementer exceptos et in singulos centenis aureis donatis, velutoque supperaddito collaudat. Eam laetitiam Rex cum Nicolao Olaho, nunc Archiepiscopo Strigoniense, atque Mauricio Saxonum Duce communicavit. Legatos Agrienses idem Praesul sine muneribus non dimissurus, praeter alia eisdem quot venerant, totidem inaurata pocula bilariter contulit. Eosdem Mauricius 400 taleris liberaliter auxit. Dum hi absunt constatia et rerum gestarum gloria, Dobo celebris Stephanum Fekete cum aliquot non minus impigris exploratum mittit, ut bostem confectando hyberna observaret.*

Onnan a vitézek közül négyet, Vajda Jánost, Vitézi Györgyöt, Somogyi Andrást és Kőszegi Albertet, és még másik kettőt helyezve melléjük, az arany zászlóval a király elé küldtek, hogy jelentsék neki az örömhírt. Ferdinánd kegyesen fogadta őket, majd fejenként száz aranyat ajándékozott nekik, és ezenfelül mintegy ráadásul, meg is dicsérte őket. A király ezt az örömhírt közölte Oláh Miklóssal, Esztergom püspökével, és Móriccal, a szászok fejedelmével is. De a püspök sem bocsátotta el az egri küldöttöket ajándékok nélkül; egybekel mellett jókedvében annyi aranyserleget hozott eléjük,

ahányan jöttek. Móric bőkezűen 400 tallérral gazdagította őket. Míg ők távol voltak, a kitartásáról és a véghez vitt dolgainak dicsőségéről híres Dobó elküldte a már ki-próbált Fekete Istvánt és néhány nem kevésbé tetters társát, hogy az ellenség üldözése végett tartsák szemmel a téli szállásukat. (c/4/b-[d]/1/a)

Betoldás: AAAAAAAAAZ

T: Az jó Dobó Istvánt tiszttel szereté:
Erdéli vajdaságra emelteté
Egy falka pénz-summával őt tisztölé,
Jövendőre több javával értetné.

Aranyas zászlóját néki adatá,
Tisztiben szerencsás legyen, úgy szóla,
Mindenben kegyelmes voltát ajánlá,
Érte tőle csak hívségét kívánná.

Az jó Dobó felségnek eszt izené:
„Isten őfelségét lássa, éltesse,
Minden ellenségén szerencséltesse,
Országit mindenütt öregbíthesse.

Az jó Isten ha éltet ez világban,
Holtig lészök hívön szolgálatjában,
Földét, országát oltalmazásomban,
Hívségömben holtig maradásomban.”

Az jó király vitéz Gergöly deákot
Ajándékozá, ada szép jószágot,
Az mellett ada nagy szép ajándékot,
Miklós pispök adá egri bánáságot.

Az több vitézőket látá javával,
Kit jószággal, kit pénzbéli summával,
Jövendőre magát ajánlásával,
Mutatja magát kegyelmes voltával.

Az jó Dobó bírja már vajdaságát,
Gergöly deák tisztiben Egör várát.
Már beszélöm vitéz Mecskei Istvánt,
Utában történt nagy szernyű halálát.

Az szerencse csudálatos magába,
 Mely hamar ő jóból fordul gonoszba,
 Nem kell kevéskődni jó szerencsába,
 Csak kell lenni érte hálaadásba. (1692–1723.)

Zs: *Caeterum Ferdinandus memor tam inauditae fortitudinis et constantiae Agriensium Stephanum Dobo Wayvodam Transylvanorum declaravit, aureum provinciae signum illi porrexit, clementiam denique et amicam pene benevolentiam obtulit, admonens, ut spectatae virtutis memor, cum usus posceret, similiter operam saluti patriae navaret. Cui Dobo ita sibi vitam optare, si pro Rege atque patria omnia fideliter et prompte ageret. Rex alios quoque partim nobilitate ac possessionibus, partim auro locupletavit, vulgoque ab omnibus, qui discrimen evaserant, liberalissime habiti. Soli Stephano Meckey fors in fructu gloriae inimica extitit.*

Egyébiránt Ferdinánd ekkor az egriek hallatlan merészségéről és kitartásáról megemlékezve Dobó Istvánt Erdély vajdájává nevezte ki, átnyújtotta neki a tartomány arany zászlaját, majd kegyességet és csaknem baráti jóindulatot tanúsított iránta, arra intve őt, hogy csodált vitézségére emlékezve ugyanolyan buzgón fáradozzon a haza jólétéért, mikor a szükség megkívánja. Azt felelte neki Dobó, hogy csakis úgy kívánja az életet, ha a királyért és az egész hazáért hűségesen és serényen tevékenykedhet. A király másokat is részint nemesi címmel és földbirtokkal, részint arannyal gazdagított, és általában véve mindenkit igen bőkezűen látott el, akik túlélték a veszedelmet. Csak Mecskei Istvánnal bánt dicsősége teljében ellenségesen a sors. ([d]/I/a)

Betoldás: ZERNIIIE

T: Isten lássa javával királyunkat,
 Ferdinánd királynak kegyelmes voltát,
 Oltalmazhassa nagy bölcsen országát,
 Békében tarthassa alatta valókat.

Isten éltesse király udvarában
 Oláh Miklós érsököt jó szándékban,
 Sok szegén magyarnak táplálásában,
 Őfelségénél minden jó szavában.

Jó válasszal hamar elmehessenek,
 Mert sokan megfogytokoznak, éhöznek,
 Asszúkórsága lészön erszényöknek,
 Feneketlen zsákja vagyon Újbécsnek.

Ezt ki szörzé nagy betegös voltába
 Kéncsös Kassába egy főstös szobába,
 Tinódinak híják mind ez országba,
 Ezörötszáz és az ötvenháromba.

Egőr jó szerencsén vig voltába
Vigan iszik szikszai jó borába,
Mert ha terek csúsz vala Egőr várba,
Víztől nád teröm vala ő orrába. (1780–1799.)

VADAI ISTVÁN

Kolozsvárott kötetet komponálni

Tinódi Sebestyén életművét azért ismerjük viszonylag alaposan, mert versei Kolozsvárott nyomdába kerültek, és – a régi magyar irodalomban hosszú ideig egészen példátlan módon – szerzői kötetben jelentek meg. Tinódi *Cronicája* az első magyar nyelvű verseskötet.¹ Szokás azonban a lantos irodalmi tevékenységét leszólni, rímelésén gúnyolódni, verselését sutának tartani, kötetét pusztán történelmi forrásgyűjteménynek tekinteni. Pedig korának mércéjével mérve rendkívüli költőnek számít. Nem egyszerűen tipikus históriászerző. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam Tinódi Sebestyén kötetének szerkezetét, s ezzel rávilágítsak, hogy a nagyfokú tudatossággal megalkotott kompozíció már önmagában kiemelkedő alkotássá teszi az 1554-ben Kolozsvárott megjelent verseskötényt.

A lantos irodalmi pályafutását szemlélve karriertörténetet látunk. Dézsi Lajos – ma már megmosolyogni való – életpálya-szakaszolása² először *udvari lantos*-nak tekinti Tinódit, majd *vándorlantos*-nak, később *hivatásos énekszerző*-nek, majd *jó lantos*-nak, végül *magyar királyi lantos*-nak. Ezek a kategóriák – főként a legutolsó – azért hatnak bumfordian, mert önkényesek és hivataloskodóak. Pedig a Dézsi által felvázolt karriertörténet nem jár messze a valóságtól. Pályája elején Tinódi valóban Török Bálint *familiárisa*, s ennek megfelelően a mások által szerzett veszedeleménekekhez hasonló módon éneкли meg dominusának török fogságba esését. Ezt követően valóban elhagyja Szigetvárat, és az ország különböző pontjain, Baranyavárott, Dombóvárott, Nagyszombatban bukkan fel és szerez énekeket, vagyis *vándorlantos*-ként működik. Amikor az 1540-es évek végén letelepedik Kassán, és rendre itt szerzi történeti tárgyú históriáit, mintha valóban *hivatásszerűen* forgatná a tollat. Itt Dézsi osztályozásában némi zavar mutatkozik, mert Tinódit *Cronicája* kinyomtatása miatt tekinti hivatásos ének-

1 TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554 (RMNy 109.). A faksimile kiadást s. a. r. VARJAS Béla, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, II). – Kritikai kiadása: *Tinódi Sebestyén összes művei*, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., MTA Könyvkiadó Hivatala, 1881 (RMKT III). – Modern kiadása: TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984.

2 DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1912.

szerzőnek, és a Ferdinándtól nyert nemeslevél birtokában *fő lantos*-nak. Valójában éppen fordítva történt: Tinódi már 1553 nyarán elnyerte a nemességet, kötete azonban csak 1554 márciusában hagyta el a kolozsvári sajtót. Hogy a lantos valóban arra törekedett-e, hogy pártfogói (Oláh Miklós és Nádasdy Tamás) segítségével elnyerje a *magyar királyi lantos* címet, arról nem tudunk, de kétségtelen, hogy Tinódi pályája folyamatosan felívelni látszik.

Ha az 1554-es *Cronica* ezt a pályáivet tükrözné, ha a históriák keletkezési sorrendjükben szerepelnének a kötetben, akkor ezt a szövegegyüttest csupán egyszerű versgyűjteménynek tekinthetnénk. Ám a költemények sorrendje nem ezt a rendet követi. Megkülönböztethetjük az egyes darabok *belső* és *külső* idejét. Belső időnek nevezzük most azt az időt, amit a história ábrázol, vagyis a történet idejét, külső időnek pedig a megírás, a szerzettetés idejét. A kétféle idő csak egészen speciális esetben, a tudósítóénekek esetében egyezik meg, hiszen ezeket a darabokat a szerző általában az eseményeket közvetlenül követően hozza létre, ezért ha több darabot is szerez, akkor ezeket az események sorrendjében teszi. Miután Tinódi minden éneke végén szerepel kolofon, mely a szerzettetés idejéről beszámol, könnyen megállapítható, hogy a lantos miként is járt el. Meglepő módon *nem* minden esetben az eddig elgondolt módon. Egyrészt a *Cronica* a tudósítóénekek esetében nem mindig igazodik a históriás énekek *belső* idejéhez, másrészt pedig nem csak a tudósítóénekek esetében igazodik a históriák *belső* idejéhez, hanem az ettől eltérő műfajú darabok esetében is. Ezért tekinthetjük a *Cronicát* szisztematikusan felépített, megkomponált kötetnek.

A históriás ének különböző alműfajainak áttekintéséhez Varjas Béla műfaji rendszerét hívhatjuk segítségül. Varjas *vallásos témájú, történeti tárgyú és regényes tárgyú* históriákat különböztet meg.³ Helyesebbnek gondolom a *vallásos témájú históriák* csoportjára a *bibliai tárgyú história* kifejezést használni, hiszen ezek szinte kizárólag ilyenek. Csupán négy olyan história maradt ránk a XVI. századból, mely vallásos tárgyú históriának tekinthető, de mégsem bibliai témát dolgoz fel.⁴ Ezt a négy egyháztörténeti jellegű verset nyugodtan áthelyezhetjük a történeti jellegű énekek közé. A Varjas által felvázolt műfaji rendszer a gyakorlatban jól leírja a históriás ének történetét. Ha a XVI. századot három szakaszra osztjuk, a témakörök valóban ebben a sorrendben tűnnek legjellemzőbbnek az egyes harmadokban.⁵ Akár fejlődési folyamatot is láthatunk a témakörök

3 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 126.

4 Szkhárosi Horvát András, *Pál érsek levelére való felelet* (R 674); Sztárai Mihály, *Historia de vita Athanasii...* (R 1016); Sztárai Mihály, *História Cranmerus Tamásról* (R 1020); Tőke Ferenc, *Spira Ferenc doktor históriája* (R 1302) – zárójelben a XVI. századi magyar vers repertóriumának sorszámait adtuk meg: *Repertoire de la poésie Hongroise ancienne*, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÓNYI Etelka, VADAI István, Paris, 1992. Hálózati kiadása: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>; Gépeskönyv, ContentWare Labs, 2000 v. 5.0.5.

5 VARJAS, *i. m.*, 131–141.

változása mögé. Mintha a *res gesta* és a *res ficta* tengelye mentén, a hiteles *historia*, *lőtt dolog* felől haladna a műfaj a *fikció*, a *fabula* irányába.⁶ Ez az elgondolás azonban nagyon csalóka. A kor poétikája *lőtt dolog*nak tekintette mindhárom típust, beleértve ebbe a jobbára fiktív történetet elmondó széphistóriát is. A históriák – kevés kivételtől eltekintve – mindig hivatkoznak forrásukra, még az igencsak mesés történetet elmondó *Argirus históriájáról* is azt írja Gersei Albert, hogy olasz krónikából fordította. Tulajdonképpen kimondhatjuk, hogy a históriás ének nem az elbeszélt esemény egyenes megéneklése, hanem szinte definíció-szerűen *forrás fordítása*. Deákos, iskolázott szerző iskolás műfaja, nem más, mint idegen nyelvű prózai szöveg magyar verses formába öntése. Ez alól egyetlen kivétel van: a jelenkorú eseményt elbeszélő *tudósító ének*. Ez *esemény elbeszélése*. Ennek a speciális műfajnak, mely nem írásos forrásra támaszkodik, a korszakban egyetlen jelentős képviselője van: Tinódi Sebestyén. És ráadásul Tinódinak éppen ez, a többi históriásének-szerző gyakorlatától eltérő műfaj a reprezentatív műfaja, ezt állítja *Cronicájának* élére, ezért kap nemességet. Ezért tekinthetjük a többi históriásének-szerzővel szembenállónak, egyenesen atipikusnak.⁷

Atipikusnak nevezhetjük a lantos életművét azért is, mert az köteté szerkesztve, nyomtatásban jelenik meg. A verses epika a középkor folyamán még szóbeli műfaj; csak a XVI. század folyamán kezdik el lejegyezni. Pontosabban szólva: nem a szóbeli alkotásokat jegyzik le (azok nem maradnak ránk), hanem a középkori írástudatlan énekmondó helyét átveszi a deákos műveltségű szerző, aki már eleve írásban alkot, hiszen majd minden szövegemlékünk akrosztichonos, márpedig a versszakok kezdőbetűiből összeolvasható szöveg írásbeli alkotásmódot tételez fel. Tinódi legkorábbi históriái is ilyenek, vagyis már familiáris énekszerzőként iskolázott, latinul tudó, deákos műveltségű lantost kell személyében elképzelnünk.⁸

Tinódi előadásra szánt darabjait, a „repertoárját” nyilván egy „maga kezével írott könyv”-ben őrizhette, illetve folyamatosan ide jegyezhetette fel újabb és újabb históriáit, melyek – nyomon követhetjük a kolofonokban szereplő dátumokat figyelve – a szerzetetés pillanatához kötődően, „ad hoc” jelleggel, változatos műfaji és tematikai rendben követték egymást. Tinódi akkor lép túl kora többi históriásének-szerzőjén, amikor ezt az énekanyagot sajtó alá rendezi, és egy a korábbtól eltérő rendben, megkomponált kötetben hagyományozza ránk.

6 PIRNÁT Antal, „*Fabula és historia*”, ItK, LXXXVIII(1984), 137–149.

7 A históriás ének műfaji rendszeréről átfogóbban lásd VADAI István, *A tudósító ének műfaja, 1554: Megjelenik Tinódi Sebestyén Cronicája = A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, a kötetet szerk. JANKOVITS László, ORLOV-SZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 274–285.

8 Tinódi akrosztichonjairól: VADAI István, *A függőleges beszéd – Tinódi akrosztichonjairól = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 617–638.

Miért éppen Kolozsvárott jelenik meg a *Cronica*? Azért, mert más választása nemigen lehetett a szerzőnek. 1554-ben voltaképpen itt működik az egyetlen szóba jöhető nyomda, és mivel 1551. július 25-én Kolozsvárott az erdélyi rendek átadják a magyar koronát Ferdinánd követének, egészen 1556. november 25-ig, amikor hűséget fogadnak János Zsigmondnak, még a politikai szituáció sem lehet akadálya a kiadvány megjelenésének. Messzire vezetne a részleges taglalás, de megkockáztatom azt a kijelentést, hogy a kolozsvári nyomda működésében ebben az évtizedben megfigyelhető fordulatok, a kétszeres tulajdonosváltás összefügg Hoffgreff György és Heltai Gáspár politikai hovatartozásával, legalábbis Heltai nyílt János-pártiságával. 1554-ben Hoffgreff volt a nyomda tulajdonosa, és semmi akadálya nem volt egy Ferdinándnak ajánlott, részben őt dicsőítő, propaganda-mozzanatokat is tartalmazó kötet megjelenésének.

A *Cronica* – ahogyan ezt a címlap pontosan feltünteti – két részből áll. Az első János király halálától fogva beszéli el az eseményeket Eger ostromáig, a Dunától keletre eső ország részben. A második rész „külömb-külömb” országokban és időkben esett dolgokról szól, első közelítésben tehát vegyes tartalmú. Az első rész, noha csak 8 éneket tartalmaz, 24 ívfüzetnyire rúg. A második részben rövidebb énekeket találunk, így 16 ívfüzet is elegendő a további 12 ének számára. Nem lehet pusztán véletlen, hogy az első rész ívjelzései éppen A-tól Z-ig haladnak, és a rész előre kijelölhető ponton, az ábécé végén ér véget. Az *Ali basa históriája*, illetve az *Ördög Mátyás vesződelme* a kötet anyagában szereplő két legkésőbbi dátummal szereplő vers. Ezen darabok kolofonjai, a versek egymásra hivatkozó strófáinak nyomai is azt mutatják, hogy 1553 végén Tinódi még dolgozik az első részen, miközben Hoffgreff már hozzálátott a nyomtatáshoz. A lantos még formálja az első részt, amikor „Cronicáját lelte könyvnyomtatásába”. Vagyis Hoffgreff másodjára fogott hozzá az első rész kinyomtatásához, elsőször pedig a második részhez kezdett hozzá. Véltetően ezért szerepel a második rész nyitódarabja, a *Károl császár hada Saxóniába* című ének előtt az „ELSO” felirat is.

Tinódinak jó oka volt rá, hogy az első résszel késlekedjen. Ekkor, 1553 Karácsonya táján alakítja ki azt az egységes menetű, kronologikus rendet, ami az első részt jellemzi. Egy korábbi dolgozatban mutattam be,⁹ hogy a nyitódarab, az *Erdéli história* eredetileg – a Kassán keletkezett kéziratos változatban – még három részből állt, s ebből, valamint a Fráter György haláláról szóló históriából alakította ki a költő a jelenlegi ötrészes szerkezetet. Eközben megváltoztatta az *Erdéli história* első részének akrosztichonját is, ide a korábbi, a vers tartalmára utaló magyar nyelvű argumentum helyére Ferdinándnak szóló latin nyelvű ajánlást illesztett. Ugyanekkor egészíti ki a kötet első részének anya-

gát az *Ali basa históriájával* és az *Ördög Mátyás vesződelmével*. Ezzel teszi folytonossá az 1540-től 1552-ig tartó, szorosan az időrendhez igazodó elbeszélést. Az egyetlen vers, mely ebben a kronologikus rendben nem a maga helyén szerepel, a *Terek János vitézsége*. Ez az utolsó helyre kerül, részben azért, mert a megénekelt esemény már említésre került az *Erdéli históriában*, részben pedig talán azért, mert személyes hangvételű. Így Tinódi egykori dominusának fiáról, a lantos „komájáról” szóló énekkel zárja az első részt.

A kötet második részének szerkezete jóval problematikusabbnak tűnik. A vegyes műfajú, vegyes tematikájú részt a szakirodalom nem is kezeli kompozícióként, hiszen az énekek sem a bennük elbeszélte események időrendjéhez, sem pedig a szerzettetés időrendjéhez nem látszanak igazodni. Kísérreljük meg mégis feltérképezni ezt a részt!

A 3. és 4. darab a *Dávid és Góliát históriája*, illetve a *Judit-história* bibliai tárgyúak. A műfaj azonban nem feltétlenül „osztályidegen” a történelmi tárgyú versek között. Hiszen a kor történelemszemlélete szerint ezek is betagolódnak a történelmi események sorába. Johann Carion világkrónikája¹⁰ vagy Bencédi Székely István ezzel szoros rokonságot tartó krónikája¹¹ ugyanúgy a világ teremtésénél, Ádámnál és Évánál kezdi elbeszélni a történelmet, mint a reformációt megelőző világkrónikák, Werner Rolevinck,¹² Jacopo Foresti¹³ vagy Hartmann Schedel munkái.¹⁴ Tinódi szemlélete ez utóbbi, középkorias csoporthoz áll közel, időszámításában ő is ugyanúgy Eusebius *Historia ecclesiasticáját* követi, mint azok. Tanulságos ebből a szempontból rápillantani Hartmann Schedel hihetetlenül népszerű művére, a *Nürnbergi krónika* (1493) lapjaira. A kötet a magyar olvasó számára leginkább a történelemkönyvekben gyakorta közreadott, Budát ábrázoló kétoldalas fametszete miatt lehet ismerős, a kiadvány azonban 1800-nál is több illusztrációt tartalmaz. A *Nürnbergi krónika* a XVI. századi Magyarországon is nagyon népszerű lehetett, könyvtárainkban ma is 45 (!) hazai példánya lelhető fel. Nos, ebben a világkrónikában Ádámtól és Évától kezdve folyamatos köldökszínórszerű inda jelzi a folyamatos genealogikus szerkezetet. Ahogyan Tinódi írja kötetének előszavában: „Ádám atyántól fogva mennyi hadakozások löttek, azt bölcsek krónikákba mind béírták.” A világkrónika nem tesz különbséget bibliai és világi esemény között: egyetlen kötetben találhatjuk meg például Judit asszony történetét,¹⁵ Zsigmond király életrajzát¹⁶ és az Euria-

10 JOHANN CARION, *Chronica [...] vleissig zusamen gezogen, meniglich nuetzlich zu lesen*, Wittenberg 1532.

11 BENCÉDI SZÉKELY István, *Chronica ex vilagnac yeles dolgairól*, Krakko, 1559. (RMNy 156.)

12 WERNER ROLEVINCK, *Fasciculus temporum*, Cologne 1474.

13 JACOPO FORESTI, *Supplementum chronicarum*, Venice 1483.

14 HARTMANN SCHEDEL, *Liber Chronicarum*, Nürnberg, 1493.

15 SCHEDEL, *i. m.*, LXIX a.

16 SCHEDEL, *i. m.*, CCXXXIX a.

lus és Lucretia meséjét.¹⁷ Mintha semmi lényeges különbség nem lenne közöttük. Ez alapján azt gondolom, hogy a históriás ének korábban felvázolt műfaji felosztása legalábbis ismételt átgondolásra szorul.

A *Cronica* második részének szerkezetéhez visszatérve kijelölhetjük a két bibliai tárgyú história saját idejét, ahogyan Tinódi is megteszi a *Dávid királ...* elején:¹⁸

Emléközöm az régi királyokról,
Prófétákról, Sámuelről, Saulról,
Az Góliátról és Dávid királról,
Bajviadaljokról.

Biblia mondja Királyok könyvében,
Elsőben, tizönhetedik részében,
Ki akarsz vívnya, vegyed ezt eszödben,
Jól jársz igyedben.

Az idő vala régön ó törvénben,
Ez világnak negyedik idejében,
Négyezörben írtak és nyolcvanötben,
Világkezdetben.

(5–16)

A 9–10. sorban a szerző megadja históriája forrását. Ez azonban nem a ma *Királyok könyve* néven ismert rész, hanem a *Sámuel könyve* 1, 17. Itt azonban időjelölést természetesen nem találunk. A 14–16. sorban található dátum Hartmann Schedel *Nürbergi krónikájának* korszakbeosztásához és évszámához igazodik. Ott a világ kezdetétől számított negyedik korszakban, *Quarta etas mundi* előfej alatt található a hárfán játszó Dávid király képe, a hozzá tartozó felirat pedig: *David secundus rex Israel. Anno mundi 4085*.¹⁹

A *Cronica* két bibliai históriáját követő *Hadnagyoknak tanúság* című vers nem história, nincs kijelölt belső ideje. Elválasztó szerepet tölt be a korábbi versek és a következő konkrét időhöz köthető darab, a *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* között. A török tárgyú história helyes időrendben követi a két korábbi, 1535-ben játszódik. Újabb elválasztó darab, a *Sokféle részögről* ékelődik a szerkezetbe, hogy ezt követően, megintcsak helyes időrendben a magyar tárgyú históriás énekek következzenek. A kötet legvégén, az eddigi két elválasztódarabhoz hasonlóan, az időrendbe nem illeszkedő éneket találunk, *Az udvarbírákról és kulkárokról* szóló vers személyes hangvételű, a kötetet lezáró funkciójú költemény.

17 SCHEDEL, *i. m.*, CCXLV a.

18 TINÓDI, *Cronica*, e1a.

19 SCHEDEL, *i. m.*, XLVI b.

A *Cronica* második része tehát tagoltabb, mint az első. Három különböző tematikus blokkot jelöltünk ki benne. Ám ezek pontos időrendben követik egymást, tehát Tinódi itt is igazodott a kötet címéhez, a kronologikus szerkezethez. Csak a második rész két nyitóverse maradt hátra. A legelső, a *Károl császár hada Saxóniába* nyílt Habsburg-párti propagandisztikus részt tartalmaz.²⁰ Az akrosztichonok vizsgálata azt mutatja, hogy ezt Tinódi szintén a sajtó alá rendezés közben, Kolozsvárott illesztette a versbe.²¹ Ugyancsak Ferdinánd személyéhez köthető a *Szitynya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevése*. Ebben Ferdinánd felvidéki tisztoगतó hadjáratáról emlékezik meg Tinódi. Vagyis azt a két verset emelte a *Cronica* második részének élére, mely Ferdinánd-pártiságát bizonyítja.

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy Tinódi kötetének mindkét része hasonló szerkezetre épül. Lényegében kronologikus rendet mutatnak, és ezt a rendet csak a Habsburg-párti darabok, illetve a személyes vonatkozású záró darabok sértik meg. A kötet élén álló ajánlás megfeleltethető a második rész két nyitóversének, a Terek Jánosról szóló ének pedig a kötet záróversének. A két rész párhuzamos szerkezete is azt mutatja, hogy a lantos határozott kompozícióra törekedett. Nemcsak azt sorolhatjuk kétségtelen érdemei közé, hogy verseskötetet jelentetett meg, hanem azt is, hogy létrehozta az első, teljes egészében megkomponált magyar versgyűjteményt.

20 VARJAS, *i. m.*, 172–173.

21 VADAI, *A függőleges beszéd...*, *i. m.*, 629. (8. jegyzet)

PAP BALÁZS

Tinódi „bibliai” históriái¹

A XVI. század históriásének-költészetének kétségkívül egyik legkiemelkedőbb és legegységibb figurája Tinódi Sebestyén. Számos verse történeti adatok gazdag tárháza, a XVI. századi verselés korszakspecifikus jegyeit tudatosan alkalmazza, s alkotásaiban megmutatkozik a históriaköltészet formuláinak, eszközeinek csaknem mindegyike. 1554-es *Cronica*-ja a század egyetlen (mostani tudásunk szerint a magyar nyelvű versszerzés első) nyomtatásban is megjelent szerzői kötetkompozíciója.

A recepciótörténet részletes áttekintése nélkül annyit szeretnék felidézni, hogy a különböző kiadásokban főként az ún. történeti tárgyú szövegek részletes feldolgozása, kommentálása zajlott le, elsősorban a történettudomány szempontrendszer szerint. Az egyéb témájú szövegek kimaradtak az érdeklődés homlokteréből, ezért érintőlegesen váltak irodalomtörténet-írásunk tárgyává. Ilyen az a három szöveg, amely históriaként nem, vagy csak nehezen értelmezhető (*Sokféle részögösről*,² *Az udvarbírákról és kulcsárokról, Hadnagyoknak tanúság, mikor terekkel szömbbe akarnak öklelni*), a mitológiai tárgyú *Jázon és Médea*³ és az a két ún. bibliai história, melyek kapcsán a Sugár István *Cronica*-kiadása⁴ beszédesen hallgatag (*Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvívott, Judit asszon históriája*). Ez utóbbi kettővel foglalkozom ezúttal részletesebben.

Dávid Góliáttal vívott csatáját Tinódi mellett Fekete Imre dolgozta fel,⁵ s egyéb Dávid-históriákat ismerünk Decsi Gáspár és Biai Gáspár tollából. Judit története lényegesen népszerűbb volt ennél: úton-útfélen utal rá a XVI. század

1 A tanulmányhoz vezető munkát az OTKA (T 48943) támogatásával végeztem.

2 A *Sokféle részögösről* című versről és históriaként értelmezésének lehetőségeiről korábban már írtam. PAP Balázs, *Rész-egész, részeg-ész viszony. Megjegyzések Tinódi Sokféle részögösről című költeménye kapcsán = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 351–360.

3 Forráskérdéseiről lásd: TINÓDI Sebestyén, *Jason király széphistóriája*, bev. kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1913.

4 TINÓDI Sebestyén, *Kronika*, kiad., jegyz. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984. (A továbbiakban: SUGÁR 1984)

5 Fekete Imre: *Sámuel, Saul és Dávid históriája*; RMKT XVII, II., szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1880, 346–362.

irodalma. A történetnek két költészeti feldolgozását ismerjük; Tinódi mellett Sztárai Mihály is írt ilyen témájú históriát, ráadásul Tinódival közel egy időben, 1552-ben.

A két Tinódi-féle bibliai históriát a *Cronica* kötetkompozíciójának kontextusában szokás értelmezni, vagyis úgy, hogy az e két művet követő költemény, a *Hadnagyoknak tanúság, mikor terekel szömbbe akarnak öklelni* című vers az „Isten segítségével a kicsi is legyőzheti a nagyot” jelentéstartományt jelöli ki számukra. Talán épp a kötetkompozíció kínálta értelmezés miatt maradt el a két vers önálló értelmezése.

A *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvitt* című, kolofonjában 1549-re datált vers megadni látszik saját forrását, a Királyok könyve I. részének 17. fejezetében. A *megadni látszik* kifejezést szándékosan használok, ugyanis több tekintetben elbizonytalanodhatunk a szöveg figyelmes olvasása után.

Első pillantásra az tűnhet furcsának, hogy miért hivatkozik a szerző forrásként egy olyan bibliai helyet, amely szövegének csak egy részét (kétségtől tetemes részét, nagyjából felét) fedi le. Egészen pontosan I. Kir. 17-et (ez a Tinódi által is használt Vulgata beosztása, ma a zsidó és protestáns gyakorlat szerint I. Sám 17), amely Dávid és Góliát tulajdonképpen történetét mondja el. Miért nem adja meg az első Sámuel-könyv Góliáttal megesezt csatával lezáruló szakaszát, vagyis a 17. kaput előtti szakaszokat?

Egy 400 soros vers csaknem 200 sora másról szól, mint ami a forrásban megadott bibliai locus tartalma.

Tinódi verse Sámuel próféta születésével kezdődik, aki Anna sűrű óhajtására és imádkozására fogan meg. A pogány filiszteusok (Tinódinál *jászok*) és Izrael népe harcainak rövid felvillantása után Kís fia, Saul királlyá kenéséről halunk. Az apja szamarait kereső Saulból király lesz, sokat háborúzik a jászokkal, majd önző bűnbe esik: Isten parancsolata ellenére nem pusztítja el az amalekitákat, Agágot fogságba ejti, s ahelyett, hogy a parancsolatot követve megsemmisítené javaikat, zsákmányt szerez marháikból. Ezután az isteni bizalmat elvesztett Saul helyett Dávid királlyá kenése kerül szóba, majd – a bibliai textus sorrendjét követően, mégis meglepő terjengősséggel – arról olvasunk, hogy a Sault elhagyó Szentlélek helyére „gonosz lélek” költözik, és ennek megrendezésére épp Dávidot, a „hegedűst” hozzák Saul elé, aki megszereti a fiút. Csak ezután kezdődik a Góliáttal vívott csata elmesélése. Ennek részletes, közel 200 soros leírása után a vers végén konklúzió áll, olyan, mely kizárólag Saul regnálását, illetve Dávid hegedűsségét summázza.

A történet, mint a XVI. század históriás énekeiben általában, lineáris. Csak ott találkozhatunk következetlenséggel, ahol a forrás maga is következetlennek bizonyul. Mégis akadnak olyan zavaró momentumok (elsősorban redundancia), melyek megfontolandók. Amikor Sámuel az Úr parancsára Saul tudta nélkül Dávid királlyá kenésére indul, Tinódi Dávid családjáról szól:

Dávid prófétát választotta vala,
 Ki Isainak kisebb fia vala,
 Az Isainak szép nyolc fia vala,
 Úrnak kedves vala. (109–112)

Később, amikor Dávid a zsidók filiszteusokkal szemben felállított táborába készül, hogy három bátyjának elemózsiát vigyen, ez a leírás megismétlődik:

Fia az Dávid Isainak vala,
 Betlehemből ő zsidó nemzet vala,
 Mely Isainak szép nyolc fia vala,
 Vén embör vala. (193–196)

Úgy tűnik, hogy Tinódi szorosan követi a Szentírás tartalmát, akár saját históriája gördülékenységének rovására is. A Biblia szövege ugyanis mindkét helyen, Dávid felkenésének és a Góliáttal való harcnak leírásánál is elmondja, mit kell tudni Dávid családfájáról. Ha így áll, akkor a redundanciát példaként hozhatjuk Tinódi kivételesen egzakt forráskezelésére. Elbizonytalanít viszont, ha a fenti ismételtség egyéb körülményeit tekintjük. Amikor a vers második „jelenetére”, a Góliát-csatára kerül sor, s a korábban hegedűsként szereplő Dávid újra színre lép, atyja juhait mellett pásztorként találjuk:

Csalárd Saultól Dávid haza méne,
 Atyja juhait hogy mezőn őrizné,
 Góliát negyven napig reggel, estve
 Mind ott üvölte. (201–204)

A Szentírás Dávid hazatéréséről egy szót sem ejt. Tinódi nyilván nem vádolható túlzott kreativitással, amennyiben felteszi, hogy ha két, időben egymást követő esemény szereplői máshol helyezkednek el térben, akkor nyilván helyet változtattak a két esemény közötti időszakban. A Biblia szempontjából vagy a történet gördülékenysége felől tekintve azonban a kérdés korántsem ennyire egyszerű. Az utóbbi kétségkívül felveti: ha Tinódit zavarja, hogy nincs epikus kapocs Dávid két felbukkanása között, és emiatt narrációs hidacskaát ver a két esemény közé, akkor miért nem zavarja az, hogy kétszer meséli el Dávid származását? A Királyok első könyvének tartalmát tekintve viszont megjegyzendő, hogy a családfa kétszeri említése épp az epikus kapcsot helyettesíti, vagyis azt akarja kifejezni, hogy noha Dávid már nem Saul udvarában van, hanem juhokat őriz, ne legyen kétségünk afelől, hogy ez a pásztor-Dávid azonos a Saul udvarában megfordult Dáviddal.

Az 1. Kir. 16. és 17. közti ellentmondások azonban nem summázhatók ennyiben. Rendkívül zavaró körülmény az, hogy a harc előtt Saul kérésére annak

páncélját magára öltő, majd levető Dávid találkozásuk alkalmával a legcsekélyebb jelét sem adja annak, hogy valaha találkoztak volna Saullal, és a király sem ismeri meg régi dalnokát. A Királyok első két könyvének ellentmondásosságára egyéb példákat is találhatunk. E kettőt, valamint a Bírák könyvét ugyanis a hagyomány Sámuelnek tulajdonítja. Az előbbi két könyv azonban abban sem látszik egyezni, hogy Góliátot pontosan ki győzi le.⁶ A Biblia tehát e ponton egy önmagában heterogén hagyományrendszert követ, az egymástól távoli események nem minden esetben állnak össze egyöntetű narrációvá.

Ez a körülmény akadályozza a tisztánlátást Tinódi szövegével kapcsolatban is. A bibliai szöveg heterogenitásának lekopírozása éppúgy magyarázhatja Tinódi narrációs ugrásait és redundanciáját, mint a későbbiekben valószínűsítendő egyéb okok.

A cím és a voltaképpeni tartalom különbsége a bibliai textus bonyolultságától függetlenül is problematikus.

Az első három strófa tárgymeghatározás, afféle argumentum.

Emléközöm az régi királyokról,
Prófétákról, Sámuelről, Saulról,
Az Góliátról és Dávid királról,
Bajviadaljokról.

Biblia mondja királyok könyvében,
Elsőben, tizenhetedik részében,
Ki akarsz vívnya, vegyed ezt eszödben,
Jól jársz igyedben.

Az idő vala régön ó törvényben,
Ez világnak negyedik idejében,
Négyezörben írtak és nyolcvanötben,
Világkezdetben. (5–16)

Az első idézett strófa alighanem úgy értendő, hogy a szerző királyokról és prófétákról emlékezik, jelesül Sámuelről és Saulról; valamint Dávid és Góliát bajviadaljáról, hiszen Góliátra nem illik sem a próféta, sem a király megnevezés. A 9. sor meghatározza a forrást, majd a következőben Tinódi elmondja történetének pontos helyét az időben. Ez az időmeghatározás már önmagában érdekes. Nem követi tudniillik a Luther óta gyakran megfogalmazott ún. wittenbergi

6 2 Kir. 21,19 „Azután újra lőn háború a filiszteusokkal Góbnál, hol Elkhanán, a Bethlehemből való Jaharé Oregimnek fia megölé a Gitteus [1 Sám. 17,4–7. 49.] Góliátot, kinek kopjanyele olyan vala, mint a szövőknék zugolyfája.”

történetszemlélet Illés apokrifre visszamenő időfelosztását, noha nagy valószínűséggel ismerte, magyarul is többször megfogalmazódott már addigra, sőt többnyire éppen versben (például Dézsi András: *A világ kezdetitől lött dolgokról*; Batizi András: *Meglöött és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva mind az ítéletig való história*). Egy más típusú történetszemlélet tükröződik itt, az Euszebiosz-, Szent Ágoston-féle rendszer, mely a világ korszakait a teremtés napjai szerint osztja fel hat, egyenként ezer éves periódusra, illetve egy hetedik bizonytalan terjedelműre. Ennek a szemléletnek a forrása nyilvánvalóan egyebütt keresendő. Bizonyosat nem állíthatok a forrás mibenlétéről, de olyan szöveget tartok elképzelhetőnek, mely a *Nürnbergi krónika* mintájára ezt a történetszemléletet követi, és bibliai események éppúgy szerepelnek benne, mint az antik mitológia történetei. Az sem kizárható, hogy Tinódi a Biblia mellett olvasta épp a *Nürnbergi krónikát*, és az abból szerzett információkkal kiegészítette históriás énekét, mint ahogy az sem, hogy egy olyan szöveget használt forrásul (akár a Biblia helyett), mely e történetszemlélet mentén fejt ki a *Nürnbergi Krónikánál* bőbeszédűbben a bibliai eseményeket. E merésznek tűnő elképzelés korántsem légből kapott. A zsidók harcainak leírásánál és a frigyláda elvesztésének elmesélésénél Tinódi a következőképp ír.

Sőt Úr bárkáját előttök viselék,
Viadalban jászok tőlök elnyerék,
Dágonnak feje bárkáért véteték,
Ott megöleték.

Lőn rettenésök jászoknak, félelmök,
Isten bárkáját viszontak megküldék,
Azután jászok igen veretének,
Sokan veszének.

(41–48)

Az I. Kir. 5-ben szereplő történetről van itt szó. Arról, hogy miután a filiszteusok megkaparintották a frigyládát, bevitték templomukba, és az első éjszaka elteltével Dágon nevű bálványukat arccal földre esve, a második éj után össze törve, kéz és fej nélkül találják meg, ezután adják vissza a „bárkát” a zsidóknak. Tinódi szövegét olvasva azonban nem oly könnyű erre a következtetésre jutni. A 43–44. sor egyértelműen úgy hangzik, mintha egy Dágon nevű személynek *levágnák* a fejét, azaz kivégeznék. Tinódi vagy félreérti és félrefordítja a Biblia szövegét (vagy bármely más forrását), vagy egy olyan forrást használ, amely e tévedést, félreértést már tartalmazta.

Hasonló a helyzet a következő strófával is:

Királynak szóla: „Nem szoktam így járni,”
 Kezde vetkőzni, botát emelgetni,
 Torrens vizéből öt követ felvenni,
 Tassolyába tenni. (289–292)

A strófa 1. Kír. 17,40. megfelelője. A Szentírás azonban nem említ Torrens nevű vizet. A Vulgata vonatkozó helye így szól: „elegit sibi quinque limpidissimos lapides de torrente”. A ’torrens’ szó latinul hegyi patakot, csermelyt jelent. Vagy Tinódi fordítja tulajdonnévnek a szót, vagy már forrása tulajdonnévvé tette ezt az alakot.

Sokkal izgalmasabb azonban a másik bibliai história egy pontja. A *Judit asszon históriája* a következőket írja Judit Holofernészhez indulásának epizódjában:

Ottan indulna szolgálóleányával
 Az igen jámbor szép leán Ábrával,
 Várasból kiméne nagy bátorsággal,
 Az sok jámboroknak áldomásával. (249–252)

Sugár István a 250. sorhoz a következő jegyzetet fűzi: „Az *Abra* nevet Tinódi találhatta ki, mivel Judit könyve vonatkozó része nem nevezi meg a szolgálóleányt.”⁷ Nyugtalanító azonban, hogy Sztárai Mihály Judit-históriában éppen ilyen névvel szerepel a szobalány.⁸ Sőt a nyugat-európai irodalomban, képzőművészetben számos helyen Ábrának hívják Judit kísérőjét. Judit könyvének görög eredetijében szerepel *abra* (ἄβρα) szó, köznévként. Az ’abra’ görögül ugyanis szobalányt jelent. Elképzelhetetlen, hogy Sztárai és Tinódi görög szövegből dolgozzék, és ugyanott fordítsa félre. Sokkal valószínűbb, hogy egy olyan forrás van előttük, mely már tulajdonnévként tartalmazza az Ábra nevet.⁹

7 SUGÁR 1984, i. m., 567.

8 Sztárai Mihály *Judit asszon históriájában*:

145–149: Az város kapuján ez éjjel tű álljatok, / Ábra leányommal az kapun én kimegyek, / De én tanácsomról ne kérdőzködjete, / Értetem imádjatok.

513–516: Százöt esztendeig éle özvegységében, / Az ő jó urának minden örökségében, / Ábra leányának szabadságot ada, / Elnyúgovék Istenben.

9 Nem kizárható azonban az sem, hogy Tinódi és Sztárai a latin változatban köznévként szereplő *abra* szó (pontos helyeket lásd alább) jelentését nem ismeri, emiatt jobb híján tulajdonnévként értelmezi, ahogy megengedhető volt ez a Tinódi *Dávidjában* a patak nevével kapcsolatban. Mindazonáltal ezt épp amiatt tartom kevésbé valószínűnek, mert számos egyéb helyen (képző- és zeneművészet) Judit Ábra nevű szolgálója név szerint igen gyakran megjelenik.

Jud 8, 32 stabitis vos ad portam nocte ista et ego exeam cum abra mea et orate ut sicut dixistis in diebus quinque respiciat Dominus populum suum Israhel; Jud 10,2 vocavitque

A fentiek tükrében megengedhetőnek gondolom, hogy Tinódi forrása nem maga a Szentírás volt. Bizonyos, hogy ha használta is, kiegészítette más forrásokból szemezgetett adatokkal, adalékokkal. Az pedig roppant elgondolkodtató, hogy a Dávid-história elején az ágostoni történet szemléletet említi, ezáltal olyasféle hagyományra hivatkozik, amely a protestantizálódó Magyarországon a szövegek fősodra szempontjából legalábbis korszerűtlen.

Ehhez a szemlélethez, illetve a reformáció történet szemléletének hiányához kapcsolódik az is, ahogy Tinódi a zsidókról beszél. Nem abban a kontextusban, ahogy a protestáns ének- vagy históriászerek teszik, hogy a zsidók bűnössége a kereszténység szempontjából tekintve pogány bűnösség, amiképpen Károlyi Gáspár vagy Farkas András beszél róluk hozzájuk hasonlítva a reformáció megindulása előtti magyarságot, kivált a (pogány) magyar királyokat, hanem a zsidókat egyszerűen a keresztények prefigurációjaként ábrázolja, de nem is úgy, ahogy Sztárai Mihály készíti el saját *Judit históriáját*, mindvégig ügyelve rá, hogy ne roppantsa meg az ószövetségi történet belső logikáját. Tinódi következetlenségei nem tanúskodnak különösebb teológiai képzettségéről, a „keresztén” Dávid Góliátot „környülmetéletlen jász”-ként gúnyolja (ahogy egyébként a Biblia szövege is teszi), de a körülmélttség a kereszténység új frigye szempontjából már nem elvárás, ahogy erről Pál számos helyen nyilatkozik. A Judit-históriában (403. sor) pedig a parancsolatok szerinti életet nevezi az ellenség legyőzéséhez szükséges alapnak. Ezek a tények azt a lehetőséget valószínűsítik, hogy Tinódi használja a Bibliát, sőt szorosan követi annak szövegét, de egyéb forrásai is vannak.

A Dávid-história belső szerkezete még a források körüli anomáliáknál is izgalmasabb kérdéseket vet fel. Egyfelől a cím és a tartalom aránytalansága, másfelől pedig a struktúra és a tartalom viszonya problematikus. A cím ígérést képest számos egyéb történet is szerepel a szövegben, míg egyéb esetekben a cím többé-kevésbé lefedi a história tartalmát. A Judit-história például nem mesél lényegesen többről, mint a címben ígértek.¹⁰ A Dávid küzdelmét elmesélő história ráadásul szimmetrikus versnek tűnik. Saul regnálása, Saul bűnbeesése, Saul „örülete”, Dávid vigasztaló éneklése, majd Dávid harca Góliáttal és végül olyan zárlat, mely az első, Saulhoz kapcsolódó történetet summázza; Góliát legyőzése csak tessék-lássék lezárást kap.

abram suam et descendens in domum suam abstulit a se cilicium et exuit se vestimentis viduitatis suae; Jud 10,10 Iudith vero orans Dominum transiit portas ipsa et abra eius; Jud 16,28 mansit autem in domo viri sui annos centum quinque et dimisit abram suam liberam et defuncta est ac sepulta cum viro suo in Bethuliam.

10 Ilyennek tekinthető az a kétstrófányi rész, mely Nabukodonozor megőrülését taglalja, és Dániel könyvében található forrása (Dán. 4.).

Sőt nem héába ezt az ó törvénybe
Próféták írták Biblia könyvébe,
Szép tanúság ez mast az új törvénybe,
Mi életünkbe.

Az hatalmasok, császárok, királyok,
Hercegek, urak, vitézök, hadnagyok,
Ó törvényből tanulhatnak tisztartók,
Kik hadakoztok.

Fejedelemség csak vagyon Istenben,
Minden hatalom vagyon ő kezében,
Kiket ő akar föld kerekiségében,
Emeli égben.

Ez világi fejedelmek kik vattok,
Próféták módjára hadakozjatok,
Mint Saul királ, ugyan ne járjatok,
Meg ne csalassatok.

Csak Isten szavát hátra ne hagyjátok,
Sámuel módjára ti megtartsátok,
Szegén községöt ne nyomorgassátok
És ne nyúzzátok.

Inkább sok jóval őket tápláljátok,
Ellenségöktől megoltalmazjátok,
Igaz jövedelőmen maradjatok,
Lésztök jámborok.

Ti hadakozó, bajvívó vitézök,
Község-nyomorgatók ti ne légyetök,
Gazdát az kertre ki ne kergessétök,
Ne kesergessétök.

Az bajviadalra ha szömben juttok,
Aranyért, ezüstért ti ne vívjatok,
Lóhoz, fegyverhöz keveset bízjatok,
Isten ótalmotok.

Ne essél kétségben nagy jó voltában,
Az igaz hitben légy kemén magadban,
Mint Dávid, úgy jársz bajviadalban,
Idvösség vallásban.

No, ezökről ti ha elfeledköztök,
Mint Saulban, ördög búik belétök,
Dávid próféta lészön hegedőstök,
Azért ti elvesztök.

Oltalma Isten Dávid prófétának,
Atyjafiai véle búdosának,
Az Saul előtt ők sokszor futának,
Végre jól járanak.

Dávidot Isten hagyá kirátságban,
Saul meghala meggyalázásában,
Dávid hegedős mast es ez világban,
Szép ének adásban.

Ezörötszázban és negyvenkilencben
Tinódi Sebestyén ír a könyvében,
Az Bibliából szörzé énekében,
Böjtben negyhétben. (349–400)

A summázat, mint már korábban említettem, nyugtalanító módon nem, illetve igencsak elenyésző mértékben tartalmaz konklúziót a cím kijelölte témát illetően, a küzdelmet megelőző történetet azonban kimerítően értelmezi.

A látszólagos ellentmondás természetesen könnyen feloldható, ha a művet keretes szerkezetűnek olvassuk.

Az ilyen olvasat azonban már önmagában problematikus. A XVI. század epikus költészete elsődlegesen énekelt. Az énekelt költészet ezen a nyelvterületen hagyományosan nem tűri a lineáris narrációtól való eltéréseket. Huszti Péter *Aeneis*-ében például egészen egyszerűen időrendbe állítja a vergiliusi eposz epizódjait, mintha hallgatói nem fogadnák szívesen az akár időben, akár térben kacskaringóssá tett mesélést. A probléma feloldására azoknak a mozdulatoknak a kitapogatására van szükség, melyeket Tinódi vitt véghez saját szövegein kötete sajtó alá kerülésekor. Kötetet komponált, ráadásul úgy, hogy „végemlékőzet”-et kívánt adni kortárs szereplőinek. Vadai Istvántól tudjuk, hogy a nyomtatás előtt több ponton bizonyítottan áírta, kiegészítette addig elkészített énekeit.¹¹ ebből egyenesen következik, hogy a *Cronica* kötet szövegei olyan változatok, melyeket Tinódi így sosem énekelt el. Ezeket a verseket egészen bizo-

11 VADAI István, *A függőleges beszéd, Tinódi akrosztichonjairól = Művelődési törekvések a kora újkorban, Tanulmányok Késérű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESE-RŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár, 35), 617–638., valamint Vadai István e kötetben szereplő dolgozatai.

nyosan nyomtatásra szánta, még akkor is, ha az általunk nem ismert énekelt „eredetik” sem választhatóak le szervesen az írásbeliségről. Épp akrosztichonos voltuk miatt nem: a versfők értelme ugyanis csak írásban ütközik ki. Teljesen elképzelhetetlen olyan akusztikusan befogadó közeg, mely szóban dekódolja a strófák élén álló hangokat, esetenként több tucát más hang után. De ennek belátása nem is feltétlenül szükséges a *nyomtatást megelőző írásbeli állapot* elfogadásához, elég utalni azokra a Tinódi-versekre, melyek nem a *Cronica*-ban maradtak ránk; ezek is kivétel nélkül tartalmazznak akrosztichont. Az már csak amolyan ráadás érv, hogy egy kész verset akrosztichonossá tenni hihetetlenül körülményes, ha nem is feltétlenül lehetetlen feladat. El kell tehát képzelnünk egy olyan Tinódi-korpuszt, mely terjedelmében bizonyosan, tartalmi heterogenitásban sejtetően meghaladja a *Cronica* tartalmát, és mára minden bizonnyal elveszett. Ennek a kézirat, az énekeltségtől egy lépés távolságban lévő anyagának a nyomtatás miatt és a „végemléközet” állítás szándéka miatt átszerkesztett, a szóbeli Tinóditól tehát legalább két lépés távolságban lévő Tinódi-korpusznak vagyunk birtokában. A Vadai által az ún. „tudósító éneken” megmutatott átszerkesztésnek nézetem szerint a bibliai históriákon is van nyoma. Amikor Vadai azt állítja, hogy a vitézkatalógusok csak a nyomtatott változat tartozékai, és valószínűtlen, hogy szóban (vagy a kéziratban) léteztek volna, bizonyos szövegeket két lépéssel közelebb visz az énekelt változatukhoz. Hasonló szerkesztési mozzanatok figyelhetők meg a Dávid-histórián is (épp a konklúzió ellentmondásossága miatt), és talán ez esetben is közelebb kerülhetünk az énekelt vagy a kéziratban Tinódihoz.

Ha a keretes versszerkezetről feltételezzük, hogy a nyomtatás miatt egy történetbe egy ahhoz logikailag és narratíván is hozzákapcsolható másik történet ékelődött be, jelen esetben Saul és Dávid egyik találkozásába egy másik találkozásuk epizódja, érdekes dolgot figyelhetünk meg. Ha a Dávid és Góliát küzdelmét leíró 200 sornyi szöveget kiemeljük a szövegből Csudáját mondom Dávid prófétának, 149. sor; – Kérdőzi vala nemzetét és atyát, / És ő hazáját, 347–348. sor), egy tartalmilag heterogén verset kapunk, melyben csak egy strófa zavarja a történet logikáját:

Ne essél kétségben nagy jó voltában,
 Az igaz hitben légy kemén magadban,
 Mint Dávid, úgy jársz bajviadalban,
 Idvösség vallásban (381–384),

valamint egy másik, önmagában teljesen érthető históriát ugyan konklúzió nélkül, valamelyest lecupaszítva.

Az ilyen ötletszerűnek tűnő megoldások nem állnak meg érvek nélkül.

A kivágott Dávid–Góliát epizód legelején egy tipikus első strófát találunk:

Csudáját mondom Dávid prófétának,
Mint fejét vötte az nagy Góliátnak
Kiből vitézők vívnya tanulhatnak,
Ha rá hallgatnak.

(149–152)

Argumentatív, figyelemfelkeltő, és tanulságot is előrevetít. A XVI. század históriás énekei első strófáikban számos esetben emlegetnek „csudákat”, sőt jellemzően ott emlegetik azokat, nem a szövegek kellős közepén. De akadnak egyéb érvek is, melyek a kettébontás mellett szólnak. A szöveg – mint a Tinódi-versek általában – akrosztichonos. Ha két akrosztichonos verset egybeszerkeszt valaki, nyilván ügyel arra, hogy ne sérüljön a versfők szövege. Ez azt is jelenti, hogy ha egy akrosztichonos versből ki akarunk emelni egy szövegrészt, akkor annak úgy kell sikerülnie, hogy az akrosztichon ne sérüljön. Ez elképzelhető úgy is, mint a *Sokféle részögről* esetében, hogy amolyan ragasztásnyomokat találunk az illesztési pontokon, de előállhat olyan helyzet is, hogy a beékelt szövegrész eltávolítása után a megtoldott szöveg akrosztichonja a kivágott szöveg hiányában alakítások nélkül is értelmes marad. E vers esetében ilyesmit tapasztalhatunk. A *Cronicában* szereplő vers akrosztichonja a következő:

SEBASTIANVSLITERATVSDETIINODLVTINISTACONDAMMAGNIF
ICIDOMINJVALÖNTINVSTERÖKDEENNIJNGINCASSAFECITANN
ODE

vagyis:

Sebastianus literatus de Ti(i)nod lutinista condam magnifici domini
Valöntinus Terök de Ennijng in Cassa fecit Anno D (e).

Ha kivágjuk a bajviadal történetét, a következő szöveget kapjuk:

Sebastianus literatus de Ti(i)nod lutinista fecit Anno D (e).

A kivágott rész akrosztichonja pedig:

condam magnifici domini Valöntinus Terök de Ennijng in Cassa

Az így kapott két szöveg önmagában értelmezhető két jól elkülöníthető vonalon. Az utóbbi, a bajviadalt elmesélő, könnyen beilleszthető abba a kontextusba, melyet a kötetkompozíció sugároz: a *Judit asszon históriája* párverse lehet, mely ahhoz hasonlóan valóban arról szól, hogy a gyenge legyőzheti az erősebbet, amennyiben istenfélő. Valószínűnek tartom, hogy ennek (vagy e-félének) kibontása eredetileg szerepelt is a szöveg végén.

A másik vers teljesen más kontextusban értelmezhető és értelmezendő.

A szöveg egy kegyes király engedetlenségét és büntetését meséli el. Bűne nem más volt, mint hogy nem tett eleget Isten parancsának, vagyis annak, hogy az általa kijelölt ellenséget maradéktalanul pusztítsa el. Büntetése az, hogy Szentlélek helyett gonosz lélek költözik belé, melyet Dávid, a hegedűs tud időről időre megzabolázni. A vers vége azt állítja, hogy „Dávid hegedűs mast es ez világban”, vagyis kell, hogy legyen egy gonosz lélektől megszállt király vagy fejedelem, akinek bűne nem más, mint az, hogy az Isten által kijelölt (esetleg: istentelen) ellenséget nem pusztította el maradéktalanul. A megoldási lehetőségek innentől kezdve igencsak szóródnak. Kézenfekvőnek tűnik, hogy Tinódit magát tekintsük a kor Dávidjának, és ebben az esetben az „új Dávid” nem első-sorban kegyes, hanem esetenként buzdító példákkal serkengeti a királyt/fejedelmet helytállásra a törökkel szemben. A szöveg keletkezésekor a „törökkel frigyet vető” Szapolyai ugyan már halott, és aligha lehet címzett, hacsak nem úgy említődik mint a közelmúlt rossz példája, vagy egy rossz hagyomány kezdete. Gondolhatunk a magisztrátus egészére is, arról a lehetőségről már nem is szólván, ha Dávidként nem Tinódit értjük, hanem az „igazi” dávidi verseket megszólaltató zsoltárfordítókat, akik értelmezésbe emelésével Tinódi a protestáns felekezetek mellett szól, és Saulként olyasvalakiről, akinek a zsoltárok hangja kedves és szentleket jelentő.

Az allegória számos egyéb módon is kibontható. Bárhogy értelmezzük magát a verse(ke)t, annyi talán látható, hogy valamilyen oknál fogva egymás mellé került két egymástól független bibliai história: vagy a témájuk (szereplőik) hasonlósága okán, vagy azért, mert épp a Saul megőrülését és annak lehetséges allegorikus olvasatait tartalmazót Tinódi nem merte önállóan megjelentetni.

EGYED EMESE

Az áldozat

„most már tudom, hogy istenfélő vagy”

1Móz 22,12

„Tinódi Sebestyénnek is szeretném verseit minél hamarabb kezembe juttatni. Rádai úrnak vagynak tőle csak kézzel íratott versei is” – olvashatjuk a magyar költészeti hagyományt könyvsorozatban megjelentetni készülő Révai Miklósnak Sándor Istvánhoz (1782-ben?)¹ írott levelében. A XVIII. századi kiadók levelezése a magyar nyelvű szövegek hagyományozódásának konkrét jelzése mellett arra is példa, hogy a nyomtatott és a kéziratos szövegváltozatok egyaránt számot tarthattak a kiadók figyelmére, s hogy a magyar irodalom korábban igen szűk körben ismert szerző-alakjai tudatos dialógusok eredményeképpen formálódtak és váltak valamiféle hivatkozási rendszer elemeivé. Révai Miklós, Sándor István a békeidő olvasóinak „épülésére” számítottak könyvtárak áttekintése, ismeretlen vagy alig ismert magyar nyelvű írásművek kiadásra való előkészítése révén. Révai Miklós tervezett könyvsorozata, a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* számára kívánta megszerezni a történetmondó költészet jeles darabjait. Azt is felismerte, hogy az egykori, a XVIII. századra már megrongálódott példányokból² kettőt-hármat is érdemes beszerezni a szöveg pontosabb rekonstrukciója céljából. Hogy a század olvasmánykultúrájának szervezői inkább a könyvpiac tekintetében ígéretesnek, vagy inkább a magyarság önképe számára előnyösnek tartottak-e egy ilyen „feltámasztásra alkalmas” életművet, nem tudjuk, de a hagyományteremtés szándéka egyértelmű. (Nem felekezeti meggyőződése, hanem

1 Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz, Győri Szemle, 1932, 129–131. Idézi FEDERMAYER István, *Révai Miklós élete és munkássága*, Győr, Révai Miklós Gimnázium, 2000, 117. A magyar államiság okmányai, ezen belül a haditetteket megörökítő szövegek iránti érdeklődést láthatjuk Schwandtner Mártonnak Bécsben kiadott munkájában: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, Első kiadás, I. kötet (Vindobona, 1746), de a Küküllői Névtelen krónikájának magyarra való fordításában (és publikálásában) is, ami Orosz Ferenc pálos rendi szerzetes munkája (1731 Kassa, 1760, Buda).

2 „Nem árt, kivált a régiekből három exemplárt is megszereznem, sőt szükségem is van reájok, minthogy többnyire megrongultak, s ha mi egyben nincs, megvagyon a másikonban. Úgy vagyok éppen Lisztinek Magyar Mársával, azután Heltaitól nyomtatott szerzőkkel is.” Révai Miklós levele Sándor Istvánhoz, idézi: FEDERMAYER 2000, *i. m.*, 117.

általában a nevelési irodalom iránti érdeklődése alapján illesztjük ide Rotterdami Erasmus vélekedését: „ismeretes, hogy régi korok írói az ország ügyintézését két nagy csoportra osztották: békés feladatokra és háborús feladatokra”.³⁾

Az értelmiségi viselkedés mindenkor a közügyek valamilyen elv szerinti áttekintését is jelenti, a békeidők magyar szerkesztői például általában szívesen foglalkoztak a kard és a penna kapcsolatával. Felfedezték Liszti László, Koháry István költészetét, a fogság poézise iránti fogékonyságukat a felvilágosodás századában éppen a nemzeti sérelempolitika érzelmi indoklásának igénye magyarázhatja. Ugyanakkor a politikum beleszólása a magánéletbe gyakran életre hívja a példázatosság történeteit, Tinódi lantos, literátus költészete pedig ekkor már a verses politizálás, egyszersmind a történelem tényeire emlékeztető nevelés példajaként hathatott.

Miféle szerepek révén határozta meg a gondolkodó az Istennek tetsző élet nyilvános idejét? Erasmus nevelésmélete nemcsak létrejöttének ideje, hanem a benne megjelenített értékrend okán is alkalmas e kérdés megközelítésére. „Első teendőnk tehát a következő: legyünk igazi keresztények, aztán, ha úgy látjuk jónak, támadjuk meg a törököket”⁴ – olvasható az erdélyi fejedelmi udvar könyvtárát díszítő *Institutio Principis Christiani*-ban, Erasmusnak a későbbi V. (Habsburg) Károly számára írott, később János Zsigmond által is tanulmányozott könyvében.⁵ Fontosnak véljük az identitásvállalás és a cselekvés mozzanatainak itt jelzett sorrendjét – manapság hajlamosak vagyunk világi célok szerint beállítani eme, a kereszténység egyéni életviteli szabályait és a keresztény társadalmi berendezkedés autentikus formáit kereső politikai korszakok eseménytörténetét. A XVI. század szöveges forrásainál maradvá: *Discordia christianorum omnia difflluunt* – írja át az antik mondást a Verancsics-évkönyv szerzője.⁶ A keresztény morálnak békeszerző vagy a *Krisztus katonája* metaforában megragadható lényege pozitív vagy negatív értéket tulajdonít a hadikronikák „végemlékoztetének” (Tinódi kifejezése a *Cronica* olvasói ajánlásában). Folytatva a végső dolgokra vonatkozó gondolatmenetet, a temetési prédikációk biográfikus tartalmainak, illetőleg a hírek háborús körülmények között még ingadozóbb szerkezetének, minősítésének változatos funkcióit ismerjük fel Tinódi

3 ROTTERDAMI ERASMUS, *Feladatok béke idején* = Uő., *A keresztény fejedelem neveltetése*, ford. CSONKA Ferenc, utószó, névmut. BARLAY Ö. Szabolcs, Bp., Európa, 1992, 86.

4 ERASMUS, *A háború vállalása* = Uo., 141

5 BARLAY Ö. Szabolcs, *Utószó* = Uo., 151.

6 VERANCICS Antal *Összes munkái*, kiad. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, Bp., 1875 (Magyar Történelmi Emlékek). Magyar fordítása: 1504–1566. *Memoria rerum: A Magyarországon legutóbbi László fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta vett dolgok emlékeztető (Verancsics-évkönyv)*, s. a. r., utószó, jegyz. BESSENYEI József, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Magyar História), 102. (1553-as bejegyzés).

Sebestyén „deák” elbeszélő (énekelt) költeményeiben. (A nemesi családok mint pártfogók iránti elkötelezettségére, illetve a megrendelés lehetőségére utal például az a tény, hogy Tinódi éppen Príni Péter halála évében írta a nemesúr fog-ságba esésének történetét felelevenítő verset.⁷)

A költészettörténet Tinódi Sebestyén műveit vizsgálva leginkább az előadás mikéntjére és ezáltal a korabeli énekszerző/előadó-típusok meghatározására teszi a hangsúlyt (különösen Dézsi Lajos, Réthei Prikkel Marián, Ács Pál, Vadai István, Pap Balázs írásaira gondolunk⁸). Szakály Ferenc történész éppenséggel történészek és irodalomtörténészek zavart bizonytalanságát emlegette, és a zenetörténészeknek nyújtotta a pálmát az életmű egységes megítélése, érdembeli értékelése okán.⁹

Miért írta műveit Tinódi? Ajánlásai és berekesztő verssorai elsősorban a korabeli vagy (számára) közelmúltbeli politikai események példázatos rögzítőjeként láttatják őt. Ezért *történetsszerző* a kifejezés ma is érvényesíthető értelmében. A római Ammianus Marcellinus *Történeti könyveiben* olvashatjuk: „a történetírás (...) az eseményeknek csak a kimagasló csúcsait szokta érinteni, az alatt járó dolgok aprólékosságait nem fürkészi”.¹⁰ E szerzőhöz hasonlóan Tinódi többnyire olyan eseményeket ír le, amelyeket egybe lehet vetni más forrásból származó ismeretekkel, sőt olyan „meglőtt dolgokat” részletez, amelyeknek a korban még éltek tanúik.

A *Cronica* olvasói ajánlása szerint a „végemléközet” mint a csata után elmaradt tisztességtevés, pótlendő hiány – a narratíva egyértelműen nyilvánosságra szánt jellegével – az egyén elmúlásának, (hadszíntéri) eltűnésének valósággal jogi tartalmat ad!¹¹ Az értelmetlen, mert hiszékenységből eredő vagy éppen pél-

7 Ebben az évben az ijedtében Pest alól elszlott magyar tábor vezére Príni Péter (a németét Joachim brandenburgi herceg), Prínit Esztergomba hivatják, elfogják, Bécsűj helyben bebörtönzik, Bécsbe viszik, ott hal meg. Sárospatakra már csak a holttestét hozzák. (Uo., 90–91.)

8 Pl. PAP Balázs, *Részeg-ész, rész-egész viszony. Megjegyzések Tinódi Sokféle részögről című költeménye kapcsán* = *A magyar költészet műfjai és formái típusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 353–360.

9 SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve (Tinódi Sebestyén élete és életműve)* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984, 30.

10 AMMIANUS Marcellinus *Történeti könyvei* (részlet) = *Római történetírók*, vál. ZSOLT Angéla, utószó HEGYI György, jegyzetek MURAKÖZI Gyula, ÜRÖGDI György, ZSOLT Angéla, Bp., Európa, 1986 (A világirodalom klasszikusai. Új sorozat), 665.

11 Szakály Ferenc az esemény és szöveggé alakítása közti idő rövidségére, a megírás gyorsaságára figyelmeztet: „Ha azonban akadt valami fontos esemény, akár rezdülésnyi is –, Tinódi azonnal értesült róla, hogy aztán, rendszerint elképesztően rövid idő leforgása alatt kipercgettesse tollával annak „végemléközetét”. SZAKÁLY 1984, 31.

damutató halál egyaránt keresztényi vagy (ezzel összefüggően) az ország érdekében vállalt áldozatnak tüntethető fel, hasonlóan ahhoz, amit Küküllei Jánosnak Nagy Lajosra vonatkozó, korábbi krónikájában olvashatunk.

A Tinódi-mű egyes darabjai a családi krónikák kiegészítését és a (magyar nemzeti) csoporttörténet folytatását szolgálhatják, nemcsak az egyes végvári, például a temesvári hadi események történetére érvényesen (*Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról*):

Megszámlálásra hagyom Úristennek
Vég Temesvárbá kik ott rekkenének,
De vitézökben számost megnevezek,
Illik örökké hogy dicsírtessenek.¹²

Az írói tézis tehát nyilvánvaló, a tudós alkotásban azonban egyéb jelentések is élnek. Tinódi Sebestyén burkoltan és következetesen Habsburg-párti, Kendi Ferenc erdélyi fejedelemsége (1553–1556) alatt Kolozsváron kinyomtatott *Cronica*-ját olvasva a törökvilág elrettentő példázatai közül éppen Príni Péter fiának, a törököknek elígért (mondhatni: feláldozott) ártatlan gyermeknek az esete vált számomra egy sajátos szerzői attitűd kulcsává.

Család a történetben és az ének hátterében

A háború miatt egymástól elszakított kiscsaládok (szülőpár és gyermekek) története is felsejlik egyes epikus énekekben. A rossz hír-halló feleségek, ritkábban a politikai alku tárgyát képező gyermekek a hadi körülmények szenvedői; ha nem is főszereplők, de felejthetetlen alakjai az összefüggő verses történeteknek. Az önsorsrontó belső viszály hangoztatása alkalmas arra, hogy kifejezze az erdélyi és magyarországi érdekeknek Habsburg zászló alatti vagy (a töröktől függetlennek bemutatott) erdélyi fejedelem melletti egyesítését. Így a történeti ének funkciót aktuális politikai tartalmakkal telíthették egy-egy előadásának szövegbetoldásai.

Tudjátok, magyarok, hírsők valátok,
Míg nagy szeretettel egymást hallgatátok,
De mihelt köztetők ti meghasonlátok,
Ottan országtokban, ím, mint pusztulátok.

12 *Az vég temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* = TINÓDI 1984, 190. (421–424. sor).

Ím az terek császár mindezön öröle,
 Ő álnok hálója ottan elteröle,
 Jelös főhalakat véle megkeröle,
 Kikkel gazdagságot, sok szépségöt lele.

Álnok hálójában egyszer el-béejté
 Az jó Príni Pétört mikort elviteté,
 Hitit, fogadását császár elfelejté,
 Az nemes úrfiat nagy fogságban veté.

Nagy somma kincsével magát ő megváltá,
 De semmi lőn néki kincse oda-volta,
 Csak fiátul ne lészön vala megváltá,
 Kit, nem lőn mit tenni, császárnak hozata.

Vala nagy bánatja szép asszon társának,
 Fiát, hogy megérté, vinnék az császárnak,
 Erő szakaszkodék kezének, lábának,
 Földhöz öté magát, ott sokan sírának.

Sokat szép fiának ő nem szólhat vala,
 Mert nagy keserőség szívét folta vala,
 Ölelgeti, sírva apolgatja vala,
 Egy hintőszekérben úgy öltette vala.

Lőn Príni Pétörnek így szabadulása
 És az ő fiának odamaradása,
 Az magyar uraknak lőn példaadása,
 Néki mind éltiglen nagy fohászzkodása. (20–48. sor)¹³

A továbbiakban a szerző Majlát István és Török Bálint fogságba esésének körülményeiről beszél, majd újfogalmazza a tanulságot, amely szerint a török szaván nem lehet elindulni. Az ilyen ígéret nem valamiféle erkölcsi-nyelvi szerződés része, hanem a politikai taktika változata; a keresztények hiszékenysége pedig ezáltal válik a legbotorabb ön- és nemzetség-pusztítás tényezőjévé a török–magyar kapcsolatokban!

A XVIII. század végének magyar érdekeket kifejező önismereti programja sokkal inkább támaszkodott a történeti jellegű szövegekre, mint a nyelvileg-kulturálisan heterogén Magyarország lakossági csoportjai közti kulturális

13 *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* = Uo., 450.

közelítés egyéb lehetőségeire (a birodalmi nyelvi-, oktatási- és egyházpolitikával szemben).¹⁴

Mostanában az értelmezések leginkább a magyar nyelvű humanizmus képviselőjének tekintik őt; ebben az értelemben keresve európai rokonságát időzhetünk el a helvét hitvallással azonosuló Béza (Théodore de Bèze, 1519–1605) wittenbergi prédikátor és a skót Buchanan életművénél. Buchananak a *Pro lege, rege et grege* (a törvényességért, a királyért, a népért) jelszava is jelzi, hogy a keresztény értékeknek az antik elvekkel való összehangolása a társadalom működésének megértését, a társadalom diszharmonikusságával szemben a hatalom, az írástudók és az iskolázatlan lakosság közti kommunikáció biztosítékát jelentette.

Buchanan munkássága, mint a *Jephthes, sive Votum* (1557) című tragédiája példája is mutatja, hatott a magyar nyelvű irodalom – és ebben a nőábrázolás retorikai technikái – alakulására. A mű magyar nyelvű, elbeszélő változatában Illyefalvi István az Istennek elígért leánygyermek anyjának kétségbeesését nemcsak szavakkal, hanem testi (színpadi megjelenítésre alkalmas) fizikai elváltozásokkal is jelöli.¹⁵

Szegény anyja otthon, mert ura templomhoz fel nem bocsátta vala,
Sírna, ha lehetne, de mint aszú deszka, ugyan elszáradt vala,
Agyában nyegődik, tétova tekereg, ugyan elfonnyadt vala.¹⁶

Euripidész *Iphigénia Tauriszbán* című műve magyar változatának nyomtatvány-töredéke bizonyítja, hogy a téma iránt volt érdeklődés a XVI. századi művelt magyar olvasók körében.¹⁷

14 A Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesület 1852-ben megjelent *Évkönyve* (1845–1851 I–VII.) arra utal, hogy a főváros már tekintélynek tartja a verses hadtörténet XVI. századi művelőjét, áldozni hajlandó ábrázolása megszerzéséért. Pest a korszak jelentős festőitől rendelt műveket; Kovács Mihálytól Tinódi Sebestyén-ábrázolást vásárolt (Basics Beatrix kifejezésével történelmi portrét). A csaknem száz év, amely Révai Miklósnak a bevezetésben idézett levelétől Pest város Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesülete döntéséig eltelt, elegendő volt arra, hogy Tinódi Sebestyén mint szerző népszerűséget nyerjen a magyar kultúra virtuális közönsége előtt.

15 Itt köszönöm meg Orlovsky Gézának Illyefalvi *Jephthá*jának értelmezésében nyújtott segítségét. A *Jephtha* esetében a kritikai kiadás számára betördelt sorok számára hivatkozom: *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István (...) 1587–1600*, s. a. r. ORLOVSKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (RMKT XVI/12), 5. sz., a továbbiakban: ILLYEFALVI.

16 ILLYEFALVI 925–927.

17 BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKsz, 1998, 44–48.

Tinódi Sebestyén énekeinek egymáshoz, illetőleg a végvárrendszer kiépülésének folyamatához való kapcsolata sokrétű kérdés. Ezen belül talán kisebb jelentőségűek, de nem érdektelenek a (néhánykor elég sommás) történetmondásnak a hadakkal, katonai életáldozattal kapcsolatos szövegrészei sem; például az *Eger vár viadaljáról való ének*ben az otthonmaradott női családtagok imaáldozattal engesztelik az égieket (Dobó, Mekcsey, Pető, Zoltai, Fügedi, illetőleg Gergely deák társáról van szó):

Édös hazájokban egri hőseknek,
(...)
Szép asszonfeleségek kesergenek.
(...)
Éjjel-nappal Istenhöz fohászkodnak.

Sírnak, ohítnak, csak hozzá kiáltnak
Böjtölnek és színetlen imádkoznak,
Özveggyé, árvává ne maradnának,
Édös hitvösöktől meg ne válnának.¹⁸

A hirtelen idegállapot-változás miatti elerőtlenedés, a reményvesztés fizikai jegyeinek leírása poétikai formák rögzülése irányában hat: a *Príni Péter fogságáról*, illetőleg a *Buda veszéséről s Terek Bálint fogságáról* szóló énekben az asszonyok ugyanúgy reagálnak a rossz hírre. Török Bálintné, akárcsak Príni Péterné elájulását hasonló mondatok beszélik el.

Egy levelet néki ha megmutatának,
Hogy fogsága volna ő vitéz urának,
Erő szakaszkodék kezének, lábának
Földhöz üté magát, ott sokan sírnak.¹⁹

A visszatérő mondatok (motívummá váló helyzetrajzok) növelik a Tinódi-mű belső kohézióját, szövegszerűségét, egyszersmind emlékeztetnek arra, hogy az egybeszerkesztés és az adaptáció a narratív ének szerzőjének elsődleges poétikai eljárásai:

18 TINÓDI 1984, 275. (1376, 1379, 1383–1387. sor).

19 *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* = TINÓDI 1984, 445. (181–182. sor), Príni Péterné reagálását lásd feljebb és vö. 14. jegyzet.

Lőn halála szegín Príni Pétörnek,
 Az testét megköldék feleségének,
 Lőn keserősége szép gyermekinek,
 Vélők öszve asszon-feleségének.²⁰

A strófa a *Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből* része, semmi megbélyegző, elítélő jelentéselem nem azonosítható benne azzal, amely *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* című szövegben olvasható a gyermek-elígérő magyar nemessel kapcsolatban. Az asszonyok sopánkodhatnak a családot ért veszteségeken, a közvélemény célja és emiatt a *poeta familiaris* művészetéé is leginkább a katona élete és halála erkölcsösségének (példaértékének) konstatálása! Az áldozattétel részletezése pedig a megrendítés alakzata.

A gyermek elígérése

János király fiának veszedelmét, egyben Izabella királyné száműzetését a gyámol nélkül maradás versbe szedett eseteinek sorába számíthatjuk. (*A Príni Péter, Majlát István és Török Bálint fogsága* a második kidolgozása a Török Bálint fogsága történetének.) Príni Péter fia, Ferenc, akit túsul adtak, gyakorlatilag feláldoztak a politika oltárán, a korabeli Magyarországon a legmagasabb rangú gyermekek egyikének számított. Apja a beszercebányai országgyűlésen 1542-ben megválasztott két „supremus capitaneus regni Hungariae” egyike: „Az magyarok között fő hadnagy vala Príny Péter kihez az nímetek az hadban igen kétsígesek valának.”²¹

Tinódi témaválasztását gyakorta határozza meg a kuriózumok keresése. Nemcsak a hadviselés és a diplomácia tervszerű, szabályozott mozzanatai foglalkoztatják, hanem – legalább az utalás szintjéig – a meglepetés, érzelmekeltés mozzanatai is. A későbbi színpadi történetek gyermek szereplői a megindítás eszközei voltak, Príni Péterék Tinódi-féle históriájában is éppen ez az aszimmetrikus és ezáltal megkülönböztető elem; így aztán a közönségre (olvasó vagy nyilvánosság-részes közönségre) fordul a figyelmünk, és feltételezhetjük abban a (magas rangú) nőket. Például az egi história aggódó hölgyeit mint a históriás ének értőit, létrejöttének, előadásának lehetséges támogatóit.

A *Verancsics-évkönyv* „Baronyasága” és a Tinódi-történet megírásának szerzőileg rögzített helyszíne azonos: „Terek császár Eszíknél hidat csináltat, minden erejít Baronyaságra általköltözteté. Períny Pétert megfogá Szerecseny János mind feleségivel, gyermekivel Gajdácsnál²² az Sár vize mellett. Hol minden kin-

20 *Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből* = *Uo.*, 488. (265–268. sor).

21 *Verancsics-évkönyv*, 90 (az 1542-es évre vonatkozó följegyzés).

22 A Sárvíz melletti Kajdács településről van szó.

csiben zsákmánt tőnek. (...) Szerecsen János ajándíkon adá Períny Pétert mind az koronával ajándokon adá János királynak. János király ajándíkon adá Períny Pétert terek császárnak szultán Szulimánnak” (36). A feláldozott gyermek története itt nem jelenik meg, fontosabb a magyarok lehetősége a politikai megterésre: itt a török- vagy Erdély-pártiságból a Habsburg császár hívei közé való visszatérés az erkölcsi viselkedés maximumának számít. Príni Péter döntése, hogy szabadlára kerüléséért kezesül (túszul) a saját gyermekét adja át a szultánnak, olyan történet, amelyre a Verancsics-évkönyv közvetve utal, jobbra fordulását 1560-ra teszi: „Príny Ferencnek Ferdinandos király megkegyelmeze, az fogságnak utána (*chorea ungarorum*), hogy Erdélyből János király fiátul visszajüve király kegyelmire.”²³ Szakály Ferenc nem zárja ki Verancsics Antal tudós és a kor eseménytörténetének összefoglalására készülő egri püspök és Tinódi valamilyen kapcsolatát (ha csak az 1550-es évre vonatkozóan is).²⁴

Illyefalvi Istvánnak Buchanan nyomán írott *Jephtéje* (akár családon belüli, akár férfiak közötti vita formájában) teológiai kérdés keretén belül vizsgálja a gyermekáldozat kérdését. Az (Istennek) tett ígéret, általánosabban fogalmazva az adott szó jegyében akar Jephte embert áldozni. A békehozó, új teológiát hirdető pap, Symacus cáfolja az emberáldozathoz a szó szoros értelmében ragaszkodó bibliai Jephte hagyományos vallását:

De nem elég bűn ez, hogy mérgesek vagyunk, hogy gyakorta vért ontunk,
Ha gonoszt művelünk, hogy Isten akarta – átkoztattak azt mondjuk,
Hogy ember vérével tölt áldozatokban gyönyörködik, azt tartjuk.

Oly babonás népet soha nem hallottam, sem benn az Egyiptusban,
Sem Assíriában; maga az ördegnek vadnak nagy rabságában,
Magzatjok vérével hogy az bálványokat részegítették volna.

Az mi Istenünknek ilyen áldozattal nemhogy kedvét találánk,
Az tulkok vére is nem kedves önála, ha jámborok nem volnánk,
Tiszta szent életet ha neki mutatnánk, avval sokat használnánk.

Sem bakok, sem ökrök, sem juh, sem görlice, sem galamboknak véri,
Hanem csak kegyesség, jó lelkiismeret, igazság kedvez néki,
Azki ezfével magát jelentgeti, azt örömet elvész.²⁵

...

23 *Verancsics-évkönyv*, 106. A *chorea ungarorum* nyilván nem a magyar táncot, hanem a politikai ingatagságot, „visszatáncolást” jelenti.

24 SZAKÁLY 1984, 37–38.

25 ILLYEFALVI, 472–483. sor.

Ha akarsz áldozni, hogy Isten megtartott, jó dolgot szándékozol,
 Hogy ember húsaival tort csinálj önéki, nincsen írásunk arról...²⁶

A *Cronicában* az áldozat kettős természetére figyeltem fel. A nemes cél érdekében hozott, Istennek tetsző életáldozat a törökellenes küzdelmek és általában az úgynevezett háborúirodalom jellemzője. A fogság, ha nem is élet-, de szabadságáldozat. Politikai értéke annál nagyobb, minél magasabb rangú a személy, aki a fogságot elszenvedi. Az efféle áldozatok formáiról Tinódi Sebestyén több művében beszél, a szabadság elvesztése és visszaszerzése minden egyes írásában hírértékkel bír. Egyik műve az 1552 körül (?) Kassán keletkezett, valamikor a bécsi császári könyvtár állományában is számon tartott *Zsigmond császárnak fogságáról és megszabadulásáról, Magyarországon történt dolgáról szóló história*.²⁷ Kezdő strófája a legmagasabb rangú személy forgandó szerencséjére emlékeztet, s a szabadságáldozatban való egyenlőség, majd a jóra-gonoszra való szabadság erkölcsi kérdését veti fel:

Zsigmond királynak mondom fogságát, nagy nyomorúságát,
 És az fogságból szabadulását, Budában lakását,
 Nikápol alatt miként elveszte sok magyar urakat.

Históriás énekeskönyvében, a *Cancionalban* (Kolozsvár, 1574),²⁸ a 20 évvel korábban metszett kottákat is felhasználva, Heltai Gáspár kiadja Tinódi hat szerzeményét, köztük a *Cronicából* hiányzó *Zsigmond király és császár krónikáját*. A történetek többszöri kinyomtatása és ezáltal népszerűsödése az eredeti információk rögzülése irányában is hat. A magyar nyelvű szövegtörténet sajátos fejleménye, hogy éppen a háborús vártörténetek válnak a közvélemény alakításának eszközzé és a családok politikai viselkedéstörténete példatárává.

Ehhez hasonlóak az adaptáció esetei is: a bibliai história Jephte királyról és leányáról (a feláldozott, ártatlan Iphisről) beilleszthető a már kialakult magyar végvár-beszédmódba, hiszen a hadi szerencséivel és Istennel való folyamatos párbeszéd jegyében született. Ilyesmivel magyarázható a tragédiának (Buchanan művének) drámai fordulatokba ugyan bővelkedő, de epikus ének formába való átültetése a magyar nyelvű közönség számára. Hadd említsük itt az Illyefalvi-mű forrásául szolgáló dráma szerzőjének egyik mondását: „studio rei mi-

26 ILLYEFALVI, 520–521. sor.

27 Versfők: „Zsigmond királynak fogságáról és szabadulásáról Sebestyén deák.” Versformája: 3×16 (5+5+6). Nótajelzése: *Ne hagyj elesnem, felséges Isten*, RMDT I. 196.

28 Hasonmás kiadása: HELTAI Gáspár, *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv*, Kolozsvár, 1574, a kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Bp., 1962.

litaris cognoscendae in castra est perfectus.”²⁹ Azt, amit a haditettek verssé szerzője, Tinódi csak kijelent, esetleg nyomatékossítás céljával néhány versszak erejéig variál, a magyarító Illyefalvi István tragikus eseményként mutatja be verses példázatában. *Jephtája* a hadi győzelemért felajánlott emberáldozat története.

Sok jámbor vitéznek nintsen tisztessége mikor ninkell az gátra,
Sipszóra tzifrára sokkal többet költünk, nints fizetés az kardra,
el kél az jó legény, ha meg bódul Ország, Jephta jó példa arra. (2v)³⁰

A gyermek jövődjére vonatkozó álom közlése, a jóslat kijelentése a szövegek mindenkorai érzelmi tartalmainak fokozója. Álmot látott, azzal kapcsolatos az (egyébként Illyefalvinál névtelen feleség) imádsága:

Ez egy kis Leányom, több is ninczen nékem, ebbe vagyon örömem,
Ettől házam népe hogy eltzemeteznéc az vala reménségem,
Vénségem istápját kérlek én Istenem el ne vegyed én tölem. (3v)³¹

Az emberáldozat az ókori pogány vallások nagy részében az istenekkel való kommunikáció része volt. A megharagított istenségek kiengesztelése emberáldozattal volt elérhető, e szokások problematikusságát az *Öszövétség* szövege is jelzi.³² Az áldozatnak egy, a rituális szokásrendbe illeszkedő élet-elvevéshez közelebb álló formája jelenik meg a Buchanan-magyarításban (Illyefalvi István szintén Kolozsvárt kinyomtatott művében).³³

Másutt nem átvevő (a történetet élő előadás folyamán alakító), hanem első ismert írott forrásnak számít a Tinódi-opus. Tinódi Sebestyén műveiben jelölhetjük meg azon szövegek magyar nyelvű forrását, amikor is a rossz hír (a házastárs vagy a gyermek elágérésének, feláldozásának híre) fiziológiai elváltozást vált ki az érzékeny asszonyból.

29 Buchanan *Jephtáját* mint fordítói munkája tárgyát Balassi is említi, de jelenleg csak azzal a szöveggel rendelkezünk, amelyet a titokzatos életű, szintén Kolozsváron nyomtatott Illyefalvi István jegyzett.

30 ILLYEFALVI 37–39. sor. *Ninkell*: ‘nem kell’.

31 ILLYEFALVI 73–75. sor.

32 Vö. 3Móz 18,21, Jer 7,31, 19,5, 32,35 És átvitték fiaikat és [rés 16,3.] leányaikat a tűzön, jövődöket mondtak és varázslást űztek, és magokat [1 Kir. 21,20.25.26.] teljesen eladták a bűnnek az Úr bosszantására. És feláldozák [Ezék. 16,20.21.] fiaikat és leányaikat [2 Kir. 16,3.17.17.] az ördögöknek. Zsolt 106:37.

33 Szövegét töredékesen az Egerben található *Pompéry-kódex* (XVII. század) is őrzi, 166a–178b: „IEPhTANAK HISTORIAia mikeppen az hadban *Fogadást töt* hogy ha az ellensiget megh verheti tehat vissza tertebe Valamit leg elsőben othon haznal megh lat azt megh aldoza es leaniat latuán megh aldoza” (kiemelés: E. E.). A szöveg a 855. sor után a „Czak az” őrszóval megszakad. – Egri Főegyházmegyei Kvtár, MS. 0009, U2. III. 6.

Az életáldozat a bibliai engedelmesség formája

Az élet hadakozás közbeni feláldozása az antik auktorok szerint méltó a derék férfiúhoz. Aki csatában esett el, arra érvényessé tehető Vergilius megállapítása, hogy nem volt győzelemre lehetőség a hatalmas ellenfél miatt: „Aeneae magni dextra cadis.” (Vergil, Aeneid X. 830.) Tinódi írásaiiban nincs is szó magyarok meneküléséről, „szaladásáról”. Az áldozathozatal mint az isten(ek) által a hadakozókra mért próbatétel jelenik meg, az áttekinthetetlen világ, a harcok szabdalta életidő, Habsburg–magyarországi–erdélyi–török viszályvilág pedig politikai labirintusként hat az egyszerű emberre. Aki eltűnt a szem elől, akiről lábra kapott a hír, hogy török fogságba esett, akárha a Minótauros labirintusába került volna.³⁴

Ti jó keresztyének! Tegyük áldozatot,
Hogy Isten hallgasson tőlünk imádságot...³⁵

A *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* szóló históriás ének zárórészében a szerző nem pontosítja az áldozattételre való felhívás pontos jelentését. Lényeg, hogy az kapcsolatban áll a politikai fogoly kiszabadulásával:

Az terek hiti, látjuk itt, elveszte,
De vitéz módra légyen fejünk veszte³⁶

– üvöltötte „az vég Temesvárból” kitört Tomory, Losonczi István apródja: a veszély idején a katonai becsület megőrzésére vonatkozó elveket ismétli.

Tinódi munkásságának irodalomtörténeti értelmezését megnehezíti az életrajzi adatok szűkös volta. Nem tudjuk, az udvari énekes műveltségét hol szerezte. A szerző alakjának valamelyes dokumentálhatósága időnként akadály a szövegek életrajztól elvonatkoztatott értelmezésének. Mit is jelent e költészetben a „vitéz mód”? A tudatos, mintakövető hadfi viselkedést. Tinódi szövegvilágában a vitézi mód nem Habsburg-pártiságot vagy az önálló Erdély eszméje iránti elkötelezettséget jelent, hanem átfogóbb, politikum fölé emelkedő erkölcsi elvárást, a hadnagyoknak megfontolásra szánt keresztény célelvűséget, „tanulást”: keresztény értékrend és (antik példákban is gyökerező) viselkedéskultúra, egyházi és világi jellegű döntések összehangolhatóságát. „Példa néktök

34 Athénnek kilencévenként hét fiút, hét leányt kellett a Minótaurosznak áldozatul küldenie. Régi emberáldozatok emléknymaira figyelhetünk fel a mondában (a labürinthoszba zárt fiatalok vagy a szörnyeteg által pusztultak el, vagy azért, mert nem találták a labürinthoszból kivezető utat).

35 *Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról* = TINÓDI 1984. 446. (193–194. sor).

36 *Az vég Temesvárból Losonczi Istvánnak haláláról* = Uo., 188. (383–384. sor).

prófétáknak hadok” – állítja ugyanakkor az énekszerző; bár lehet némi különbség a vallásvédő, illetőleg a honvédő hadviselés között, a cél azonban ugyanaz, és morálisan a hitterjesztők, tanítványok harcmódora magasabb rendű. Aki elesik egy ilyen csatában, üdvözl, aki pedig életben marad, célszerűen küzdhet tovább, a lényeg mindenképpen a keresztény hitben való hadviselés:

Itt valaki közzülünk elesik.
Az angyalok mennyországban viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És mindönök nagy jóval üdvezlik.

Az kik kösztünk itt megmaradandnak,
Mind örülnek nagy gazdag prédának,
És romlásán, veszésén pogánnak,
Az Istennek nagy hálákat adnak. (25–32. sor)³⁷

Ugyanakkor csatakiáltásul a legszentebb áldozat nevét kell (keresztényi hitvallásul) kiáltani: „Jézust, Jézust üvölsünk...”³⁸

Közbevetés: epikus ének és iskoladráma az áldozatról

A nyilvánosság előtt előadott énekelt história funkciójában nem tér el a színjátéktól. Iphigénia feláldozása (és ezáltal az antik színház példája) mutatja, milyen fontosnak tekintették az emberáldozatot az ókori városok életében. Az első francia tragédia az *Abraham sacrificant* (Théodore de Bèze, 1553). Ezt bibliai témájú trilógia követi Louis des Masures-től (1515–1577).³⁹ A genfi reformáció számára ugyancsak fontos volt Ábrahám áldozatának témája: a kereszténynek hozzá hasonló módon kell életét Istennek áldoznia. A hit, engedelmesség és egyetértés hármassága jegyében a genfi protestantizmus még a teátrális meg-

37 *Hadnagyoknak tanúság mikor terekkel szömbbe akarnak öklelni* = Uo., 410. (25–32. sor.) Vö. még:

Hedegűs János kapitánnak ezt mondá:
Igen örülsz te az gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát.

Gyulai Névtelen: *Cantio de militibus pulchra* (1561) Tudósító históriás énekek
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b152/ch06s04s04.html>

38 *Hadnagyoknak tanúság...* = TINÓDI 1984, 412. (80. sor).

39 *David combattant; David triomphant; David fugitif*, ezek Béza Ábrahámjának hatása alatt keletkeztek. Egyébként Louis des Masures volt az *Énéis* franciára fordítója.

jelenítéstől sem zárkozik el. A bevezetőben Béza az isteni akaratnak való engedelmeskedést jelöli meg témaként: „L’obéissance à la volonté de Dieu”. Az iskoladrámák sorában a francia nyelvterület bibliai tárgyú műveinek kisebb arányát tárta föl a kutatás: a jezsuita és a protestáns iskoladrámák sorában a Franciaországon kívüli terület bővelkedik bibliai tárgyú darabokban (Savoya, Svájc, a Németalföld tartományai).

A protestáns iskolai színjátszás magyarországi történetét vizsgálva Varga Imre a Zsuzsanna-történet kapcsán a latinról nemzeti nyelvekre való fordítás XVI. századi gyakorlatára világít rá Leonard Stöckel, Melanchthon bártfai tanítványa példájával. Ő olyan időben tanult Wittenbergben, amikor ott a drámajátszás történelmi divathulláma keretében a drámai műveknek egyaránt témául szolgálhattak az antik példákról szóló darabok és az ószövetségi történetek. Az iskolás retorikák tanúsága szerint voltak módszerek arra, hogy bizonyos témákat megadott nyelven és megadott műfaji keretben dolgozzanak ki a studiosusok.

A protestáns iskoladrámában Ábrahám és Izsák történeteként is megjelenik az áldozat példája. Kisszebenben 1660-ban az evangélikus iskolában adtak elő darabot Ábrahám pátriárkáról, egy 1687-es, szintén evangélikus brassói drámában Ábrahám fia feláldozására készülődött, a Késmárkon 1700 körül előadott drámának (*Abraham Isacum immolans*) pedig Andreas Eckardusban már a szerzőjét is meg tudjuk nevezni. Mindenesetre úgy tűnik, mind Buchanan, mind Béza műveltsége szempontjából fontos volt a francia iskola módszereinek és eredményeinek ismerete. (Béza áttérését Heinrich Bullinger hatásával magyarázzák.) A tanulságos történetnek teológiai üzenete is van. Izsák az áldozati máglyához szükséges fahasábokkal jön be a színre, ahogyan Jézus hordozza a kereszttjét; ilyen értelemben Ábrahám a Megváltó előalakja. A nagyszerű érzelmek kapnak hangsúlyt: „Il est beau de périr, quand on meurt *pour la foi*.”⁴⁰

Az első protestáns bibliai drámákban a hitvita jelenik meg színpadi keretben, a színpadi öltözet is e vonatkozásokat erősíti!⁴¹ A neoprotestáns épületes dráma célja a középkori misztériumjátékok tartalmainak továbbvitele, gyakorta éppen a Szentírás kevésbé ismert részeinek népszerűsítése; Béza darabja kivétel ez alól. A hitvédelem részeként a neolatin protestáns iskoladráma a katolikusok hibáit ostromozza elszántan, politikai szempontból pedig nyugtalanítóan veti fel a királyi felség elleni erőszak kérdését.

40 Dulce et decorum est pro patria mori. (Édes és dicső dolog meghalni a hazáért.)

41 Így nem lep meg, hogy például Béza darabjában szerzetes csuhában maga a Sátán jelenik meg.

A katonai erkölcs áldozat-etikája

E viszony értelmezésére már Vegetiusnak és az ő nyomában több hadtudományi szerzőnek is volt javaslata. Vegetius könyve, az *Epitome de re militari*, amelyet a XVI. században Európa-szerte használtak várostromra és védelemre, antik szerzőkből kompilált munka.⁴² Vegetius műve nem volt ismeretlen a XVI. századi magyar hadi tisztek előtt, különösen, ha figyelembe vesszük a hadvezetés irányainak nemzetközi jellegét. Pálffy Géza több tanulmányában is rámutat a végvárakban tapasztalatot szerzett magyar főurak és a Habsburgok által alkalmazott idegen tisztek egymásrautaltságára.

A francia nyelvű irodalomba a mű Jean de Meung-nek köszönhetően került (*Li abregemenz noble homme Vegesce Flave Rene des establissemenz apartenanz a chevalerie*, 1284; a megrendelő Jean Ier de Brienne, Eu grófja volt). Innen tudjuk, hogy a hadvezetés fontos feladata volt a hadviselők felkészülése/felkészítése a veszteségekre, a szembenézés az elmúlás veszélyével. Itt az egyszerű keresztény élet-szemléletnél intenzívebb és céltudatosabb ráhatásokra volt szükség. A Gyulai Névtelen *Cantio de militis pulchra* (1561) című munkájának logikája szerint például a keresztes hadakban való részvétel éppen a vallásosság egyik formája. (A szerzőt szemtanúként és tényleges hadfíként beállító Káldi György a társadalmi szerepköröket könnyedén rendeli az egyetemes vallásosság eszménye alá: „mivelhogy ő hadakozó ember lévén, az igaz Hitért mind halálíg hadakozott”⁴³ – állapítja meg vitézség és keresztényhitűség viszonyát a bibliafordító teológus.) Vegetius *Epitoméja* antik szerzőkből kompilált munka. Szerzője tudatosan nem épít bele fikciót, hiszen célja többek között annak bemutatása, mennyire fontos a testi alkalmasság és a katonai fegyelem (erény) gyakorlatokban való kialakítása, a célszerű „szoktatás”. Ehhez képest Tinódi a hadi események reprodukálása mellett vállalja a költést is („magyar nyelven énökleni tudom szörzeni” – írja Ferdinándnak szóló ajánlásában a *Cronica* elején). A kolozsvári *Cronica* „a hadak, vesződelmek” Dunán inneni és erdélyi témacsoportjával a második részben szembefordítja a „különb-különb időkbe és országokba lött dolgokat, istóriákat”, mintegy határt vonva felidéző és példás történetek közé.

A Mohács utáni magyar történelem kutatói forrásnak tekintik Tinódi verses szövegeit. Hópiénz elmaradása, ostrom lefolyása, főtisztek elfogása, családok zsarolása a túsul ejtett családtagok révén, tárgyalás, szerződésszegés (szószegezés), névsorok (harcosok, foglyok, halottak neve) adják e szövegek lehetséges dokumentumértékét. Nem kétséges a szerző lojalitása a Habsburg-házhoz,

42 Flavius Renatus VEGETIUS, *De re militari libri quator*, Paris, Christian Wechel, 1532.

43 KÁLDI György, *Az Vasárnapra való Predikatziónak Első Resze. Advent első Vasarnapiatol fogva Sz. Haromsag Vasárnapjáig*, Pozsony, 1631, 467.

ezért a versekben emlegetett török hitszegések, kegyetlenkedések nemcsak úgy jelennek meg, mint a kereszténységtől eltérő világkép jegyében tevékenykedő hadi nép tettei, hanem úgy is felfoghatók, mint a törökpárti politika miatt magával a gonosszal szövetkezett (erdélyi, hadakozó) magyarságot ért isteni büntetések!⁴⁴

Végül

„Príni Pétörék” fogságba esésének históriáját Tinódi Sebestyén Szent György napjára datálja.

Ezörötszáznegyven és két esztendőben
Baronyában ki szörzé Szent György innepébe...⁴⁵

A szokások és a mentalitás lassú változásának ismeretében idézzük itt Káldi Györgyöt, aki *Az Innepekre-valo Predikációi* közt Szent György-napi prédikációjában nem a katonát, hanem a keresztény vértanút idézi a hívek emlékezetébe: „Nem a hamis Mars Istent, hanem a Mars helyett az igaz Istennek szolgáját Sz. György mártírt tisztelik a Keresztyének.”⁴⁶ Ugyanakkor a szöveghely az ünnep megnevezésével segít rekonstruálnunk – a (népi) vallásosság tavaszünnepének⁴⁷ hagyományőrző tartalmai közt – a hadi év kezdetét is (március névadója Mars)! Káldi György tekintélyekre való hivatkozásai rendjén a „historikusokból vett” bizonyosságok között legszívesebben a csodáknál időzik el, az életrajzi adatok szűkében élvezettel taglal mindent, ami a szent kulturális nyomait mutatja. A tavaszkezdet számos ősi népszokásában fellelhető a szokást a kereszténység világmagyarázatához kapcsoló elemként. György pártfogását keresték a szoldos katonák és fegyverszállítók, a puskaművesek és a páncéلكovácsok is!

44 Tinódi 1553-ban indult Erdélybe, a Kis-Küküllő-melléki Bonyhát (Bethlen Farkas udvarát), illetőleg Kolozsvárt (Heltai könyvnyomtató műhelyét) szokták erdélyi tartózkodási helyeiként emlegetni. Bonyha mint település a korban nem volt jelentéktelen, a templom alapkövét 1554-ben tette le Izabella királyné tanácsosa.

45 *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* = TINÓDI 1984, 452. (133–134. sor).

46 KÁLDI 1631, 467. Itt köszönöm meg Gábor Csillának, hogy a tárgyhoz illő Káldi György-szövegre irányította figyelmemet.

47 Hadd éljünk itt az analógia argumentumával mégis, Bod Péter Szent *Heortocrates*-ét idézve: Azt a nevezetet Fársáng a’ Magyarok vették a’ Németektől, a’ kik a cantu circulatorum a’ játékos tréfát motskot űzőknek tselekedetkből formáltak; a’ kik sok-féle játékokat ’s bolondságokat indítottak ezen a’ napon ’s ez időben, vendégeskedvén, nyargalódván ’s magokat mulatván. Deákul hívják Bachanalia a’ Bakhusról: értetik pedig ez a’ nap

A középkorban Szent György a lovagi és nemesi rend szentje volt, bár (segítőszentként) a sokaságé is. Hadi szemlék, katonafogadások rendes időszaka volt ez a XVI. században is. Megkockáztatjuk, hogy ilyen időszak(ok) hivatásos mulattatójának számított Tinódi Sebestyén, énekének ékessége vagy „csúfsága” – a megcélzott közönséggel való kapcsolatában szemlélve máig sem tisztázott kérdés, bár érdemleges kutatások folynak e területen. Máig nyilvános ünnep azonban Európában a katonai eskütétel (akármilyen napra időztük), amelyen a családok mint a civil szféra képviselői találkozhatnak a hadsereg tagjává lett családtaggal. Ez a visszavetített kontaktus-idő erősíti meg hipotézisünket, hogy vegyes, katonai és civil közönség előtt hangoztak el a *res gesta* énekei.

Tinódi epikus verseit az erkölcsi győzelem hangoztatása jellemzi, a halál csak életáldozat a katonai (nemesi?) viselkedési kódex jegyében. Nem magyar, hanem katonai (férfias) értékrend érvényesítéséről van tehát szó, keresztény katonai erények képzetéről.

egyenesebben a’ melly a’ Nagy Böjt első napját meg-előzi és utolsó Hús-evő nap, mellyet mondanak Carniprivium vagy Privicarnium néha az írásokban: mellen még a’ Keresztényének között-is sok rendetlen, tréfás s’ vétkes dologok mentenek véghez. Mert némellyek lárvákat vettenek, különböző nemnek ruhájába öltöztenek, sok vásotságot, fesletséget vittenek vighez: némellyek sok-féle figurás köntösöket vévén magokra, mutatták magokat *Pokolból jött lelkeknek*: mellyre nézve helyesen mondták sokan: Ördögök innepének. BOD Péter, *Szent Heortocrates, avagy a keresztényének között előforduló innepeknek és a rendes kalendariumokban feljegyeztetett szentek rövid historiájok... magyarra fordíttatván, közönséges haszonra intéztetett egy bujdosó magyar által* [Oppenheim, 1757], Szeben, 1761, névtelenül, 52–53.

Közmondások, szólások és nyelvi formulák a *Cronicában**

Bevezetés

A XVI. századi magyar közmondások és szólások legnagyobb gyűjteménye a Strassburgban doktorált Baranyai Decsi Csimor János székelyvásárhelyi rektor Bártfán 1598-ban kiadott *Adagiorvm Græcolatinovngaricorum Chiliades Quinque* című, görög–latin–magyar kötete (BD), mely mintegy 900 magyar közmondást és szólást tartalmaz (PGy-5). Ezt több értékes, kisebb forrásmunka előzi meg, köztük Tinódi Sebestyén *Cronicája* (1554; TCr), Heltai Gáspár *Száz fabulája* (1566; HGF), Szegedi Lőrinc *Theophaniája* (1575; SzL), a különböző XVI. századi levelezések és prédikációgyűjtemények (például Bornemisza Péteré; BP) és Szabó T. Attila *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárának* eddig megjelent kötetei is (SzTA).

Tinódi Sebestyén munkáit, különösen a *Cronicát* már többen és több szempontból vizsgálták, pl. Horváth János (HJ) és Bóta László (BL) irodalomtörténészek, illetve Szakály Ferenc (SzF) történész. A közmondások és szólások alaposabb vizsgálatára azonban – tudomásunk szerint – eddig még nem került sor. Horváth János *A reformáció jegyében* című kötetében megjelent, Tinódiról szóló fejezetében négy adatot említ (HJ-203).

1. A Cronica közmondásai és szólásai

Vizsgálataink alapjául Tinódi Sebestyén „Colosvarba 1554 eßtendőbe, Hoffgreff György Műhelyebe” kinyomtatott *Cronica Tinodi Sebestien írózese* című munkájának hasonmás kiadása szolgált. Ismeretes, hogy a *Cronica* szövegeinek jó része megtalálható Heltai *Cancionale, az az historias enekes könyw* című, Kolozsvárott, Heltai Gáspár nyomdájában 1574-ben kiadott kötetében (HGCn), amelyben a *Sigmond király és czáfsárnac chronicája* is olvasható. Az újraközölt szövegekben egy közmondás kimarad, és van néhány kisebb változtatás (az alábbiak-

* A szerző kérésére a tanulmány címléírásai és hivatkozásai eltérnek az ItK-szabványtól, így jobban illeszkednek a parömiológia gyakorlatába.

ban közöltekben nyolc eset közül hétben eltűnik Tinódi ő-zése, csak egy ellenpélda van), de új adatokat nem találunk. Nem sikerült újabb adatokra lelni a néhány kisebb, másutt megjelent Tinódi-munkában sem.

Horváth János témánkkal kapcsolatban a következőket írja:

Egyszer-egyszer „paraszt példát” (közmondást) idéz: „Hogy beléje ejtse, gyakran ás nagy vermet”, népi szólást szed versebe: „Azért ha az koncával jól laktatok, Az levét is reá ti megigyátok”, s némely hasonlatait is, pl. ezt „Mint víz tekenőben állhatatlan módja”, bizonyára közalakból veszi, olykor részletesebben kiképezve: „Népét Ulimán bék oly igen őrizi, Miként az fias tík szárnya alá veszi, de héjával megviv, fiát úgy megmenti.” (HJ-203)

Ezeket a következőkben *-gal jelöljük. (Decsi a közmondást hasonlóan, „paraszt bölcsesség”-nek nevezi; BD-4.9.4.8.)

A továbbiakban felsorolt közmondások és szólások tudomásunk szerint egy kivételével Tinódi *Cronicájában* fordulnak elő először magyarul – némelyik Baranyai Decsi János forrása is lehetett –, ezért ezt külön az egyes tételeknél nem említjük.

1.1. Közmondások

Vizsgálataink során a *Cronicában* az alább felsorolt közmondásokat találtuk. Van köztük néhány, amelyre vonatkozóan más adat eddig nem került elő, de feltelezhető, hogy akkor közmondás volt. Az adott tételeknél erre utalunk.

- I. *Az mi az Chyaßare adnak Chyaßarnak,*
Az mi Istent Illet Istennec adnac.

(*Carol Chyaßar bada Saxoniaba*, TCr-a₍₁₎^v, 1550.)

Bibliai szövegen alapuló közmondás alkalmazott változata. – A Vizsolyi Biblia (1590) szövege: (*Iesus*) ... *monda nékic, adgyátoc meg azért az mi az Czáfßaré, az Czáfßarnac, és az mi Isténé, Istennec* (Máté 22,21.). – Felvinczi György egyik, 1699-ből származó versében a következőt olvassuk: *A' mi a' császáré, császárnak meg adják, A' mi az Isténé, azt Istennek hadgyják* (RMKT 338/1362–1363.). – 1703-ból, az udvarhelyszéki levéltár irataiból idézi Szabó T. Attila: *Ki-ki rendes hivatalyaban járjon igazan el, es adgya meg az Istennek az I(ste)net, es a császár(na)k, az Csaszaret* (SzTA-2.35/2). – Megtaláljuk Margalits Ede 1896-ban kiadott gyűjteményében, ő első előfordulási évként 1713-at adja meg. (ME-104/2). Forgács Tamás közmondásszótárában 2003-ban *Adjátok meg a császárnak, ami a császáré (és Istennek, ami az Isténé)* megfogalmazásban 'A felsőbbbségnek meg kell adni, ami jár neki' értelemmel, és egy újságcikkből is idézi. (FT-103/1). – A *Vulgata*-szöveg: *Reddite ergo quae sunt Caesaris Caesari et quae sunt Dei Deo* (Mt 22,21).

Több európai nyelvben ismert közmondás, pl.:

angol	Render unto Caesar the things which are Caesar's. (1601, ODEP-671/2)
lengyel	Co cesarskie – cesarowi, co boskie – Bogu. (1568, AK-I.156/128)
német	Man soll dem Kaiser geben, was des Kaisers ist. (BH-299/2)
olasz	A Cesare quel ch' è di Cesare, a Dio quel ch' è di Dio. (AA-265)

További adatok: AA-265: francia, spanyol.

2. *Az kit akar Isten földén meg büntetni,
Annak esét sokta előßer el venni.*

(Erdeli historia eted reße, 1553, TCr-F₍₄₎v.)

A Heltai-Cancionaléban:

*A kit akar Isten földén meg büntötni,
Annac esét sokta előßer el venni.*

(HGCn-Kjv-Kijr)

Megtalálható Baranyai Decsi Jánosnál: *Az kit Isten meg akar verni, előßörís esét el véßi annak* (BD-4.6.9.7.), *Az kit Isten akar meg verni, esét véßi el előb* (BD-5.1.7.4.) és a legtöbb magyar közmondás-gyűjteményben 1873-ig (PGy-3).

Görög–latin eredetű. Békés István adatai szerint (BI-129) egy ismeretlen görög költő Szophoklész *Antigoné*jának 620. verséhez a következő széljegyzetet írta: Ὅταν δ' ο δαίμων ἀνδρὶ πορσύνη κακά – Τὸν νοῦν ἐβλάψε πρῶτον ὁ βουλευεται (Ha az istenség a halandót rontani szánja, józan eszt sebesíti legelőször.) – *Stultum facit fortuna quem vult perdere* – írta az I. században Publilius Syrus (SzGy-948), míg a *Quos Deus perdere vult, dementat prius* (AA-1266) egyes adatok szerint a IV. századból Lactantiától, más vélemény szerint a francia Boissonade de Fontarable-tól (1774–1857) származik (BI-129). Megvan több európai nyelvben:

angol	When God will punish, he will first take away the understanding. (1611, ODEP-313/1)
észt	Keda Jumal nuhelda tahab, sellelt võtab ta mõistuse ära. (KrS-2618)
lengyel	Kogo Bóg chce skarać temu rozum odejmie. (1595, AK-I.168/267)
német	Wenn strafen will der Gotteshand, so nimmt er Einem den Verstand. (1605, RD-I.632)
olasz	Quando Dio ci vuol punire, dal vero senno ci fa uscire. (AA-1266)

További adatok: RD-I.632: holland, izlandi, ŐSK-98: francia, litván, orosz, spanyol.

3. *Azért ha az koncával iol laktatoc,
Az leuét es rea tij meg igyatók.**

(Eger vár viadaláról, I. réb, 1553, TCr-O_(I)v.)

Heltainál:

*Azért ha à kontzáual jól laktatoc,
A leuét is rea tii meg igyatóc.*

(1574, HGCn-Siijr.)

Decsinél: *Az ki à búsát meg ötte, az leuétis meg igya* (BD-I.5.3.9. + 2 adat.). – Erdélyi János gyűjteményében (1851) *Ha megetted búsát, levét is megigyad* olvasható (EJ-I.2890). Erdélyben gyűjtött XX. századi variánsai: *Ha megetted a búsát, a levét is megigyad* (VG-I.130/367, 3 adat) + egy magyarói adat: *Aki megette a búsát, igya meg a levét is* (ZsJ-99/69). – A közmondásra 1890-ig 17 adatot találtunk (PGy-3). Belőle vált külön a ma is közismert, ’ráfizet, megjárja’ jelentésű *Megissza a levét* szólás, amelyre 10 regionális gyűjtésben, Erdélytől (VG-2.192/82) Kórógyon és Jászszentandrásan át Sárvárig találunk adatokat (PGy-3).

Irodalom: O. Nagy Gábor: *Megissza a levét*, ONG-2.328-330.

4. *Sokan ballottatoc paraft példákat,
Az ki bizya chyak latorra ö magát,
Meg Chyalatic latrul vefti ö hafsnát.*

(Szytnia, Léna, Chyabrag es Mvany, 1549, TCr-d₃v)

A nyilvánvalóan „megverselt” közmondásra 1873-ig 28 adat került elő. 1598-ból például: *Az ki lator, latrúl vefti hasznát* (BD-3.3.9.6.), illetve *Az ki latrúl keresi, latrúl vefti hasznát* (BD-I.2.3.2.). Megtalálható Szenci Molnár Albert magyar–latin szótáraiban (1611, 1621, 1644, 1708), továbbá annak Pápai Páriz Ferenc (1708, 1762), Bod Péter (1767, 1782) és Éder Ferenc által (1801) átdolgozott kiadásáiban. Az utolsó adat 1873-ból: *Aki latorral jár, latrul veszji hasznát* (PGy-3).

5. *A szerencse forog.*

A következő változatokban fordul elő: *Nem tugya ferenche neki ot mint forog.* (Erdéli historia, 3. réb, 1553, TCr-E₂v.) – Ugyanez Heltainál: *Nem tudia ferencze neki ot mint forog* (1574, HGCn-Hiijv).

Melto hogy en iriac ferencie forgassarol (Szegedi veszedelem, 1552, TCr-g₄v) – Heltai: *Melto hogy en iriac ferenczie forgassarol* (1574, HGCn-Lijr).

*Az szerenczbye chudalatos magaba,
Mely hamar ő iobol fordul gonosbba.*

(Eger var viadalya negyed es utosso reffe, 1553, TCr-V₂r)

Heltai:

*A szerencze czodállatos magába,
Melly hamar ő ióból fordul gonoszba.*

(1574, HGCn-(:)iiijv)

Az 'a szerencse forgandó' értelmű közmondást megtaláljuk még Heltai *Száz fabulájában*, a 34. fabula értelmében: *A szeremtse... forog mint a kevec à szekeren* (HGF-34FÉ), Baranyai Decsi János gyűjteményében: *Forgó az szerentse* (BD-3.6.3b.7.). – A Szenci Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc, Bod Péter és Éder szótáraiban is *Forgó a szerencze/szerentse* található, a XX. századtól pedig *A szerencse forgandó* megfogalmazásban közismert (PGy-3).

A klasszikus latinságból származik. *Fortunae rotam pertinescebat* (Cicero: *De natura deorum*, SzGy-305), – *Fortuna nunquam sistit in eodem statu* (Ausonius: *Epigrammae*, AA-536.) Megtalálható számos európai nyelvben, pl.:

angol	Fortuna is variable/fickle. (c 1309, ODEP-282/1)
észt	Õnn on muutlik. (PGy-I.528)
lengyel	Szczęście odmienne bywa. (ŚSK-359)
német	Das Glück ist wandelbar. (1605, BH-23/1)
olasz	Non sempre la fortuna un luogo tiene. (AA-636)

Ismert ezen kívül a spanyoltól a litvánon át az izlandiig, tíz európai nyelvben (PGy-3).

6. *Kijc mason tanulnac nagy bodogoc azoc,
Kijc magokon tanulnac bodogtalanoc.*

(Erdeli historia eted reffe, 1552, TCr-G₂v)

Ugyanez Heltainál:

*Kic másan tanólnac nagy bodogoc azoc,
Kic magokon tanolnac, bodogtalanok.*

(1574, HGCn-Kii(i)jr)

Megfelel a ma közismert *Más kárán tanul az okosnak* (VG-1.147/75, 81 adat). Latin forrása: *Felicitur is sapit qui periculo alieno sapit* (Plautus: *Mercator* iv.7.40). Több európai nyelvben megtalálható:

angol	Wise men learn by other men's harms/mistakes; fools by their own. (c1374, ODEP-901/1)
német	Aus andrer Leute Schaden ist gut klug werden. (BH-489/1)

7. *Az vr és az aßßon bir ö hazanal (Az Vduarbirakrol q3r).*

A *bír* ige egyik jelentése: 'uralkodik' volt (beherrschen, EW-107/2), s ebben az értelemben szerepel Baranyai Decsinél: *Bagolyis bír házában* (BD-1.5.7.7.). A *bíró* főnév a *bír* igéből származó *bíró* melléknévi igenévből keletkezett szófajváltással, s Baranyai Decsinél már ezzel találkozunk hat esetben, pl. *Bagolyis bíró házánál* (BD-1.5.10.3., 5.9.4.5.), *Bagolyis bíró házában* (BD-4.4.1.3., 5.3.1.3.) stb.

A közmondás ezt követően a Szenci Molnár Albert-szótárakban 1801-ig, valamint 55+43 regionális, főleg erdélyi gyűjtésben is megtalálható *Bagoly is bíró házában* (*házánál*, *barlangjában*, *fészkében*, *földében*) változatban, például Vöő Gabriella 1989-ben megjelent erdélyi gyűjtésében 18 előfordulását jegyezte fel (VG-1.50/10).

Német megfelelője: *(Ein) jeder ist Herr in seinem Hause* (1612, WF-2.546/249, 559/540).

8. *Aki másnak vermet ás, maga esik bele**

Egyértelmű utalást találunk a *Cronicában* a közismert közmondásra, amelyre az elmúlt századokból magyarul 53+284 regionális adat került elő (PGy-3). Első magyar variánsa Pesti Gábor fabuláiban, 1536-ban jelenik meg:

*Lezen az gijakorta, hogij ki masnak veztet akarta
Ees más ember louának vermet meg asatta,
Az ewnnen louanak lewt oda hat nijaka zakatta.*

(PGE-31v)

Tinódi szövege:

*Iol tutta ö maga az pelda beßedöt,
Az ki bolondnac vél eßével mas embert,
Hogy beleie eyche gyakran às nagy vermet,
Chak veßi eßében ö maga törben esöt.*

(Erdeli historia negyed reße, 1553, TCr-F₃r)

Heltainál:

*Iól tudta ő maga è példa beBédet,
A ki bolondnac vél eBével más embert,
Hogy beleie eytse, gyakran áss nagy vermet,
Czak veBsi eBébe, ömagá törbe eset.* (1574, HGCn-I(i)ii)r)

A közmondás megtalálható a Bibliában, a Példabeszédek Könyve 26,27-ben: *Az ki vermet ás másnac, abba belé esic* (*Vizsolyi Biblia*); a *Vulgata* szövege: *Qui fodit foveam, incidit in eam. Liber Proverbiorum 26,27* – a *Zsoltárokb*an (7,15-16, 9,15), a *Prédikátor Könyvé*ben (10,8) és a Jézus Sirach könyvében (27,29), utalásszerűen pedig több más helyen is, ezen kívül Aiszóposznál és Lukianosznál, a középkori latinságban, 49 európai nyelvben, az arabban, a perzsában, szanszkritban, burmaiban, kínaiban, japánban is (PGy-2.9). Néhány példa:

angol	He who digs a pit for others, falls in himself. (1509, ODEP-187/2)
észt	Kes teisele auku kaevab, see ise sisse langeb/kukub. (1732, KS-11835)
lengyel	Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada. (1522, AK-1.478/9a)
német	Wer andern eine Grube gräbt, (der) fällt selbst hinein. (1605, BH-232/1)
olasz	Chi scava la fossa agli altri, vi cade dentro egli stesso. (AA-541)

9. *Víz italtól nád terem orrodban.*

Erdélyben a XX. században is feljegyzett közmondás. Tinódi szövege:

*Az boros víz nadat terömt orromba,
Egessegöt nem ad neköm dolgomba.* (A*z vdvarbiracrol*, 1554, TCr-q3v.)

Másik előfordulása:

*Ezt ki főrzé nagy betegös voltaba,
Kéncbös Kassaba egy főstös sobaba,
Tinodinac biyac mind ez orBaga,
Ezör öt Bacz es az ötuen haromba. –*

*Egör io Bserencheien vig voltaba,
Vigan iBik Szixai jo boraba,
Mert ha terek chuf vala Egör varba,
Viztöl nad teröm vala ő orraba. finis.*

(*Eger vár bitoriaia negyed es vtosso reße*, 1553, TCr-V_{3r})

Heltai Gáspár *Cancional*ájában e fejezet közlésekor a közmondást tartalmazó utolsó négy sor lemarad, így az utolsó sorok nála:

*Elt ki főrzé nagy beteges vóltába,
Kénczes Kassába egy füstös főbába.
Tinódinac hiyác mind ez országba,
Ezer, öt száz, és az ötuen háromba.
finis. Laus Deo.*

(1574, HGCn-(;) (i) iijr)

A közmondás megtalálható Baranyai Decsinél: *Az víz italtól nád terem orrodban* (BD-4.6.4.3.), 1611-től 1782-ig, Szenci Molnár Albert, Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter szótáraiban: *Víz italtól nád terem orrodba(n)* (PGy-3), Felvinczi György *Notariusok dicséreti* című XVII. századi versében:

Csapláros vizes bort ad,
Gyomromban terem nád.

(RMKT 402/1113–1114),

XIX. századi gyűjteményekben is megjelenik 1890-ig, továbbá még hat XX. századi regionális gyűjtésben is, például *Víz italtól nád terem orrodban*, Székelyföld (SNG-48/1078), *Aki bor helyett vízzel él, annak nád terem az orrában*, Szeged (BS-2.50), de vannak rá adai, csongrádi, titeli adatok is (PGy-3).

10. *Regen ballottatok sok paraft példakat,
Az kic el bizác dolgokba ö magokat,
Gyakorta chialatnac, elueftic dolgokat.*

(Erdeli historia eted reße, 1553, TCr-F₍₄₎v.)

Ugyanez a szöveg található Heltainál:

*Régen ballottátoc soc paraft példákat,
A kic el bizác dolgokba ö magokat,
Gyakorta czalatnac, el veftic dolgokat.*

(1574, HGCn-K(i)r.)

A közmondás, amelyre utal, értelmében megfelel a következőknek: *Hüdd el magad, ha szégyent akarsz vallani* (BD-4.10.10.5), vagy *Hüdd el magad, ha el akarsz vezni* (BD-5.6.1.6.), illetve *Ki elbizsá magát, könnyen megszegyenül*, mely Erdélyben ma is jól ismert (VG-1.84/137, 8 adat). A *Vízsohyi Biblia* szövege: *Az meg romlásnac előtte keuelseg uagyon, es az esetnecc előtte fel funalkodott lélec* (Példabeszédek 16,18). A *Vulgata*-szöveg: *Contritionem praecedat superbia et ante ruinam exaltatur spiritus* (Liber Proverbiorum 16,18).

Értelmi megfeleléi:

angol	Pride will/must have a fall. (c 1390, ODEP-647/2)
észt	Uhkust tuleb enne langemist. (KS-12843)
német	Hochmut kommt vor dem Fall. (BH-271/2)
olasz	La superbia andò a cavallo e tornò a piedi. (AA-1321)

II. *Nebéz a jubot a medve torkából kivonni* – Egy ilyen szövegű, későbbi adatok alapján valószínűsíthető közmondásra való utalás lehet a következő Tinódi-szövegben:

*Lam az te foglad iubot öríz vala,
Oroßlan es Medue el iönnec vala,
Iubot kapnac vala,
Iubot torkokbol én ki vonßok vala.*

(David kiral, mint az nagy Goliattal meg viut, 1549, TCr-f₍₁₎v)

Decsi *Adagiái*ban a következő két adatot találjuk: *Nebéz az báránt az farkas ßaiából/ torkából ki vonni* (BD-2.7.6.7./4.9.10.9.). Tartalmazza Kis-Viczay Péter gyűjteménye is (KV-148, 281), Erdélyi János 1862-es adata Decsit idézi: *Nebéz a bárányt a farkas szájából ki vonni* (EJ-2.402).

12. *Az chyel chyapas többet hajßnal az vitessegnel.*
(*Sok féle reßögösről*, 1554, TCr-k₂v).

Valószínű, hogy közmondás volt. Értelme hasonló, mint a Decsinél olvasható *Az ész iob/ nagyob erőnél* (BD-4.10.1.4., BD-1.8.2.3), illetve: *Az ból erővel nem lehet ravaszággal hozzá* (BD-3.5.6.9.) vagy a ma közismert *Többet észszel, mint erővel* közmondásé (VG-1.91/323, 228 adat).

Bibliai forrása: *Iob az bölczeßég az erősségnél* (*Vizsolyi Biblia*, Prédikátor 9,18). – *Vulgata*: ... et dicebam ego, meliorem esse sapientiam fortitudine (Liber Ecclesiastes 9,16).

Néhány megfelelője:

angol	Wisdom is better than strength. (c 1200, ODEP-898/1)
észt	Enam tehakse nõuga kui jõuga. (KS-7634)
lengyel	Lepiej rozumem niż tłumem. (1632, AK-3.81/37)
német	Weisheit ist besser als Stärke/Gewalt. (BH-664/2, WF-5.143/72)

13. *Mert az mi lebetetlen emböröknek,
Lebetségös bizón az io Istennek.*
(Eger vár viadalyárrol valo enec harmad reße, 1553, TCr-R₃r)

Heltai:

*Mert à mi lebetetlen embereknec,
Lebetséges bizony az iò Istennek.*
(1574, HGCI-X(i)ijjr)

Feltételezhető, hogy közmondás volt. Hasonló gondolatot fejez ki Decsinél pl. a *Czak az Isten az, ki ezt meg czeleködheti* (BD-5.7.8.8.).

14. *Az solga mindenkör ö vrat meg leli,
Es az VR solgayat mindenkoron meg leli.*
(Erdeli historia negyed reße, 1553, TCr-C₍₄₎r)

A *Cancionaléban* (1574):

*A solga mindenkör ö Wrat meg leli,
Es az Wr solgaiat mindenkoron meg leli.*
(HGCn-fijv)

Feltételezhető, hogy közmondás volt.

1.2. Szólások

1. *Agebül tart.* (‘Méltatlanul bánik valakivel.’)

Benedöc kouacz louamat meg patkolta,
Szakach Balas igaz agebül tarta.
(Eger vár viadalyárol, Masodic reß, 1553, TCr-P₍₄₎r)

Heltai kiadásában:

Kouats Benedec louamat meg patkolla,
Szakáts Balás igaz agebböl tarta.
(HGCn-V(j)r)

2. Éjjel-nappal.

A Cronicában több mint 15 alkalommal találkozunk vele *eiel nappal* vagy *eyel nappal* leírásban, pl. *Eyel nappal obut süir kesereg vala* (TCr-A₍₄₎v); *O tißtire eiel nappal igen vigyázot* (TCr-G₃v); *Eiel nappal lönni Basa sijet vala* (TCr-L₃v); *Eiel nappal süntelen rohananac* (TCr-S₍₁₎r); *Eiel nappal könyörög VR Istennec, lenne kegyelmes Egri vi-tezijne*. (TCr-S₍₄₎v); *Eyel nappal vannak şerenchya varásba* (TCr-n₍₂₎r) stb.

Heltainál: *Eyel nappal obayt es kesereg vala* (HGCn-Diijr); *Ö tißtire éyel nappal igen vigyázot* (HGCn-L(i)r) stb.

A szólás ma is közismert 'éjjel is és nappal is', illetve 'éjjel-nappal folyamatosan' értelemben. Minden eddig vizsgált nyelvben a fordított sorrend: nappal (és) éjjel található, pl. angol: *Day and night*; észt: *Päevad ja ööd* (SpP-689/2); lengyel: *Dniem i nocm*; német: *Tag und Nacht*; olasz: *Giorno e notte*; román: *Zi şi noapte*; szlovák: *Vô dne v noci* stb.

A magyarral egyező sorrend található Erasmus *Adagiában*: *Noctes diesque* (Er.Ad. I.4.24).

3. *fittyet hány*.

A ma is közismert szólás a Cronicában:

Chyac fityöt hany ö az kiral badanac,

Ki nem teczic az attyafaijnac.

(*Szytnia, Leva, Chyabrag es Mvrany*, masod reße, 1549, TCr-d₃r)

Szabó T. Attila 1584-es adatot közöl: *Egyemasnak fittbet bantak orok alá* (Kolozsvar, SzTA-4.130/1), a *Nyelvtörténeti Szótár* 1645-ből idézi (NyTSz-I.857).

2003-ban: *fittyet hány valakinek, valakire/valamire* 'Rá sem hederít, semmibe sem veszi' (MEK-396/2).

4. *Isten éltesse !*

Ma is közismert, a Cronicában:

Terec Ianos nagy tißtesseget nyere,

Az Vr Isten soka ötet eltesse,

Meg töb igyben ötet Berencheltesse.

(*Enyingi Terec Ianos vitessege*, 1553, TCr-Z₍₄₎r)

Isten eltesse kiraly vduaraban,

Olah Miklos ersököt io Bandekaban.

(*Eger vár viadala*, negyed reß, 1553, TCr-V₃3)

5. *Kopaszť borotvál.*A *Cronicában*:

Rest vduarbirakon atoc nem haßnal,
Az ki öt atkozya *kopaßť borotual*.

(Az *vdvarbiracrol*, 1554, TCr-q₃r)

A 'felesleges, értelmetlen munkát végez' értelmű *Kopaszť borotvál* megtalálható később Melius Juhász Péternél (1565), Szabó T. Attila egy 1570-ben Nagyszebenben írt levélből idézi (SzTA-7.221/1). Baranyai Decsi gyűjteményében négyszer is olvasható, pl. *Könyű kopaszť borotualni* (BD-2.2.1.6.), illetve *Igen kopaszť borotuálz* (BD-1.3.8.7.). Eddig összesen 32+3 regionális erdélyi előfordulása került elő (PGy-3), ez utóbbi: *Kopaszť könnyű beretválni* (VG-1.160/356).

Néhány megfelelője:

angol	A bald head is soon shaven. (15.sz., ODEP-28/1)
lengyel	Próżno łysęgo golić. (1696, AK-2.358/21)
német	Einen Kahlkopf scheren. (1740, WF-2.1092/8.)

További adatok: cseh, szerb, ukrán. (PGy-3.)

6. *Levonszák a körméről.* ('Felelősségre vonták.')

Leés vonßiák neba kulchiart kö(r)meröl. (Az *vdvarbiracrol*, 1544, TCr-q₃v.) – Mai analógiák: *Körme alá néznek* ('Ellenőrzik', VG-2.181/485, ism.). – *Körmére koppint* ('figyelmeztetésül megbünteti', VG-2.181/484, ism.).

7. *Leesik orrunkról a palack.*

Ez a feledésbe merült szólás két helyen is olvasható Tinódinál, máshonnan eddig nem került elő:

Egy hegedös mya Egör veß vala,
Egeß felföld tereke leßön vala,
Az palazć orrunkrol el esic vala."

(Egör vár viadalya harmad refse, 1553, TCr-R₂v)

Ugyanez Heltai kötetében:

Egy hegedös mia Eger veß vala,
Egeß fel föld Töröcké leßen vala,
A palazć orrunkrol el esic vala.

(1574, HGCn-Xijv)

A másik Tinódi-adat:

*Az Egör vejste nagy kár léß vala,
Ha egy hegedös mija veß vala,
Az egez felföld el pußtul vala,
Az palazc orrunkrol el esic vala.*

(Egri historianac summaia, 1553, TCr-X₄r)

A szövegösszefüggés arra utal, hogy a szólás értelme: 'rosszul, jártunk, elvesztettünk valamit'. Analógia: a régi *El eytötte az kést* szólás (BD-1.7.6.2.), amelynek jelentése: 'elkészt'.

8. *Megállja a sarat*

A ma is közismert szólás megjelenése Tinódinál:

*Mikoron ertyc raioc sallasat,
mint kel allany annac minden sarat*

(Egri historianac summaia, 1553, TCr-V₍₄₎r)

Heltai ezt a fejezetet nem közli.

A szólás Baranyai Decsinél: *Meg állani az sárt* (BD-3.8.3.4.), és *Valóban meg kel ám az sárt állani* (BD-3.1.4.4.). Megtalálható a Szenci Molnár Albert-szótárakban (*Megállani a sárt*), levelezésekben és 13 regionális gyűjtésben az egész magyar nyelvterületen (PGy-3). Irodalom: KM.

9. *Két szék között a földön marad.*

Ennel inkább kezdötöc fogatkozni,
ket fel között mindenestöl el veßni,
Mint az ket sec között pußta földön maradni.

(Szytnia, Leva, Chyabrag es Mvran vara, 1549, TS-c₍₁₎v)

Közhmondásként Baranyai Decsinél: *Az ki sok felé kap, két fék között az földön marad* (BD-3.3.7.4.), a Szenci Molnár Albert-szótárakban: *Két szék között az földön marad, az ki sok felé kap*, 1779-ben jelenik meg a ma közismert *Két szék között a pad alá esik* változat. 57+31 regionális adata ismert (PGy-3).

Latin eredetű: *Duabus sellis sedere* (Seneca: *Controversiae*, VI.3.9.). Több európai nyelvben megtalálható:

angol	Between two stools one falls/goes to the ground. (c 1390, ODEP-57/2)
észt	Kahe tooli vahel istuma. (EIS-657/1)
lengyel	Kto na dwóch stołkach siada, (ten) na ziemię pada. (AK-3.179/14)
német	Wer sich zwischen zwei Stühle setzt, kommt mit dem Arsch/Hintern auf die Erde. (1605, BH-568/2, RD-2.762, WF-4.937/21, 939/63.)
olasz	Chi in due scanni vuol sedere, darà in terra del mestere. (AA-455)

További adatok: ŚSK-232, francia, litván, orosz, spanyol.

10. *Tejjel mézzel folyó tartomány (ország, vidék)*

A szólás (ON-1.667/269) a *Cronicában*:

*Temes Var el költ Lyppaual Solmosval,
Maros ket fele Cjanadnac varanul,
Teijel mezzel folyó tartomanyokal.*

(*Eger var viadalyarol*, 1. réB, 1553, TCr-O₂r)

Vöő Gabriella erdélyi szólásgyűjteményében közismertként közli: *Tejjel mézzel folyó Kánaán* ('Bőséges, gazdag hely', VG-2.313/76). Békés István szállóige-ként idézi (BI-24).

A szólás bibliai eredetű. *Vizsolyi Biblia: Es monda az Wr ... Le szállottam azért hogy ... őket ki hozzam arról az földről, ió és féles földre, tejjel mézzel folyó földre, Chana-neusoknak helyekbe* (2 Mózes 3,8). – *Vulgata: ...et educerem de terra illa in terram bonam et spatiosam, in terram quae fluit lacte et melle, ad loca Chananei...* (Liber Exodi 3,8).

Megfelelői:

angol	(The land of) milk and honey. (1783, ODEP-531/1)
észt	Maa, mis piima ja mett jookseb. (SpP-466/1)
lengyel	Kraj płynący mlekiem i miodem. (1780, AK-2.497/8)
német	Land, wo Milch und Honig fließt. (RL-1033/1)
olasz	In paese stillante latte e miele. (GJ-108/12, It)

11. *Körülbordozzák a véres kardot*

A mondásnak talán első előfordulása – kard helyett tört említve – a következő Tinódi-szöveg: *Mindenöt verös tört ök bordoſtatnanac* (*Erdeli Historia masod reſe*, 1553, TCr-C₂v).

A *Cancional*ban: *Mindenüt véres tört öc bardoſtatnanac* (1574, HGCn-F(i)iv).

Szabó T. Attila a véres tör helyett a véres *nyárs* előfordulására idéz több adatot. Például 1575-ből Balog Márton *...wn maga veres nyársot bardoſzott ſellel* ('széllyel'), *azſzal támaſztotta az népet Békés mellé* (SzTA-5.277/1); illetve 1653-ból: *A ſzékeſyſégen... mindenütt véres nyársot bardoſztak akkoron a nép között, hogy felkeljen minden és az ellenség felé menjen. Azſt mondották akkor, hogy az régi ſzékeſy törvény volt a nyársbardoſzás* (SzTA-5.277/1).

12. *Mint fiaſtyúk ſzárnya alá veſzi.**

Ez a szóláshasonlat található az *Erdeli historia* negyed részében (1553):

Nepét Vlumabec oly igen örizi,
 Miként az fias tyc ſárnnya ala veſſi,
 Az Heiaual meg viju fijat vgy meg menti,
 Melyet ki Bakaſthat aſt az heia meg eſſi.

(TCr-F₃v)

A (*védő*)*szárnnya alá veſz* szólás ma is jól ismert. Vöő Gabriella szerint közismert a *Kiterjeszti ſzárnnyait valaki fölé* ('Védelmébe, oltalmába veſzi', VG-2.289/133). – A *Magyar Értelmező Kéziszótár* adata 2003-ból: *Szárnnya alá veſz/fogad valakit* ('Pártfogásába, oltalmába veſzi', MÉK-1226/2).

13. *Tűzzel-vassal.*

Ez a ma is közismert szólás Tinódinál *szénnel-vassal* (a szén itt parazsat jelent), illetve *vassal-tűzzel* változatban jelenik meg. Az elsőt már Heltai módosítja a ma közismert *tűzzel-vassalra*.

Mert ha vißba halván tü ra nem gondoltoc,
 Szénnel vassal tölem bizon tü meg rontattoc.

(*Erdeli historia* 1. rész, 1552, TCr-B₂r)

Nam ha el halgatnac öc meg büntetnénc,
 Vassal tűzzel hazokban emeſtetnénc.

(*Erdeli historia* 1. rész, 1552, TCr-B₃v)

A megfelelő szövegek a *Cancional*ban:

Mert ha vißba halván, tü rá nem gondoltoc,
 Tűzzel, vassal tölem bizony tü meg rontattoc.

(HGCn-Eijr)

illetve

Mert ha el halgatnác, *Öc* meg büntetnénc,
Vassal tüzzel házokban eméßtetnénc.

(HGCn-Eijv)

Megtalálható már az *Adagiorvm*-ban: *Tüzzel vassal* (BD-4.8.9.10) és *Tüzzel vassal fenyeketni* (BD-4.7.4.1.), majd a XXI. századig számos forrásban (pl. MÉK-1386/2, PGy-3).

Feltehetően latin eredetű: *Ferro flammaque* (Er. Ad. 4.10.13.), illetve *Igni ferroque minari* (Er. Ad. 4.8.11.).

14. *Álbatatlan, mint víz a tekenőben.**

A *Cronicában*:

Giamoltalan ember ki vrát arulya,
 nagy soc haiozassal hordozia meg chalya,
Mint víz tekenőben albatatlan mogya,
 Hogy ne it vgy elyön iob ö neki meg holta.

(*Erdeli historia eted reße*, 1553, TCr-G₍₁₎^r)

Heltai:

Gyámoltalan ember, ki Wrát arullya,
 Nagy soc haiozással hordozza, meg challya,
 Mint víz *tekenébe* álhattatlan módja,
 Hogy ne it vgy élyen, iob ö neki meg hólta.

(1574, HGCn-Kijv)

Decsinél négyszer fordul elő, pl. *Albatatlannak lenni, mint az tekenőben ingó víz* (BD-5.8.2.2.) és *Mint az tekenőben ingó víz olyan* (BD-5.1.1.6.). A XVI–XIX. századból összesen 21, a XX. századból 6 regionális erdélyi adat ismeretes, pl. *Locsog, mint tekenőben a víz* (Csíkszentkirály, Sepsiszentgyörgy, Temesvár, VG-2.200/235a), *Locsog, mint a tekenőbeli víz* (Madéfalva, Zágon, VG-2.200/235b, PGy-3).

1.3. Két „ruttalmas szitok”

A szólásokhoz sorolhatjuk a rútt szitkokat, vagy ahogy Tinódi mondja, a „ruttalmas szitkokat” is. Ilyen pl. az általa idézett *pesti* [’beste’] *lélők* és a *kurta szellet*.

*Vannac nyeluetőkben nagy rutalmas sítkeoc,
mind testét, mind lelkét Pestinek mondgyatoc.*

– olvassuk a *Szegedi veßedelemben* (1552, TCr-I₍₁₎r). – Más előfordulásai:

Az faitalan Haiduc rea haraguanac,
Lám ez *pesti lelök* meg ijjet ot mondanac.

(TCr-I₍₁₎r)

és *Hadnagitokat pesti lelök nec ne mongiatoc* (TCr-I₍₁₎v), valamint *Tij az pesti lelkektől mind el hordattoc* (TCr-I₍₁₎v).

A másik rút szitok a *kurta szellet*:

*Louag vitezöket gyakran chufoltatoc,
Kößtetöc egy mast kurta szellet nec hijatoc.*

(TCr-I₍₂₎r)

2. Nébány más jellemző nyelvi adat

2.1. A *falka* jelző alkalmazási mezeje a XVI. század óta jelentősen leszűkült. A MÉK szerint ma csak bizonyos állatok alkalmilag vagy ösztönösen összeverődött csoportjára vonatkozhat (például hajtást végző vadászkutyákra), s régi, illetve irodalmi szövegekben jelenthette emberek csoportját is (MÉK-341/2). – Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán a XVI. század második feléből és a XVII. századból számos más vonatkozásban is találkozunk vele (SzTA-3.655/2-658/1). – Az EW már 1529 előtről idézi időre, 1531-ből emberekre, 1561-ből állatokra való felhasználását (EW-353/2).

A *Cronicában* pl. előfordul: *falka nép* (TCr-B₍₄₎r, E₂r, F₃r); *egy falka Haydu* (TCr-F₃v); *egy falka had* (TCr-F₃r); *egy falka tereket* ('törököt', TCr-K₂r, F₃v); *egy falka pijnz* (TCr-V₍₁₎v); *egy falka ideig (hogy veßteg lenné nec)* (TCr-n₂r).

Ma az *egy csomó* vagy a *sok* vonatkozhat emberekre, állatokra, pénzre, időre egyaránt, a *falka* már nem.

2.2. *Ingyen sem, minem, minemü.* Más XVI. századi szövegekhez (pl. HGF, BD, PGy-4) hasonlóan a *Cronicában* is találkozunk az *ingyen sem* ('egyáltalán nem') kifejezéssel, a *minem* ('nem') és a *minemü* ('milyen') szavakkal:

*Sokan az ostromnak (!) öc indulanac,
Az ben valoc kit ingyen sem vartanac.*

(Carol Chiaşar bada Saxoniaba, 1549, TCr-c₍₄₎r)

Egy Heltai-adat: *Ö feiedelmeket ingyen sem halgatác* (HGCn-C(i)r). – Decsinél: *Még ingyen sem vádolnak, s immár mentőd magad* (BD-4.3.8.7.). Példák az 1570–1796 közti évekből: SzTA-5.653/1.

*Aßt mongya az Iaß minem eb vagyoc en,
Hogy chyac egy bottal most iöß en ellenöm.*
(*Szytnia, Leva, Chyabrag es Mvran*, 1549, TCr-f₂r.)

Decsinél például *Minem Isten lebetß* (BD-4.7.7.9.). Példák az 1572–1632 közti évekből: SzTA-9.274/2

*Igen chudalkoznac öc az orßagnac,
Hogy michoda nepek benne laknanac,
Es minemü Istent üc imadnanac.*
(*Ivdißson historiaia*, TCr-g₂r.)

Egy Decsi-adat: *Minemü vendége, étke meg olhyan* (BD-1.8.8.9.). Példák az 1551–1847 közti évekből: SzTA-9.274/2

2.3. Kastély és piac. Korábbi északolasz jövevényszavak a magyarban (EW-707/1, EW-1153/2), amelyek a *Cronica*-ban még az eredetihez közelebbi jelentésben találhatók.

A *kastély* az olasz ’vár’ jelentésű *castello* szóból származik. A *Cronica*-ban a következőket olvassuk:

De benem bochatac Kastelba nepenel
(*Erdeli historianac* 2. reße, TCr-C₍₄₎r).
Az Castel kapuiat nagy hamar meg vettéc
(*Erdeli historianac* eted reße, 1553, TCr-G₂r).
*Halyatoc már Ali Basa bölchesegét,
Nyolcz varnak Castelnak romlasat veneset.*
(*Budai Ali Basa historiaia*, TCr-L₃r)

*Sagra es Gyarmatra Bas elerede,
De az ket kastelba ö egy embert sem lele.*
(*Budai Ali basa historiaia*, TCr-L₍₄₎v)

A *piac* forrása a ’tér’ jelentésű olasz *piazza* szó. Ilyen értelemben jelenik meg magyarul már korábban, 1450 körül a *Jókai-kódex*-ben és 1476-ban a *Szabács viadalában* (IS-133), majd a *Cronica*-ban is:

Hegedős Istuan am meg fogatec...

Az var piaczán ám felakaßtetéc.

(Egri historia summaia, 1553, TCr-X₃v)

Vár pyaczan harom fát allatanac

(Eger vár viadalya, 1553, TCr-R₂r).

Belöl vagyon az varnac nagy pijaczá

(Szytnia, Leva, Chyabrag es Myran, 1549, TCr-d₃r).

2.4. Feltűnően gyakran találkozunk az *Isten ostora* kifejezéssel, amelyet manapság kizárólag Attila hun uralkodóval kapcsolatban használnak. Alkalmazási köre Tinódi idejében szélesebb volt:

Szertelen vesödelm lam giakeran erkőzic,

Istennec ostora feiönkőn ielönic,

Az kegiötlen Pogan raitunc dübösködic.

(Szegedi vesfedelem, 1552, TCr-G₍₄₎v)

Soc ostort Vr Isten vete reatoc

(Szytnia, Leva, Chyabrag es Myran, 1549, TCr-c₂r).

Isten ostora lön az kiral az Basonac

(Szytnia, Leva, Chyabrag es Myran, 1549, TCr-d₂r).

Az Istennec nagy ostora ö vala

(Indit afßson historiaia, TCr-h₂r).

Isten ostora ö nagy soc orßagban

(Szoliman Chyaßar Kazul basaval, 1546, TCr-h₍₄₎v).

2.5. A *kincses* jelző felhasználási köre manapság lényegében Kolozsvárra szűkült (BIJ). A Cronicában viszont előfordul kincses Buda, Erdély, Erdélyország és Kassa is:

Kenches Budarol baromad keßületbe (TS-I₍₄₎v).

Kinchyes Buda ala bamar sijetenec (TCr-k₍₄₎v).

Ali basa mene kijnchös Budaba (TCr-V₍₁₎r).

Kinchyös Buda ba lön Chyaßar kezeben (TCr-o₂v).

Indulanac el be az kinchös Erdelbe (TCr-G₍₁₎v).

(Terec Ianos) El bulchuzuan mene kynczös Erdelbe (TCr-Y₍₃₎v).

(mas vra leßen) ... kinciös Erdel orßagnac (TCr-G₃r).

Kenchös Kassaba egy föstös ßobaba (TCr-V₃r).

Sebestyen deac az kinchyes Cassaba

Az vegekröl gondolkodic magaba.

(TCr-p₂v)

2.6. *Nagy* 'nagyon' értelemben. Igen gyakran találkozunk vele a *Cronicában*, különösen *nagy soc* összetételben. Néhány példa:

nagy soc masa por ot fel gyuytatéc (TCr-X₍₄₎v); *nagy soc* zazloval (TCr-Y₍₁₎v); *nagy sok* Magyar Bannya (TCr-B₍₁₎v); Varkuch *nagy soc* neppel taborba kü Balla (TCr-C₍₁₎r); *nagy soc* iambor vitezöc (TCr-S₍₄₎v); Szuliman ... Isten ostora ö *nagy soc* orBagban (TCr-h₍₄₎v); *Nagy soc* io adassec (TCr-V₂v, q3v); De fő tereken *nagy sockal* ot töb veße (TCr-I₍₁₎r); *nagy socat* be löuénec (TCr-X₍₄₎r). *nagy erős* viadal (TCr-H₃v, H₍₄₎v); *nagy šep* festet louac (TCr-H₃v); *nagy šep* hala adas (TCr-T₍₄₎r); *nagy šep* nyereseggel (TCr-d₍₁₎r); *nagy gyakorta* (TCr-k₃v); az bort Isten *nagy io vegre* nekünc teremte (TCr-k₍₄₎v).

2.7. *Másfél* (1,5) – *hatodfél* (5,5). E számnév-sorozatból ma csak a másfél használatos. Az ennek mintájára képzett „felező” számnevek a hatodfélig mind megtalálhatók a *Cronicában*:

masfel Baz algyut (TCr-a₃r); *masfel* Baz ezör népe vala (TCr-B₂r); Chyak *harmadfel* Bazan ö el erede (TCr-o₍₄₎r); Am *negyedfel* Baz rabot szabaditanak (TCr-o₍₄₎r); *negyedfel* Baz ezör louag nepeuel (TCr-h₍₄₎v); *negyedfelezör* Talyannal (TCr-M₂v); gyorsan *ötödfel* Bazan indulanac (TCr-o₍₄₎r); chyac *ötötfel* ezör nagy šep neppel ereßte (TCr-c₂v); Irnac vala ezör *hatodfel* Bazba (TCr-Y₃v); Neuget meg talaltac vers foliasaba, Ö be irta ezör *hatodfel* Bazba ([1550] TCr-q₂r).

Német megfelelőik:

anderthalb (1,5, HFU-80/1); dritt(e)halb (2,5, HFU-413/2); viert(e)halb (3,5, HFU-1703/1-2); fünft(e)halb (4,5, HFU-614/2, 615/1); sechst(e)halb (5,5, HFU-1430/1); siebthalb/siebentehalb (6,5; HFU-1449/1-2); acht(e)halb (7,5, HFU-49/1).

2.8. *Igekötő-kettőzés*. A *Cronicában* különösen gyakori az *el be*, *el fel*, *el ki* kettőzés. Például:

Induly hamar *el be* io MagyarorBagba (TCr-D₍₄₎r); Az Gaza varasban ö *el be* ment volt (TCr-g₂v); Soret völgyeben onnat *el be* ment volt (TCr-g₂v). Rettenetös haddal Memhet *el fel* Balla (TCr-A₂r); Barat *el fel* viue aßBont monostorba (TCr-D₂r); Viz erővel ößue *el fel* sietenec (TCr-l₂r). Ysabella ... kezölluc *el ki* mene (TCr-A₍₄₎r); Sebesből felfele őket *el kij* küldte (TCr-D₍₁₎v) Akar *el ki* menni onnat Lengyel orBagba (TCr-A₃v).

Nagy vigan az terec *el baxa* indula (TCr-n₂v); Bekeuel Maroson *el altal* cuezé (TCr-E₃r).

2.9. *A* -val, -vel *hasonulása*. *A -val, -vel a legtöbbszor nem hasonul*, de többször találunk hasonulással is, s előfordul, hogy ugyanabban a mondatban van hasonult és nem hasonult forma is. Pl.

ayandekual (TCr-A₂r); fogadasokual, Bauokual (TCr-A₃v); Lengyel urakual (TCr-A₍₄₎r); hamarsagual, MagyarorBagual (TCr-B₃r); Deacual, drabantocual, louagokual (TCr-V₍₄₎v); Ianosual (TCr-Z₂r) stb. másrészt: neppel (TCr-X₃r); nagy sebbel (TCr-Z₃v); terekökel (TCr-S₍₄₎r); terekeckel (TCr-Z₍₄₎r); nagy sockal (TCr-I₍₁₎r).

Hasonulás és nem hasonulás közvetlenül egymás után: *sebbel es halalual* (TCr-Y₂r).

Összefoglalás

A Cronicában 14 – köztük két valószínű és két feltételezett – közmondást, 16 szólást (köztük két „rutalmas szitkot”) találunk. Közülük öt bibliai eredetű (például *Add meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené; Tejfel-mézfel folyó ország*), 6 a latin klasszikusoktól (például Cicero, Plautus, Seneca) származik, például görög–latin eredetű az *Akit Isten büntetni akar, eszéet veszi el*. 11 megtalálható Európában több nyelvben is, pl. az *Aki másnak vermet ás, maga esik bele* 49 nyelven, a *Kopasz borotvál* angolul, lengyelül, németül, csehül. Több változatlanul vagy variánsként ma is ismert az egész magyar nyelvterületen (pl. *Két szék közt a földre esik, fittyet hány*), vagy pl. Erdélyben (*Víz italtól nád terem orrodban, Állbatatlan, mint víz a tekenőben*), esetleg feledésbe merült (*A palack orrunkról leasett*). Ezek – egy kivételével – az adott szöveg első előfordulásai magyarul.

A Heltai-Cancionalban újraközölt Tinódi-szövegekből egy közmondás hiányzik, s általában eltűnik Tinódi ő-zése. Más Tinódi-művekben sem akadtunk új közmondásokra, szólásokra.

Végül rövid említés történik arról, hogy a *falka* vonatkozhatott emberekre, pénzre és időre is, és két olasz jövevényszó – a *kestély* és a *piac* – magyar értelme akkor az olasz eredetihez (vár, illetve tér) állt közel. A *nagy* olykor ’nagyon’ jelentésű volt (pl. nagy sok), *keincs* lehetett pl. Buda és Kassa is. Tinódinál is megjelenik az *ingyen sem* (’egyáltalán nem’), a *minem* (’nem’), gyakran találkozunk *Isten ostorával*, a *másfél* mellett van *harmadfél ... hatodfél* is, s nem ritka az *igekötők kettőzése*, pl. *el be, el fel, el ki* (pl. *el be mene*). A *-val, -vel* az esetek többségében akkor még nem hasonult.

Irodalom

A tételek végén zárójelben lévő szövegek az idézetek betűjelei utáni számok magyarázatai.

AA Arthaber, Arturo, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue, italiana, latina, francese, spagnola, tedesca, inglese, greca antica*. Milano, Ulrico Hoepli, 1929. 892 pp. (Reprint: 1952, 1972) 1483 tétel (tételszám)

AK Adalberg, Samuel – Krzyżanowski, Julian (szerk.), *Nowa księga przysłów i wyrażení przysłownych polskich*. Tom 1–4. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978. 882, 1069, 996, 632 pp. (kötet.oldal/sorszám)

BD Baranyai Decsi János (Ioannes Decius Baronius), *Adagiorum graecolatinovngaricorum Chiliades quinque*: Ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto ... Bartphæ, Excudebat Iacobus Klöß, 1598, (1–128) 129–424 + 1 old. (chilias.centuria.decas.no.) (RMNy-815) (Reprint: ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque Uralensium 5. Budapest, 1978)

BH Beyer, Horst und Anneliese, *Sprichwörterlexikon*. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut, 1984. 712 old. (oldal/hasáb)

BI Békés István, *Napjaink szállóigéi*. 2. javított és bővített kiadás, 1–2. kötet, Bp., Gondolat, 1977. 1134 old. (oldal)

BIJ Bálint István János (szerk.), *Kincses Kolozsvár*. 1–2. kötet. Bp., Magvető Könyvkiadó, 530 + 408 old. (Magyar Hírmondó)

BL Bóta László, *Kísérő tanulmány a Tinódi Cronica hasonmás kiadásához*. MTA Irodalomtudományi Intézete – Bp., Akadémiai Kiadó, 1959. 27 old.

BP Bornemisza Péter, *Predikatioc ... minden vasarnapra ...* Detrekő (Rarbok), [Borne-misza], 1584. [4] + 715 fol. (Reprint: Bp., Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár. Oláh Szabolcs tanulmányával) (Bibliotheca Hungarica Antiqua 33.) (RMNy-541)

BS Bálint Sándor, *Szegedi példabeszédek és jeles mondások*. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1972. 172 old. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 127.) (oldal)

EIS *Eesti-inglise sõnaraamat*. (Tallinn), TEA Kirjastus, 2005, 943 old. (oldal/hasáb)

EJ-1. Erdélyi János, *Magyar közmondások könyve*. Pest, Kisfaludy Társaság – Kozma Vazul, 1851. 462 old. (9000 adat) (tételszám)

EJ-2. Erdélyi János, *Válogatott magyar közmondások*. 2. kiadás, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862. 255 old. (7362 adat) (tételszám)

Er.Ad. Erasmus, Desiderus, *Des. Erasmi Roterodami Adagiorum Chiliades quatuor cum sesquicenturia*. Basileæ, Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. hæredes, 1574 (116) +857 + 647 + (86) old. (chilias.centuria.no.)

EW Benkő Loránd (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Lieferung 1–6. Bp., Akadémiai Kiadó, 2003. L + 1683 old. (oldal/hasáb)

FT Forgács Tamás, *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2003. 822 old. (oldal/hasáb)

GJ Gluski, Jerzy, *Proverbs, proverbes, Sprichwörter, proverbii, proverbios, пословицы. A Comparative Book of English, French, German, Italian, Spanish and Russian Proverbs with a Latin Appendix.* Amsterdam – London – New York, Elsevier Publishing Company, 1971. 448 old. (oldal/fejezet)

HFU Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál, *Német-magyar nagyszótár.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. 1873 old. (oldal/hasáb)

HGF Heltai Gáspár, *Száz fabula, Mellyeket Esopvsbol, es egyeb iinnen egybe gyűtet, és öszve szűrzet, à fabuláknac értelmével egyetembe.* Colosvarot (Heltai) 1566. [244] fol. (RMNy-219)

HGcn Heltai Gáspár (szerk.), *Cancionale, az az historias enekes könyv.* Colosvarot, Heltai (és Heltai Gáspárné), 1574. A-Z, A-M [231] fol. (RMNy-351) (fol.r/v)

HJ Horváth János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félé század irodalomtörténete.* 2. kiadás. Bp., Gondolat Kiadó, 1957. (Tinódiról: 183–211. old.) (oldalszám)

IS Imre Samu, *Szabács viadala.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1958. 332 old. (old.)

KM Kertész Manó: *Helyt áll, megállja a sarat.* In: Beke Ödön (szerk.): *Emlékkönyv Balassa Józsefnek 70. születése napjára.* Bp., Ranschburg Gusztáv, 1934. 79. old.

KS Krikmann, Arvo – Sarv, Ingrid, *Eesti vanasõnad. I–III.* Tallinn, Kirjastus Eesti Raamat, 1980, 1983, 1985. (sorszám)

KV Kis Viczay Petrus, *Selectiora Adagia Latino-Hungarica.* Barthpha, Typis Civitatis, 1713. 552 old. (oldal)

ME Margalits Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Bp., Kókai Lajos, (1896) (oldal/hasáb)

MÉK Pusztai Ferenc (főszerk.), *Magyar Értelmező Kéziszótár.* (Második, átdolgozott kiadás.) Bp., Akadémiai Kiadó, 2003. 1507 old. (oldal/hasáb)

NyTSz Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár.* I. kötet. Bp., Horánszky Viktor, 1890. 857. hasáb

ODEP Wilson F. P. (editor), *The Oxford Dictionary of English Proverbs.* Third Edition. Oxford, Oxford University Press, 1970. (reprints: 1974, 1975, 1979, 1980, 1982. ...) (oldal/hasáb)

ONG-1. O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat, Budapest 1966. 864 old. (9. reprint: Bp. Akkord Kiadó, 2005) (oldal/tételszám)

ONG-2. O. Nagy Gábor, *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.* Harmadik, bővített kiadás. (Szerk.: Kovalovszky Miklós) Bp., Gondolat Kiadó, 1979. (6. reprint, Akkord Kiadó, Bp., 2005) (oldal)

PGE Pesti Gábor (ford.) *Aesopi Phrygis fabulae – Esopus fabulaij.* Viennae Pannoniae, Singrenius, 1536. A-Z, [4]+89 fol. (RMNy-17) (Hasonmás kiadás: Varjas Béla, Bp., 1950)

PGy-1. Paczolay Gyula, *A Comparative Dictionary of Hungarian – Estonian – German – English – finnish and Latin Proverbs, with an Appendix in Cheremis and Zyryan.* Veszprém, VEAB, 1987. 300 old. 624 tétel. (tételszám)

PGy-2. Paczolay Gyula, *Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel. – European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese.* Veszprém, Veszprémi Nyomda Rt., 1997. 528 old. 106 tétel5. (tételszám)

- PGy-3.** Paczolay Gyula, *Baranyai Decsi János közmondásai és szólásai*. (Kézirat.)
- PGy-4.** Paczolay Gyula, Néhány adat Baranyai Decsi János bártfai Adagiorvmának magyar nyelvéről és helyesírásáról. – A Ráday Gyűjt. Évkönyve 11. k, 36–61. old. (2005)
- PGy-5.** Paczolay Gyula, *Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője, Baranyai Decsi Csímor János*. – Ethnica 3. évf. 3. szám, 81–90. old. (2001) – Paczolay Gyula, *Baranyai Decsi Csímor János, a szóláskutató*. Erdélyi Múzeum 63. kötet, 3–4. szám, 12–27. old. (2001)
- RD** Düringsfeld, Ida von – Reinsberg-Düringsfeld, Otto von, *Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen vergleichend zusammengestellt*. Band I–II. Leipzig, Herman Fries, 1872–1875. (Reprint: Hildesheim – New York, Georg Olms Verlag, 1973.) (kötet.sorszám)
- RL** Röhrich, Lutz, *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Band 1–3. Freiburg – Basel – Wien, Verlag Herder, 1992. 1910 old. (oldal/hasáb)
- RMDE** Régi Magyar Drámai Emlékek. 1–2. kötet (Szerk.: Kardos Tibor). Bp. 1960. 950 + 595 old. (kötet.oldal/sor)
- RMKT** Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 13. kötet. (Sajtó alá rendezte: Varga Imre). Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 682 old. (oldal/sor)
- RMNy** Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1. kötet. (1473–1600) Bp., Akadémiai Kiadó, 1971. 928 oldal, 869 tétel. (tételszám)
- SNG** Sándor Mihályné Nagy Gabriella, *Székelv közmondások*. Bp, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézete, 1990. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 44.) (oldal)
- SpP** Saagpakk, Paul F., *Eesti-inglise sõnaraamat. – Estonian-English Dictionary*. New Haven and London, Yale University Press, 1982. 1180 old. (Yale Linguistic Series) (oldal/hasáb)
- ŠŠK** Świerczyńska, Dobrosława – Świerczyński, Andrzej – Kašėtienė, Rasa, *Patarlių žodynas 9 kalbom*. Vilnius, Tyto alba, 2000. 413 (3) old. 632 tétel. (tételszám)
- SzF** Szakály Ferenc, *Igaz történelem versben és énekekben elbeszélve. Tinódi Sebestyén élete és életműve*. (Bevezető a Tinódi Cronica történészeknek szánt szövegkiadásához.) (Bibliotheca Hungarica.) Bp., Európa Könyvkiadó, 1984. 5–85. old. (644 old.)
- SzGy** Szabó György, *Sötétben tündöklőbb a fény. Római szállóigék és aforizmák*. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó, 1975. (sorszám)
- SzL** Szedegi Lörintz, *Theophania, az az isteni meg ielenes. Wy es igen szép Comædia ...* Debrecembe, Komlos Andras, 1575. [26?] fol. (RMNy-359) RMDE-1.723–789. old.
- SzTA** Szabó T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. 1–4. kötet. Bukarest, Kriterion, 1975–1984. – 5–8. kötet. Budapest–Bukarest, Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó, 1993, 1993, 1995, 1996, – 9–12. kötet. Bp., Akadémiai Kiadó – Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 2000, 2002, 2005. (kötet.oldal/hasáb)
- TCr** Tinódi Sebestyén, *Cronica Tinodi Sebestien űörzese ...* Colosvarba, Hoffgreff György Műhelyébe, 1554 eĽtendőben. A–Z, a–q (160 fol.) (RMNy-109.) (Hasonmás kiadás: Bp., Akadémiai Kiadó 1959. Bibliotheca Hungarica Antiqua 2.) (fol.r/v)
- VG-1.** Vő Gabriella, *Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai [erdélyi] magyar folklórból*. București, Kriterion, 1989. 316 old. (oldal/sorszám)

VG-2. Vő Gabriella, *Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások*. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1999. 372 old. (oldal/sorszám)

WF Wagner, Karl Friedrich Wilhelm, *Deutsches Sprichwörter Lexikon*. Band 1-5. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1867–1880. (Reprint: Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977. (kötet.hasáb/sorszám)

ZsJ Zsigmond József, *Közmondások és szólások [Magyarón]* – In: Zsigmond József – Palkó Attila, *Magyaró néphagyományaiából*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1996. 97–116. old. (671 adat) (oldal/tételszám)

KERNY TERÉZIA

**Zsigmond király halála, temetése és „síremléke”
Tinódi Sebestyén *Zsigmond király és császárnak krónikája*
című költeményében**

Immár császárt vénség elérte vala,
Reszketegesség is gyötrette vala,
Nem sok üdöre is megkórult vala,
És halálra elnehezedett vala.

(Tinódi Sebestyén: *Zsigmond király és császárnak krónikája*)

Tinódi Sebestyén 1552-ben írta *Zsigmond király és császárnak krónikája és lött dolgai renddel irattattak*, valamint *Zsigmond császárnak fogságáról és megszabadulásáról, Magyarországon történt dolgáról* című históriáit. Mindkettő didaktikusan moralizáló, politikai célzatosságról árulkodó alkotás, de mindenekelőtt a török elleni küzdelem fontosságát domborítják ki. Az előbbit bizonyosan, az utóbbit pedig nagy valószínűség szerint Kassán írta.¹ Abban a baljóslatú évben, amikor a török nagyszabású offenzívába kezdett Magyarországon, amikor ádáz hitvédelmi, felekezeti viták dúltak, s a trentói zsinat (1545–1563) már hetedik esztendeje ülésezett – egyszóval akkor, amikor a bel- és külpolitikai helyzet igen hasonlatos lehetett a nikápolyi csatavesztést követő eseményekhez.²

1 RMKT III. 321–358; RMKT III. 359–364.

2 1552-es év eseményeinek kortárs áttekintése: Antonius VERANCICS, *Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimi Ladislai filius*. Kiadása: VERANCICS Antal *Összes munkái*, kiad. SZALAY László, WENZEL Gusztáv, Bp., 1875 (Magyar Történelmi Emlékek). Magyar fordítása: 1504–1566. *Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta vett dolgok emlékezete* (Verancics-évkönyv), s. a. r., utószó, jegyz. BESSENYEI József, Bp., 1981 (Magyar História), 84–103. – A korszakra vonatkozó alapvető összefoglalás: *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgmonarchie. Ausstellungskatalog*, Hg. von Wilfried SEIPEL, Wien, 2003; Történelmi Szemle XLV(2003)/1–2. sz. I. *Ferdinánd és Magyarország* című tematikus száma. – A magyarországi hitvitákról legújabbban: TÓTH István György, *A katolikus megújulás ellentmondásai I. Ferdinánd uralma alatt*, Történelmi Szemle XLV(2003)/1–2, 129–138.

Az I. Ferdinánd magyar királynak (1527–1564) ajánlott első verses epikai művet (ennek dallamát is maga szerezte) 1574-ben Heltai Gáspár kiadta históriás énekeskönyvében, némi megszépítő korrekcióval.³ A Zsigmond életének egyik legdrámaibb epizódját elbeszélő másik versezet állítólag könyvtáblából kiáztatott lapokról került elő a XIX. században, s csupán 1871-ben vált ismertté Knausz Nándor közleménye nyomán.⁴

A két verses krónika keletkezésére, irodalmi forrásaira nézve mindmáig a Szilády Áron 1881-es kritikai kiadásának jegyzetei a mérvadók.⁵ Az őt követő irodalomtörténeti elemzések,⁶ elsősorban Horváth János összefoglalásai,⁷ árnyaltabbá tették ugyan Szilády megállapításait, de lényegesen nem módosították azokat. A történészek, Bartoniek Emmát kivéve, nem foglalkoztak érdemben a költeményekkel.⁸ Úgy tűnik, hogy ez idáig a művészettörténészek tanúsították még a legtöbb érdeklődést irántuk; fölismerve a bennük foglaltak nem kevés realitásértékét, valamint azt, hogy a verses históriák számos ponton fölkínálják a vizuális értelmezés lehetőségét.⁹

Tinódi *Zsigmond király és császárnak krónikájának* legfőbb szöveges forrása, amint ezt már Szilády Áron százhuszonöt éve pontosan kimutatta, Thuróczy János (1435?–1489?) 1488-ban Brünbnben és Augsburgban kiadott *Magyarok*

3 *Cantionale, azaz históriás énekeskönyv*, Kolozsvár, 1575. (RMKT 112., 113.) Hasonmás kiadása: HELTAI Gáspár, *Cantionale, azaz históriás énekeskönyv*, Kolozsvár 1575, a kíséző tanulmányt írta, szöv. gond. VARJAS Béla, Bp., 1962.

4 KNAUZ Nándor, *Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezete Zsigmond királyról*, Pest, 1871. (Különnyomat a Magyar Állam 1871. november 16-i tárcarovatából.)

5 *Tinódi Sebestyén összes művei*, közléteszi SZILÁDY Áron. Bp., 1881, RMKT III, 463–471.

6 Tinódi életrajzára és munkásságára vonatkozó általános irodalom: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, szerk. VARGA Imre, STOLL Béla, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1972, 340–342. Újabbban: *Tinódi-kronológia*, összeállította SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (lásd e kötet Függelékében!)

7 HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*, Bp., 1935, 269–284; Uő., *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1953, 197–218. (Különösen: 184–187., 200–201.)

8 BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Kézirat gyanánt, s. a. r. RITÓÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 118–124.

9 KERNY Terézia, *Királyi temetkezések a váradi székesegyházban = Váradi kőtöredékek. Szobortöredékek, építészeti faragványok, síremlékek az egykor Biharmegyei és Nagyvárad Múzeum gyűjteményéből*, szerk. KERNY Terézia, Bp., 1989, 165–166; MAROSI Ernő, *Tar Lőrinc pokolbeli látomásának ikonográfiája Tinódi szerint*, Palimpszeszt, 2002, 17, *Tanulmányok és műfordítások Zemplényi Ferenc 60. születésnapja tiszteletére 2002. május 8.*, szerk. BÁNKI Éva, TÓTH Tünde, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/52.htm>; KERNY Terézia, *Zsigmond király temetése és temetkezőhelye = Sigismundus rex et imperator. 1387–1437. Művészet és kultúra Zsigmond király korában: Kiállítási katalógus*, szerk. TAKÁCS Imre, Bp., 2006, 477.

krónikája (*Chronica Hungarorum*) volt. Mellette föltételezte még Antonio Bonfini (1427–1503) *A magyar történelem tízedeinek* (*Rerum Hungaricarum decades IV et dimidia*) hatását is.¹⁰

Jelen tanulmányban néhány olyan észrevételt szeretnék tenni e költemény egy kiragadott részletével kapcsolatban, amely eddig kívül esett az összehasonlító irodalomtudomány, de a történeti-művészettörténeti kutatás látószögén is. Az általam fölvetett a gondolatok nyilvánvalóan egy egészen kis fragmentumát képezik az 1209 sorból álló históriának. Megfigyeléseim ugyan szerény adalékok ahhoz, hogy bármit egyértelműen bizonyíthatnának, bizonyos föltételezéseket azonban indokoltta tehetnek. Arra próbálok választ keresni, hogy a szerzőnek milyen egyéb olvasmányélményei lehettek e két historiográfiai munkán kívül Luxemburgi Zsigmond halálára, temetésére és síremlékére vonatkozóan; hol és hogyan juthatott e művek közelébe? Véleményem szerint a felsorolt két munkán kívül még más irodalmi alkotás, illetve orális úton terjedő hagyomány hatása is fölfedezhető benne.

Bódogasszony fogadása napjában,
Zsigmond császár Snama nevű városban,
Nagy szépen meghala az ő ágyában,
A császárné asszony vagyon fogságban.

Élt itt ő száz esztendőt ez világban,
Ötvenegy esztendőt az királyságban,
Huszonhét esztendőt az rómaiban,
Tizenhét esztendőt a Csehországban.

Zsigmond éle öt esztendőt a császárságban,
Ezernegyszáz harmincötben járásában.
Az testtel sietének bé Pozsomba,
Onnát sietének kécncses Budába.

Tésznek mindenütt nagy óhajtásokat,
Nagy jaj-szóval vonsznak sok harangokat,
Bihar-Váradon temeték urokat,
Tésznek szántalan misemondásokat.

Úgy forgódnak nagy sok rendbéli papok,
Ott lobognak nagy sok viasz istápok,
Veríteznek kövér nyakú barátok,
Mert pendülnek nagy sok arany forintok.

10 SZILÁDY 1881, 468. Az 1017–1156 soroknál föltételezte Bonfini hatását, de nem tisztázta, hogy Tinódi milyen kiadást használhatott.

Ültöttek egy koporsóban zselliben,
Koronájában, szép öltözetiben,
Mondják, hamar írták szentek köziben,
Varrják a két kezét, hogy érjen egyben.¹¹

1437. december 9-én az előrehaladott közsvénytől gyötört hetvenéves Zsigmond király, érezvén legvégső órájának eljövételét, a morvaországi Znaimban (Znojmo) magához hívatta a leányát, Erzsébetet; vejét, Habsburg (V.) Albertet; a környezetében lévő magyar főpapokat (köztük Pálóczi György esztergomi érseket); továbbá a Magyar Királyság vezető tisztségviselőit (Hédervári Lőrinc nádort [regni Hungariae palatinus], Lévai „Cseh” Péter erdélyi vajdát [vayvoda Transilvanus], Tallóci Matkót, a dalmát-horvát bánt [regnum Dalmatiae et Croatiae]); több főispánt; zászlósurat; az aula tagjait; valamint a cseh és osztrák főurakat (köztük Gaspar Schlick titkárt). Sűrű könnyek között közölte velük végakarátát, miszerint „leányának, férjének és leendő gyermekeinek adományozza összes országait és tartományait, amelyek őket egyébiránt is megilletik az örökösödés jogcímén”.¹²

Testamentumának kihirdetése után fölvette az utolsó kenetet, majd békésen eltávozott az élők sorából.¹³ Földi maradványait Magyarországra szállították, és végakarátának megfelelően Váradon, a Boldogságos Szűzről elnevezett székesegyházban, Szent László sírja közelében helyezték örök nyugalomra.

A még végórájában is politikai végrendeletének pontos betartatásáról gondoskodó, a hatalmas birodalmát örökölni hagyó, a zokogó családtagok, a legszűkebb udvari kör és az egyházi, világi notabilitások által körülvett ágyban haldokló agg uralkodó mélyen megindító és megrázó, ugyanakkor némileg mániós, sablonos elemekre épülő fabulaszerű jelenete, továbbá ennek elmaradhatatlan kellékei és motívumai (a hálószoza, a jószágos király, az alattvalói hűség),

11 286–291. strófa.

12 A végrendekezés tényét Gaspar Schlick cseh kancellár a prágai országgyűlésen elmondott beszédére alapozva következtette ki FRÁKNÓI Vilmos, *Az első Habsburg-király trónrajutása Magyarországon*, Századok XLVII(1913), 256. Némi értelmezési korrekcióval újraközzölve: BARANYAI Béla, *Zsigmond király ú. n. Sárkány-rendje. (Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez)*, Századok LIX–LX(1925–1926), 712. Zsigmond végrendekezésének hitelességét Habsburg (V.) Albert 1438. január 2-án kelt, Ragusa városához intézett oklevele is megerősíti. Kiadása: *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, A raguzai állami, a bécsi cs. és kir. titkos és egyéb levéltárakban lévő okiratokból összeáll. GELICICH József, bev., jegyz. THALLÓCZY Lajos, Bp., 1887, 408. Nyomában említve még: FRÁKNÓI 1913 (3. jegyzetben i. m.), 256.

13 *Die Urkunden Kaiser Sigismunds, 1410–1437*, II, Hg. Wilhelm ALTMANN, Innsbruck, 1900. Nr. 12222a

amelyeket a későbbiekben a képzőművészet is átvett, a kortárs Eberhardt von Windecke mainzi kereskedő memoárjának¹⁴ köszönhetően vonult be először Luxemburgi Zsigmond életrajzába, majd az őt követő történeti irodalomba.

A szerző nem csupán Zsigmond haláláról számolt be, hanem még egyéb, igen lényeges részletekről is tudósított. Például arról, hogy az elhunyt uralkodó fejére koronát illesztettek, majd abban a diakónusi ruhában és karingben, amelyben az evangéliumi leckét szokta olvasni, trónusra ültették. Alattvalói négy napig róhatták le előtte végső tiszteletüket. A közszemlére kitett, a kortársak szemében meglehetősen szokatlan és zavarba ejtő módon fölravatalozott halott uralkodót, e ceremóniát követően, díszes kísérettel végső útjára bocsátották a Magyar Királyságba. Teteme Pozsony–Komárom–Esztergom–Buda–Vác érintésével érkezett meg Váradra a Boldogságos Szűz tiszteletére fölszentelt székes-egyházba, hogy ott végső nyugalmat nyerjen.

Windecke leírását a bécsi Österreichische Nationalbibliothek egyik kéziratában illusztráció is kíséri.¹⁵ A lavírozott tollrajz nem pusztán az ideiglenes ravatalozás meglehetősen megdöbbentő módja miatt érdemel figyelmet, hanem elsősorban amiatt, hogy a nagyszámú Zsigmond-portré közt ez az egyetlen, amely a *balott* uralkodót örököltette meg.¹⁶ Bár nem nélkülöz bizonyos individuális jellegzetességet sem, célja (minden elnagyoltsága ellenére) a vég lélektanilag hiteles bemutatása

- 14 Kritikai kiadása: *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismund*, Zum ersten Male vollständig hg. von Dr. Wil[helm] ALTMANN, Berlin, 1893. 446, 450. – A magyar történeti vonatkozású illusztrációk művészettörténeti értékelése: MAROSI Ernő, *Újabb Zsigmond-portrék = Horler Miklós betenedik születésnapjára. Tanulmányok*, szerk. LÓVEI Pál, Bp., 1993 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, IV), 139. (5. jegyzetben a kézirat korábbi irodalmával.) ; MAROSI Ernő, *Eberhard Windecke illusztrált Zsigmond-életrajza és a középkori képes krónikák*, Hadtörténeti Közlemények III (1998), 547–560; WEHLI Tünde, *Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében = Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai), 303–304. Kat. IV–2., 280.
- 15 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften- und Inkunabelsammlung. Cod. 13975. 439r 1440 körül. Az eddig ismert másik illusztrált variánsra, az úgynevezett *Philipps-kéziratra* 2004-ben bukkant rá Joachim Schneider egy írországi magángyűjteményben. Ebben a kódexben nem kíséri kép Zsigmond fölravatalozását: Joachim SCHNEIDER, *Néhány jellegzetesség Eberhard Windecke Zsigmond-krónikájának újonnan felfedezett, illusztrált példányában = Sigismundus...*, 2006. (9. jegyzetben i. m.), 433–437.
- 16 Zsigmond portréiról alapvető: KÉRY Bertalan, *Kaiser Sigismund – Ikonographie*, Wien, 1972; VÉGH János, *Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól = Művészet Zsigmond király korában: Tanulmányok*, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Bp., 1987, 93–113; MAROSI 1993 (14. jegyzetben i. m.), 133–142. Újabbban: TÁTRAI Vilmos, *Luxemburgi Zsigmond alakja korának itáliai művészetében = Sigismundus...*, 2006 (9. jegyzetben i. m.), 143–152. + 2.1 – 2.18 számú katalógustételek.

és annak a spirituális légkörnek érzékeltetése és megragadása, amely az elhunytat övezte. A mennyei császárságra utaló ünnepélyes és méltóságteljes, *maiestas* típusú kompozíció két képzőművészeti forrásból táplálkozik. Közvetett mintaképeinek Zsigmond 1417-ben Arnold Boemellel veretett felségi (és birodalmi bírói) pecsétjeinek előlapjai,¹⁷ míg közvetlen előképének az ugyanebben a kéziratban olvasható római császárkoronázás leírásához mellékelt rajz tekinthető.¹⁸ A különbség csupán annyi, hogy az elhunyt császárt a halotti képek hagyományos ikonográfiája szerint nem nyitott,¹⁹ hanem lehunyt szemmel örökítették meg.²⁰ A latin egyházban ritka, de az ortodox liturgiában annál gyakoribb, trónon történő ravatalozás okait többé-kevésbé föltárta az utóbbi évek kutatása.²¹ Antik reminiscenciákat fölidéző, gondosan kimódolt előzményét ebben az esetben a Zsigmond számára elsődleges mintaképet és mércét jelentő, a német nemzet Szent Római Birodalmának Nagy Károlyon,²² majd az Ottók uralkodásán²³ át a *renovatio imperii* érdekében kifejtett eszmetörténeti, uralkodói-reprezen-

17 Zsigmond uralkodói pecsétjeiről összefoglalóan: BODOR Imre, *Uralkodói pecsétek = Zsigmond...*, 1987. (Előző jegyzetben *i. m.*) Katalógus, 13–28, Kat. Zs. 1–24.; ERNŐ MAROSI, *Persönlichkeit Sigismund in der Kunst = Sigismund von Luxemburg: Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismund und der europäischen Geschichte um 1400*, Hg. JOSEF MACEK, ERNŐ MAROSI, FERDINAND SEIBT, Warendorf, 1994, 259–261.

18 A kompozícióról röviden: MAROSI 1993, (14. jegyzetben *i. m.*) 136–137.

19 A típusra vonatkozóan kiváló összefoglalás, bár a tanulmányban a szerző egy 1519-es portrét elemez: HANS VON ANKWITZ-KLEEHOVEN, *Das Totenbildnis Kaiser Maximilians I.*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XI(1937), 59–68.

20 Folio 439r [Capite CCCX.]

21 THOMAS KLAUBER, *Die Cathedra im Totenkult der heidnischen und Christlichen Antike*, Liturgie-wissenschaftliche Quellen und Forschungen, 21. (1971); RUDOLF J. MEYER, *Überlegungen zum Begräbnis Kaiser Sigismund in Wardein im Jahre 1437 = Der Tod des Machtigen: Kult und Kultus des Toden Spätmittelalter*, Hg. KOLMAR LOTHAR, Paderborn, 1997, 321–331; UÖ., *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter: von Rudolf von Habsburg bis zu Friedrich III.*, Köln, 2000 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, 19).

22 Az ide vonatkozó hatalmas irodalom fölsorolásától eltekintek. Az általam fölháznált tanulmányok: ROBERT FOLZ, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*, Paris, 1950; *Kunst und Kultur der Karolingerzeit: Karl der Große und Papst Leo in Paderborn. Katalog*, I–III, Hg. von Christoph STIEGMANN und Matthias WEMHOFF, Mainz, 1999.

23 Átfogóan: *Otto der Grosse, Magdeburg und Europa*. Band I. Essays. [Különösen: HENRY MAYR-HARTING, *Herrschaftsrepräsentation der ottonischen Familie*, 133–148; TIMOTHY REUTER, *Ottónische Neufänge und karolingische Tradition*, 178–188; ERNST SCHUBERT, UWE LOBBE-DEY, *Das Grab Ottos des Großen in Magdeburger Dom*, 380–390.]; Band II, *Katalog*, Hg. von Matthias PUHLE, Mainz am Rhein, 2001; *Ottónische Neuanfänge: Symposion zur Ausstellung „Otto der Grosse, Magdeburg und Europa“*, Hg. von Bernd SCHNEIDMÜLLER, Stefan WEINFURTER, Mainz am Rhein, 2001.

tációs gyökerek, konkrétan pedig a Nagy Károly aacheni sírjára vonatkozó hagyomány inspirálhatta.²⁴ Ennek megvolt a családi előzménye is: Bonne de Luxembourg francia királynét szintén hasonló módon ravatalozták föl (1349).²⁵

24 Helmut BEUMANN, *Grab und Tron Karls des Großen in Aachen = Karl der Große: Lebenwerkund Nachleben*, Hg. von Wolfgang BRAUNFELS, Band 4. Düsseldorf, 1966, 9–38.

25 Wolfgang BRÜCKNER, *Bildnis und Brauch: Studien und Bildfunktion der Effigies*, Berlin, 1966, 30–35; Ralph E. GIESEY, *Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*, Genève, 1960 (Travaux d’Humanisme et de Renaissance XXXVII.) 155–156.; Uő., *Le Roi ne meurt jamais*, Paris, 1987; MAROSI Ernő, *Zsigmond, a király, a császár = Válszázatok a történelemre: Tanulmányok Székely György tiszteletére*, szerk. ERDEI Györgyi, NAGY Balázs, [Bp.], [2004] (Monumenta Historica Budapestiensia, XIV), 223–224.

A nagyszabású és látványos, imperiális ravatalozási szertartáson, illetve annak számos efemer kellékén túl a művészettörténészt elsősorban Zsigmond váradi síremléke érdekkelhetné még a szövegből, amelyre azonban Windecke egyáltalán nem tért ki. Hiánya azért különösen sajnálatos, mert az a XVI. század közepén teljesen megsemmisült. Sem anyaga, sem külalakja, sem pedig a székesegyházon belüli pontos helye nem ismert. E fájdalmas pusztulás miatt hallatlanul fontossá válik minden apró, más szakember szemében talán lényegtelennek, semmitmondónak tűnő kifejezés, szókapcsolat, részlet, egyszóval bármilyen morzsalék, ami valamilyen módon közelebb vihetne megidőzéséhez. Miután eddig egyetlen középkori írott forrásban sem bukkantak nyomára, sokáig úgy tűnt, hogy Tinódi krónikája az egyetlen, amely valamilyen értelmezhető leírást ad róla.

Feltűnő azonban, hogy Váradi Püspökséget és székesegyházát kutató neves egyház- és művészettörténészek közül sem Henszlmann Imre,²⁶ sem Bunyitay Vince,²⁷ sem pedig Balogh Jolán nem vett tudomást az ide vonatkozó strófákról.²⁸ Teljes mellőzésük Balogh Jolán esetében például azért is tűnik – látszólag – érthetetlennek, mert váradi monográfiájában viszont kiaknáztta egy másik Tinódi-mű történeti forrásértékét, amely körülbelül ugyanekkor a realitással bír.²⁹ Elképzelhető, hogy azért nem fordított figyelmet a Zsigmond temetését elbeszélő sorokra, mert azokat teljes egészében Thuróczy *Chronica Hungarorum*ából származó átvételnek tartotta: „1437. Dec. 9. Zsigmond király Znaimban meghalt. Váradi temetéséről nem maradt részletes tudósítás, [...] csak Thuróczy említi röviden Krónikájában 1488-ban [...]”³⁰

Véleményem szerint mégis érdemes az idézett versszakoknál elidőzni, mert számos, korábban érdektelennek tartott kérdésre kaphatunk választ; még akkor is, ha ezek többsége negatív eredményt produkál majd.

26 Föltételezése szerint Szent László sírjától nyugatra lehetett, ahol egy nagy boltozott sírt ástak ki. Alaprajzán görög delta (δ) betűvel jelezte: HENSZLMANN Imre, *A nagyváradi két-tós székesegyház* = BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, III, Nagyvárad, 1884, 166–167. (Különlenyomatban: *A nagyváradi ásatások*, Bp., 1884.)

27 BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története*, I–III, Nagyvárad, 1883–1884.

28 BALOGH Jolán, *Varadinum – Várad vára*, I–II, Bp., 1982 (Művészettörténeti Füzetek 13/2).

29 BALOGH 1982 (előző jegyzetben *i. m.*), II. 65.

30 BALOGH 1982 (28. jegyzetben *i. m.*), II. 46., 283.

Az autopszia kérdése

Nagy valószínűséggel leszögezhető, hogy Tinódi járhatott Váradon. Utazásának időpontja is eléggé pontosan meghatározható. 1553-ban, vagyis a Zsigmond-história megírása után egy évvel időzhetett a városban, amikor Debrecenből Kolozsvárra igyekezett, hiszen ennél rövidebb (és biztonságosabb) útvonal a Királyhágón túlra akkor még nem vezetett.³¹ Ha korábban járt volna ott, akkor egészen nyilvánvaló, hogy személyes élményeit is beleszőtte volna költeményébe. A vonatkozó részben azonban nyoma sincs effajta szubjektivitásnak. A székesegyház külalakjáról, hajójáról érdemben nem írt, és semmilyen módon nem jellemezte Zsigmond síremlékét sem, csupán a jelző nélküli *koporsó* főnevet alkalmazta rá. Ezt a szavát – mintegy két évtizede – a *Váradi kőtöredékek* című tanulmánykötetbe írt összefoglalásomban *tumbaként* értelmeztem, azaz a sírgödör falaira támaszkodó, szarkofág jellegű alépítményként, amelynek tetején az elhunyt képmása (sírkőszobor) feküdt, oldalait pedig jelképes figurák díszítették.³² Az ilyen típusra a XV. század első évtizedeiből számos példa ismert (Merész Fülöp, Nápolyi László stb.).³³ A 2006 tavaszán Budapesten, majd ősszel Luxemburgban megrendezett *Sigismundus rex et imperator* című kiállítás szakkatalógusába írt tanulmányomban szintén fölvettem a históriát a történeti szempontból hitelt érdemlő szépirodalmi művek közé.³⁴

A 2006. őszi sárvári Tinódi-konferenciára készülve többször is áttanulmányoztam a költeményt, s kénytelen voltam azzal szembesülni, hogy föltételezésem egy félreértésből származott. A Tinódi által használt ominózus *koporsó* kifejezés ugyanis ez esetben nem Zsigmond síremlékét jelenti, hanem a halála után közvetlenül lezajló, fontosabb idézett egyik eseményre, nevezetesen az ülte történő fölgravatolozásra, egészen pontosabban annak egyik kellékére, a katafalkra vonatkozik. A megtévesztést az okozta, hogy ez az időrendileg korábbi ceremónia az elemzett rész legvégén olvasható. Nincs kizárva ugyan, hogy a vonatkozó sorok Zsigmond tényleges váradi kenotáfiumának fő szoborkompozícióját idézték föl, mégpedig a szarkofágon *ülő* uralkodó képmásával, amilyen típusra szintén számtalan példa idézhető föl a pápai síremlékeken át Bölcs

31 *Tinódi-kronológia* (6. jegyzetben *i. m.*)

32 KERNY 1989 (9. jegyzetben *i. m.*), 165.

33 Erről a típusról alapvető: Erwin PANOFKY, *Grabplastik: Vier Vorlesungen über ihrer Bedeutungswandel von Alt-Ägypten bis Bernini*, Köln, 1964. A középkori síremlékek legújabb összefoglalása: BUZÁS Gergely, *Síremlékek a középkorban = Magyar királyi és főrendi síremlékek: Gótikus baldachinos síremlékek a középkori Magyarországon*, főszerk. DEÁK Zoltán, Bp., 2004 (Elsüllyedt emlékeink), 9–27.

34 KERNY Terézia, *Zsigmond király temetése és temetkezőhelye = Sigismundus...*, 2006 (9. jegyzetben *i. m.*), 477.

Róbert nápolyi ravatszobráig, de az ilyesfajta hipotézisek végképp ingoványos talajra vihetnek. Hasonló veszélyekre és félreértelmezésekre figyelmeztetett Ács Pál Balassi Bálint síremlékével kapcsolatban egy Rimay-vers kapcsán.³⁵

A historiográfiai források

Tinódi históriás énekének, amint ezt a kutatás már régen kiderítette, legfontosabb irodalmi előzménye Johannes Thuroczy *Chronica Hungarorum*a volt.³⁶ Szerzője Zsigmond halálának időpontját egy nappal korábbra helyezte, hogy a dátum pontosan Szűz Mária egyik jeles ünnepére (Szeplőtelen Fogantatás) essen,³⁷ de Zsigmond uralkodói címeinek éveiről már korrekt dátumokat közölt:

[...] Szülőföldjének viszálykodása megindította tehát a keresztény uralkodót, és még magas kora sem tarthatta vissza; Csehország felé vette tehát útját, és bevonult Prága városába, hogy békét teremtsen, és a nép vallási viszályait megszüntesse. Mivel az öreg fejedelmet magas kora, a sok gond meg a bénaság gyötörte, erőt vett rajta a súlyos betegség, és amikor öreg testének elgyengüléséből felismerte, hogy az élet végső határához közeledik, titkon magához hívatta a magyar főembereket, akik elkísérték, és így szólt hozzájuk:

- 35 Ács Pál, „Egy út készítettik” – Balassi Bálint *apoteózis*a Rimay János Epidémiumában = Uő., „Elváltzott idők”: *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006, 119–139.
- 36 Újabban: V. KOVÁCS Sándor, *Magyar pokoljárók: Egy fejezet lovagi irodalmunk történetéből = Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, Bp., 1985 (Magyar Ritkaságok), 27.
- 37 Szűz Mária fogantatásának ünnepe: december 8. Zsigmond halálának valóságos időpontja: december 9-ére esett. A Szeplőtelen Fogantatás tana a *Chronica* írásakor, vagyis 1488-ban, elsősorban a ferences rendnek, illetve az ebből fölemelkedő IV. Sixtus pápának köszönhetően, hatalmas viták keresztüztüzében állt Európában és Magyarországon is. 1476–1483 között számos disputa zajlott például Mátyás király előtt Budán a tan védelmében. A Szeplőtelen Fogantatással kapcsolatos középkori teológiai vitákat részletesen tárgyalja és művészettörténeti vonatkozásait elemzi: Misella LEVY D’ ANCONA, *The Iconography of the Immaculata Conception in the Middle Age and Early Renaissance*, New York, 1957. A Mátyás-kori Immaculata-tisztelet rövid összefoglalása: *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, quo Regina et Patrona Hungarorum* historico-pragmatice-adumbravit Augustinus Florianus BALOGH de Nemcsicz parochus Kocskóczensis, Agriae, 1872. 49–50; DÁM Ince, *A Szeplőtelen Fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és a Jagellók korában*, Róma, 1955, 25–43; MÁTÉ Kálmán, *Az immaculata conceptio a középkori magyar ferencesek latin nyelvű műveiben*, Laurea, H. n., 1959. (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Könyvtára); BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium: A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., 1977, I, 52–70. (Különösen: 52–54.); II, 369–375.

„Kedves fiaim! Úgy gondolom, hogy a világ legfőbb alkotója megelégtelte már az én életem napjait, legalábbis ezt érzem testem elgyöngüléséből. Attól tartok, hogy ha engem itt ér a halál, rátok rohannak majd a csehek, akik engem és titeket gyűlöltek, és benneteket meg vagyontárgyaitokat is kapzsi módon kifosztják. És tudjátok meg, hogy én, aki eddig is kedveltelek benneteket, most is szívem mélyéből kedvellek, miattatok gyötör a legnagyobb gond, és az engem bágyasztó betegséggel és egyéb ügyekkel nem törődve, éjjel-nappal csupán a ti megszabadításotokra gondolok. Meg is találtam a ti megmenekülésetek bizonyos útját, s ezen az úton, azt hiszem, épségben visszaadhatlak benneteket otthonaitoknak. Holnap szakállamat és hajamat rendbe hozva, ősz fejemet koszorúval díszítve helyeztetek el egy gyaloghintóban, császári trónusomon ülve velem együtt vonuljatok végig a város közepén, és vigyetek ki engem magatokkal együtt azok közé, akik véretekre szomjúhoznak.”

Ezek után a szavak után a császár szeméből előtörték a könnyek, és végigfolytak az arcán. A magyaroknak tetszett a császár jóindulatú tanácsa. Amikor az elkövetkező éjszaka sötétségét – ami a csillagokat fényesebbé teszi – a felkelő nap szétoszlatta a palota csúcsait előntve ragyogó titáni fényével, a magyarok, miután az útra szükséges dolgokat előkészítették, mindenben a császár tanácsa szerint jártak el. És amikor az öreg uralkodót tiszteletreméltó ősz hajával, zöld koszorúval feldíszítve végigvitték a városon, mindkét nem ifjai és vénei összesereglettek mindenfelől, és térdhajtással meg szíves üdvözlő szavakkal tisztelték meg. Ő pedig körülhordozván tekintetét, csupán császári fejének meghajtásával felelt nekik.

Prága városából tehát kijutott, de óhajtott hazájába már nem érkezhett meg. Amikor Znaimba, Morvaország egy városába érkezett, az Úrnak ezernégyszázharminchetedik esztendejében, a Boldogságos Szűz Mária fogantatásának ünnepén, életének hetvenedik esztendejében, uralkodását illetően pedig: magyar királyságának tizenhetedik, római királyságának ötvenedik, császárságának pedig ötödik esztendejében befejezte életét.

Utóbb aztán övéinek bőséges siráncozása közepette Magyarországra szállították, és a váradi székesegyházban, elődeihez hasonló tisztelettel eltemették.³⁸

38 Capite 34.: „[...] Qui postmodum suorum non sine uberrimo fletu, in Hungariam paratus et in ecclesia Waradiensi honorifice suorum predecessorum cedinstar traditus est sepulture.” Kiadása: Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ediderunt Elisabetha GALÁNTAI et Julius KRISTÓ, Budapestini, 1985. 231. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova VIII.) Magyar nyelvű fordítása: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája: Az 1488-ban Augsburgban nyomtatott, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött ősnymtatvány színezett fametszeteinek hasonmásával illusztrálva*, ford. HORVÁTH János, Bp., 1978 (Bibliotheca Historia), 361–362.

A történeti összefoglalások között említést érdemel Pietro Ransano lucerai püspök (1428–1492) 1489–1490 között írt, Mátyás királynak ajánlott, lényegében Thuróczy János krónikáját kivonatoló, *Epithoma rerum Hungaricarum*, de ebből a műből Tinódi aligha hasznosíthatott túlságosan sokat.³⁹ Szerzője ugyanis pusztán általánosságban informált a császár halálának helyszínéről: „Morvaországban halt meg, mely terület a magyar királyok fennhatósága alatt állt.”⁴⁰

Szilády Áron föltételezése szerint Tinódi ismerhette Antonio Bonfini (1427–1502) – részben szintén Thuróczy leírására támaszkodó (a halál napja, az uralkodás éveinek felsorolása) – összefoglalását is. A probléma csupán annyi, hogy a legkorábbi kiadások, amelyeket Tinódi egyáltalán ismerhetett, az ország határain kívül jelentek meg a német olvasóközönség számára.⁴¹

Zsigmond halála után a korábban kijelölt követek a végrendeletet tartalmazó iratokkal Csehországba sietnek, nehogy halála miatt valami lázadás törjön ki. Albert és hitvese, Erzsébet, a tetemet Magyarországra hozzák, és a király testével együtt viszik a fogoly császárnét is, az emberi nyomorúság szánandó látványaként. Midőn először Pozsonyba érkeztek, a falvakból és városokból mindenfelől gyászoló magyarok járultak elébük, sírdogáltak, és zokogásukkal dagasztották a lány meg a vő könnyáradatát, a királyné bilincsei is mély szánalmat váltottak ki. Valamennyiük számára egyedüli vigasztként az új király megválasztása szolgált, akit mindenki a legjobbnak jövendölt. Azt remélték, hogy a királyválasztó országgyűlés nézeteltérés és vitatkozás nélkül zajlik le, hiszen Albert erényeit már mindenki ismerte, de mégis sírva fakadtak, mikor eszükbe jutott a legkegyelmesebb Zsigmond királynak, mindnyájuk jótevőjének temetése. Azt mondták, nem lehet érdemeihez méltó gyászsal leróni a végtisztesiséget. A pozsonyiak méltón fogadták a testet, megadták a tisztességet, és nyilvános gyászsal siratták a magyar nemzet legkegyelmesebb atyját. Aztán Budára vitték, majd – amint még életében meghagya – Váradra, mert az isteni László szellemét mindig tisztelte. A köznép és az előkelők népes tömege előtt

39 Budapest, OSZK Kézirattára, Cod. Lat. 249. Nyomtatott példányai: RMK I. 152; RMNY 444.

40 Capite XXI. Kritikai kiadása: Pietro RANSANUS, *Epithoma rerum Hungaricarum*, Curam gerebat Petrus KULCSÁR, Bp., 1977 (Scriptorum Medii Recentisque aevorum. Series Nova II.). Magyar nyelvű fordítása: Petrus RANSANUS, *A magyarok történetének rövid foglalata*, ford., bev., jegyz. BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet, Bp., 1985 (Bibliotheca Historica), 160.

41 Az egyik 1541-ben jelent meg Bázelen Brenner Márton kiadásában a Winther-nyomdában. A másikat ugyancsak Bázelen adták ki 1545-ben fametszetekkel illusztrálva (Bp., OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi Hungarica 1734.).

végbement a gyászszertartás, és végrendelete szerint László bazilikájában helyezték el. Azután Albertet kikiáltották, és ő feleségével meg a nemesi sokasággal együtt a királyválasztó országgyűlésre sietett. Erről ennyit.⁴²

Oláh Miklós (Nicolaus Olahus, 1493–1568) 1536-ban írt *Hungaria* című műve sem zárható ki a Tinódi által ismert historiográfiai művek sorából, bár ő szintén csak néhány lakonikus megjegyzésre szorítkozott ide vonatkozóan. Fontos viszont azon közlése, miszerint Zsigmond síremléke éppen olyan híres volt, mint Szent Lászlóé:

[...] kelet felé van Várad városa, püspöki székhely székesegyházzal, híres benne Szent László király csodáktól ragyogó hírű sírja és a Zsigmond császáré; nyughelye mellett éjjel-nappal, a császár alapítványa szerint, Dávid zsoltárait éneklék az egymást váltó énekesek. [...] ⁴³

42 „[...] Post fatum igutur Sigismundi legati, qui dudum destinati fuerant, in Bohemiam cum testamenti tabulis properant, ne quid ob eius obitum novitatis oriatur. Albertus et Elisabetha coniunx in Ungariam corpus deferunt unaque cum regio corpore imperatricem captivam abducunt miserabile humane miserie spectaculum. Cum Pisonium primo descenderet, e pagis et oppidis undique lugubres Ungari occurebant, ultro miserabantur et comploratu filie generique lacrimas augebant, quin et ingentem regine vincula commiserationem excitabant. Unicum omnibus solacium occurebat novi regis electio, quem optimum futurum omnes augurabantur. Comititia regia sine ulla controversia et contentione futura sperabant, quando sat omnibus Alberti virtus explorata fuerat, sed, cum de Sigismundi pientissimi regis et de omnibus optime meriti funere cogitabant, in flectum decidebant. Nullum, mestissimum exequiarum honorem huic pro dignitate persolveri posse predicabant. Pisoniani coprus honorifice exceperunt, persolvere postero die iusta et patrem Ungarice gentis pientissimum publico funere complorarunt. Corpus deinde Budam devectum atque, veluti vivens ipse legarat Varadinum detulere, quando divi se Ladislai numini semper addixerat. Cum ingenti populorum procerumque frequentia elatum funus et in Ladislai basilica ex testamento conditum. Mox, postquam conclamatum est, Albertus cum uxore ceteraque nobilium turba ad regalis comitia festinarunt. De his hactenus. [...]”

Kritikai kiadása: Antonius de BONFINIS *Rerum Ungaricarum decades*, ediderunt I.[osephus] FÓGEL et B.[éla] IVÁNYI et L.[adislaus] JUHÁSZ, Tomus III. Decas III. Liber III. Lipsiae, MCMXXXVI (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV.) 75–76. Magyar nyelvű fordítása: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., 1995, 564.

43 „Orientem versus est Varadinum sedes Episcopi ecclesiae cathedrali, sepultura divi Ladislai regis miraculis clari et Sigismundi imperatoris incluta, in qua die, noctuque, ex eiusdem caesaris fundatione, psalmi Davidici ad eius tumbam mutatis per vices personis concinuntur [...]” Kiadása: Nicolaus OLAHUS, *Hungarica – Athila*, ediderunt Colomannus EPERJESSY, Ladislaus JUHÁSZ, Budapestini, 1938 (Bibliotheca Scriptorum Medii

Szinte minden nagyobb középkori zárándokhelyen, így alighanem a váradi búcsújáróhelyen is nyilván elő-előfordultak negatív jelenségek: az ereklyékkel, a befolyt pénzbevételekkel, adományokkal való esetleges visszaélések. Ezek híre Szkhárosi Horvát András 1549-ben írt, *Panasza Krisztusnak* című versének Szent László sírjára vonatkozó, élesen elítélő sorai nyomán terjedt el a kortárs protestáns irodalomban.⁴⁴ Az elhíresült bíráló strófáknak a reminiszcenciái sejlenek föl Tinódinál is, amikor a Zsigmond temetési szertartásán asszisztáló verítékező kövér nyakú, a sok „pendülő” arany forintot bezsebelő barátokról írt szatirikusan.

Tinódi életrajzából köztudomású, hogy sokat és sokfelé utazott az országban. Több főúri könyvesházban is megfordulhatott, közülük kettőt alaposabban megismerhetett. Enyigi Török Bálint szigetvári udvarában,⁴⁵ ahol 1534–1543 között időzött, amint ez *Judit asszon históriájának* utolsó strófájából (415–416 sorok) kiderül, a *Bibliát* forgatta.⁴⁶

Mindmáig él egyes kutatók között az a megalapozatlan hipotézis, miszerint Tinódi az 1537-ben Sárvár-Újszigeten nyomdát alapító⁴⁷ Nádasdy Tamás (1498–1562) sárvári humanista udvarában huzamosabb időt töltött volna. Egyes föltételezések szerint 1544-től, illetve 1547–1548 között tartózkodott a sárvári várban.⁴⁸ Ebből logikusan következhetne, hogy a felsorolt történeti

Recentisque Aevorum Iosepho Fogel Moderante. Saeculum XVI.) 27. Magyar nyelvű fordítása: OLÁH Miklós, *Hungária*, előszó, jegyz. SZIGETHY Gábor sorozatszerk., ford. NÉMETH Béla, Bp., 1985 (Gondolkodó magyarok), 66.

44 RMKT 1880. II. 159., 226. A sokat idézett sorok hatásáról: KERNY Terézia, „*Sanctitatis et marialis trophaeo laudissimus heros*” (*A Szent László-tisztelet a török és a protestantizmus árnyékában 1526–1631*) = *Szent László középkori tisztelete és ikonográfiája (1095–1630)*. Kézirat, megjelenés előtt.

45 Enyigi Török Bálint, szerk. BESSENYEI József, Bp., 1994.

46 „[...] Ezt szőrzötte az Anthimus szigetben
Tinódi Sebestyén deák könyvében
Bibliából kiszedte egy kedvében
Terek Bálintnak házában éltében.”

47 V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999, 37–40.

48 Naszádos István írt először arról, hogy Tinódi 1544–1548-ban Sárváron tartózkodhatott (NASZÁDOS István, *Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti háttere* = *Tinódi- emlékkönyv*, összeáll., bev., jegyz. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárvár, 1956. 66.). Hipotézisét a későbbi kutatás sem kérdőjelezte meg: SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és éneken elbeszélve* (*Tinódi Sebestyén élete és életműve*) = TINÓDI Sebestyén, *Kronika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984, 50–53; SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár mint helyi kulturális központ* = Nádasdy Tamás (1498–1562), *Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 1999 (Nádasdy Ferenc

műveket a gróf könyvtárban olvashatta. Mindezen elképzeléseket azonban egyelőre inkább megingatni, mintsem megerősíteni látszanak a negatívumok: a Tinódi halálát megelőző sárvári tartózkodásáról nem maradtak fenn konkrét adatok.

Lakóhelyén, Kassán is hozzájuthatott e történeti forrásmunkákhoz, de erre nézve csupán a Tinódi halála utáni évekből állnak rendelkezésre dokumentumok.⁴⁹

Szilády Áron már 1881-ben fölfigyelt arra, hogy

az 1157. sortól végig tartó szakaszt egészen más hang jellemzi, mint melyen a krónika írva van. Tinódi híven ragaszkodott forrásaihoz s az események előadását a történetírók kimért, komoly elbeszéléséhez szabta. Valószínű, hogy a végső szakaszon is, az 1169. sorban forrásul idézett ének humora érzik. Tar Lőrinc pokolbeli útjáról szóló egykori énekünkről eddig mit sem nyomozhatunk ki. A jövőnek van – ha van – fenntartva, hogy felfedezze.⁵⁰

E „felfedezés” irányába csupán néhány éve tett bátortalan lépést a kutatás. A Tar Lőrinc pokoljárását elbeszélő függelék Marosi Ernő vizsgálta 2002-ben, aki fölfigyelt arra (anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonított volna neki), hogy a nevezett strófák legközelebbi *képzőművészeti* párhuzamai Eberhard Windecke bécsi illusztrált memoárjában láthatók.⁵¹ A purgatórium-történetet megelőző rész egyes mozzanatai, például az ülve történő fölgravatolás szokatlan módja úgyszintén ebben az emlékiratban olvasható csupán. Elképzelhető, hogy a *Zsigmond-történet* vonatkozó sorai Windecke szövegén keresztül szűrődhettek át, ma még kiderítetlen módon. A két mű tehát valamilyen összefügghet egymással, ám a közöttük lévő esetleges kapcsolat még tisztázásra vár.

Múzeum Kiadványai 3.) 66.; BARTÓK István, *A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra. (Szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatínájának vizsgálatához)* = Uo., 117–130; *Tinódi-kronológia* (6. jegyzetben i. m.); Halála előtti oda utazása és temetkezési helyének kiválasztása is arra enged következtetni, hogy lehetett valamilyen korábbi kötődése Sárvárhoz.

49 *Kassa város olvasmányai 1562–1751*, s. a. r. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, szerk. MONOK István, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.).

50 SZILÁDY 1881, 468.

51 MAROSI 2002. (9. jegyzetben i. m.)

Szóbeli hagyományok

Bár Tinódi igen széles irodalmi műveltséggel rendelkezhetett, nem kétséges, hogy a *Zsigmond-története* meghatározó lehetett az oralitás útján terjedő hagyomány is, azaz a narratíva egy részét szóbeli információk alapján rekonstruálhatta.

A váradi székesegyházban megrendezett legutolsó, s egyben a legpompásabb uralkodói temetés szertartása ugyanis csakhamar egy legendaképződést indíthatott el (a szintén izgalmas Tar Lőrinc pokoljárásával együtt). A megrázó, fölemelő, magasztos esemény megragadta az oda zárandóklók képzeletét és kíváncsiságát, s leginkább foglalkoztatta őket. Kevésbé közismert, hogy a Boldogságos Szűzről elnevezett székesegyházban, Zsigmond végakaratainak megfelelően naponta kellett zsolozsmázni a sírjánál. Ez a rendelkezés is közrejátszott abban, hogy személyét igen rövid időn belül egyfajta aura övezze. 1437-től 1565-ig, tehát közel százharminc évig ápolták intenzíven Zsigmond emlékét a váradi székesegyházban, akit, mint e költeményben is olvasható, már-már szentként tisztelhettek László király mellett – az egyházzsuzsárolást megakadályozandó diplomáciai lépései miatt, továbbá azért, mert a székesegyházat gazdag adományokban részesítette. Erről a sajátos, részleteiben sajnos még feltáratlan (feltárhatatlan) helyi kultusról azonban hallomásból tudomása lehetett Tinódinak, s föl is használta azt.

A tanulmány elején jelzett problémákra, nevezetesen, hogy Tinódi Thuróczy *Chronica Hungarorum*-án kívül még milyen egyéb irodalmi, illetve szóbeli forrásokra támaszkodhatott, ezekhez hol jutott hozzá, milyen könyvesházakban olvashatta, valamint hogy konkrétan milyen célból írta meg történelméről, kinek szánta, továbbra sincs bizonyítható válasz. Ezekre fölvetett homályos kérdésekre a válasz – Szilády Áron szavait idézve – „a jövőnek van fenntartva”.

Tinódi Sebestyén már megvetvén e halandó zenét, elment az odafönt valókhöz, hogy ott az angyalok között sokkal jobbat tanuljon; őt e hó utolsó előtti napján helyeztem a sárvári atyák mellé.⁵²

Tinódi 1556-ban halt meg Sárváron.⁵³ Szimbolikus értékkel bír, hogy éppen abban az esztendőben, amikor kezdetét vette a Váradi Püspökség végső pusztulása. Ekkor távozott az élők sorából utolsó ténylegesen működő főpapja,

52 Perneszy György levele Nádasdy Tamáshoz. Sárvár, 1556. I. 31. (Budapest, MOL, Archivum familiae Nádasdy, E 185.) Kiadása: KÁRFFY Ödön, *Tinódi Sebestyén halála, Századok* XLII(1908) 275; „*Szerelmes Orsikám*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, vál., ford., szöv. gond., jegyz. VIDA Tivadar, utószó GRYNÆUS Tamás, Bp., 1988 (Magyar Levelestár), 140, 105. levél.

53 KÁRFFY 1908. (Előző jegyzetben *i. m.*)

Zabardy Mátyás is. Varkocs Tamás a tiszántúli megyék nemességével és jobbágyaival elfoglalta Váradot, hogy megszerezze Izabella királyné számára. Ellen-csapásként I. Ferdinánd csapata viszont fölgyújtotta a várost.⁵⁴ Az áldatlan belpolitikai és egyházi helyzet miatt a székesegyház kincseinek egy részét Ecsedre menekítették. A következő évben a székeskáptalan tagjai elhagyták a várost.⁵⁵ Alig tíz év múlva, 1565-ben a fanatikus protestánsok összetörték a székesegyház síremlékeit. Bár dühük elsősorban Szent László sokszor megénekelt pompás sírja ellen irányult, a vandál sírgyaláásnak Zsigmond síremléke is áldozatul esett, amelyet – sajnos – Tinódi költeménye sem tudott értelmezhetően fölidézni. Helyette viszont olyan historiográfiai, irodalom- és kultusztörténeti kapcsolatokra irányította rá a figyelmet, amelyeket a közeljövőben érdemes volna alaposabban föltárni. A krónika tüzetes interdiszciplináris vizsgálata azzal a hozadékkal is járhatna, hogy pontosabb képet alkothatnánk Tinódi műveltségéről, intellektuális törekvéseiről.

54 BALÁS Margit, *A várad várfőkapitányok története*, Nagyvárad, 1917.

55 MIKÓ Árpád – MOLNÁR Antal, *A középkori várad székesegyház kincstárának inventárium*, Művészettörténeti Értesítő LII(2003), 303–318.

Dávid hegedős mast es ez világban
(Tinódi, a muzsikus)

KIRÁLY PÉTER

„Szép nótákkal énekleni tudom szörzeni”

Tinódi, a tudatos zenész

Tinódi életútjára vonatkozó tudásunk lényegében már hosszabb ideje változatlan. A Dézsi Lajos által 1912-ben megjelentetett monográfiájában¹ közöltekhez képest – amit azóta többen is megismételtek – jóformán alig kerültek elő újabb ismeretek.² Ezért ezúttal elégnek tűnik a lantos énekszerző életútját röviden összefoglalni.

Az 1510/1515 táján (talán a Baranya megyei Tinódon?) született Tinódi 1541-ig Török Bálintot szolgálta, majd a főúr török fogságba esése után egy ideig még különböző dunántúli uraknál tartózkodott – 1542-ben Istvánffy Imrénél, 1542–43-ban Werbőczy Imrénél –, 1544 végén azonban már Nagyszombatban volt, s az 1548-ban készült, Varkoch Tamásról szóló krónikájában azt említette, hogy Kassán lakott.³ Kassai letelepedését illetően többen hivatkoztak már a kassai tanácsnak azon határozatára, amelyben 1544. november 28-án „Sebastianus citharidá”-nak megadta a polgárjogot.⁴ Noha csak közvetve indokolható, hogy a döntés Tinódira vonatkozhatott, ám a jelek szerint valóban ő lehetett a polgárjogot kapott *Sebastianus citharedus*.⁵

Korábban elfogadottá vált egy olyan következtetés-láncolat, amely Nádasy Tamásnak Tinódi özvegye számára írt ajánlólevelén alapult,⁶ hogy a nádor udvarában elhunyt krónikás-versszerző már az 1540-es évek második felétől a főúr pártfogoltja lett volna. Mi több, egyes vélemények szerint Nádasy személyes megbízottjaként, mintegy ügynökeként működhetett. Ebből következően az

1 DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912.

2 Vö.: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., Gondolat, 1957², 183–241.; SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve (Tinódi Sebestyén élete és életműve)* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, közr. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984, 7–85; KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és reformáció, 22), 196–204.

3 Lásd a *Varkucs Tamás* 321. és 324. sorát.

4 KEMÉNY Lajos, *Tinódi Sebestyén életéhez*, Történelmi Tár, 1888, 598.; DÉZSI, *i. m.*, 56, 65–66.; SZAKÁLY, *i. m.*, 13.

5 Vö. KIRÁLY, *i. m.*, 197–198.

6 KOMÁROMY András, *Magyar levelek a XVI. századból*, Történelmi Tár, 1908, 455.

1554-ben kiadott *Cronica*ban⁷ Tinódi végső soron mintegy a nádor „szócsöveként” annak politikai nézeteit (is) közvetítette volna.⁸ Ezt a vélekedést – aminek kétségtelenségét már Szakály Ferenc is hangoztatta⁹ – eddig semmiféle dokumentum nem igazolta. Nincs nyoma például Tinódinak az 1540–1550-es évek jelentős mennyiségben megmaradt Nádasdy-számadásaiban.¹⁰ Tény, hogy az 1559-ben Tinódi özvegye érdekében a kassai tanácsnak író Nádasdy is csak arról számolt be, hogy a volt férj utolsó leheletéig szolgálta – amivel nyilvánvalóan Tinódinak Sárvára jövetele után hamarosan, 1556 elején, bekövetkezett halálára utalt –, ám nem jelezte, hogy ez a szolgálat hosszan tartó lett volna.

Végeredményben mai tudásunk alapján arra következtethetünk, hogy a főúr futólagosan ismerhette ugyan az énekmondót, s értékelhette a munkásságát – mindketten többször megfordultak azonos időben azonos helyeken, s Tinódinak az *Eger vár viadaljáról* szóló éneke eljutott a bécsi udvarba is, ahol Nádasdy a nádori tiszte miatt gyakran és hosszan tartózkodott –, közvetlenebb személyes kapcsolatba azonban a jelek szerint aligha kerülhettek 1555 ősze előtt, amikor Tinódi egy Kassán élő Nádasdy-szervitor, Zoltán Imre ajánlólevelével (1555. szeptember 3.) Sárvára ment. Az ajánlólevél ténye eleve kizárja a korábbi ismeretséget, hiszen akkor nem lett volna szükség a közvetítésére.¹¹

Az évek során Tinódi sokfelé megfordult, és mint Szakály Ferenc, valamint előtte más történészek is rámutattak, a század közepének viharos katonai-politikai eseményeit megéneklő aktuális szerzeményeihez felhasználta közvetlen helyi értesüléseit, valamint merített ottani eredeti forrásokból is. Tinódi énekszerzőként sokszorosan igazolt megbízható szemtanú.¹² Tudták ezt a kortársai is, akik krónikáit történelmi forrásként használták, s elsősorban a historikust látták benne. Egykori értékelését frappánsan fogalmazta meg Istvánffy

7 *Cronica Tinodi Sebestien szörzese...*, Kolozsvár, 1554. A *Cronica* faksimile kiadása: Bp., 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, II); Modern közreadásai: *Tinódi Sebestyén összes művei*, közr. SZILÁDY Áron, Bp., 1881 (RMKT III), TINÓDI Sebestyén, *Krónika...*, i. m. (1984).

8 Lásd pl. HORVÁTH, i. m., 184–185.; VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 164. és köv.; BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága: A magyarországi reformáció lutheri és belvét irányai elkülönülésének kezdete*, Bp., Akadémiai, 1978 (Humanizmus és reformáció, 7), 50–51.

9 SZAKÁLY, i. m., 18–20.

10 MOL, Bp., E 185. Arch. fam. Nádasdy.

11 Ezt már Szakály Ferenc is hangsúlyozta. SZAKÁLY, i. m., 20.; Feltűnő párhuzamot mutat Tinódiéval Bornemisza Péter esete, akiről ugyancsak feltételezni szokás, hogy Nádasdy személyes köréhez tartozott, noha maga Bornemisza utal arra, hogy a nádort csak felületesen ismerte, annak ellenére, hogy Nádasdy egy ideig támogatta az ő bécsi tanulását. Vö. NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és író*, Bp., Akadémiai, 1959, 48.

12 Vö. SZAKÁLY, i. m., 33–38, valamint 511–577 passim.

Miklós, akinek a lantos halála után tíz évvel (1566. május 4-én) írt költeménye szerint a pannon hősök annyit köszönhetnek Tinódinak, mint a görögök Homérosznak.¹³

A Tinódival foglalkozó munkákban gyakran olvashatunk a szegény Sebestyén deákról, aki nem tudta kifizetni a címerfestésért járó kancelláriai taksát, akinek nem tellett tüzelőre, hideg szobában fagyoskodott és így tovább. Habár az ilyen állításoknak többnyire ő maga a forrása, az 1550-es évek rá vonatkozó dokumentumaiból másféle képet nyerhetünk róla. Úgy tűnik, hogy – legalábbis élete utolsó éveire – szert tett bizonyos anyagi javakra. Tudjuk, hogy a *Cronica* ajánlásáért 1554-ben Ferdinánd királytól ötven forint jutalmat kapott, a következő év elején pedig 140 forintért házat vett Kassa belvárosában. Az 1555-ös egri várszámadások szerint Egerben vele volt egy szolgája is, s a nem sokkal a halála után, 1556–57-ben készült kassai adófeljegyzések sem mutatják az özvegyét teljesen vagyontalannak.¹⁴ Mindez együttesen ellentmond a lantos önbeállítása nyomán feltételezett nagy-nagy szegénységének. A pénztelenség hangoztatását inkább valamiféle közhelynek, toposznak kell tartanunk.¹⁵

Tinódinak nincs saját korából való autentikus képi ábrázolása, de a volt Sáros vármegyei fricsi kastély 1630-ban készült késő reneszánsz pártázatának egyik fülkéjében látható egy olyan – „magyar kobzos”-nak avagy „magyar lantos”-nak tituláltan számos mai publikációban felbukkanó – magyaros öltözetű férfialak, aki az egyik kezében egy kisméretű lantféle hangszert, a másikban pedig kardot fog.¹⁶ Pontosan azok az attribútumok jelennek meg közel háromnegyed évszázaddal Tinódi után a kassai Martin Axmann (vagy másként Waxmann) mester munkáján, amelyeket a katonai múlttal rendelkező, és magát gyakran lantosnak nevező Tinódi 1553-ban címerképeként kért és kapott I. Ferdinándtól, és amit a *Cronica* legvégén is leköszölt.¹⁷ A fricsi falfestmény férfi

13 Nicolai ISTVÁNFY *Carmina*, közr. Josephus HOLUB, Ladislaus JUHÁSZ, Leipzig, 1935, 26.; SZAKÁLY, *i. m.*, 41.

14 DÉZSI, *i. m.*, 126–127.; *Tinódi Sebestyén összes művei*, *i. m.* XXIII. old. 2. j. A Tinódira és feleségére vonatkozó kassai adatokat lásd KEMÉNY Lajos, *Tinódi Sebestyén életéhez*, Figyelő, 21(1886), 327–328.; Uő., *Újabb adatok Tinódi Sebestyén életéhez*, Egyetemes Philológiai Közlöny 11(1887), 732–740.; Uő., *Tinódi Sebestyén életéhez*, Történelmi Tár, 1888.; Uő., *Tinódi Sebestyén és családja történetéhez*, Történelmi Tár, 1889, 199.; MIHALIK József, *Kassa város 1556. évi számadáskönyve*, Történelmi Tár, 1896, 168.

15 A kétey már csak azért is megalapozottnak tűnik, mert, mint Horváth János rámutatott, hasonló kijelentések nem csak Tinódinál szerepelnek, hanem más kortárs énekben is felbukkannak. Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 199. Lásd még VADAI Istvánnak e kötetben szereplő, *História és fabula c. tanulmányát* – szerk.

16 A fricsi freskó kérdését részletesebben tárgyalja: KIRÁLY, *i. m.*, 199–200.

17 SCHÖNHERR Gyula, *Tinódi Sebestyén címerlevele*, Turul, 1901, 197.; DÉZSI, *i. m.*, 102–103, valamint 1. képmelléklet (16–17. között); A *Cronica* időközben számos helyen publikált címerképét lásd *Cronica...*, *i. m.* (1959), DÉZSI, *i. m.*, 8.

alakjában már a XIX. század végén Tinódit gyanította Myskovszky Viktor.¹⁸ Következtetését támogatni látszik a sorozat nyilvánvaló programja is. A kastély bejárata fölötti nagyobb homlokzat pártafülkéiben ugyanis antik mitológiai személyek láthatók feliratokkal ellátva, míg a jobb oldali keskeny mellékfalon név nélküli, de viseletük alapján nyilvánvalóan magyar kiválóságok szerepelnek, s köztük a „lantos”.

Tinódi azért tartozhatott a megjelentetésre méltó, illusztris személyek sorába, mert nemcsak a saját korabeli általános ismertsége és elismertsége dokumentálható – Ferdinánd a krónikáikért nemesítette –, hanem még a XVII. század elejéről is több példa hozható fel műveinek használatára.¹⁹ Egykori értékelését találóan fogalmazta meg Istvánffy, amikor Tinódit, a pannon hősök megénekelőjét Homéroszhoz hasonlította. Ez alapján tehát a kortársak és a közvetlen utódok kétségtelenül ott láthatták Sebestyén deákot, a krónikást (nem a lantos-énekes muzsikust!), a jeles magyar történeti személyiségek panteonjában.²⁰ Istvánffy verse épp úgy helyezi egymás mellé az antik és magyar kiválóságokat, mint később a fricsi képsorozat.

Tinódi legújabb kori értékítéletét makacsul befolyásolják monoton rímei. Ugyanakkor ha ezek mindent eltakaró fátyolát fellebbentjük, szembetűnik, hogy Lantos Sebestyén távolról sem lehetett olyanynyira egyszerű tanulatlan „népi” őstehetség, mint első pillanatban vélnénk, és ahogy néha még manapság is beállítják őt. Képzettségéről és iskoláiról nincsenek ugyan közvetlen forrásaink, ennek ellenére már régóta elfogadott, hogy ő, aki magát verseiben és versfőiben nem csak lantosnak, hanem *Sebestyén deáknak*, illetve az azzal azonos latin *Sebastianus literatusnak* nevezte,²¹ valóban rendelkezett bizonyos fokú tanultsággal és általános műveltséggel. Tudott latinul,²² ismerte a Bibliát, s énekeibe éppúgy

18 MYSKOVSZKY Viktor, *A fricsi várkastély sgraffittói*, Archeologiai Értesítő, 11 (1891), 38–40.

19 Vö. DÉZSI, *i. m.*, 141.; SZAKÁLY, *i. m.*, 23–24, 40.; Tinódi melódiáinak elterjedésére: SZABOLCSI Bence, *Tinódi zenéje* = Uő., *A magyar zene évszázadai*, I, Bp., Zeneműkiadó, 1959, 53, 62. és köv.

20 Megjegyzendő, az ábrázolásnak konkrét személyre való vonatkoztatását megerősítik azok a megfigyelések, amelyek szerint a zenészek korabeli hazai értékeltsége nem volt olyan mértékű, hogy elvárhatnánk általánosságban valamiféle zenész vagy zenésztípus megjelenítését.

21 Lásd pl. *Erdéli história első része*: „Sebastianvs literatvs de Tinod lvtnistá”, *Szitynya, Léva, Csábrág*. „Lantos Sebestien döek”, *Az szalkai mezőn*: „Tinodii Lantos Sebestien deiak”. Így szerepel a neve („Sabastianus L[ite]ratus de Thynod”) a bécsi udvarhoz beadott címerfolyamodványán is, valamint deákként említette őt 1555-ban Nádasdy Tamás szerzőre, Zoltán Imre.

22 A *Zsigmond király és császár krónikája* utolsó verszakában az olvasható: „És aki ezt magyar nyelvre fordítá”.

beleszótt antik szerzőktől származó közismert idézeteket, mint ahogy merített a magyar történelem akkori latin alapforrásaiból, Bonfini és Thuróczy krónikájából.²³ Tinódi literátusságát eleve elárulják verseinek akrosztichonjai, ahogy nevét és sok más egyéb közlendőjét ügyesen beleszötte a versfőkbe.

Figyelemre méltó, hogy Sebestyén deák az énekeit – miként más akkori költők (Istvánffy Miklós, Balassi Bálint, Rimay János) vagy némely énekmondó (például Hegedűs Márton) – egy *könyv*-be bejegyezte.²⁴ 1554-ben megjelentetett *Cronica*-ja publikálásának a gondolata is nyilván ebből az írott gyakorlatból fejlődött ki: műveinek terjedését, alkotásainak továbbélését, részben – talán első-sorban – már nem csupán a bizonytalan szájhagyomány útján, a szeszélyes emlékezetre hagyatkozva akarta elérni, hanem az írásbeliség kínálta lehetőségekkel élve, az írás és a nyomtatás biztosította rögzített formában.

A Tinódira vonatkozó közleményekben időnként hangot kapott olyan vélekedés, hogy a nevéhez csak az utókor ragasztotta a „lantos” jelzőt, ez azonban tévedés. Ő maga többször is *lantos*-nak, illetve *lutinistának* nevezte magát a versfőiben, s az 1550-es évekből fentmaradt kassai városi iratokban is rendszeresen a „Lantos Sebestyén”-ként fordul elő, miként özevegét is „Lantos Sebestyénne” néven tartották számon a városban.²⁵ A Tinódit 1553-ban nemesítő Ferdinánd király az énekszerző kérésére olyan címert adományozott neki, amely – nyilván tevékenységét jellemzendő – egy kardot és egy lantot tartó kezet ábrázolt. Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy Tinódi Sebestyén nem tekinthető kizárólag versszerzőnek avagy énekmondónak: saját önjellemzése, valamint kortársai szerint egyben lantos-muzsikus is volt.

Szembevetendő, hogy a költő haláláról 1556 elején Nádasdynak beszámoló sárvári udvari ember, Perneszihi latin nyelvű levelében ugyancsak a zenéről írt az énekmondó elhunytá kapcsán: „Tinódi Sebestyén megúnván immár a halandó muzsikát megtért az égiekhez, hogy ott az angyalok között sokkalta jobbat tanulhasson... Haldokolva pedig még rám parancsolt, hogy én se sokáig ma-

23 DÉZSI, *i. m.*, 6–8, 88–89, 94–95.; GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962, 19–37, 124.; SZAKÁLY, *i. m.*, 9, 27.

24 Vö. *Szulimán császár*, 279–280. sor, *Judit asszony*, 414–415. sor, *Dávid királ*, 398–399. sor.

25 Lásd pl. az alábbi krónikák versfőit: *Erdéli história első része*: „Sebastianvs literatvs de Tinod ltnista”, *Szűtnya, Léva, Csábrág*: „Lantos Sebestien döek”, *Dávid királ*: „Sebastianvs de Tiinod ltnista condam magnifici domini Valöntinvs Terök de Enning”, *Az szalkai mezőn*: „Tinodii Lantos Sebestien deiak”; valamint az *Erdéli história negyed része* 1444. sorát: „Lantos Sebestyéntől krónikában íraték”; A Tinódira és feleségére vonatkozó kassai adatokra lásd a 14. jegyzetben hivatkozott közleményeket.

26 KÁRFFY Ödön, *Tinódi Sebestyén halála*, Századok 42(1908), 275.: „Sebastianus Tinodi sprete iam hac mortali musica, concessit ad superos, ut illi inter angelos longe meliorem disceret; ... Moriens vero mihi iussit, ne diutius hic maneam, sed cito sequar ipsum, ut ego possim addiscere celestem musicam”.

radjak itt, hanem kövessem őt, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát.”²⁶ Tinódi 1553-ban Bécsben kiállított nemeslevelében is arról olvashatunk, hogy ő az éneklésben („arte canendi”) és a törtétiáknak ékes magyar nyelvű ritmusokba – tehát versekbe – foglalásában jeleskedett.²⁷ Ezzel szembetűnően össze-cseng az egy évvel később megjelent *Cronica* ajánlásának az a részlete, amelyben öntudatosan azt közölte magáról: „hadokat, viadaljokat ritmus szerint magyar nyelvön énökbe szép nótakval énökleni tudom szörzeni”.²⁸ Nyilvánvaló tehát, hogy Tinódi számára a zene, a *szép nótákkal való éneklés* sokkal fontosabb lehetett, mint azt ránk maradt – ma többé-kevésbé jól értelmezhető kottázású – dallamai²⁹ nyomán az első pillanatban vélhetnénk, s mindez gyökeres ellentétben áll egyrészt a Tinódit főként történetíróként és történeti kútfőként értékelő és felhasználó kortársak véleményével,³⁰ másrészt viszont az utókornak elsősorban irodalmi és irodalomtörténeti szempontokra koncentráló értékelésével.

Tinódi nemcsak abból a szempontból a XVI. század legfontosabb lantos-énekmondója, hogy ő énekeinek egy bizonyos hányadát megjelentette, hanem azért is, mert tőle fennmaradtak zenei szerzemények; igaz, ezeknek – mondhatni – csak a csontváza, a melódiák, bárminemű kíséret vagy az előadás-módra vonatkozó információ nélkül. Tinódi zenei tudásáról, tanultságáról sajnos éppúgy nincsenek közvetlen dokumentumaink, mint deákműveltségét illetően. A zenével kapcsolatban is csak következtetésekre hagyatkozhatunk. Mindenesetre a *Dávid királ* 145–148. sorában ezt olvashatjuk:

A hegedőszót, lantot és orgonát,
Nem Dávid lelte kezdetben muzsikát,
Tubál lelte volt az fundamentomát,
Az sípnak szavát.

A fentiek egy olyan bibliai eredetű, akkoriban általánosan elfogadott zeneelméleti-zenetörténeti megállapítást tartalmaznak, amely Sebestyén deák idején beletartozott az iskolai tananyagba.³¹ Ez a versszakasz felfogható úgy is, hogy

27 SCHÖNHERR, *i. m.*, 197.; DÉZSI, *i. m.*, 102.

28 TINÓDI, *Cronica* (1984), 91.

29 Az olvasatra vonatkozóan lásd SZABOLCSI, *i. m.*, 55–58., valamint LANTOS SZABÓ István *Tinódi lantja, avagy hogyan hangzanak a Cronica dallamai?* c. tanulmányát ebben a kötetben.

30 Lásd pl. DÉZSI, *i. m.*, 140–141.; BESSENYEI József, *Utószó = 1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékeztete (Verancsics-évkönyv)*, közr. B. J., Bp., Magyar Helikon, 1981, 143–144.; SZAKÁLY, *i. m.*, 38–41.

31 Ilyenféle passzust olvashatunk pl. Szalkai László XV. század végi sárospataki iskolai jegyzetében is. MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai, 1972, 178, 181–182.

Tinódi iskolai tanulásának emlékét tükrözi, s azt sejteti, hogy valamelyik dunántúli iskolában hasonló zenei-zeneelméleti tananyaggal ismerkedhetett meg, mint amivel néhány évtizeddel korábban Sárospatakon Szalkai László.³²

Biztosra vehető, hogy Tinódi, akárcsak más korabeli deák-értelmiségiek, az iskolában sajátította el a hangjegyzírást, amely akkoriban szervesen hozzátartozott a korabeli tananyaghoz.³³ Ez, a hazai gyakorlatnak megfelelően, elsősorban az egyszólamú lejegyzésekhez országosan használt úgynevezett „magyar notáció” lehetett. Tinódi nyilván ismert azonban ettől eltérő notációtípus(oka)t is. Az 1554-ben a kolozsvári Hoffgreff-nyomdában a közreműködésével – vagy legalábbis ottlétekor – kinyomtatott *Cronica* másféle kottázást mutat: egy keverék gregorián kvadrát és fekete menzurális notációt, amely a wittenbergi Rhau-nyomda kiadványait követi.³⁴ Noha nincs forrásadatunk rá, de arra kell következtetnünk, hogy az írni-olvasni s valamilyen szinten kottázni is tudó,³⁵ magát lantosnak nevező Sebestyén deák ismerhette a lanttabulatúrát, hiszen ennek használata akkoriban szélesebb körben, már amatőröknél is dokumentálható.³⁶ Elsősorban a régióban domináló ún. német tabulatúrát ismerhette, de talán az olasz lejegyzésmódot is.

Miközben Tinódi életútjáról még csak-csak összeszedhetők adalékok, addig róla mint lantos énekmondóról még kevesebb ismerettel rendelkezünk. Zenei tudását, művészi képességeit illetően lényegében csak analógiákra támaszkodhatunk. Nehezíti a tájékozódásunkat, hogy a korszak többi hazai énekmondójáról is alig tudunk ilyen szempontból valamit. Tisztázatlan, illetve vizsgálatlan például az, hogy egyáltalán valamiféle mester–tanítvány viszony keretében és legalábbis hagyomány szintjén rögzült tananyag formájában szerezték-e tudásukat, vagy pedig egytől egyig mind autodidaktáknak tekintendők-e.

A Báthory István megbízásából magyar históriát összeállító olasz történet-író, Gianmichele Brutus elejtett megjegyzése, miszerint a magyar énekmondók gyermekkoruktól kezdve emlékezetükbe vették az hősi tettekről szóló annales-szerű énekeket, mindenesetre valamiféle tanításra enged következtetni. Talán Brutust igazolja az a tény is, hogy a XVI–XVII. századi udvari iratok időnként említenek énekes fiúkat (*énekes gyermek, énekes inas, énekes apród* stb.). A hazai főnemességnél – ellentétben a magyar királyi udvarral, illetve némely későbbi er-

32 MÉSZÁROS, *i. m.*

33 Vö. SZENDREI Janka, *A magyar notáció története és társadalmi szerepe = Magyarország zene-története*, I, *Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Bp., Akadémiai, 1988, 198.

34 Vö. KIRÁLY, *i. m.*, 203, további irodalommal.

35 A Tinóditól származó egyetlen zenei emlékünknél, a *Cronica* dallamainak értelmezési bizonytalanságait illetően kérdés, hogy a notációs hibák (sajátságok?) egyáltalán Tinódi számlájára írandók-e, s ily módon a lantos-énekszerző hiányos zenei ismereteit bizonyítanák-e, vagy pedig a metsző által rosszul elkészített dúcokon már nem tudtak – vagy talán nem is akartak – változtatni.

36 Vö. KIRÁLY, *i. m.*, 56–72.

déli fejedeleme udvarával – azonban nem számolhatunk énekegyüttessel, így a főúri rezidenciák énekes fiúi nem tekinthetők együttesbe tartozó diszkantistáknak, ők inkább valamiféle önálló zenei/énekesi feladato(ka)t láthattak el. Héderváry Lőrinc 1540. november 3-án például különféle énekeket kért öccsétől arra hivatkozva, hogy „jó gyermekem vagy on itt egy”.³⁷ Apor Péter közel két évszázaddal későbbi visszaemlékezése szerint (*Metamorphosis Transylvaniae*, 1736) még a XVII. század második felében/végén is „soknak énekes inasai voltanak”, akik „énekelni kezdettek, valami szép régi magyar dolgokról énekeltették, néha szerelem énekét is mondottanak”.³⁸ Ezek szerint a XVI–XVII. századi *énekes gyermekeknek* vagy *énekes inasoknak* legalábbis egy részében valamiféle énekmondókat kell látnunk, akik hangszerkísérettel vagy anélkül adták elő a múlt és jelen dicső vagy tragikus eseményeit, de néha – mint a Bornemissza Anna fejedelemasszonynak javulást ígérő udvari református kántorinas 1686. április 29-én adott reverzálisából felsejlik³⁹ – „istentelen fajtalan ének” is elhangozhatott.⁴⁰

Elképzelhető, hogy Tinódi szintén énekes inasként kezdte pályáját, feltehetőleg éppen Török Bálint familiájának szolgálatában. Bizonyára ott ismerkedhetett meg a lantjátékkal. Sokan hajlamosak voltak – illetve talán lennének még ma is – Tinódit holmi autodidaktának besorolni, s ha valamiért mégis csak feltételeznék tanítómesterét, akkor annak személyében leginkább holmi helyi lantverőt, „népi lantost” vagy hasonlót gyanítanának. Tinódi lanttanulását illetően azonban nem hagyhatók figyelmen kívül azok az újabb ismeretek, amelyek szerint a XVI. század folyamán az ország legjelentősebb főúri familiáinak szolgálatában már szép számmal akadtak jó képzettségű muzsikuskok, köztük részben máshonnan származók, esetenként külföldiek is. A rezidenciális zenészekre vonatkozóan ugyan elsősorban a XVII. századot illetően rendelkezünk valóban biztosabb forrásbázissal és ennek révén jobb áttekintéssel,⁴¹ ám a korábbi szór-

37 ZÁVODSZKY Levente, *A Héderváry család oklevéltára*, II., Bp., 1922, 106. „Oztan az cylak eneke ha meg vagy on k[érlek], kyld ala; ha teob enekeket zerechec azertys legy erte, mert yo gyermekem vagy on yt egy.”

38 RÉTHEI PRIKKEK Marián, *A régi magyar énekmondók*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1917), 100, 2. j.

39 Arhivele Statului Cluj, fond Socoteli princiare (az anyag egykor az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában volt) fasc. 64. nr. 1555.

40 Ugyanakkor a kép ennyire mégsem egyértelmű, hiszen nehéz lenne ezen az alapon megmagyaráznunk, hogy mit adott elő pl. a Homonnai Jánosnál 1645-ben adatolt német énekes inas – magyar énekeket aligha. A források tanúsága szerint a XVII. század második felétől némelyik katolikus főúr (pl. Esterházy Pál) az udvarában alkalmazott egyházi zenészek között tartott és neveltetett is diszkantistákat, akiknek feladata az egyházi zenében való részvétel volt.

41 KIRÁLY Péter, *A magyarországi főnemesség 17. századi zeneélete – Vázlatos áttekintés néhány főúri család forrásai alapján* = *Idővel paloták ... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. HORN Ildikó, G. ETÉNYI Nóra, Bp., Balassi, 2005, 433–467.

ványadatok meggyőzően bizonyítják, hogy a XVII. század főúri zeneélete szervesen kapcsolódik a megelőző évszázad gyakorlatához. A főurak már korábban is igyekeztek a körülményeknek és lehetőségeiknek megfelelően jó zenészeket szerződtetni, sőt – mint a Perényi Péter által elraboltatott bécsi lantos fiú esete mutatja – ha úgy adódott, akár erőszakos úton is megszerezték ezeket.⁴²

XVI. századi emlékeink azt tanúsítják, hogy nemcsak az idegenből hozzánk kerültek, hanem a helyi származású, itteni neveltetésű udvari és városi zenészek egy része sem tekinthető tanulatlanak. A pozsonyi Hans Newsiedler lantosnak – a jelek szerint részben még 1529 előtt a szülővárosában szerzett – zenei jártasságát tanúsítják a később Nürnbergben megjelentetett kiadványai.⁴³ A korszak nagy lantos zsenije, Bakfark Bálint írt latinul és németül, s a János király és főként Izabella királyné udvarában való taníttatásának köszönhető magas fokú zenei tudása – a korabeli olasz lantjáték elemeit és vívmányait a németalföldi eredetű internacionális zenével ötvöző művészete – minden kétség felett áll. Több más XVI. századi hazai muzsikustól is fentmaradtak német és latin nyelvű, jó nyelvtudást és biztos íráskészséget tanúsító levelek. Az ilyenféle magyarországi tanultabb zenészek közé beleillik a literátus, verseit könyvbe lejegyző és alkotásait kinyomtatató Sebestyén deák. Amit tanultságáról, általános műveltségéről összeszedhetünk, az nyilván alapjában érvényes zenetudására is.

A hazai főúri rezidenciákon elhangzott zenéről is elsősorban a XVII. századból rendelkezünk megbízhatóbb és részletesebb ismeretekkel, s ezek – ellentétben a korábbi zenetörténet-írás által feltételezettekkel – igen vegyes zenei repertoárról tanúskodnak. A korszak magyarországi muzsikája részben az európai műzenéből, részben viszont a Kárpát-medence népeinek zenéjéből tevődött össze.⁴⁴ A jelek szerint ez sem lehetett a XVII. századdal beköszöntő új fenomén. Már a korábbi időszakra sem feltételezhetjük a csakis helyi eredetű zene hazai dominanciáját. Bakfark Bálint életművének tanulságai ugyanerre vezetnek. A Brassóban született, majd pedig – kikövetkeztethetően 1536-tól fogva – a királyi udvarban nevelkedett lantos itt kapta az egész életében meghatározónak bizonyuló zenei impulzusokat. Műveit azonban egyáltalán nem a helyi zene jellemzi (alkotásaiban se német, se magyar, sem pedig román elemek nem mutathatók ki – noha ilyenek fellelésére korunkban számos kísérlet történt), hanem az akkori nemzetközi muzsika legjobbjaihoz való kapcsolódás.

Balassinak a század utolsó évtizedeiből való nótajelzései, amelyek egy főnemes zenei ismereteit tükrözik, igen vegyes zenei anyag széles körű hazai ismertségét bizonyítják, s alapjában példaértékűnek tekinthetők. Más XVI.

42 Ha zenészek elrablása talán nem is, de az átcsábításuk később is napirenden volt. Erről tanúskodik számos ilyen ügygel kapcsolatos levél.

43 KIRÁLY, *A lantjáték...*, i. m., 176–179.

44 KIRÁLY, *A magyarországi főnemesség...*, i. m., 450–454.

századi nótajelzések, valamint egyéb források elszórt utalásai megerősítik a Balassi-utalásokból lesűrhető képet; kétségtelen, hogy bizonyos korabeli európai zenei műfajoknak és műveknek viszonylag jól ismerteknek kellett lenniük Magyarországon.⁴⁵

Az élete nagyobbik felét főúri környezetben eltöltő Tinódi ránc maradt dallamai is ilyenféle vegyességről tanúskodnak, ámbar ő nem annyira tág körből merített, mint Balassi.⁴⁶ Egyházi éneket rejt a *Judit asszon* melódiája, amelyben újabban Szabó István a *Surrexit Christus hodie* kezdetű népéneket azonosította,⁴⁷ míg az *Az udvarbírákról és kulcsárokról* – amely közvetlenül rokonítható Honterus 1548-ban közreadott brassói iskolai kiadványának egyik tenor dallamával – vég-ső soron egy *Te Deum*-parafrázis.

Az 1549-ben szerzett *Dávid királ* szapphikus dallamának első sora a *Vitam-que faciunt* kezdetű Martialis-költeménynek az 1530-as évek óta német területről elterjedő négyyszólamú metrikus feldolgozásán alapul. Ez nálunk először Honterus fenti kiadványában mutatható ki. A század második felében több protestáns énekeskönyvünk nótajelzése utal rá, s lanttabulatúrában is akad nyoma. A kompozíció hazai kedveltsége és ismertsége még a következő századból is jól dokumentálható.

A *Príni Péternek* első dallamsora kétségtelen rokonságot mutat a XVI. század közepének és második felének egyik népszerű páros ütemű német tánc, allemande típusával (például *Prinzentanz*, másként *Allemande du Prince* stb.), de a tánc típus felbukkan időnként lengyel táncként is. (Rimay egy nótajelzésében például *Az lengyel király tánca nótájaként*.) Tekintve, hogy Tinódi dallamának közvetlen analógiája eddig nem került elő, így leginkább arra gondolhatunk, hogy a század első felében már szélesebben elterjedt népszerű táncdarab-típus karakterének megfelelő dallamkezdetet szerzett. Mint a Szabó István által legújabbán kimutatott későbbi párhuzamok jelzik, az *Eger vár viadaljáról való ének* is valamiféle hasonló átvételt sejtet.⁴⁸ Ugyanígy, az *Erdéli história első részéhez* is a korabeli tánczenét vette alapul Tinódi – ezúttal azonban olyan témát választott, amely inkább kelet-közép-európainak tűnik.

A *Sokféle részögszöről* dallamának – amelyet Tinódi egy külföldi, de kétségkívül Magyarországon is jól ismert, középkor óta elterjedt dallamtípus hatására alkotott – német és cseh kapcsolataira már a korábbi kutatás felfigyelt. Az analógiák

45 Az egykori sokféleségre már Csomasz Tóth Kálmán is utalt: „költőink igen széles kulturális körből kaptak, vettek zenei mintát”. CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, *Költőink zenei mintái = Magyarország zenei története*, II, 1541–1686, szerk. BÁRDOS Kornél, Bp., Akadémiai, 1990, 289.

46 Az alábbiakban bemutatott dallamkapcsolatokra részletesebben lásd KIRÁLY, *A lantjáték...*, i. m., 204–208, 259–261; Az összefüggésekre javarészt már Szabolcsi is felfigyelt. Vö. SZABOLCSI, i. m., 54–55, továbbá uo. a dallamok jegyzeteiben.

47 SZABÓ, *Tinódi lantja...*, i. m.

48 Uo.

közüli kiemelkedik a Tinódi dallamánál éppen csak valamivel korábbra datálható, a század első felében a németeknél igen népszerű *Elslein liebtes Elslein* kezdetű ének, amelynek első sora kétségtelen rokonságot mutat Tinódi melódiájának első sorával. Az *Elslein*-dallam utóbb, bő száz évvel később a Vietórisz-kódexben is felbukkan mint a *Hagnal* (Hajnal) páratlan ütemű ugrós tánca, *Proportiója*. A *Sokféle részögről* melódiája egyben figyelemre méltó dallami és karakteri hasonlóságot mutat a XVI. századi nemzetközi tánczene bizonyos páratlan ugrós utótáncaival is (*proportio*, avagy *saltarello*), amelyek elsősorban a *Prini Péter*hez kapcsolódó német tánc (*allemande*) típusához sorolhatók.

A *Cronica* dallamaiban felbukkannak a korszak vokális és hangszeres műzenéjének bizonyos jellegzetes közhelyfordulatai is. A kedvelt forgómotívummal, az ún. *cambiatával* (másként *girandoletta*, *gioco* stb.) az *Eger vár viadaljáról* fejmotívumaként találkozunk, s a *cambiata* egyéb változatai más énekekben is jelentkeznek. A *Károl császár* kezdete viszont kórusműveknek, illetve az ilyenféle vokális modelleket követő lantfantáziáknak és *ricercaroknak* gyakran alkalmazott kedvelt fejmotívuma.

Szabolcsi több mint háromnegyed évszázada még óvatosan úgy fogalmazott, hogy Tinódi zenéje „nyilvánvalóan gazdagodott egykori külföldi zenei áramlatok impulzusaival is”.⁴⁹ A most vázolt konkrét külföldi párhuzamok, illetve idegen dallamoknak saját műbe való bedolgozása azt tanúsítja, hogy Sebestyén deák jóval erősebben kapcsolódott kora műzenéjéhez, mint azt korábbi zenetörténet-írásunk feltételezte. Melódiáinak szoros kapcsolata az egykorú nemzetközi vokális és hangszeres műzenével azonban végül is nem lehet teljesen meglepő, hiszen ő először az ország egyik leghatalmasabb főurat, Török Bálintot szolgálta, s feltehető, hogy ura kíséretében 1536 után többször járhatott János király udvarában, s később is gyakran megfordult főurak környezetében, illetve országos események színhelyén. Ez krónikáinak jólinformáltsága, de saját megjegyzései nyomán is nyilvánvaló.⁵⁰ Ily módon viszont bőven érthették olyanféle zenei benyomások, amelyek a melódiáiban kimutathatók.

Tinódi dallamainak zenei kapcsolatairól összefoglalva megállapítható: elsősorban német hatásokra bukkanunk, habár ezeknél esetleg számításba kell venni a cseh és lengyel közvetítés lehetőségét is. Mindez megfelel annak, ami a korszak hazai udvari és városi zeneéletét illetően általánosan megfigyelhető. Kelet-közép-európai (lengyel–magyar) zenei anyag viszont jelenleg mindössze az *Erdéli história első részénél* – és megszorításokkal talán a *Prini Péternél* – regisztrálható. Az uralkodói udvarok intenzívebb, valamint a főúri rezidenciák jóval esetlegesebbnek tűnő XVI–XVII. századi olasz zenei összeköttetéseknek is-

49 SZABOLCSI, *i. m.*, 55.

50 Lásd pl. a *Szinya, Léva, Csábrág* versfőjét: „Lantos Sebestien döek kit esmernek sok urak”.

meretében némileg meglepő, hogy Tinódinál teljes mértékben hiányzik bármilyen olyasmi, amely közvetlenül Itália felé mutatna. Bizonyos zenei elemek viszont, mint például a *cambiaták*, a *Károl császár* kezdete, az *Eger vár viadaljáról* első két sora és a hasonló motívumok a XVI. századi nemzetközi vokális és hangszeres muzsikának olyan rétegeihez tartoztak, amelyek nem sorolhatók egy nemzethez sem. Figyelemre méltó végül, hogy Tinódi énekeiben viszonylag sok hangszeres és részben kétségtelenül tánczenei eredetű anyag mutatható ki.

Tinódi a *Zsigmond király és császárnak krónikája* végén azt közölte: „nótáját is csak ő maga gondolá”.⁵¹ Valóban: ránk maradt melódiái a bemutatott kapcsolatok ellenére szinte mind saját szerzeményeinek tekinthetők. Ő nem élt az akkoriban igen elterjedt *ad notam* gyakorlattal, a verseknek közismert idegen dallamokra való énekeltetésével.⁵² Sajátságos, és a korra általánosan jellemző, ahogy Tinódi felhasználta az idegen zenei anyagot. Többnyire hosszabb-rövidebb kölcsönzött részleteket helyezett a melódiák kezdetére, amelyeket azután elképzeléseinek megfelelően alakított tovább. Ezt a vokális és instrumentális kompozíciókban gyakran alkalmazott korabeli eljárást a zenetudomány ma általában *paródia*-technikának nevezi. A reneszánsz muzsikások gyakran vettek át másoktól hosszabb-rövidebb témákat avagy csak témarészleteket, s ezeket azután idézet gyanánt belekomponálták – néha egyenesen *pasticcio*-szerűen „belevágták” – saját műveikbe. Az idézet elhelyezésének legtipikusabb helye természetesen éppen a darabok kezdetén volt, ahol a hallgatónak azonnal feltűnhetett, hogy itt idegen téma átvételéről és saját műbe való inkorporálásáról, művészi feldolgozásáról van szó.

A másoktól származó zenei anyag felhasználását mai értékelésünk – bizonyos kivételektől eltekintve – alig becsüli. Normáinknak a XVI. századra való alkalmazása azonban anakronizmus. A kort a saját nézeteinek megfelelően kell megítélnünk. Tinódi idején a különféle témák, fordulatok átvétele, utánzása, saját műbe való bedolgozása nem kizárólag csak zenei fenomén volt, hanem a kultúra minden területén jelentkezett. Mindezt pedig semmiképpen sem tekinthetjük az ötletszegénység, fantáziátlanság, epigonizmus jelének, netán az elburjánzott plagizálás, az alacsony szerzői morál tanúbizonyságának, hanem egyszerűen arról volt szó, hogy akkor – és még sokáig – más volt az eredetiség értelme. Nem a minden áron, minden részletében újra, még sosem voltra való törekvést tekintették célnak és kritériumnak, mint azt a romantikus zsenifelfogást követve napjainkban elvárjuk, hanem egy máshonnan vett téma művészi vagy tudós újrafeldolgozása (amibe beleértődött az is, hogy valaki egy meglévő művet egyes részletekkel gazdagított) legalább akkora érdemnek szá-

51 HORVÁTH, *i. m.*, 199.

52 Erre már Horváth János is utalt. *Uo.*, 200.

mított, mint egy minden elemében önálló alkotás létrehozása.⁵³ Bethlen Farkas (1639–1679) *Históriájának* előszavában, a nagy XVI. század végi németalföldi humanistát, Justus Lipsiust idézte, aki a kor nézetét frappánsan úgy fogalmazta meg: „A követ és fát [...] másoktól kapjuk, az épület felrakása és formája mégis a miénk. A pók hálója [...] sem jobb azért, mert a szálakat önmagából hozza létre, a mi munkánk, sem hitványab, amiért másoktól merítünk, mint a méhek”.⁵⁴

Tinódi darabjai közül a *Dávid királban* látjuk a legteljesebb formában a *paródia*-technikát. Itt ugyanis egy szólamba kombinálva találunk a többszólamú *Vitamque faciunt*-feldolgozás szopránjából, tenorjából és basszusából származó részeket. Csomasz Tóth Kálmán ugyan még úgy gondolta, hogy Tinódi valamikor hallhatta ennek az ódafeldolgozásnak Honterus által megjelentetett változatát, s a dallamok megmaradtak az emlékezetében.⁵⁵ Tinódi átvételeinek sokrétűsége azonban alighanem többet jelez, mint holmi egyszerű reminiscenciát. Mindezen túl eleve kérdéses, van-e jogunk elvitatni a tudatosságot attól a Tinóditól, aki a *Cronica* előszavában olyan határozottan és öntudatosan nyilatkozott programjáról és törekvéseiről, akinek zenéje kétségtelen kompozitórikus egységet mutat, és akinél kölcsönzést – mint láttuk – nem csupán a *Dávid királban* találunk, hanem más darabjaiban is. Valószínűleg nem.⁵⁶

53 A kész zeneműanyaggal való szabad bánásmód természetes a korszak mindennapos gyakorlatának következménye, hiszen a muzsikuskok állandóan arra kényszerültek, hogy a megszólaltatandó zenedarabokat a követelményeknek és a lehetőségeknek megfelelően „átszabják”.

54 BETHLEN Farkas, *Erdély története*, I, ford. BODOR András, Bp.–Kolozsvár, Enciklopédia, 2000, 9–10. Az idézet fordítását némileg módosítottam a latin eredeti alapján.

55 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi magyar dallamok tára, I), 451.; UÖ., *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 191. Papp Géza a históriás énekekben található egyezéseket ugyancsak inkább az „önellenőrzést nélkülöző zenei emlékezetének” tulajdonítja: PAPP Géza, *A népies egyszerűség forrása; a dallamok eredete = Magyarország zenetörténete*, II, i. m., 298.

56 Megjegyzendő, hogy Tinódi munkássága, miként a históriás ének egésze, aligha tartható valamiféle népi vagy népies énekköltészetnek, mint ezt többen vélték vagy vélik, hiszen már Réthei Prikkel Marián, Gerézdi Rabán és mások is megállapították, hogy a XVI. századi históriás énekek ismert szerzői – köztük Tinódi – mind világi és egyházi értelmiséghez tartozó személyek voltak. Vö. RÉTHEI PRIKKEK, *A régi magyar énekmondók...*, i. m. 285., valamint GERÉZDI, *A magyar világi líra kezdetei...*, i. m. 19. és köv., valamint passim. Bartha Dénes pedig már 1940-ben határozottan leszögezte: „Óvakodnunk kell azonban attól, hogy a történeti forrásoknak ezt a csoportját mindjárt népzenei könyveljük el. A históriás ének a maga korában műzene volt és annak is szánták”. Lásd BARTHA DÉNES, *Magyar zenekultúra a török hódoltság korában = Magyar Művelődéstörténet*, III, szerk. DOMANOVSKY Sándor, Bp., é. n. [1940], 622.

Nem tagadhatjuk meg azért sem a tudatosságot Sebestyén deáktól, mert némely énekénél feltűnő gondolati-tartalmi összefüggések fedezhetők fel a szöveg és dallam között. Így például aligha véletlen, hogy éppen a *Dávid kiráhnál* döntött egy többszólamú humanista metrikus óda, vagyis egy antikizáló „tudós” kompozíció integrálása mellett, hiszen Dávid – aki Tinódi szerint: „Igen bölcs lantba és az hegedőbe / ... bölcs az ő nyelvébe, / Szép éneklésbe” – a középkor óta a muzsikások jelképének és mintaképének, a valaha élt legkiválóbb zenésznek számított.

A *Sokféle részögöshöz* viszont Tinódi egy ugrós táncmelódiát szerzett, amely szintén kapcsolatba hozható a krónika tartalmával, hiszen abban több alkalommal is utalt a részegen „kecske módra felszökő” táncosokra:

Részögösök kecskevérben az kik részesök,
Mert kecskéknék természetök, tombolnak, szöknek,
Magasságra felugordnak, kosul öklelnék.

Ugyanígy nem véletlen az sem, hogy Sebestyén deák *Az udvarbírákról és kulcsárokról* szóló énekhez, amely egy ironikus, ellentétébe fordított hálaadás a zsupori „csaló udvarbírák”-nak, – már-már a blaszfémia határát súrolva – egy *Te Deum*-parafrázist alkalmazott. Az pedig, hogy a *Cronica* ezzel az udvarbírákat és kulcsárokat ostromozó énekkel személyes befejezést kapott, ugyancsak aligha tekinthető a véletlen művének, hiszen akkortájt kedvelt volt a kiadványok efféle frappáns zárása.⁵⁷ Az elmondottak alapján viszont elképzelhető, hogy a *Judit asszon* és a *Surrexit Christus* között is valamiféle tartalmi-gondolati kapcsolat rejtőzhet, összefüggésbe hozva a népét megmentő Juditot – akit a középkortól a bűnnek és kísértésnek való ellenállás egyik szimbólumának tekintettek – a megváltást hozó feltámadott Krisztussal.

Általánosan elfogadott következtetés, hogy Tinódi lanttal – a korszak alighanem legnépszerűbb szólóhangszerével – kísérve énekelhette a krónikáit. Tudjuk ugyanis, hogy a korabeli hazai énekmondók többnyire (ámbar nem mindig) húros hangszerekkel adták elő énekeiket, s hangszerjátékukra egyértelműen utal a nevükbe felvett *lantos-hegedűs* jelző. Tinódi azonban – miközben éneklésére hivatkozott⁵⁸ – semmilyen formában nem említette, hogy ő hangszerrel kísérte volna magát, s erről eddigi ismereteink szerint más forrás sem tudósít. Így tehát

57 Bakfark első lantkönyvét pl. Verdelot *Ultimi mei suspiri* (Utolsó sóhajaim) című művének intavolációjával zárta, s a második lantkönyvét pedig Josquin *Faulte dargent* (Fogytán a pénz) kezdetű kompozíciójával.

58 Lásd pl. *Az udvarbírákról és kulcsárokról*: „kitől utálatos én horutásom ... Kisebbödik gégem az krónikába ... szómat jobban rikkantom jóbortúl”.

a történelmiak – valószínűleg joggal – feltételezett lantkíséretét illetően csakis a *lantos* elnevezésére és címerének lantábrájára, továbbá a korabeli általános gyakorlatra hivatkozhatunk.

Tinódira éppúgy, mint a kortárs énekmondókra vonatkozóan változatlanul érvényes az, amit Szabolcsi Bence még 1929-ben megfogalmazott: „Bizonyos, hogy épp a melódiák reális élete: eredeti előadásuk, az a mód, ahogyan megelevenedtek, alakultak, kibontakoztak és hatottak, örökre elveszett számunkra; hiszen nincs egyetlen feljegyzésünk, amelyből lanttal kísért szabad interpretációjukat rekonstruálni tudnók.”⁵⁹ Ennek ellenére ma már legalább nagy vonalakban fel tudjuk vázolni, hogy miféle kísérek, illetve kísérettípusok jöhetnek számításba.⁶⁰ Tinódi melódiáinak a korabeli hazai és nemzetközi vokális és hangszeres zene különféle rétegeivel kimutatható – és az előzőkben érintett – sokféle kapcsolata nyomán aligha kétséges, hogy az ilyen összeköttetések a dallamok kíséreteire is hatottak. A kíséretet illetően lényeges, hogy énekeinek viszonylag sok hangszeres és részben kétségtelenül tánczenei eredetű részlete mutatható ki. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy Tinódi, a *lantos*, ismerhette a korabeli nemzetközi hangszeres (lant-)repertoárt vagy legalábbis annak egyes elemeit, bizonyos táncokat éppúgy, mint az elterjedtebb hangszeres cifrázatokat.

A kíséret rekonstrukciója kapcsán alaposan megszívlelendő, hogy Tinódi, akinek legjobban sikerült melódiái (az *Eger vár viadaljáról*, *Egri történelmének summája*, *Hadnagyoknak tanúság*, *Sokféle részögről* stb.) egyértelműen igazolják önértékelését: „szép nótákkal enöklelni tudom szörzeni”, és akire valóban jellemző a jó dallamalkotó és valamiféle kompozíciós képesség, az bizonyára lantos muzsikusként sem elégedhetett meg a legegyszerűbb megoldásokkal. Jól sikerült melódiáihoz valószínűleg hasonlóan igényes és tetszetős kíséretet csatolhatott. Hogy milyet – nem tudjuk. Végző soron a mai előadó képzettsége, műveltsége és ízlése dönti el, hogy a lehetséges analógiák melyikét választja, s miként próbálja rekonstruálni az elveszett hangokat.

59 SZABOLCSI, *i. m.*, 43.

60 Tinódi énekei lantkíséretének lehetőségét részletesen tárgyalja: KIRÁLY, *A lantjáték...*, *i. m.*, 211–215. Lásd még LANTOS SZABÓ, *Tinódi lantja...*, *i. m.*

Tinódi egyik dallama és változata Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében
Siess, keresztyén, lelki jót ballani...

LANTOS SZABÓ ISTVÁN

Tinódi lantja, avagy hogyan hangzanak a *Cronica* dallamai?

Tinódi Sebestyén *Cronica* (Kolozsvár, 1554) című históriásének-gyűjteményének dallamait Szabolcsi Bence modern kottaátíratából ismerhette meg a nagyközönség.¹ Az ő kiadásának alapján lényegi változtatások nélkül közölte a zenei anyagot Csomasz Tóth Kálmán is.² Azóta csupán Király Péter foglalkozott Tinódi egy-egy dallammotívumával az európai reneszánsz lantzene közegebe ágyazva.³

Miért vetődik fel egyáltalán a címben megfogalmazott kérdés? Nyilván úgy szólalnak meg – mondhatnánk –, ahogyan a mai kottás könyvekből énekeljük Szabolcsi Bence átíratára nyomán. Pedig Szabolcsi maga írta: „értelmezéseinket, nagy valószínűségük ellenére sem tekintjük kizárólagos érvényűeknek: valamennyi csak tapogatózás az egyszer mégis csak megközelíthető autentikus bizonyosság felé.”⁴ Értelmezni pedig azért kell a dallamokat, mert az eredeti nyomtatvány a kor szokása szerint nem tartalmaz módosítójeleket (♯, ♭).

Szabolcsi szerint „óvakodnunk kell attól, hogy a keresztnek mint módosítójelnek túl gyakori szerepet tulajdonítsunk a dallamokban.”⁵ E megjegyzése ellenére két dallamban (14. *Seregők közt...*, 19. *Ti magyarok...*) az *f* hang előtt mindenhol jelöli a keresztet, vagyis előjegyzésszerűen alkalmazza, további három dallamban (4. *Sírva vesztékel...*, 12. *Saxonia vala...*, 21. *Mégis halljatok...*), összesen nyolc helyen módosítójelként, mert csak így kap zeneileg értelmes megoldást. Ahol ilyen kényszerek nincsenek, nem él a változtatás lehetőségeivel. A ♭ jelről megállapítja, hogy hat dallamnál teljesen értelmetlen, viszont öt dallamnál hiányzik, pedig kellene. Vagyis „azok a dallamok, melyeket hibás jel-

1 SZABOLCSI Bence, *Tinódi zenéje* = Uő., *A magyar zene évszázadai*, I, Bp., Zeneműkiadó, 1959, 39–100. Jelen tanulmány kottapéldái is az ő sorrendjét követik.

2 CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi magyar dallamok tára, I).

3 KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., Balassi, 1995 (Humanizmus és reformáció, 22), 196–215.

4 SZABOLCSI, *i. m.*, 57.

5 Uő., 58.

zésűeknek és azok, melyeket korrekteknek tartunk, körülbelül egyformán oszlanak meg”.⁶

Ha a melódiákat hallani akarjuk, akkor olyan kottaképet kell az énekes elé tennünk, ami megfelel a mai kottaolvasási gyakorlatnak. A dallamok eddigiekben használt modern átiratai viszont nem ilyen céllal készültek.

Új hangzásvilág

Az értelmezések kiterjesztésének legfőbb akadálya a merészebb hangmódosítások kerülése mellett az volt, hogy Szabolcsi oktáv-rendszerben, a mai dúr vagy moll hangnemekben képzelte el a dallamokat. A XVI. századi szemlélet viszont hexachord-rendszerben és modális hangsorokban gondolkodott. Ha ilyen módon tekintünk a dallamokra, egyrészt tágítjuk az olvasás lehetőségeit, másrészt egyes dallamoknál egészen új világ nyílnak meg előttünk.

A reneszánsz dallamok hangzásának egyértelműsége a kor embere számára nem ugyanazt jelentette, mint amit a barokk kortól kezdve máig természetesnek vennénk. A kottában nem rögzítettek mindent, amit ma igényelnénk. Részben azért, mert bizonyos szabályok általánosan érvényben voltak az olvasás tekintetében, másrészt pedig a dallam szerzője maga is számított a különféle értelmezések lehetőségeire. Gondoljuk meg: a néphagyományban fennmaradt dallamok számtalan variánssal állnak előttünk. Ockeghem *Missa cujusvis toni* című négyszólamú kompozíciójának négyféle hangsorban olvasható lehetőségeit maga a komponista kínálja, attól függően hogy a darab végén álló jel helyén *d*, *e*, *f* vagy *g* hangot tekintünk.⁷ Jól nyomon követhetők a különféle értelmezések a XVI. századi kórusművek lanttabulatúrába lejegyzett (intavolált) változataiban. A lanttabulatúra mint fogástáblázat egyértelműen jelölte a hangzást olyan helyeken is, ahol ezt a kotta nyitva hagyja. A legkedveltebb madrigálok, chansonok, motetták különféle lantfeldolgozásai példázzák, mennyire újraalakítja a darabot a lantváltozat készítője egyes hangok felemelése vagy leszállítása révén.

Persze kérdezhetjük: maga a szerző hogyan énekelte saját dallamát? Erre viszont csak olyan esetben válaszolhatnánk megnyugtatóan, ha látnánk a kottában azokat a jeleket, melyek az egyértelműséget meghatározzák. Erre bőven van példa a madrigálszerzőknél, de akad a magyarországi nyomtatványokban is. A *Hoffgreff-énekeskönyv* Gedeon-históriájának dallamában az utolsó sor *b* hangja előtti *♭* jel utal a leszállításra.⁸ Nyomatékosítja tehát az általános gyakor-

6 *Uo.*, 57–58.

7 Hugo RIEMANN, *Verlorene gegangne Selbstverständigkeiten*, Langensalza, Beyer & Söhne, 1907 (*Musikalisches Magazin* 17), 10.

8 CSOMASZ TÓTH, *i. m.*, 215.

latot, miszerint a *LÁ* fölött leszállított hangot kell énekelni, ha a dallam visszafordul. Ha viszont egy módosítójeleket nem tartalmazó dallam esetén úgy közelítünk, ahogyan a szerző kortársa tette, akkor bizonyos korlátok között, a szabályokhoz és a gyakorlathoz igazodva megnő az értelmezési lehetőségek száma.

A módosítások jellege

Most pedig tekintsük át, milyen típusú eltérések lehetnek a Szabolcsi-féle átiratokhoz képest. (Az általam használt relatív szolmizáció a mai gyakorlatot követi, s ez nem azonos a hexachord-szolmizációval.)

I. A sorvégi zárlatok diézisei.

A XVI. századi gyakorlat a sorvégi zárlatok RÉ-DÓ-RÉ, SZÓ-FÁ-SZÓ és LÁ-SZÓ-LÁ dallammeneteiben felemelt váltóhangot igényel, vagyis RÉ-DI-RÉ, SZÓ-FI-SZÓ és LÁ-SZI-LÁ lépéseket.⁹ Ezt többnyire nem jelölik a kották, annyira általános szabály volt. A lanttabulatúrák megerősítik ezt az értelmezést.

II. Az előbbi motívumok a nem zárlati helyeken szerepelhetnek felemelt váltóhanggal vagy anélkül.

III. A sorvégi félzárlatok RÉ-DÓ, SZÓ-FÁ, LÁ-SZÓ esetében az elméletírók egy része szintén emelést javasol,¹⁰ ez viszont a tabulatúrák tanúsága szerint ugyan lehetőség, de nem kötelező érvényű.

IV. A dallammotívumok ismétlődése.

A mindenkori kompozíciós technika a forma tetszetősebbé tétele érdekében gyakran alkalmazza a néhány hangból álló motívum transzponált megismétlését. Ez a régi dallamok esetében a mai szolmizációval állandó hangnemváltások kényszerét érezteti. Ha azonban hexachord-rendszerben gondolkodunk, és az ehhez kapcsolódó mutációs szolmizációt alkalmazzuk, az oktáv-rendszer költőiségei nem akadályoznak.

V. A hang módosításának lehetősége skálamenet felfelé, illetve lefelé haladásakor (a dallam változatosabbá tétele érdekében) vagy a FÁ-ról TI-re, továbbá TI-ről FÁ-ra érkezés esetén, nem kötelező jelleggel.

9 Loys BOURGEOIS, *A muzsika igaz útja*, szerk. DRASKÓCZY László, Bp., 2003, 19.

10 Ua.

Az áttekintő táblázatban az előbbi kategóriák szerint rendeztem a hangmódosítási javaslatokat. A táblázat második oszlopa a dallam sorszámát adja Szabolcsi tanulmánya szerint, a harmadik oszlop a szövegkezdetet jelzi, a negyedik oszlop a dallam adott sorának megfelelő helyére utal, az ötödik oszlop a javasolt hangmódosításokat tartalmazza mai relatív szolmizációval, dőlt betűvel szedve a változtatott hangot. A negyedik kategória ismétlődő motívuma vastag betűvel jelenik meg.

I.	4	<i>Sírva vesztékök mast..</i>	1. sor vége 3. sor vége 4. sor vége	RÉ- SZÓ-SZÓ- <i>FI</i> -SZÓ-SZÓ RÉ-MI-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-RÉ FÁ-MI-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-RÉ
	14	<i>Seregök közt...</i>	1. sor vége	RÉ- <i>DI</i> -RÉ
	17	<i>Sok csudák voltanak...</i>	1. és 3. sor vége	FÁ-MI-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-RÉ
	19	<i>Ti magyarok...</i>	2. sor	RÉ-DÓ-MI-RÉ-DÓ- <i>TI</i> -LÁ- <i>SZI</i> - LÁ-LÁ-LÁ
II.	9	<i>Sokat szóltam...</i>	1. sor vége 4. sor vége	SZÓ-FÁ-MI-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-MI FÁ-MI-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-MI-RÉ
	12	<i>Saxonia vala...</i>	1. sor vége	FÁ-MI-RÉ-RÉ- <i>DI</i> -RÉ-MI
	5	<i>Fráter György...</i>	vége	RÉ- <i>DI</i> -RÉ-MI-FÁ-RÉ-DÓ
III.	3	<i>Siralom adaték...</i>	3. sor első fele 4. sor vége	RÉ-FA-FA-FA-MI-RÉ- <i>DI</i> <i>DI</i> -RÉ-MI-FA-RÉ-RÉ
	11	<i>Siess, keresztényén...</i>	kezdeté	LÁ-LÁ-LÁ- <i>SZI</i> - <i>SZI</i>
IV	19	<i>Ti magyarok...</i>	2. sor eleje 3. sor eleje	RE-DÓ-MI-RE-DÓ- <i>TI</i> -LÁ SZÓ-FÁ-LÁ-SZÓ-FÁ-MI-RÉ
V.	8	<i>Sok részegős...</i>	2. sor	LÁ-DÓ-RÉ-RÉ-DÓ-LÁ-SZÓ- SZÓ-DÓ-RÉ-DÓ- <i>TI</i> -LÁ
	10	<i>Lészen beszédöm...</i>	1. sor 2. sor	MI-RÉ-DÓ- <i>TI</i> LÁ-SZÓ- <i>FI</i> -SZÓ LÁ-FÁ-MI MI-RÉ-MI- <i>FI</i> SZÓ- <i>FI</i> -SZÓ-LÁ SZÓ-FÁ-MI
	12	<i>Saxonia vala...</i>	2. sor 4. sor	MI- <i>FI</i> -SZÓ-MI-FÁ-MI-RÉ-DÓ- <i>TI</i> -LÁ-SZÓ FÁ-MI-RÉ-DÓ- <i>TI</i> - <i>SZI</i> -LÁ- <i>TI</i> -DÓ- <i>TI</i> -LÁ
	14	<i>Seregök közt...</i>	1. sor 2. sor 3. sor	RÉ-MI- <i>FI</i> -SZÓ LÁ- <i>TI</i> - <i>DI</i> -RÉ-MI-RÉ LÁ- <i>FI</i> - <i>SZI</i> -LÁ- <i>TI</i> -LÁ
	16	<i>Sok csudák közül...</i>	4. sor	MI- <i>FI</i> -SZÓ-LÁ- <i>TI</i> - SZÓ-LÁ- <i>TI</i> -DÓ-RÉ-DÓ
	22	<i>Summáját trom...</i>	2. sor vége 3. sor vége	<i>TI</i> -SZÓ- <i>FI</i> -MI-MI RÉ- <i>TI</i> - <i>DI</i> -RÉ-RÉ

A tanulmány első részének végén található kottamelléletek a teljes dallamot hozzák a változtatások egységes rendszerében. Zárójelben szerepelnek azok a módosítójelek, melyek ajánlottak, zárójel nélkül a kötelezőek.

A legérdekesebbnek tűnhet a 19. számú Egervár-história (*Ti magyarok...*). Szabolcsi ezt modern értelemben vett molldallamként értelmezi. Ha viszont a második és a harmadik sor első hét hangjából álló motívumot tekintjük (a kottában A–B, illetve C–D szakasz), akkor a második sor hatodik hangjának felemelése szükségesnek tűnik. Ezzel az egy változtatással a dallam rögtön dór értelmezésű lesz, s ezáltal kívánja a sorvégi LÁ-SZI-LÁ diézist. A XVI. század lanttáncai megerősítik ezt az értelmezést. Az összehasonlító dallampéldákban egy nagyon elterjedt táncdallam (Almande) Emanuel Adriansen által készített lantfeldolgozás részletei,¹¹ valamint Matthäus Waissel két táncának¹² motívumai ugyancsak a *c'* hang felemelését s ezzel együtt a zárlati diézist adják tabulatúrában, tehát nem lehet szó önkényes dallamértelmezésről. (A csillaggal jelzett helyeken az említett darabok egy-egy ütemét az összehasonlítás áttekinthetősége érdekében elhagytam). Ezek a lantdarabok más magyar vonatkozású dallamokkal is rokonságban állnak. A régi magyar dallamkincsnek egy nagyon szerteágazó családját képviseli az utolsó sorban adott példa a *Hoffgreff-gyűjteményből* (*Emlékezzél, mű történék...*). Csomasz Tóth Kálmán ezt és változatait egyaránt dór dallamként értelmezi, viszont Tinódi dallamánál Szabolcsit követve moll olvasatot ad.¹³

Úgy vélem, az egykorú magyar dallampéldák és a széles körben elterjedt lanttáncok, a hexachord-rendszer és a XVI. század modális szemlélete valószínűbbé teszi a dór értelmezést. Az említett két hangmódosítás által a dallam elveszti az első és a második sorvég ismétlődésének érzetét, így változatosabbá, a reneszánsz dallamvilágba inkább illeszkedővé válik. A nyitó motívum nagyon elterjedt a lanttabulatúrákban: szerepelhet diézissel vagy anélkül.

A 2. dallam (*Sokat szólbatok...*) új olvasata a mai értelemben vett „moll jellegű” darabot „dúr jellegűvé” teszi. A dallam menete a végső zárlatot leszámítva jól nyomon követhető a *Surrexit Christus hodie* kezdetű, széles körben elterjedt népéneken. Az összehasonlító kottapéldában szerepel még a *Hoffgreff-énekeskönyv* *Régen ez vala az nemes Persiában* kezdetű darabja,¹⁴ melynek második sora csaknem teljesen egyezik Tinódi melódiájával, s hozzá a SZÓ-SZÓ-DÓ-DÓ-TI-LÁ-SZÓ-SZÓ-LÁ-FÁ-MI olvasatot kínálja.

11 Emanuel ADRIANSEN, *Pratum Musicum*, Antwerpen, 1584.

12 Matthäus WAISSSEL, *Tabulatura*, Frankfurt, 1573.

13 CSOMASZ TÓTH, *i. m.*, 234, 441.

14 *Uo.*, 219.

A Szabolcsi-féle értelmezés változatlan maradhat a következő dallamoknál:

- 5. *Ti szegén magyarok...* (Szabolcsi második, „altkulcsos” változata)
- 6. *Támaszta az Isten...*
- 13. *Sok rendbeli nép vagyon...*
- 15. *Szertelen vesződelm...*
- 18. *Fráter György halálát...* (A kulcsokról lásd alább.)
- 20. *Immár lésszen...*
- 23. *Szeretetből ajánlom...* (A harmadik sor tizedik hangjának leszállítása szükséges. Szabolcsinál valószínűleg sajtóhiba folytán maradt el, az RMDT I. helyesen jelzi.¹⁵)
- 24. *Halljátok már Ali basa...* (Esetleg fríg zárlattal.)

Változatosabb ritmusformák értelmezhetők a páratlan lejtésű dallamokban:

11. *Siess, keresztyén...* Metrikus dallam, mely csupán hosszú és rövid hangokat kíván, így a nyolcadok után álló negyed értékű hangjegyeket nem kell pontozni.

14. *Seregök közt...* A negyedek Szabolcsi által ajánlott pontozása 6/8 lejtésűvé teszi a darabot. A hasonló formájú egykorú dallamok viszont a népi emlékezetben gyakorta 5/8-ot adnak.

16. *Sok csudák közül...* A kétszer 6/8-os tagolás a szöveghangsúlyok szerint 3/4-re válthat.

EGER VÁR VIADA

LYAROL VALO ÉNEC.

História.

Tinodi Sebestien deac Kaslaba
Ferdinandus Kiralnac hiu voltaba
Egri varnac chuda herenciaiaba
Vitezeketh iria Cronikaiaba

Ti Magyaroc mar Istend imadgyaroc
Es ő neki nagy halakat adgyaroc
Ielősben Tifan inner kic lakoltoc
Egri vitezek nec fóc iot mongyaroc.

Tinódi kottaképe módosítóhang használatával (*Eger vár viadaljáról való ének*)

¹⁵ *Uo.*, 464.

2. Sokat szólhatok...

Szabolcsi

Új értelmezés

Surrexit

Hoffgreff

3. Siralom adaték sok rendbéli népnek...

Szabolcsi

Új értelmezés

4. *Sírva veszíköl mast...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

7. *Sok kirárlól, császáról emlékeztem...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

8. *Sok részögös! hallgassátok erkölcsötöket...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

The musical score for item 8 consists of three systems of two staves each. The first system is labeled 'Szabolcsi' and 'Új értelmezés'. Both staves in each system are in G major (one sharp) and 8/8 time. The first staff of each system contains a single melodic line with eighth and sixteenth notes. The second staff of each system contains a single melodic line with eighth and sixteenth notes, often mirroring or complementing the first staff. The second and third systems continue this pattern with similar melodic lines. The third system ends with a double bar line.

9. *Sokat szóltam...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

The musical score for item 9 consists of two systems of two staves each. The first system is labeled 'Szabolcsi' and 'Új értelmezés'. Both staves in each system are in G major (one sharp) and 8/8 time. The first staff of each system contains a single melodic line with eighth and sixteenth notes, often featuring beamed eighth notes. The second staff of each system contains a single melodic line with eighth and sixteenth notes, often mirroring or complementing the first staff. The second system continues this pattern with similar melodic lines. The second system ends with a double bar line.

10. *Lészön beszédöm itten ez országgrúl...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

11. *Siess, keresztyén, lelki jót hallani...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

12. Saxonia vala Némötországba...

Szabolcsi

Új
értelmezés

The musical score for 'Saxonia vala Némötországba...' is presented in two systems. Each system consists of two staves: the top staff is for Szabolcsi and the bottom staff is for the 'Új értelmezés' (New interpretation). Both staves are in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a common time signature (C). The first system shows the initial melody with some chromaticism. The second system features a triplet of eighth notes in the first measure, indicated by a '3' above the staff, followed by a continuation of the melodic line. The piece concludes with a double bar line.

14. Seregök közt kik vattok hadnagyok...

Szabolcsi

Új
értelmezés

The musical score for 'Seregök közt kik vattok hadnagyok...' is presented in two systems. Each system consists of two staves: the top staff is for Szabolcsi and the bottom staff is for the 'Új értelmezés' (New interpretation). Both staves are in treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a common time signature (C). The first system shows the initial melody. The second system features a triplet of eighth notes in the first measure, indicated by a '3' above the staff, followed by a continuation of the melodic line. The piece concludes with a double bar line.

16. *Sok csudák közül halljatok egy csudát...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

17. *Sok csudák voltak jó Magyarországon...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

19. *Ti magyarok, már Istent imádjátok...*

A — B

Szabolcsi

Új értelm.

Adriansen

Waissel 1

Waissel 2

Hofgreff

C — D

Szab.

Új ért.

Adri.

Wais 1

Wais 2

Hofg

The image displays two systems of musical notation for a six-part setting. The first system, labeled 'A — B', features six staves with the following names: Szabolcsi, Új értelm., Adriansen, Waissel 1, Waissel 2, and Hofgreff. The second system, labeled 'C — D', features six staves with the following names: Szab., Új ért., Adri., Wais 1, Wais 2, and Hofg. The notation is in G major (one sharp) and 4/4 time. The first system includes melisma lines (A and B) above the top staff. The second system includes melisma lines (C and D) above the top staff. The music is written in a style typical of 16th-century lute tablature transcriptions, with many eighth and sixteenth notes.

22. *Summáját írom Egör várának...*

Szabolcsi

Új
értelmezés

Tinódi lantja

A dallamokat szerzőjük lantkísérettel adta elő. E kíséret jellege nem derül ki a *Cronica* kottametszeteiből, a kor lantdarabjai és lantkíséretes énekei azonban körvonalazhatják a lehetőségeket. Mindenekelőtt a hangszer típusának kérdése vetődik fel.

Ha szemügyre vesszük a Tinódi két címerében látható lantábrázolást, mindegyik egy tipikus XVI. századi reneszánsz lantot mutat azokkal a nyak-test arányokkal, melyekkel a kor lantjainál találkozunk. A *Cronica*-beli metszeten a húrokat hat vonal jelzi, kettős kötésű érintőket látunk, és a kulcsszekrény egyik oldalán 5 kulcs található. Feltételezhetjük, hogy a másik oldalon a szokásnak megfelelően még 6 kulcs lehet, így a 11 húr az $1+5 \times 2$ felosztásban az úgynevezett hatkórusos lantot eredményezi, mely a XVI. század első felében általánosan használatos volt.

Ezeknek a lantoknak a hangolása: *kvar-t-kvar-t-terc-kvar-t-kvar-t*. Milyen lehetett Tinódi lantjának az alaphangja? Ezt hangszerének mérete határozta meg, melyre az ábrázolásokból nehéz következtetni. Ha megengednénk azt a feltételezést, hogy a *Cronica* címermetszetén a lantot tartó kézfej és a lantnyak aránya valóságos, akkor a nyak hossza két te-

nyér szélességével egyezik, ez a mai *A* körüli alaphangolást jelentene. Ez talán a leggyakoribb méret a XVI. század első felében. A dallamok fekvésének elemzése más lehetőségeket is kínál, erre később visszatérünk.

Az alaphang pontos beállítása egy adott hangmagasságra csak akkor válik lényegessé, ha a lant másik hangszerrel együtt játszik. Két vagy több lant együttes játéka esetén is csak a lantok egymáshoz képest beállítandó relatív magasságára adnak utasítást a szerzők vagy kiadók. Ezt azért tudták így kezelni, mert a lanttabulatúra mint fogásjelzet nem igényli a kottarendszer kulcselhelyezésétől függő hangmagasságok ismeretét.

A XVI. századi spanyol *vibuela*-tabulatúrák az előszóban leszögeznek: a lantnak nincs saját meghatározott hangmagassága, vagyis csak névleges és önkényes, hogy minek tekintjük az alaphangot meghatározó első húrt. Ennek megfelelően a különféle hangsorok tanulmányozására komponált fantáziáknál megadják, hogy melyik húr melyik érintőjénél fogható a *c* hang. Narvaez 1538-ban kiadott könyvében így a két szélső húr hangolása az *A*, *G*, *Fisz*, *E*, *D* hangok egyike lehet.¹⁶ Ez nem jelentette azt, hogy a játékosnak rendre hangszert kellett cserélnie: egyetlen saját lantja alaphangját nevezte ki az előbbi hangok valamelyikének.

Adrian Le Roy genfi zsolttárokhoz komponált lantkíséreteit két könyvben adta ki. Az énekszólámat ötvonalas kottarendszerben írta, a lantkíséretet tabulatúrában.¹⁷ A kottában *G* vagy *C*-kulcsot használ, s a hangsorok a *mollum*, *durum* vagy a *naturale* egyikében értelmezhetők. Eszerint a lant alaphangját a *C*, *D*, *F*, *G*, *A* hangok egyikének nevezhetjük a hangsortól függően. Ezáltal a lantkíséret kényelmesen játszható, mert a fogás nem megy túl az első húr ötödik fekvésén.

Hans Judenkünig 1523-ban megjelent lantiskolája utasítást ad arra, milyen eljárást kell követni, ha vokális művet akarunk lanton játszani.¹⁸ Két táblázatot közöl a kotta zenei hangjainak és a német tabulatúra fogásjeleinek megfeleltetésére. Az egyiket *A*-hangolású lantra, a másikat *G*-hangolásúra. Ha a lantra ültetendő mű kottájának elején nincs *b* jelzés, akkor a hangszert *A*-hangolásúnak kell tekinteni. Ha túl magas fekvésbe kerülne a darab, illetve ha csak tenort és basszust írunk át a lantra, akkor egy kvarttal feljebb helyezhetjük a névleges hangolást. Amennyiben a kottasor elején *b* jelzés áll, a hatodik húrpárt egy hanggal lejjebb hangolhatjuk, vagy a másik táblázat szerint *G*-hangolású lantot tekinthetünk. Judenkünig lantkönyvének magyarországi használatáról van adatunk. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Tinódi is ismerte.

16 Luís de NARVAEZ, *Los seys libros del Delphin de musica*, Valladolid, 1538.

17 Adrian LE ROY, *Tiers Livre de Tabulature de Luth*, Paris, 1552; Uő., *A briefe and plaine Instruction*, London, 1574.

18 Hans JUDENKÜNIG, *Ain schone kunstliche underweisung*, Wien, 1523.

Térjünk vissza újból a *Cronica* kottáiban a C-kulcs után álló \flat jelre! A bevezetőben említettük, hogy Szabolcsi a \flat jel létét-nemlétét teljesen következtetlenségnek találta. Ez így is lenne, ha az a b hang módosítására utalna. De itt a c hang helyén áll, vagyis a c hangra vonatkozhat. Ha nincs jel, a lantot tekintjük például C-hangolásúnak, ha pedig szerepel a \flat , akkor a c hangot eggyel lejjebb tesszük, vagyis a korábbi b hang helyére. Eszerint lantunk most D-hangolású. (Hangsúlyozom, hogy ez a C és D nem abszolút magasság, hanem C-nek és D-nek nevezett.) Ez a lehetséges magyarázat a Judenkünig utasításához nagyon hasonló, de ott a b helyén álló \flat jel egy hanggal mélyebb lantot eredményez, a *Cronicában* a c helyén álló \flat jel pedig egy hanggal magasabb lantot ad.

A lantkíséret

A reneszánsz tabulatúrák az énekek lantos kíséretének különféle lehetőségeit adják. A XVI. század elejének négyszólamú frottoláit Bossinensis kiadásában¹⁹ a következőképpen találjuk: az első szólam az ötvonalas kottában, szöveggel szerepel, a tenor és a basszus szólam kíséretként adódik a tabulatúrában, az alt szólam pedig elmarad. Egy másik példa: Adrian Willaert lantkíséréttel adta ki Verdelot madrigáljait 1536-ban.²⁰ Az első szólam ötvonalas kottarendszerben látható szöveggel, a három további szólam a tabulatúrában kíséretként. A század második felében a többszólamú, polifón kórusművek kíséretként megjelenik a teljes négy-öt szólam variált intavolációja.

Egy strófikus egyszerű dal esetében az énekes saját magát akkor tudja legkényelmesebben kísérni, ha a dallamot is pengeti a basszussal és töltőszólamokkal együtt. Le Roy zsoltárkíséretei is ezt példázzák, az olasz villanellák és a német táncdalok ugyancsak szinte kivétel nélkül felső és kísérőszólamaikkal együtt találhatók a tabulatúrákban. A német tabulatúrák címeikben német dalokat idéző táncdalait (*Bettler, Die Müllerin* stb.) minden bizonnyal énekelhették is, noha a szövegek nincsenek a tabulatúrában. Ochsenkuhn²¹ és Denms²² kiadványa például már megadja a szövegeket a teljes darab intavolációja mellett.

A *Cronicában* négy dallam kivételével a C-kulcs a negyedik vonalon áll, vagyis tenorkulcsként szerepel. Így a dallamok c -től f -ig (illetve $fisz$ -ig) terjedő tartományban maradnak. A 7. dallamban (*Sok királról...*) az F-kulcs a második vonalon áll, a C-kulcs az ötödiken, tehát nem felelnek meg egymásnak. Szabolcsi az értelmezésében a C-kulcs helyét tartja biztosnak, így a dallam a és b

19 Franciscus BOSSINENSIS, *Tenori e contrabassi intabulati*, Venetia, 1509.

20 Philippe VERDELOT, *Intavolatura de li madrigali*, Venetia, 1536.

21 Sebastian OCHSENKUHN, *Tabulaturbuch auff die Lauten*, Heidelberg, 1558.

22 Adrian DENMS, *Florilegium*, Köln, 1594.

közé kerül, ami mély fekvésnek tűnik a tizenkilenc dallamhoz viszonyítva. Valószínűbbnek tartom, hogy az F-kulcs van jó helyen, a C-kulcs csúszott el. Ez a dallamot nem viszi *c* alá, ezáltal *fa*lapú, a mai értelemben vett dúrdallamot eredményez. A 21. dallamban (*Mégis halljatok...*) az F- és a C-kulcs is feljebb csúszott. Ehhez igazodva szintén előállna az előbb említett mély fekvés. Ha mindegyik kulcs a szokásos helyre kerül, valószínűbb egy *c* zárlatú, mai értelemben vett dúr olvasat. A 18. dallam (*Fráter György...*) szokatlan kulcsjeleire már Szabolcsi utalt, de ezeket is C-, illetve F-kulcsoknak tekintette. Úgy látom, hogy ezek D- és G-kulcsok. A relatív dallamértelmezés ebben az esetben nem változik, de *B* helyett *c* az alaphang. A 17. dallam (*Sok csudák voltanak...*) C-kulcsa a harmadik vonalon van. Ez esetben a fekvés *g–g'*. Szabolcsi felveti a tenorkulcsos értelmezés lehetőségét, így *e–e'* a hangterjedelem. Csomasz Tóth Kálmán a dór értelmezés jegyében a szopránkulcsot ajánlja,²³ ez *d'–d''* intervallumot eredményez, ami nagyon magas a többi dallam tenor- vagy inkább baritonfekvéséhez képest. A nagyon valószínű dór értelmezés viszont az eredeti altkulcs esetén is megvalósulhat, ha a *mollum* hexachordot tekintjük.

Úgy tűnik, Tinódi ügyelt arra, hogy a dallamok kottaképei egy bizonyos intervallumon belül adják a melódiát. Ha a lantkíséret valóban a dallamjátékkal együtt valósul meg, akkor a kottákhoz igazodva legkényelmesebben a relatív C-, illetve D-hangolású lant használható. Ez megfelel a Judenkünig által ajánlott két megoldásnak arra az esetre, ha tenordallamot ültettek át lantra. A lant lehet 1) nagyobb méretű, valódi tenorlant, melynek használatakor a lanton játszott melódia unisonóban szól az énekkel; 2) egy kisebb alt-, illetve diszkantlant, s a lanton játszott dallam ilyenkor egy oktávval feljebb szól a férfi énekes hangjánál.

Király Péter Tinódi több dallamának motívumait összehasonlította az európai reneszánsz dallamokkal, s megállapította, hogy azok jól illeszkednek a kor stílusába.²⁴ Elemzéseit a teljesség igénye nélkül kiegészíthetjük azzal, hogy a *Passamezzo moderno* (15. *Szertelen vesződelm*), a *Pavana milanese* (5. *Ti szegín magyarok...*) és a XVI. század első felének egyéb lanttáncai kínálják a kíséret rekonstrukcióját. További részletezés helyett utalok a Kobzos Kiss Tamás énekével, Lantos Szabó István lantkíséretével készült hangfelvételre.²⁵

23 CSOMASZ TÓTH, *i. m.*, 459.

24 KIRÁLY, *i. m.*

25 TINÓDI LANTOS Sebestyén *énekei Kobzos Kiss Tamás* előadásában, tanulmányokkal, Bp., Arcanum, 2006. (CD-ROM)

Záró gondolatok

Az elmondottak nem térnek ki a *Cronica* dallamaival kapcsolatos kérdések mindegyikére, s a felvetett gondolatok sem hozhatnak egyértelmű megoldásokat. A dolgok természetéből adódóan ez néha nem is lehetséges. A Tinódi-melódiákhoz viszont kétségkívül közelebb kerülhetünk a reneszánsz dallamvilág hangzásképpén keresztül. Amennyiben a XVI. század magyar dallamait énekelni szeretnénk, rendre elemeznünk kell őket egy olyan megközelítéssel, mely leveti a modern dūr-moll gondolkodást, a régi kottaképet nem kezeli érinthetetlen múzeumi darabnak, s a lanttabulatúrákban nyomon követhető megoldásokat változatosan alkalmazza.

Keveset olvasok róla krónikában
(Verses epika és emlékezet)

LŐKÖS PÉTER

Tinódi Sebestyén és Csabai Mátyás: az 1552-es egri ostrom két első megörökítője*

Köztudott, hogy Tinódi Sebestyén közvetlenül az ostrom után Egerben járt anyaggyűjtés céljából, s ennek eredményeképpen született az *Eger vár viadaljáról való ének*, illetve ennek rövidebb változata, az *Egri históriának summája*. Volt azonban egy másik költő is, a Dobó család alumnusa, Csabai Mátyás, aki ugyancsak nem sokkal az ostrom után Egerben járt, és latin nyelven megörökítette ezt az eseményt. Költeményének első változata a 236 soros *Encomium Servatae Agriae Anno MDLII*, amelyet Dobóék pálóci várában 1554. december 1-jével keltez, s 1555-ben jelent meg Georg Hoffgreff nyomdájában Kolozsváron. Ennek hosszabb, 650 soros változatát (*Encomium arcis Agriae mirabiliter ac vere divinitus servatae anno Domini M. D. LII.*) egy évvel később Wittenbergben, Georg Rhaw nyomdája jelentette meg. Jelenlegi tudomásuk szerint művének mindkét változata egy-egy példányban maradt fenn.¹

Mi indította Csabait műve megírására? Erről az 1555-ös változat előszavában, a Dobó Istvánhoz intézett ajánló sorok után így vall a költő:

Atque haec sola potest dari ratio, cur veterum Graecorum et Romanorum fortia facta, in hanc usque nostram aetatem, cum summa aliorum laude, quorum et in domesticis et bellicis officiis egregie viguit industria, in memoria hominum permanserint, perpetuoque sint permansura, quod ea beneficio literarum posteris memoranda prodita sunt. Nostram autem Rempublicam ex incuria eorum, qui res memoria dignas ab oblivione hominum atque a silentio, quantum praestare potuissent, vindicandas non curaverunt, non parum accepisse incommodi, omnibus sanis constat. Nam quae literis fidelibus rerum gestarum custodibus, non mandatur, (ut nostrorum maiorum res plerumque sunt neglectae) ea temporis longinqui revolutio, ut in nihilum redigat, necesse est.²

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

1 RMNy 1473–1600, kiad. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., Akadémiai, 1971, 174; RMK, 3. kötet, első rész, *Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*, kiad. SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., MTA, 1896, 131.

2 Az 1555-ös kiadásból az OSZK Régi Nyomtatványok Tárában található FM2/2555

Azaz Csabai óva int attól, hogy a jótettek feledésbe merüljenek a költők hanyagsága miatt. Az ókortól kezdve (Horatius: *Ad Lollium*) jól ismert és kedvelt toposza ez az irodalomnak, a humanizmus korában különösen gyakran bukkan fel a híres személyiségek tetteit megörökítő életrajz-irodalomban.³ A negyedik bekezdésben ehhez még hozzáfűzi:

Quamquam igitur hoc tenue scriptum, quod a me non solum admiratio virtutis vestrae M(agnificentiae), verum etiam mei offitii ratio, prope suo quodam iure extorsit, non iudico dignum, per quod res vestrae M(agnificentiae) praeclare gestae praedicentur. Tamen cum hoc a me sine nefario scelere praetermitti non potuerit, scripsi hoc quaecumque carmen, quo et animi mei erga vestram M(agnificentiam) pro immortalibus beneficiis in me collatis gratitudinem declarerem, et Agriensis oppugnationis memoriam, cum perpetua tui tuorumque nominis laude posteris quasi in summa memorandam relinquerem.⁴

Itt tehát – a szokásos szerénykedő szavak kíséretében – már konkrétan megemlíti, hogy jótevőjének, Dobó Istvánnak kíván örök emléket állítani. A harmadik bekezdésben kifejti azt is, miért latinul írta meg művét:

jelzetű mikrofilm alapján idézek. Az idézet magyar fordítása: „Egyetlen magyarázata van annak, hogy a régi görögök és rómaiak emlékezetes tettei, sok egyéb, békében és hadban tevékenységével kitűnt személy viselt dolgaival együtt, miért maradhattak mindmáig az emberek emlékezetében, hogy immár örökké ott is maradjanak: hiszen csak az irodalomnak köszönhetően maradhatott fenn emléküik az utódok körében. Minden józanul gondolkodó ember tisztában van azzal, mily nagy kára származott már abból államunknak, hogy azok, akiknek az emlékezetre méltó dolgokat lehetőségük szerint az emberi feledéstől és elhallgatástól meg kellett volna óvniuk, gondatlanságból nem teljesítették kötelességüket. Hiszen mindazt, amit nem bízunk a betűkre, a történelem e hú őreire – amint őseink példáján látjuk, akiknek történetét nagyrészt senki sem jegyezte föl –, az idők hosszas váltakozása szükségképpen semmivé teszi.” (A Csabaitól vett idézeteket Magyar László András fordította magyarra.)

3 KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéakai*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 45.

4 „Jóllehet ezt a hitvány írást, amelyet belőlem nem csupán Nagyságod erényének csodálata váltott ki, hanem kötelességérzetem is szinte önmagától diktált, magam sem ítélem méltónak arra, hogy Nagyságod kiemelkedő tetteit méltón magasztalja, ám mivel e magasztalást én feltermes bűn nélkül el nem mulaszthattam volna, mégis megírtam ezt az ilyen-olyan verset, hogy lelkennek Nagyságod iránt, reám halmozott halhatatlan jó-téteményeicéért érzett háláját kinyilvánítsam, illetve, hogy általa az egri ostromnak, a Te és a tieid nevének örök dicsőségével, az utókor számára maradandó emléket állítsak.”

Quod autem quidam historias nostrae aetatis cantionibus quibus frequentes hominum coetus tenent, comprahendere soliti sunt, id quidem ego non vitupero: Nam praeter id quod ad demulciendas aures voluptatemque honestam faciunt, etiam memoriae rerum gestarum serviunt. Et res notis distinctae convenientibus, mentibus hominum tenacius, quam simpliciter expositae inhaerent. Sed ea omnia unius tantum sunt linguae, nec caeteris communia. Nam quae nostra lingua scripta sunt, ea in aliis, nedum intelligi, sed ne legi quidem commode possunt. Iam vero, quis est, qui non videat, linguam nostram, angustis admodum Pannoniae, hoc tempore praecipue, in quo omnia fere amisimus, finibus terminari? Sed quae in latina lingua scribuntur, ea ad infinitas nationes propagari. Maius ergo, meo iudicio, operae precium faciunt, ii, qui res gestas aliorum, ea maxime lingua, quae plurimis nota est, describere conantur. Quod si ab initio nostrae Reipublicae sedulo fuisset factum, plures profecto inter nostros inventi fuissent, qui ad nominis sui immortalem gloriam certatim contendissent. Sed haec ego sero et frustra in his temporibus queror, in quibus nihil nisi opes et potentia, contemptis iamdudum eruditione et iustitia dominantur. Quare, oratione opus est ut eo, unde huc diverterat, redeat.⁵

A bekezdés elején Csabai nyilvánvalóan a tudósító históriás énekekre utal. Hogy konkrétan Tinódira gondol-e, vagy más költőkre, nem lehet egyértelműen eldönteni, bár igen valószínű, hogy Sebestyén deák énekeire történik utalás. Mindenesetre a két költő jól kiegészíti egymást, hiszen Tinódi históriás énekei magyar nyelven íródtak magyar közönség számára, Csabai viszont tudatosan a külföld számára írt latinul.

- 5 „Az ellen pedig, hogy némelyek korunk történetét olyan énekekbe szokták foglalni, amilyenekkel aztán az összecsozdult népet szórakoztatják, nekem bizony semmi kifogásom nincsen, hiszen e költemények, amellet, hogy a fület gyönyörködtetik, és tisztessen szórakoztatnak, még az események emlékeztetének megőrzését is szolgálják. Meg hát az odaillő dallamokba foglalt dolgok is tartósabban rögzülnek az emberi elmében, mint az egyszerűen elbeszéltek. Mindezek az énekek azonban csak egyetlen nyelven érthetők, más népekkel meg nem oszthatók. Az ugyanis, amit a mi nyelvünkön írunk, mások számára nem csupán érthetetlen, hanem egyenest olvashatatlan is marad. Ki nem látja be hát, hogy nyelvünknek Pannonia kiterjedése szab szűkös határokat, különösen manapság szűköseket, mikor szinte mindent elvesztettünk. Amit viszont latin nyelven írunk, arról végtelen számú nemzet szerezhethet tudomást. Véleményem szerint hát többre jutnak, akik mások tetteit inkább azon a nyelven próbálják megfogalmazni, amelyet a lehető legtöbben értenek. Ha pedig már államunk történetének kezdeteitől fogva is szorgosan így cselekedtünk volna, nyilvánvalóan sokkal többen akadhattak volna a mieink közt, akik versengve törekednek arra, hogy nevüknek halhatatlan dicsőséget szerezzenek. Ám mindezeket én már későn és hiába panaszlom e korban, amelyben csakis a vagyon és a hatalom uralkodik, miközben a műveltségnek és az igazságnak megvetés a jussa. Azért van tehát szükség a szónoklatra, hogy az erény visszatérjen ide onnét, ahová korábban eltávozott.”

Hosszú ideig csak az 1556-os változatról volt tudomásunk, mivel a kolozsvári kiadás példányát csak 1963-ban fedezte fel Borsa Gedeon a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban.⁶ Csabai műve – talán ritkasága miatt – nemigen foglalkoztatta a kutatókat; akik írtak róla, jobbára csak a wittenbergi kiadást vizsgálták, ám – egy kutató kivételével – csak röviden, s csak az a kérdés érdekelte őket, hogy Csabai ismerte-e Tinódit.

Szilády Áron és Pintér Jenő szerint ismerte Tinódi énekét/énekeit, és mérített is belőlük.⁷ Bodola Gyula szerint, aki egyedülként bővebben, bár nem elég behatóan foglalkozott Csabai művével, az *Encomium arcis Agriae* teljes eredetiségre utal, a mű kezdete, folytatása és befejezése előtt a többi feldolgozástól. Bodola szerint elképzelhető, hogy Csabai olvasta Tinódit, „azonban a feldolgozásban még ennek sem található semmi nyoma.”⁸ Bodola, aki egyébként részletesen ismerteti a mű tartalmát, felhívja a figyelmet arra is, hogy a szerző az ostromnak viszonylag kevés történeti mozzanatát ismeri: „[...] mindössze a szikszói gyűlést, az első ostromot, a löporrobbanást, a második és harmadik ostromot dolgozza fel a főbb események közül művében, azokat is csak nagy általánosságban.”⁹ Sok fontos esemény leírása elmarad nála, nem szól arról, hogyan kerültek Pethő Gáspárék, Bornemissza Gergelyék a várba, nem említi az árulási kísérletet, elhagyja a várvédők nevének felsorolását, a bástyák leírását, a várták elosztását és egyéb részleteket. De mellőzi Mekksey tragikus halálának leírását is.¹⁰ Bodola szerint „Chiabai a várostromnak csak azon mozzanatait ismeri és dolgozza fel, amelyek egyszeri olvasás, vagy hallomásból jó idő múltán is megmaradhatnak az emlékezetben. Új kutatásokat nem tett, a régieket sem használta fel, minek következtében művének történeti alapja nagyon ingatag.”¹¹ Művéből hiányzik a fokozatos fejlődés, epikai részletezést sehol sem kísérel meg, és Dobó sem igazi epikus hős.¹² Bodolára hivatkozva Dézsi Lajos is azon a véleményen volt, hogy Csabainál nem igazolható Tinódi ismerete.¹³ A refor-

6 BORSZA Gedeon, *XVI. századi magyarországi nyomtatványok a bécsi Nationalbibliothekban*, MKSz, 80(1964), 162–166.

7 Tinódi Sebestyén összes művei, 1540–1555, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., a M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1881 (RMKT, III), 436; PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet: Tudományos rendszerezés, Második kötet, A magyar irodalom a XVI. században*, Bp., A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása, 1930, 508.

8 BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben, Függelék, Chiabai: Encomium arcis Agriae, Vittenberg 1556*, Kolozsvár, Stief Jenő könyvsajtója, 1908, 22.

9 Uo., 21.

10 Uo. – Ebből következik, hogy Csabai nem törekedett az események hűséges megörökítésre, ahogy azt Pintér Jenő állította. Vö. 4. j.

11 Uo., 21–22.

12 Uo., 23.

13 DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén, 1505?–1556*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1912 (Magyar történeti életrajzok, 28. évf., 4–5. füzet), 141.

máció jegyében című könyvében Horváth János is úgy vélte, hogy nem bizonyos, hogy Csabai ismerte Tinódit.¹⁴ Borsa Gedeon a rövidebb szöveg előszavának harmadik bekezdésére utalva viszont azt valószínűsíti, hogy a pálóci várban 1554 végén ismerték Tinódi énekét: „Tinódi a verset 1553 nyarán írta, és néhány hétre rá írásban is eljuttatta Ferdinánd királynak. Zsámboky szerint ezzel egyidejűleg olyanok, akiknek közük volt a vár megvédéséhez (például Oláh Miklós) ugyancsak kaptak belőle másolatot. Aligha képzelhető el, hogy Dobónak ne küldött volna Tinódi egy kézírásos példányt. De Csabai, ha másképpen nem, nyomtatott alakban nyilván hozzájutott ehhez, hiszen a *Chronica* 1554. március végén ki volt már nyomtatva.”¹⁵ Sugár István – bár nem foglal állást egyértelműen e kérdésben – azon a véleményen volt, hogy az 1556-os szövegben „csupán néhány lényegtelen új elem szerepel [...] Tinódin túlmenően”.¹⁶

Bodola nem téved abban, hogy Csabai szövegei sok helyen eltérnek Tinóditól. Ehelyütt – területi okok miatt – nem kívánok foglalkozni azzal, hogy Csabai ismerte-e és forrásul használta-e Tinódit. Ezt a kérdést egy, a közeljövőben megjelenő tanulmányban fogom részletesen elemezni. Tanulmányomban egyrészt arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha Csabai ismerte is Tinódit, voltak-e rajta kívül más forrásai? Azaz: találhatók-e nála olyan részletek, amelyeket Tinódi nem említ. Másrészt arra szeretnék rávilágítani, hogy mi a valódi oka a Tinóditól való eltéréseknek, annak, hogy az ostrom sok mozzanata hiányzik Csabainál. Ez utóbbi kérdés megválaszolásához Csabai műveinek műfaját kell pontosan meghatározni, amire eddig nem került sor. Az elemzés során itt elsősorban a hosszabb változattal foglalkozom, de ahol szükséges, ott a rövidebb szövegre is hivatkozom.

Az első probléma megválaszolásánál induljunk ki az 1556-os szöveg alábbi négy sorából, amelyekben a török által végzett rombolásról olvashatunk:

Sic patuit murus binis ternisque quadrigis,
Ut pariter iunctis ire daretur equis.
Haec ego, crudelis postquam discesserat hostis,
Lustravi coram lumine cuncta meo. (535–538¹⁷)

14 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mobács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957, 216.

15 BORSA, i. m., 163.

16 *Tinódi egri históriás énekei*, bev., kiad., jegyz. SUGÁR István, Eger, Gárdonyi Géza Társaság, 1974 (Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára, 2), 28–29.

17 Az *Encomium arcis Agriae*-ből Bodola Gyula kiadása alapján idézek, lásd 8. j. Az idézet magyar fordítása: „Két-három kocsi széles rés nyílt bár a falon, hol / kettesivel, ha akart átmehetett a szekér: / én magam is láttam mindezt, miután a török már / visszavonult – a saját két szemem itt a tanúl!”

Vagyis Csabai az ostrom után maga is járt Egerben, bár nem tudjuk, milyen célból. Márpedig, ha Egerben járt nem sokkal az ostrom után, akkor szinte bizonyos, hogy az egriek neki, a Dobó család lekötelezettjének is mesélték az ostromról, sőt talán akár magától Dobó Istvántól is szerezhetett információkat.

Csabai szövegét olvasva találunk is olyan információkat, amelyek Tinódinál hiányoznak, illetve olyan utalásokat, amelyek más olvasmányélményekről tanúskodnak. Ennek bizonyítására elsőként idézzük azt a helyet, ahol Zsukán János vitézségéről esik szó:

Excipit hunc primus venientem rite Sucanus,
 Doctus hic et calamos stringere et arma manu.
 Tunc certe sociis ad opem currentibus, hosti
 Obstitit, insultus sustinuitque prior.
 Et cognata sacris virtus heroica Musis,
 Nec sua magnanimus excutit arma liber.
 Caesar, ut in castris intentus ad arma diurno,
 Nocturno chartis, tempore Caesar erat.
 Inde vetustati placuit dare tuta Minerva
 Arma, quia ingenio miles et arma valent.
 Sic hosti, Musis bene note Sucane resistis,
 Sic prima socios in statione iuvas. (411–422¹⁸)

Militia et littera – e kettő jellemzi tehát az esztergomi Zsukán (Sukán) Jánost, aki 1550-től állt az egri vár szolgálatában mint püspöki számtartó. Az ostrom után is Egerben élt, a vár számvevője, majd királyi ellenőr, később pedig a vár udvarbírója lett.¹⁹ Dobón kívül ő az egyetlen várvédő, akit az ostromleírás során Csabai névszerint megemlít. Tinódi három helyen említi Zsukán nevét, először az 571. sorban a várvédők felsorolásánál („számtartó Sukán János”), másodszor a löporrobbanás után szól arról, hogy Zsukán és Fülöp Demeter milyen vitézül küzdöttek (1086–1087), harmadszor pedig a „derékostrom” leírásánál olvashatjuk, hogy Zsukán és Pribék János „igen embörködének” (1420–1427). Tinódi viszont egyik helyen sem szól semmit arról, hogy Zsukán

18 „Azt, aki elsőként fölhág, feltartja Zsukán, ki / nem csak a pennához, ám kelevéhez is ért. / Társai is kiségtik már, úgy áll a helyén, és / úgy veri vissza a bőszi falatörők rohamát. / Egy töről fakad ám a vitézség, s múzsa ihlet, / mert a vitézség és nagy tudomány: rokonok. / Harcba vezette hadát nap közben a nagynevű Caesar, / éjszaka meg művét írta a háborúról. / Régen ezért hitték lándzsásnak a szűzi Minervát, / hisz ki derék harcos, nagytudományu is az. / Így álltal ellent, Múzsák kedveltje, Zsukán is, / így segítettél elől küzdve a társaidat.”

19 CSIFFÁRY Gergely, *Az 1552-es egri várvédő bőszi névsora, sorsuk és az „egri név”*, AGRIA, Az Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 39(2003), 331–332.

a literatúrával is foglalkozott. Véleményem szerint Csabai csak egri útján szerezhette tudomást Zsukán írói-költői tevékenységéről. S hogy miért emeli ki ezt külön is? Valószínű, hogy mivel kifejezetten a külföld számára készült műről van szó, az idegen nyelvű olvasóközönséggel akarta tudatosítani, hogy Pannóniában a háborúban sem hallgatnak a Múzsák, s hogy a magyarok nemcsak a harcban tűnnek ki, hanem a költészet, a tudomány terén is, hiszen az európai irodalom régi toposza volt, hogy a magyarok inkább értenek a fegyverforgatáshoz, mint a tudományokhoz.²⁰

Egy másik, Tinódinál nem olvasható hely azt bizonyítja, hogy Csabai naprakész volt az információk beszerzése terén, s az ostrom után is figyelemmel kísérte az eseményeket. A védők felsorolásánál ugyanis mindkét szövegben (57–58., illetve 119–120. sor) megjegyzi Bornemissza Gergellyel és Zoltai Istvánnal kapcsolatban, hogy ők ketten soha nem harcoltak máshol, és őket utóbb majd elfogják a törökök:

Hi duo militiae nequidquam signa dederunt,
Nam sunt post facti praeda petita Getis. (119–120)²¹

1554 októberében Pásztó mellett Bornemisszát és Zoltait valóban elfogták a törökök. Bornemisszát mint értékes foglyot Konstantinápolyba vitték, és ott kivégezték (1555. szeptember 22. előtt), Zoltai pedig 1556-ban váltságdíj fejében kiszabadult Hatvanból.²² A két védő elfogásáról szóló információk – melyeket Tinódi már nem említ – olyan hírek lehettek, amelyek a balul sikerült akció után nagyon rövid időn belül eljutottak Csabai fülébe is, hiszen a rövidebb szöveget 1554. december 1-jével keltezi.

Vannak azonban a két műben olyan helyek is, amelyek más olvasmányélmények hatásáról tanúskodnak. Az ostromhoz felvonuló török sereg számáról például ezt írja Csabai az 1556-os változatban:

Et numero misit tot, quot numerantur aristae,
Dum segetes aestas reddere laeta solet.
Quot sylvis folia aut passim nascuntur opacis
Quot pisces numero aut aequora salsa tenent. (177–180)

20 Vö. KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadéka...*, i. m., 1985, 9–31; BITSKEY István, *Militia et littera: Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der frühen Neuzeit* = *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, hg. Dieter BREUER und Gábor TUSKÉS, Bern, 2005 (Beihefte zu Simpliciana, 1), 111–124.

21 „Ők ketten sohasem küzdhettek máshol: utóbb majd / mindkettő a dühödt Géta kezére kerül.”

22 CSIFFÁRY, i. m., 272, 349.

Candida nam veluti campos nix contegit omnes,
 Sic Scythicis velis terra adoperta fuit.
 Utque locusta noscens segete in crescente resedit,
 Occupat illa tamen non minus omne solum:
 Sic fuerant montes tentoria fixa per altos,
 Imis atque etiam vallibus hostis erat. (185–190²³)

Tinódinál hiányoznak az ilyen hasonlatok, ő inkább nagy alapossággal felsorolja, hogy melyik török vezér melyik faluban vagy városrészben ütötte fel táborát. A fent idézett sorok Csabai alapos humanista műveltségéről, olvasmányélményeiről tanúskodnak, hiszen ezek a hasonlatok jól ismertek az ókori eposzokból, illetve a *Bibliából*: Homérosznál például megtalálható a falevél-hasonlat (*Iliász*, II. ének), Vergiliusnál a kalász-hasonlat (*Aeneis*, VII. ének), a sáska-hasonlat pedig a *Bírák könyvéből* ismert (Bír 6,5 és 7,12). A hosszabb változat 593–598. sorai Vergilius közvetlen hatását bizonyítják, ami eddig elkerülte a kutatók figyelmét. E sorok így hangzanak:

Panduntur portae, iuvat ire per arva relictā,
 Castra notis dirimit quilibet atque suis.
 Hic Ali tendebat, sed ibi tendebat Ahmatus,
 Saepius in castrum hinc machina torta fuit.
 Saepius hinc glomerata Scytharum turba ruebat,
 Hic solitus diro consilio esse locus.²⁴

Vergilius *Aeneis*-ének II. 27–30 soraiban pedig ezt olvassuk, amikor a trójaiak a hosszú ostrom után kimerészkednek, hogy megnézzék a falovat:

23 „Annyi vitézt küldött ide, mint a kalászon a toklász / hogyha a gazdag nyár ontja a dús gabonát, / annyit, amennyi levél van a sűrű, rengeteg erdőn, / sós vizü tengernek mélyin amennyi a hal, / [...] Mint a fehér hó leple borítja be télen a földet / szkíták sátraitól úgy viritott a mező, / mint amikor sarjadt gabonát sáskák hada száll meg, / úgy terített be e had földeket és hegyeket. / Sok-sokezer sátor borította a zöld hegyek ormát, / s lenn is, a völgyek ölén ott nyüzsgött a pogány”

24 „Táru a várkapu, szétszélednek szerte a síkon, / és a barátainak mind mutogatja: 'No, nézd, / itt Ali vert sátrat, de amott meg a nagynevű Ahmed, / gyakran e helyről lőtt ágyugolyót a török, / máskor az ostromlók a rohamra emitt gyülekeztek, / ott alakították bős haditerveiket.”

panduntur portae, iuvat ire et Dorica castra
desertosque videre locos litusque relictum:
hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles;
classibus hic locus, hic acie certare solebant.²⁵

Csabai itt tehát Vergilius e sorait használta fel, természetesen megváltoztatva a neveket. (Ez persze nem zárja ki azt, hogy ez a jelenet nem játszódhattott le az egri ostrom után, hiszen Tinódi is megemlíti.)

Ezek a helyek tehát egyértelműen azt bizonyítják, hogy ha Csabai ismerte is Sebestyén deák munkáit, nem ő volt az egyetlen forrása, hanem saját maga is gyűjtött adatokat, illetve egyéb olvasmányok hatása is kimutatható nála.

Ezek után térjünk a második kérdés megválaszolására: mi az oka a Tinódi és Csabai közötti eltéréseknek? Véleményem szerint elsősorban műfaji kérdésről van szó. Mint fent említettem, az irodalomtörténészek és történészek nem foglalkoztak behatóan azzal, hogy valójában mi is a műfaja Csabai két művének. A régebbi munkák „nyomtatvány”-nak, „mű”-nek, „ének”-nek nevezik a két szöveget. Két újabb munkában viszont azt olvashatjuk, hogy Csabai műve verses krónika, illetve (tudósító) históriás ének,²⁶ jöllehet már Horváth János utalt rá fent említett művében, hogy mivel Csabai latinul írt, nem tekinthetjük őt históriás énekesnek.²⁷

Bodola Gyulának abban teljesen igaza van, hogy Csabai műve eredetiségre utal, hogy a mű kezdete, folytatása és befejezése előtt a többi feldolgozástól, és abban sem téved, hogy Csabai az ostrom számos mozzanatát elhagyja. Bodola mégsem kereste ennek okát, hanem megelégedett azzal, hogy e részletek nem maradtak meg a költő emlékezetében. Azonban annak, hogy ezek a mozzanatok, események Csabainál elmaradnak, nem az az oka, hogy kihullottak emlékezetéből, hanem az, hogy nem is állt szándékában mindet megemlíteni. Ha ugyanis alaposan megvizsgáljuk Csabai két szövegét, akkor egyértelműen kiderül, hogy ő nem tudósító históriás éneket, nem verses históriát írt, hanem dicsőítő költeményt, epikus *panegyricust*, amelynek nem is célja, hogy Tinódihoz hasonlóan történetírói pontossággal dolgozza fel az ostrom eseményeit. A műfajra utal egyébként mindkét szöveg esetében a mű címe is, ám ez valamiért elkerülte a kutatók figyelmét. A következőkben áttekintjük, hogy az 1556-os változatban a *panegyricus* mely elemei és toposzai fordulnak elő.

25 „S megnyílnak kapuink; kedvünk támad, hogy a dórok / táborait s az üres partot: be-bejárjuk a síkot. / 'Itt a dolopsok voltak, amott a kegyetlen Achillés, / erre hajóik, amarra pedig csatarendjeik álltak.” (Lakatos István fordítása)

26 Vö. RMNy, 174; BITSKEY István, *Az egri vár viadala a XVI–XVII. századi irodalomban*, Agria, Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve, 38(2002), 192. Bitskey tanulmánya Csabaira vonatkozóan nem hoz új eredményeket.

27 HORVÁTH, *i. m.*, 216.

A mű egy a bukolikus költészet motívumaiból építkező rövid prefációval kezdődik, amelyben a költő kifejti, hogy a jól végzett munka után nem marad el a jutalom. Ezután köszönetet mond a Dobótól kapott támogatásért, majd arról szól, hogy mily csekélynek érzi erejét: bár oly gyönyörűen szólna, mint Odüsszeusz, úgy zendülne lantja, mint Orpheuszé és Arióné. S hogy fáradozását ne kövesse kudarc, a Múzsákhoz fohászkodik, hogy legyenek segítségére.

Ezután a költő rátér Dobó István dicsőítésére. A *panegyricusok* szabályai szerint az illető személy dicséretét célszerű a múltban kezdeni, például a dicsőített városának magasztalásával. Ebben az esetben Eger dicséretét olvashatjuk, de ez különböző okok miatt hátrább kerül. A következő elem a család dicsérete, rendszerint az apa és fiú összehasonlítása, természetesen az utóbbi javára.²⁸ Persze, ha valamilyen oknál fogva a költő nem tud az apáról dicsérőleg írni, akkor megteheti, hogy átsiklik efölött, vagy esetleg a rokonokról ír.²⁹ A családról szólva Csabai kiemeli, hogy a „genus Dobonis” ősi és híres család, Dobó Istvánt viszont nem az 1511-ben meggyilkolt apával hasonlítja össze (bár éppen megtehetette volna, hiszen Dobó Domokos nem volt jelentéktelen személy: tudjuk például, hogy az 1505. évi országgyűlésen Ung megye követe volt³⁰), hanem két testvérével. Bár őket is szárnyra emelte a hír, természetesen egyikük sem múlja felül Istvánt erényben:

Et fratrum quanquam celebrentur nomina passim,
Atque habeat laudem frater uterque suam,
Non tamen hi virtute valent contendere tecum
Cui fratres inter sors medium esse dedit.
Ut si virtutem in medio consistere verum,
Talis et ut virtus rara sit eximia. (33–38³¹)

Ugyanakkor Csabai kiemeli, hogy a három testvér között milyen nagy az összetartás, az összhang, amely szinte már a Szentháromságra emlékeztet:

28 HORVÁTH János, *Janus Pannonius műfajai és mintái = Janus Pannonius (Tanulmányok)*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 377.

29 FENICZY György, *Claudius Claudianus és Janus Pannonius panegyricus költészete*, Bp., 1943 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 10), 21.

30 HÓVÁRI János, *A büttlen Dobó*, Bp., Helikon, 1987, 8.

31 „S bár a fivéreit is mindenféle emlegetik, sőt / mindkét testvérét szárnyra emelte a hír, / nem vetekedhet véle se öccse, se bátyja erényben / (kettőjük közibé küldte a fátuma őt). / Szentigaz ám: az erény a középben rejlik, az is hogy / ily nagy erény immár ritka madár mifelénk.”

Vos numero tantum ternos natura creavit,
Semper enim vobis mens fuit una tribus. (49–50³²)

Csabai nem túloz: a Dobó testvérek a valóságban tényleg igen összetartók voltak.³³ Nem hiányzik itt a társadalomkritika sem: hozzáfűzi még ugyanis, hogy ha mindenki ilyen összetartó lenne Magyarországon, „úgy ma virágoznék nagynevű Pannoniánk” (68). Már a gyermek István névadása jelzi nem mindennapi életútját:

Te merito Stephanum mater praesaga vocavit,
Convenit et ratio nominis ista tibi.
Factus enim patriae ingenti cum laude tuorum,
Contra hostes nuper clara corona feros. (39–42³⁴)

Megtalálható ez a rövidebb változat elején is:

Nunc canere incipiam (faveant mihi Numina coeptis),
Agria quam sensit clara Dobonis opem.
Qui est medius fratres inter Stephanusque vocatur
Et merito namque hunc sacra corona decet. (1–4³⁵)

Nyilvánvaló itt az utalás a görög ’koszorú’ jelentésű στεφανος szóra. Csabai ugyanakkor nem szól részletesen István ifjúkoráról és a *panegyricus*okban gyakori *puer–senex* toposz is hiányzik.

Ezután következnek a férfikor jeles tettei. Ebben az esetben Dobónak az ostrom során tanúsított hősiessége képezi a mű gerincét, de előtte a költő megemlíti, hogy Dobónak sok más erényéről, tetteről is írhatna:

Ex tribus ast ego nunc Stephanum, faveant modo Musae,
Percupio tenui commemorare stylo.
Sed veluti in sylvis altae faber ambigit Idae
Quae prius e multis ligna bipenne secet.

32 „Csak számban háromszorosan léteztek e földön, / mert lélek s akarat bennetek egyazonos.”

33 CSIPES Antal, *Dobó István élete és szerepe Magyarország XVI. századi történetében*, Eger, Eger Város Tanácsa, 1972, 9.

34 „Édesanyád méltán nevezett Istvánnak – e névvel / megjósolva dicső egykori életutad, / hisz nemrég koszorúztad meg hős nemzedeted vad / ellened árja fölött ülve dicső diadalt.”

35 „Kezdem az énekemet – bár adna az Isten erőt rá: / azt zengem, hogy Egert mint segítette Dobó, / öccse, s a bátyja között, ki középső volt: neve István, / – jó név, hisz koszorú illik a tetteihez.”

Sic mihi virtutes Stephani numerare volenti,
 Nescio quid primum posteriusve loquar.
 Anne prius studium pacis, quod semper amavit,
 Et legum curam iusticiaeque decus,
 Anne canam iustis cum Rex hunc induit armis,
 Quam se prudentem praestitit ille ducem?
 Innatae potius vel mansuetudinis huius
 Mirer, qua multos anteit illa viros? (69–80³⁶)

Csabai itt a *dubitatio* eszközéhez nyúl, aminek a claudianusi *panegyricus*okban és itt is az a funkciója, hogy megteremtse a család dicsérete után az átmenetet az illető személy dicséretére.³⁷ Itt ki kell térnünk a műfajnak arra a jellegzetességére, hogy a költő a dicsőített személynek csak kiválóságait említi. Így tesz Csabai is: nála Dobónak nincsenek emberi hibái. Pedig Dobó Istvánnak – bár a köztudatban ma csak mint a hős egri várvédő él – voltak nem éppen hízelgő tulajdonságai is. Fukarsága, pénzsóvársága például közismert volt a XVI. században is. Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetekről* című művében Dobót a telhetetlen csalárdok között említi.³⁸ Forgách Ferenc pedig emlékiratában megemlíti, hogy Dobó erdélyi vajdasága idején egy fekete ló miatt veszett össze vajdatársával, Kendi Ferencsel.³⁹ Ha a helyzet úgy kívánta, a Dobó testvérek – akik gazdálkodással és kereskedelemmel foglalkoztak – kíméletlenül elbántak szomszédaikkal, konkurenseikkel, s mindent megtettek annak érdekében, hogy új

36 „Háromjuk közül én most Istvánt zengem – a Múzsá / adjon erőt hozzá – egyszerű hangszeremen. / Mint a favágó Ída hegyén, ki bolyong csak a fák közt, / mert nem tudja, melyik törzsbe hasítson előbb, / úgy járok magam is, ha Dobónak fényes erényét / számlálom: melyiket mondjam előbb vagy utóbb? / Zengjem előbb, mit a békében tett – csak nyugalomra / vágyott – küzdve jogért, védve a nép igazát? / Arról szóljak tán, mikor őt a király fegyverrel övezte / mily remekül vezetett győzni vitéz sereget? / Vagy pedig említsem, hogy rá mely lelki szelídség / jellemző, másnál mennyire több emiatt?” A 71–74 sorok egyébként Theokritosz *Dicsőítő éneke Ptolemaioszról* című költeményének közvetlen hatását mutatják, ahol ez olvasható: „Mint a favágó, hogyha bolyong dúserdejű Ídán, / s nézi, kutatja a rengeteget: hol kezdje a munkát? – / mit mondjak legelőbb a temérdek dalba-valóból, / mellyel az istenek áldották meg a hős fejedelmet?” (9–12., Kerényi Grácia fordítása)

37 Vö.: Werner TAEGERT, *Claudius Claudianus, Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus, Text – Übersetzung – Kommentar*, München, C. H. Beck, 1988 (Zetemata, Monographien zur klassischen Altertumswissenschaft, 85), 100.

38 *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, vál., kiad., jegyz. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi, 1980 (Magyar Remekírók), 1106.

39 FORGÁCH Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról = Humanista történetírók*, vál., kiad., jegyz. KULCSÁR Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977 (Magyar Remekírók), 704.

birtokokat szerezzenek.⁴⁰ (Igazat kell adnunk persze Hóvári Jánosnak, aki szerint a „kor erkölcsi mércéje szerint az lett volna a furcsa, ha nem ezt teszik.”⁴¹) S tudjuk azt is, hogy mivel a család Ung és Bereg megyei birtokai határosak voltak Lengyelországgal, Dobó gyakran a királyi vámhelyek megkerülésével szállította ki áruit.⁴² Sőt a Dobó testvéreket 1551 elején Ferdinánd király egyik szomszédjuk ellen elkövetett korábbi erőszakoskodásuk miatt fő- és jószágvesztére ítélte, amely az ostrom idején is érvényben volt, hiszen Dobó Istvánnak csak annyit sikerült elérni, hogy az ítéletet egy évre felfüggesztették.⁴³ Csipes Antal szerint egyébként annak, hogy Dobó a török közeledtének hírére nem távozott el Egerből, és oly hőiesen védte a várat, egyik oka épp az volt, hogy egyrészt Eger elestével közvetlen veszélybe kerültek volna Ung megyei birtokai, másrészt 1548-ban „Dobó Egerbe királyi kinevezés útján került, tisztségét nem adhatta fel a veszély közeledtére, mert ebben az esetben várható volt, hogy a király elrendeli a halálos ítélet és vagyonvesztés végrehajtását.”⁴⁴

Mint fent említettem, a *panegyricus*-szerzők a dicsőítést sokszor a személy városának dicséretével kezdik. Ez az elem Csabai szövegében a család és István dicsérete után található. Ennek kompozíciós oka van, a város dicsérete után ugyanis rögtön áttérhet az ostromra:

Arx antiqua fuit sacris opulentaque donis,
 Agria quae dicta est nomine clara suo.
 Hoc Stephanus castrum divus fundaverat olim,
 Pannoniae qui Rex fortis et aequus erat,
 Tempore quo mille atque unum sol fecerat orbis,
 Et quo pro nobis natus in orbe Deus.
 Terra ferax dulcis Bacchi pinguisque farinae,
 Copia magna avium copia magna ferae.
 Non natura locum non ars firmarat amoenum,
 Iste voluptatis sed paradisus erat. (81–90⁴⁵)

40 Vö. HÓVÁRI, *i. m.*, 13; CSIPES, *i. m.*, 42–43.

41 HÓVÁRI, *i. m.*, 13.

42 CSIPES, *i. m.*, 35.

43 *Ua*, 76.

44 *Ua*, 76–77.

45 „Ősi erőd volt egykor Eger, neve messzire ismert, / áldva javakkal szép városa, birtoka dús. / Szent István alapított régen várat e földön / Pannoniánk igaz és bölcs erejű uraként / (akkortájt ezeregy kört tett meg azóta a nap, hogy / megszületett értünk erre a földre az Úr). / Édes bort terem itt a talaj, gazdag gabonában, / erdei vadban e táj, dús madarakban e föld. / Ezt a kies várost nem erősítette se bérc, sem / emberi mű, gyönyörű édeni kert e vidék.”

Bitskey István egyik tanulmányából tudjuk, hogy Tinódi végvári katonarétegnek szánt szövegeiben jelen van – bár néha leegyszerűsített alakban – a *propugnaculum Christianitatis*, a *flagellum Dei* és a *querela Hungariae* toposz, hiányzik viszont az máshol egyébként szintén gyakori *fertilitas Pannoniae* toposz.⁴⁶ Csabai művét már csak latin nyelve miatt is magasabb műveltségű rétegnek szánta, mint Tinódi a sajátjait. Úgy gondolhatnánk ebből következően, hogy nála is megtalálhatók ezek a toposzok – két szövegében azonban csak a fent említett *fertilitas Pannoniae* toposz fordul elő.

Ezt követi az ostrom leírása, melynek során Dobó hősiessége kiemelt hangsúlyt kap. Az ostrom leírása megfelel a történelmi hűségnek, de Tinódival ellentétben – mint fent említettük – Csabai sok részletet elhagy. Ez érthető, hiszen a védők nevének felsorolását, a várták elosztását vagy a bástyák, várfalak részletes leírását semmi nem indokolja egy dicsőítő költeményben, s aránytalansághoz is vezetett volna, és vélhetően a külföldi olvasóközönséget sem érdekelte volna például a sok kimondhatatlan magyar név. Az időrendet – a *panegyricus*ok hagyományának megfelelően – kitérések, mitológiai utalások szakítják meg.

Az ostromleírás közben például így szól Dobó és a várvédők hőstettéről, teljesítményük kimondhatatlanságáról:

Non iam aggrediar tenui pertexere versu,
 Quae Dobo tunc patriae praestitit ipse piaae,
 Fortia nec numero reliquorum facta Ducumque,
 Gesta nec numero militis inde boni.
 Occiduis citius nam sol consurget ab undis,
 Virtutes Stephani quam numerare queam.
 Promptior Ister erit fluxum mutare priorem,
 Quam satis enumerem fortia facta Ducum.
 Ipse lupus citius teneris sibi parcat ab agnis,
 Quam numerem laudes militis ipse boni.
 Non sunt his Ithaci maiora vel Herculis acta,
 Quam celebris per quae tu Agria salva manes. (509–520⁴⁷)

46 BITSKEY István, „Én mast szőlök csak vitézljő dolgokról” (*A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben*) = *Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, red. István BITSKEY, László IMRE, Debrecen, KLTE, 1998 (*Studia Litteraria*, 36), 7–12.

47 „Meg se kísérlem már felidézni e disztichonokkal, / mint szolgálta honát ekkor a hősi Dobó! / Többi vezérünk tetteiről is hallgat a tollam, / s mit cselekedtek Eger hősei – nem sorolom. / Hisz nyugaton hamarabb kel a nap föl a tengeri habból, / mint ahogy én István tetteit elsorolom, / hisz hamarabb áramlik az Ister sodra nyugatnak, / semhogy a többi vezér érdeme sorra kerül, / és hamarabb békél meg a gyapjas juhhal a farkas, / semmint szólhatnék minden Eger-beliről. / Héraklész sem tett többet s leleményes Ulysses, / mint akik így tudtak küzdeni érted, Eger.”

Az *adynaton* és az összehasonlítás a mitológia híres alakjaival szintén régi eszköze a panegirikus költészetnek, bár Csabai nem használja a már Homérosznál megtalálható „még ha tíz szám lenne is, akkor sem tudnám elmondani” formát, amely mind a humanista eposzokban, mind a dicsőítő költeményekben szintén gyakran előfordul.⁴⁸ Érdekes viszont, hogy Csabai itt és az ostromleírás más helyein is kiemeli – igaz, név nélkül – a többi várvédő vitézségét.

Az ostrom befejeztével a költő azon elmélkedik, hogy mi lett volna, ha a török elfoglalja Egert: egész Pannonia elveszett volna. Így tehát Dobó István egész Magyarországot mentette meg hőstettével, de nincs utalás arra, hogy ezzel a *Respublica Christiana* is megmenekült a török veszedelemtől. Ezért a hőstettért hálát kell adni Istennek, de hála illeti Istvánt, a kapitányokat és a közkatonákat is.

Mindazonáltal feltűnő, hogy a költő nem rugaszkodik el a valóságtól, és tartózkodik a *panegyricus*okra jellemző mértéktelen túlzásoktól. A *panegyricus*ok gyakran arra érdemtelen személyeket magasztaltak fel, Dobó esetében azonban – emberi gyarlóságai ellenére – jogos a laudáció. Csabai a történelmi tényeket sem hamisítja meg, legfeljebb a nem éppen hízelgő tulajdonságokról hallgat. A cselekmény menetébe nem avatkoznak be az antik istenek, a győzelem egyedül az isteni Gondviselésnek és az Istenbe vetett szilárd hitnek köszönhető. Ennek illusztrálására példaként álljon itt Dobó ostromkezdet előtti buzdító beszéde:

Ista precor nec vos numerosa potentia Turcae,
 Nec numerus noster terreat exiguus.
 Namque solet Dominus paucos servare potenter,
 Turbam et, quae numero, perdere, freta fuit.
 Sic olim Gedeon paucis cum multa virorum
 Millia truncavit fisus et ipse Deo.
 Foemina ceciditque Olofernes ille securi,
 Qui orbis erat terror, totius atque tremor.
 Sic funda David prosternit et ipse Gygantem,
 Cum Domini robur sentit adesse sibi.
 Hunc ego praesidio nobis scio rite futurum,
 Quilibet ergo Deo praeside tutus erit.
 Spicula pro nobis Dominus torquebit in hostem,
 In bello nostras diriget ille manus. (197–210⁴⁹)

48 MÁLLY Ferenc, *A Szigeti veszedelem forrásaiboz*, EphK, 59(1935), 294; TAEGERT, *i. m.*, 117, 183–185.

49 „Számos bár a török, sem az ő seregük sokasága / nem számít, se, hogy itt oly kevesen lehetünk, / mert a nagy Isten a kis csapatot sem hagyja magára, / s tenger népeket is szerteszalaszt, ha akar. / Egykor az Istenben bízván kaszabolt Gedeon le / óriás nagy sereget, bár az övé kicsi volt. / Asszonyi kéz fejezé le világbíró Holofernész, / bár egy egész földrész félté sötét erejét. / Pusztá parittyával döntött óriást a halálba / Dávid: az

Kortárs költeményekből jól ismert ószövetségi példák ezek arra, hogy egy keresztény erkölcsiséggel felvértezett kis csapat, közösség képes győzni a túlérőn, ha Istenben bízik. Nem véletlenek itt e példák, hiszen az ószövetségi témák igen kedveltek voltak a XVI. századi protestáns szerzőknél,⁵⁰ s Csabairól tudjuk, hogy Leonard Stöckel bártfai iskolájában tanult, 1555. április 13-tól pedig a wittenbergi egyetem hallgatója volt.⁵¹ Onnan hazatérve Kassán lett tanár, majd protestáns lelkipásztor.⁵²

A hosszabbik szöveg tehát kisebb eltérésekkel szerkezetileg, formailag a *panegyricus* szabályait követi, s megtalálható benne annak számos toposza. Ezzel magyarázhatók tehát a Tinóditól való eltérések.

Mint láthattuk, a *panegyricus* általában egy élő személy politikai tendenciák vezette dicsőítése. A dicsőítő költemények a humanizmus korában gyakran szolgáltak egyfajta szellemi fegyverül egy-egy személy vagy család egyéni céljait, propagandáját erősítve, hogy ezzel is befolyásolják a közvéleményt.⁵³ Erről van szó itt is. A Dobó család egy felfelé ívelő köznemesi család volt, amelyiknek természetesen számos ellensége akadt (mindenek előtt a nagyhatalmú Perényiek). A Dobó család régi vágya, célja volt a főnemesi rétegbe való feljutás.⁵⁴ Az 1550-es évektől birtokaik nagymérvű gyarapodásának lehetünk tanúi.⁵⁵ Az 1560-as években a Dobó-birtok Felső-Magyarország egyik legnagyobb birtokkomplexumává vált,⁵⁶ a század második felében Dobó István az ország egyik leggazdagabb főura lett.⁵⁷ Az egri ostrom után elérte a rég óta áhított célt: bárói rangra emelték, sőt Ferdinánd király erdélyi vajdának nevezte ki. Egy ilyen személyiség számára tehát minden tekintetben hasznosnak bizonyulhatott egy latin nyelven írott mű, amely dicső tettet megörökíti, s ezáltal a család hírét öregbíti.

istenerő, mert vele volt a csatán. / Isten most se hagy el bennünket, jól tudom ezt én,
/ hisz kívül Isten van, baj sose érheti azt. / Értünk küzd, és elleneinkre hajít kelevézt Ő,
/ s fogja kezünk a csatán, el nem eresztve soha –”

50 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 131–136.

51 *Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt concinnatae studio et opera Ioannis Ladislai Bartholomaeides olim academiae hujus civis nunc Kövinii V. D. ministri*, Pesthini, Typis Joannis Thomae Trattner, 1817, 28.

52 Életéről lásd FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Budapest, F. Eggenberger, 1873, 104; KEMÉNY Lajos, *Csabay Máttyás*, ItK, 19(1909), 178–179.; Uő., *Csabay Máttyás levelei*, ItK, 22(1912), 476–480.

53 GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1968, 26.

54 SZABÓ János Győző, *Adatok Dobó István élettörténetéhez: A családi keretek és hagyományok kialakulása a XIII–XV. században*, Az Egri Múzeum Évkönyve, 10(1972), 39.

55 CSIPES, *i. m.*, 9.

56 Uő., 22.

57 Uő., 50.

KOBZOS KISS TAMÁS

„Lippának erős vívása” Paul Speltacher német zsoldoskatonája szerint

Erdélyt Szapolyai János 1540-ben bekövetkezett halála után a csecsemőkorú trónörökös, a későbbi János Zsigmond gyámjai uralták. A legbefolyásosabb gyám Georg Utiesenović, azaz Martinuzzi György, Várad püspöke volt. Ő egyfelől próbálta megtartani Magyarország e még szabad darabkáját, másfelől kísérleteket tett arra is, hogy azt Ferdinánd kezére játssza át.

Az 1551-ben kiújuló erdélyi harcok során a török elfoglalta a Maros menti Lippa várát. Az egyesített királyi haderők 1551. november 3-án kezdték meg a vár ostromát. A sikeres német katonaságot Martinuzzi kiszorította a várból, s tárgyalásokat kezdett a törökkel a vár megadására. Ezek a titkos tárgyalások később már a szultánnal kötendő, Ferdinánd-ellenes titkos paktumról is szóltak, így a király jobbnak látta a hitszegő barátot eltenni az útból. A gyilkosságra 1551. december 17-én került sor Alvincen.

Martinuzzi diplomáciai ügyességét, de könnyen leleplezhető nagyratörő hatalmi terveit is jól látta és megörökítette Tinódi Sebestyén *Erdélyi históriájában*. Neki nyilván minden fontos információ rendelkezésére állt, ha nem is azonnal, de a *Cronica* megírásának (1554) idejéig. Nem úgy, mint Paul Speltachernek, a *Schwabische Hall*ból származó egyszerű zsoldoskatonának. Ő üzletelésnek gondolta a titkos paktum részét képező magyar élelmiszerszállításokat az ostromlott török haderő számára.

A „Barát”-ra azért haragszik, mert nem érti, hogy a sikeresen megvívott, sok áldozattal járó ostrom után – melynek oroszlánrészét szerinte a német landsknechtek vállalták – miért kellett komoly engedményeket tenni a törököknek. Ez ihlette énekének megírására.

A szöveg nürnbergi nyomtatású *fliegende Blatt*ként maradt fenn, s Leopold Schmidt antológiájában jelent meg újra 1971-ben.¹ Feltételezhető dallamát a nótajelzés (*Was will wir aber heben an*) alapján a fordítás végén közöltük.

E közlésünkkel szerettük volna a kutatók figyelmét a számos, eddig közöletlen vagy csak több évtizede kiadott, magyar témájú, idegen nyelvű történeti énekekre irányítani.

1 Leopold SCHMIDT, *Historische Volkslieder aus Österreich vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1971.

Lássuk az eredeti szöveget és nyersfordítását (ezúton is köszönöm Kalmár Lajos segítségét):

Ein schön new Lied vom zug aus Sibenbürgen,
wie es jetzt im sturm vor Lippa ergangen ist

In dem Thon: *Was wöll wir aber heben an*

1551

1

Was wöll wir aber heben an?
das best das wir gelernet han,
ein neues lied zu singen
wol von dem zug ins Ungerlandt,
Gott woll, das uns gelinge!

Miről szóljon az énekünk?
Legjobb tudásunk szerint
énekeljünk új éneket
a magyarországi hadjáratról –
Adja Isten, hogy sikerrel járjunk!

2

Der Römisch könig so hoch geboren
hat uns ein obersten außerkorn,
herr Andre von Brandis mit namen,
er ist von adel so wol geboren,
so gar von guten stammen.

A felséges római király
kiválasztott egy vezért,
név szerint Andrea von Brandis urat,
nemes családból valót.

3

Herr Andrea das edle blut
nam an die frommen landsknecht gut
so ferr im Oberlande,
er fürts in Sibenbürgen hinein
so tief ins Ungarlande.

A nemes vérű Andrea úr
felkarolta a jámbor katonákat
s a Felföldről Erdélybe
vezette őket,
mélyen be magyar földre

4

Wir zogen durch das Ungerland,
da stieß ins leid und kummer zuhant,
groß hunger musten wir tragen.
Ein landsknecht zu dem andern sprach:
„Gott von himmel wöl wirs klagen.”

Masíroztunk Magyarországon át,
ahol minket sok szenvedés és bánat várt,
nagy éhséget kellett elviselnünk,
egyik zsoldos mondá a másiknak: „Isten a
mennyben úgy akarja, hogy szenvedjünk!”

5

An einem erchtag das geschach,
daß man die landsknecht ziehen sach,
für Lippa dort einher kummen,
darin der Türk so gewaltig lag,
hets newlich eingenommen.

Keddi napon történt,
hogy Lippa felé vonultunk,
ahol a török már nagy erőekkel
táborozott,
miután a várat elfoglalta.

6

Wir kamen gen Lippa für die stat,
unser oberster war gar bald zu rath,
das läger theten wir schlagen.
Wir schanzten den tag und auch die nacht,
die warheit muß ich sagen.

Megérkeztünk Lippa alá,
ezredesünk úgy határozott,
hogy mi ott verjünk tábort.
Árkot ástunk éjjel-nappal,
azt kell mondanom.

7

Zu morgens da der tag anbrach,
das man die büchsen richten sach
gen Lippa an die mawren,
wir schussen hinein mit grossem gewalt,
das bracht dem Türken groß trawren.

Másnap napkeltekor
a puskákat készenlétbe helyezve
Lippa falai ellen
hatalmas erővel lőttünk,
ami a törököknek nagy gondot okozott.

8

Das schiessen wert bis an den driten tag,
daß man den lermen schlagen sach,
die Spanier über den berg herspringen,
die luffen den sturm zum ersten an,
nit vil theten sie gewinnen.

Három napja lőttünk szakadatlan,
mikor riadót fújtak,
és a spanyolok áttörtek a hegyen,
de sokat nem nyertek.

9

Herr Andreas von Prandis füret
die Deutschen auch daran,
es kostet manchen stolzen man,
die vor Leppa sind umbkommen.
Gott wöll in all genedig sein
und uns genad vergünnen.

Andreas von Brandis úr
a németeket is harcba vezényelte,
ami sok dalia életébe került Lippánál.
Isten legyen irgalmas nekik
s nekünk is.

10

Die Türken mit ihren flitzen pfeil
sie schussen heraus mit schneller eil,
als ob es mit pfeilen her schnibe.
Die hackenschützen schossen wider hinein,
nichts unvergolten bliebe.

A törökök gyors nyilaikkal
lövöldöztek kifelé sebesen,
mintha sűrű havazás lett volna.
Mesterlövészeink visszalöttek,
nem hagyták megtorlatlanul.

11

Ein schuß gieng amb den andern schon,
 unser oberster war zu förderst dran,
 er wolt sie do nie ergeben,
 er schrie: „Her, her, ihr lieben landsknecht,
 nach ehren wöll wir streben!”

Egyik lövés a másikat követte,
 ezredesünk elől küzdött,
 nem adta fel a harcot,
 kiáltott: „Ide, ide, drága vitézek,
 becsületben akarunk mi meghalni!”

12

Den hackenschützen sagt man den preis
 sie schussen hinein mit ganzem fleiß;
 wol zu derselben stunde
 hört man ein heulen und groß geschrey
 wol von den türkischen hunden.

A mesterlövészek minden dicséretet
 megérdemelnek,
 lőtték a várat szorgosan.
 Egyidőben lehetett hallani nagy jajgatást
 és üvöltést a török kutyák felől.

13

Der sturm wert bis ind die viere stund,
 wart mancher Türk gar sehr verwundt,
 mancher gar zu tod erschossen.
 Das macht, daß sie nicht kunten bestan,
 das hat sie seer versdrossen.

Az ostrom már négy órája tartott,
 sok török nehéz sebet kapott,
 sokat lelőttek – nagyon elkésérítette őket,
 hogy nem tudtak helytállni.

14

Wir triben den feind wol von der weer,
 wir fielen hinein mit ganzem heer;
 das bracht dem Türken groß trawren,
 daß er die teutschen Fenlein Flichen sach,
 zu Lippa auf der mawren.

Elűztük a falakról az ellenséget,
 beözönölvén seregestül.
 Nagy bánatot okozott a töröknek,
 hogy a német zászlót látta lobogni
 Lippa várfalain.

15

Man sah die fenlein auf der mawn,
 wir gewunnen den sturm ohn alles trawrn,
 die feind die theten wir zwingen.
 Kein Türk der mocht nit kommen darvon,
 er thet denn ins schloß entrinnen.

A zászlókat lobogni látván,
 megnyertük a csatát veszteség nélkül,
 egy török sem menekülhetett,
 nem tudtak visszaszökni a várba

16

Und da der sturm schier gewunnen war,
 da kamen bald die Ungern dar,
 sie wolten erst dapfer streiten;
 sie hackten die truhnen und keller auf
 und theten gar dapfer beuten.

Miután az ütközet meg volt nyerve,
 jöttek hamar a magyarok is,
 maguknak akarták tulajdonítani
 a győzelmet,
 feltörték a ládákat és a pincét,
 és hősieken zsákmányoltak.

17

Darnach gar bald am andern tag
musten die Teutschen aus der stat,
ist war und nit erlogen!
Am pfinstag sein wir kommen hinein,
am Freitag wider daraus zogen.

Mindjárt a rákövetkező nap
a németeknek el kellett hagyni a várost,
ez igaz, nem hazugság!
csütörtökön bementünk,
pénteken már ki is kellett mennünk.

18

Die Ungern und Spanier hielten die thor
in hut,
da musten die frommen lanzknecht gut
ligen auf preiter heiden;
hunger und kelt erlitten wir vil,
wir warn vast uber bekleidet.

Magyarok és spanyolok őrizték
a kaput,
s a jámbor német katonáknak
kint a mezőn kellett táborozniuk.
Szenvedtünk éhséget és hideget,
hiszen silányan voltunk felruházva.

19

Wir Teutschen musten stürmen und
streiten,
die Ungarn und Spanier theten plündern
und beuten,
groß kaufmannschaft sie anfiengen
mit salz und wein und anderm gut.
Nun hört wir es weiter ergienge.

Nekünk, németeknek kellett ostromolni
és harcolni,
A magyarok és spanyolok csak
fosztogattak, zsákmányoltak,
kezdték nagyban kereskedni
sóval, borral és más árukkal.
Halljátok, hogyan volt tovább!

20

Zu Lippa steht ein festes Haus,
da sangen die kugel ein und aus,
das werd drei ganze wochen.
Der Türk ear gar ubel zu mut,
hett weder zu schiessen noch zu kochen.

Lippa vára erődtítés,
ott a golyók ki és be fűtyültek
három héten át-
A török rossz helyzetben volt,
sem lőni, sem főzni nem volt módja.

21

Und da der Münch vernam ir not,
er schickt ins schloß fleisch, wein und
brot,
ließ sie dabei auch fragen,
ob sie das schloß wolten geben auf
und wolten ziehen abe.

Mikor a Barát tudomást szerzett a
nyomorúságukról,
küldött a várba húst meg kenyeret,
és azt kérdezte tőlük:
Nem adnák-e fel a várat
szabadon elvonulva?

22

Der Türk uns bald zur antwort gab,
um schloß da müste sein ir grab;
ehe sie das wolten aufgeben
und wolten verlieren ir hab und gut,
ehe müste es kosten ir leben.

Hamarosan választ küldött a török:
Inkább legyen a vár a sírjuk,
mintsem feladnák –
inkább vesszen minden,
kerüljön az életükbe!

23

Wolt man sie aber lassen ziehen ab
mit ihrer wehr und aller hab,
so wolten sie's willig aufgeben
und wolten ziehen heim zu land
und fristen ir leib und leben.

Viszont, ha szabadon elvonulhatnának
fegyvereikkel és vagyonukkal,
hajlandók lennének feladni a várat,
hazájukba vonulnának,
megmentve testüket és életüket.

24

Das wolten die Teutschen und Welschen
nit thon,
sir wolten kriegien der königlichen kron
mit nutz und auch mit ehren.
Und da der Münch das innen ward,
von stund an thet ers begeren.

Ezt a németek és osztrákok nem akarták
engedni,
ők a királyi koronát akarták haszonnal
és dicsőséggel szolgálni.
Miótán a Barát ezt megtudta,
ő is ezt kívánta.

25

Wolt wir sie nit lassen ziehen ab
mit irer wehr und aller hab,
so wolt er nit lenger beiten,
sein volk wolt er schicken davon,
selbst wolr er auch heim reiten.

Mivel mi a törököket nem akartuk
engedni elvonulni
fegyvereikkel és vagyonukkal,
ő sem akart tovább maradni:
kísérétét elküldte, és haza akart lovagolni.

26

Da kunten die Teutschen wol verston,
daß der verräter kein gut wolt thon,
als ich oft hab hören sagen,
er hab verrathen vil Christenblut;
da liß man sie ziehen abe.

Ekkor a németeknek világossá vált,
hogy ez az áruló semmi jót nem akar,
amint én is sokat hallottam.
Elárulta a keresztényi vért,
és odébb akart állni.

27

An einem Samstag das geschach,
daß man die Türken ziehen sach
bei zwölf hundert aus dem schlosse;
dieweil musten wir in der schlachtord-
nung stan,
gar hart es und verdrosse.

Egy szombati napon esett,
hogy láttuk elvonulni a törököt,
ezerkétszáz a várból,
miközben nekünk harci rendben kellett
állnunk –
Nagyon elkeserített ez minket.

28

Das ist immer und ewig ein schand,
wo man das sagt im teutschen land,
daß wir haben ein schloß zerschossen
und die feind lassen ziehen davon
zu fuß und auch zu rossen.

Ez mindörökre szégyen marad,
amint német földön mondják,
szétlőttünk egy várat,
és az ellenség szépen kivonul
gyalog és lovakon.

29

So wiß es Gott im höchsten thron:
unser oberster hat kein schuld daran
mit sampt den frommen hauptleuten;
sie hetten gern das best gethan
in stürmen und in streiten.

Isten, aki a magasságban ül a trónján,
tudja, hogy a mi vezérünket nem terheli
semmiféle felelősség: kötelességtudó
tisztjeivel együtt ők a legjobbat
művelték az ostromban és harcokban.

30

Der teutsche haufen war zu klein,
drumb ließ man die Türken ziehen heim;
dem Münich war nit zu trawen,
der krummen seybel hatt er gar viel,
darauf thet er fast bawen.

A német csapat túl kicsi volt,
így engedni kellett elvonulni a törököket.
A Barátban nem lehetett megbízni,
de volt neki elég szablyája,
ami megvédte.

31

Und do der Türk war zogen davon,
der Münch sich auch nicht lang besan,
sein volk schickt er zu lande.
Uns Teutschen wolt er winterläger geben
– der teufel sol ims danken!

Miután a törökök kivonultak,
a Barát sem gondolkodott sokat:
hazaküldte népét, nekünk németeknek
meg téli szállást akart adni
– az ördög köszönje meg neki!

32

Der verräther hett im fürgnommen,
kein lanzknecht solt ins Teutschland
kommen;
dem Türken thet er schreiben,
er solt sich rüsten wol und stark,
nicht lang sol er ausbleiben.

Kigondolta magában:
egy német se menjen haza,
írna a törököknek,
fegyverezze fel magát jól,
nem sokáig bírják már.

33

Unser oberster ließ uns schlagen umb:
„Wollauf ihr lieben landsknecht fromm,
von der Lippe woll wir uns scheiden!”
Wir zugen durch den tiefen schnee
wol über die breide heiden.

Parancsnokunk tudunkra adta:
„Tehát, kedves katonáim,
Lippa alól elvonulunk.”
És meneteltünk a mély hóban
a széles pusztán keresztül.

34

Wir zogen uber das weite Feld,
wir hetten schier weder kleider noch gelt,
bis wir gen Wintza kamen,
gen Wintza wol für das feste haus,
new zeitung wir vernamen.

Mentünk a széles mezőn,
nem volt se ruhánk, se pénzünk,
míg végre Alvincre érkeztünk,
és ott új híreket hallottunk
az erődítményben.

35

Man füret uns all in einen ring,
der obersten leutenampt hielt auf eim
roß darin,
new zeitung thet er uns verkünden,
wol von dem verretherischen Münich
und von seinem hofgesinde.

Körbeállítottak minket,
ezredesünk lóról
beszélt hozzánk,
új híreket mondott
az áruló Barátról és az ő udvarnépéről.

36

Er sprach: „Nun merkt, was ich euch sag,
der Münch ist heut auf disen tag
hie zu Wintza im schloß erstochen,
wol von dem signor Fortze gut,
ist mancher landsknecht gerochen.

Mondá: „Jól jegyezzétek meg, amit
mondok:
a Barátot még máma le fogják szúrni,
Fortze* úr erről gondoskodik.”
Ezzel minden zsoldos egyetértett.

37

Der münich het sich eins vermessen,
er wolt zu Weissenburg das morgenmal
essen –
der löffel ist ihm entpfallen.”
Des waren die frommen landsknecht fro
und lobten Gott mit schallen.

„A Barát arra vetemedett,
hogy Gyulafehérvárott akart reggelizni,
de a kanalat lenyomják a torkán.”
Erre megvidámodtak a zsoldosok,
és áldották az Úristent hangosan.

38

Das thet seinem hofgesind fast zorn,
daß sie hetten irn shtazmeister verlorn,
den theten sie fast klagen.
Wo ein Ungar bei dem andern stund,
vom Münich theten sie sagen.

Felbőszült az udvarnép,
hogy az ő kincstárnokuk elveszett.
Panaszolták, ahol egyik a másikkal
találkozott,
csak a Barátról beszéltek.

* Sforze Pallavicini, az olasz hadak vezére

39

So lob ich Gott im höchsten thron,
er hat dei seinem nie verlon;
die in mit bitt aufwecken,
den will er hilf und beistand thon,
dem schalk seind schand aufdecken.

Áldom én az Istent magas trónján,
nem hagyja elveszni az övéit,
akik kéréssel fordulnak hozzá,
segít, hogy a gonosztevő
megbűnhődjön a tettéért.

40

Also geschach dem trewlosen man.
Er hat doch nie kein gut gethan,
der teufel thet in plenden,
daß er kein guts nie nit thet
von jugent bis an sein ende.

Az történt, hogy a hitszegőt,
aki jót sohasem cselekedett,
elvitte az ördög,
mivel fiatalságától haláláig
semmi jót nem tett.

41

Nun merket, daß ich doch nit leug,
damit ich die wahrheit bezeug:
er bracht vil Teutschen umbs leben,
daran wolt er kein gnügen nit hon,
Sibenbürgen wolt er auch übergeben.

No, lássátok, hogy nem hazudok,
csak az igazat mondom nektek,
sok német halálát okozta ő,
és ez sem volt neki elég,
még Erdélyt is át akarta adni.

42

In Sibenbürgen ist mir ein stat bekannt,
die Hörmanstat is sie genant,
die solt der Türk auch kriegen;
darin ligt mancher frommer lanzknecht,
daran thu ich nicht liegen.

Ismerek Erdélyben egy várost,
Hermanstadt a neve –
szintén harcolni akar a török ellen,
ott sok daliás zsoldos van,
az igazat mondom.

43

Der Münich nam im für fürwar
da man zelt tausent fünfhundert jar,
im ein und fünfzigsten, merk eben,
am heiligen tag zu weihnachten
wolt ers dem Türken übergeben.

A Barát ezeröttszázban és ötvenegyben,
(jól jegyezd meg)
Karácsony szent napján
akarta ezt a várat
átadni a töröknek.

44

Der Münich der hett sich vermessen,
wann der priester die meß würd lesen,
wolt er ihm das thor aufbrechen,
so solt der Türk fallen hinein,
solt sie in der kirch erstechen.

Vakmerően úgy tervezte, hogy mikor a
pap a misét olvassa,
betöreti a kaput,
beengedi a törököt, és hagyja,
hogy a templomban szúrják le.

45

Und wenn das gschech, so merk mich
recht,
daß er die stat zu handen brecht,
Sibenbürgen wolt er im schenken,
zu einem guten newen jar,
immer wolt ers gedenken.

S amikor ez megtörténik, figyeljeteK jól,
hogy ő a várost török kézre juttatja,
Erdélyt is odaajándékozza nekik,
hogy jól kezdődjön nekik
az újesztendő,
Ne feledjéteK ezt soha!

46

Des danket Gott ohn unterlaß,
sein barmherzigkeit die ist groß,
vil größer denn mon und sonne;
er hat uns behüt vorm Türkischen hund
und vor den falschen zungen.

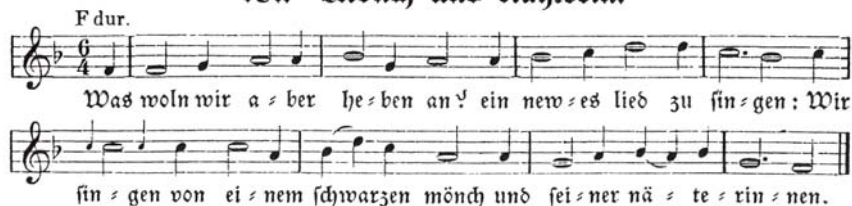
Ne mulasszátok Istennek megköszönni
nagylelkűségét, mely végtelen.
Nagyobb, mint a Nap és Hold,
megmentett minket a török kutyáktól
és a rossz nyelvektől.

47

Der uns das liedlein new gesang,
Paul Speltacher von Hall ist er genant,
so frei hat ers gesungen;
zu Bierthalm in Sibenbürgen land
hat es von erst erklungen.

Azki e nótát most éneklí,
Paul Speltacher Hallból,
olyan vidáman dalolja a dalt,
mely az erdélyi Berethalomban
hangzott fel először.

481. Mönch und Nähterin.

A dallam modern kiadása (1544 körüli feljegyzések alapján)

Franz Magnus BÖHME, *Altdeutsches Liederbuch*, 1877, 596.

Speltacher éneke az első két ütem (= 1. sor) ismétlésével énekelhető rá

SUDÁR BALÁZS

A „török Tinódik” és az oszmán históriás énekek*

„Az akkori idők török Tinódija” – írta Joseph von Hammer-Purgstall Görögál ismeretlen kádijáról, aki a vár „ostromát” hosszú elbeszélő költeményben örökítette meg.¹ Az osztrák tudós előtt tehát már 1828-ban ismert volt Tinódi működése és jelentősége: a magyar énekmondókat Tinódi névvel fémjelezte, majd ezt átvitte a törökökre is. A „tinódiság” lényegét, úgy látszik, számára az epikus énekmondás jelentette. E szemlélet azután meggyökeresedett a magyar szakirodalomban is, Thúry József például egy Ibrahim Pecsevi magyar kapcsolatairól írott tanulmányában említi „a görögáli kádi Tinódi stílusában készített históriás éneké”-t.² Takáts Sándor úgy tudta, hogy a végeken énekmondók jártak, „hadd lássák a muzsikások a hősök harcait, hadd tudják meg, kit s mit érdemes nótába foglalniok”, így azután nem csoda, hogy „a budai pasák legtöbbjének tetteit török és magyar verses elbeszélések örökítették meg”.³ A jeles turkológus, Fekete Lajos pedig így ír: „A magasabb irodalmi műveltséget nélkülöző köznép irodalmi érdeklődésének kielégítésére egyszerűbb költői alkotások szolgáltak. E műveket népénekések, kobzosok közvetítették közönségüknek, zenei kísérettel. Egyrészt epikus költeményeket, hősi énekeket szavalgattak, amelyek hallgatóikat az őshazába, Oguz kán korába vezették vissza, hagyományukkal igen régi, több száz évre visszamenő históriát őrizve meg, majd saját koruk eseményeiből merítve, a közelmúlt itteni eseményeit, a tatái, pilisi vagy nógrádi hegyek harcait szedték rímes sorokba, körülbelül úgy, ahogy a magyar várak és

* A tanulmány az OTKA F 048361. számú pályázatának támogatásával készült. Hálás köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkám készítése közben segítségemre voltak, elsősorban Varga Szabolcsnak, Ács Pálnak és Yusuf Benlinek.

1 „der türkische Tinodi jener Zeit”: Joseph von HAMMER-PURGSTALL, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, Pest, 1828, 356. (A művet hagiográfiai szempontból elemzi: Markus KÖHBACH, *A görögáli hősök*, Keletkutatás, 1987. tavasz, 39–46. Történeti szempontú elemzés és magyar fordítás: SUDÁR Balázs, „Görögál ostroma” 1555-ben és a bódoltsági török epikus költészet, *Hadtörténelmi Közlemények*, 115(2002):2, 353–374.

2 THÚRY József, *Pecsevi viszonya a magyar történetírásához*, Századok, 26(1892), 480.

3 TAKÁTS Sándor, *A török–magyar énekek és muzsikások* = T. S., *Bajvivó magyarok*, Bp., Ifjúsági, [1956], 181.; Uő., *A hazai török begedősök* = Uő., *Buda két árulója*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 248.

kastélyok népe számára Tinódi és lantos társai tették.”⁴ Hasonlóképpen gondolkodnak a török kutatók is: „mind a vadászatokot követő mulatságokon, mind a győzelmek utáni ünnepségeken, leginkább a vitézségről, a hősiességről szóló epikus énekeket adtak elő, s a régi nagy hősök legendáit énekelték” – írja Fuad Köprülü, a török irodalomtörténet-írás atyamestere.⁵ Sajnos azonban „az oszmán történetírók eme vitézi tettek felett átsiklottak. Ezért az akkoriban kezletkezett vitézi históriás énekek (*kabramanlık destanı*) feledésbe merültek.”⁶ De vajon tényleg működtek a végeken török énekmondók? S ha igen, énekeltek-e koruk eseményeiről?

Az első kérdésre habozás nélkül igennel válaszolhatunk. Számos – úgy muszlim, mint keresztény – leírás tanúskodik a hódoltsági énekmondók, az *ásikok* tevékenységéről, sőt, több tucat versük máig fennmaradt.⁷ Ezek az alkotások – dalok – azonban többnyire az alevi-bektasi hithez és az Isten-szerelemhez kapcsolódnak, s bár némelyikben valóban találunk történelmi utalásokat, e versek sem epikusak. Amennyire a fenti idézetek – gyakran nem jelölt – forrásai sejthetők, úgy ezekben az esetekben sem valódi históriás énekekkel állunk szemben. A tatái harcok emlékét például mindössze az elesett török vitéz, Deli Bajezid siratója őrzi.⁸ A Hammer által idézett, Görösgál ostromáról szóló verset pedig sohasem énekelték, így kívül esik vizsgálódásaink keretén, ezt persze a nagy orientalista akkoriban még aligha tudhatta. Takáts Sándor nagyívű általánosítása valószínűleg két adaton nyugszik, egy utaláson és egy magyar (!) históriás éneken.⁹ Fuad Köprülü, bár sokszor és hosszan ír a régi anatóliai énekmondásról, maga is elismeri, hogy ennek bizony nem maradtak fenn az emlékei.¹⁰ Az oly ígéretesnek tűnő kép alátámasztására szolgáló szövegek tehát szépen lassan kiperegnek ujjaink közül – valós emlékek híján utalásokkal kell beérnünk.

4 FEKETE Lajos, *Budapest a törökökben*, Bp., Akadémiai, 1944 (Budapest története, 3), 283–285.

5 Fuad KÖPRÜLÜ, *Edebiyat arařtırmaları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, 86, 363.

6 H. Fethi GÖZLER, *Griřgal Kadisi Destanı ve Ömer Seyfettin*, Milli Kùltür, 1983/38, 5.

7 SUDÁR Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei: Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*, Bp., Balassi, 2005 (Humanizmus és reformáció, 29), 77–88.

8 Sajnos azt nem tudtam kideríteni, hogy a nógrádi és pilisi harcok kapcsán pontosan mire is gondolt Fekete Lajos. A tatái ének azonosítása egyértelmű. Vö: SUDÁR, *A Palatics-kódex... i. m.*, 84–85, 244–245.

9 A históriát Fodor Pállal közösen dolgoztuk fel: FODOR Pál, SUDÁR Balázs, *Ali pasa házasági históriájának történeti háttere és török vonatkozásai = Amor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 325–358.

10 KÖPRÜLÜ, *i. m.*, 366–367.

A francia Bertrandon de Broquière azt tapasztalta, amikor 1433-ban az Oszmán Birodalomban járt, hogy az anatóliai törökök „jókedvű, vidám emberek, akik históriás énekek (*chansons de gestes*) éneklésében lelik a kedvüket”. Sőt, a szultáni udvarban is „ahogy nekem elmondták, mestereik vitézségét megénekklő históriák”-at adnak elő az énekmondók (*ménestrels*).¹¹ Másfél évszázad múlva a lengyel Maciej Strykowski hasonló előadásoknak lehetett tanúja, immár az utcán: „Törökországban pedig az utcákon és tereken [...] a nevezetes emberek tetteit énekekben, hegedűk, lantok, kobzok és hárfák kíséretével magasztalják, mert az aljanép módfelett kedvét leli a fejedelmek és hősök vitézi tetteinek hallgatásában.”¹² A Lawenclaw-féle (1584) krónika metszete szerint Budán: „borzasztó hangon és barbár melódiával énekeltek az oszmán szultánokról, és rendben elmesélték és dicsérték vitézi tetteiket a mai III. Murád szultánig.”¹³ Solomon Schweigger pedig azt jegyezte fel (1608), hogy „számtalan daluk és hősi énekük van a csaták hőseiről, amelyeket szépen szednek rímbe”.¹⁴ Adam Wennerich von Crailsheim szerint 1616-ban Ali budai pasa udvarában a cigányzenészek „egymás után a török császár dicső tetteiről énekeltek kiáltozva, majd némi pénzzel lecsendesítettetek”.¹⁵ Edward Brown 1665-ből származó rajzán egy „kimcseken játszó budai török cigány” látható, aki „Amurát szultán dicsőségét énekl”.¹⁶ Sőt, Larisszában hallott a szmirnai „messiás”, Sabbatai Cvi iszlamizálásáról szóló éneket is.¹⁷ S néhány adat fellelhető a muszlim krónikák-

11 „et avoit de costé ledit buffet menestrelz qui, quant le seigneur sailly de sa chambre, commencerent à jouer et chanter des chansons le gestes des fais que leurs predecesseurs avoient fait, comme il me fut dit.” Bertrandon de la BROQUIERE, *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1432–1433)*, ed. Charles SCHEFER, Paris, Ernest Leroux, 1892 (Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIe siècle, 12), 192.

12 Maciej Strykowski *Kronika Polska, Litewska, Zmodzka y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej... Krolewiec: u Gerzego* (Ostenbergera, 1582) című művéből idézi: DEMÉNY István Pál, *A magyar szóbeli hősi epika*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1997, 28–29.

13 Hans LAWENCLAW, *Neuwe Chronica Türkischer Nation...*, Francfurt am Mayn, Claude de Marne, Jean Aubry, 1595, 118–119. oldal közötti metszet.

14 Salomon SCHWEIGER, *Eine neue Reyssbeschreibung auss Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem... 1608*, Nürnberg, Lantzenberger, 1665, 207.

15 Adam WENNERICH von Crailsheim, *Ein gantz neue Reisebuch von Prag aus vis gen Constantinopel...*, Nürnberg, Simon Walbmayer, 1622, 14.

16 HARASZTI Emil, *Barokk zene és kuruc nóta*, Századok, 67(1933), 548. „A picture a Gypsye or Cingano plaiing upon an instrument called a Kimche or Kimchi [...] He sange to it a songe of Sultan Amurath his besieging of Babylon, at Buda in Hungary.” London, British Museum, Add. 2354, 44r. Magyarul:

17 Edward BROWN, *A brief accounts of some travels in Hungaria, Servia... London 1673*, ed. Karl NEHRING, München, 1975 (Veröffentlichungen des finnisch-Ugrischen Seminars

Kemencsén játszó török zenész Budán (Edward Brown rajza, 1665)

ban is. Dzselaázáde Musztafa tud például az „oguzok hitharcainak felemelő történeteit” elbeszélő énekmondókról, akik szerint a mohácsi csata előestéjén lelkesítették a harcosokat.¹⁸ Az Egyiptomot irányító, török származású mameluk szultánok udvarában tevékenykedő történetíró, Ebu Bekir Abdullah ibn Ajbeg ed-Devádári jegyezte fel a XIV. század elején, hogy „e meséket [az oguz legendákat – S. B.] az oguzok körében az okos, tudással bíró személyek megjegyzik, s kobzukon játszva eléneklik.”¹⁹ Megerősíti őt egy kései, de ugyancsak Egyiptomban működő, s talán korábbi forrásokat is felhasználó krónikás, Háfiz Dervis Ali (XVI. század), aki szerint a régi uralkodók, a neves hősök – többek

an der Universität München, Serie C, Band 2), 58. magyarul: SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-Félszigeten (1054–1717)*, Bp., Franklin, 1891, 262–263.

18 „Rûm ilinin delûleri, divâneleri şestârlar, tanburlar, kopuzlar ne vakt idüp oguz gazâlarin hikâyet-i efrûzları ovanlar çalup, çağırup şenlikler ve şâdliklar iderlerdi.” *Geschichte Sultan Süleyman Kanunîs von 1520 bis 1557 von Celâzâde Mustafa genannt Koca Nişancı*, ed. Petra KAPPERT, Wiesbaden, Franz Steiner, 1961, 143b.

19 Ebu Bekir b. Abdullah Ibnü'd-Devádâri (?–736/1336) *Kenzü'd-Dürrer ve Dżâmiu'l-Gurer* című munkájából idézi: Fuad KÖPRÜLÜ, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984, 250.

között a régi oguzok – tetteit, a nagy csaták történetét énekelték meg a „bárdok”.²⁰ Egy XVII. századi oszmán tudós, Haszan Suúrí efendi *Ferbeng-i Suúrí* című perzsa–török szótárában így határozza meg az *oğan* (‘énekmondó’) szót: „egy csoportosulás, tanburon [egyfajta hosszúnyakú lant – S. B.] játszanak és énekelnek, az *Oguznámét* recitálják”.²¹

Sajnos a fenti utalások sem egészen szeplőtelenek. A keresztény utazók minden bizonnyal tolmácsuk révén értesültek az énekek tartalmáról, ez alapján azonban a műfajt nem biztos, hogy helyesen – legalábbis a mi fogalmaink szerint helyesen – tudták megítélni. A török szerzők pedig, akiknek biztosan nem voltak nyelvi nehézségeik, alig írnak epikus énekekről. Az ősi oguz hagyományokat, legendákat sokszor felemlégetik, de hogy ezeket énekelve adták volna elő, arról jobbra hallgatnak. A rendkívül olvasott Fuad Köprülü nemhogy szövegeket, de még utalásokat is alig tudott gyűjteni, s mint láttuk, javarészt azok is inkább a mameluk Egyiptomhoz kötődnek. Jómagam egyáltalán nem vagyok biztos benne, hogy ezeket az adatokat minden további nélkül alkalmazhatjuk az anatóliai viszonyokra. Suúrí esetében pedig kérdéses, hogy egy rég nem használatos szó jelentését vajon mi alapján adta meg – tapasztalataim szerint ilyen szintű „szakkérdésekben” a szótárak adataival óvatosan kell bánnunk.

Nincsenek tehát szövegeink, utalásaink csekély számúak és kétségesek. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy népi ihletésű szöveget legkésőbb a XV. századtól már igen nagy mennyiségben vetettek papírra, a XVI. századtól kezdve éppen azoktól az ásíkoktól is, akiktől a históriás énekek szerzését-előadását várnánk. Az ellentét tehát kiáltó: a komoly mennyiségű korabeli irodalmi feljegyzés ellenére sincs egyetlen hódoltság kori szöveg sem a birtokunkban, még töredékesen sem. A kérdés tehát most már nem is az, hogy a magyar végek viselt dolgait megénekelték-e, hanem az, hogy egyáltalán létezett-e török epikus énekköltészet.

A továbblépéshez át kell tekintenünk az anatóliai török epika történetét, s meg kell ismerkednünk az ásíkköltészetben valóban létező, többnyire epikus énekre értett *desztán* fogalmával. Mielőtt azonban a vizsgálódásba belekezdenénk, tisztáznunk kell, hogy mit is értünk a históriás/epikus ének fogalma alatt. A kifejezés magáért beszél: a szöveg legyen versbe szedve, történetet meséljen el, és énekelve kerüljön előadásra. Nem lényegtelen az sem, hogy miféle tartalmakat szoktak éneken feldolgozni az énekmondók. Ehhez kiindulásképpen a Horváth Iván által a XVI. századi magyar emlékekre kialakított – de szélesebb körben is használható – csoportosítást tekintjük át. Horváth Iván alapvetően megkülönböztet világi és vallásos históriákat. Az előbbieken belül

20 Háfiz Dervis Ali *Szelcsuk-náme* című munkájából idézi: KÖPRÜLÜ, *Edebiyat araştırmaları...*, i. m., 138, 163.

21 Idézi: *Uo.*, 136.

létezik egy fiktív és egy nem fiktív csoport. A nem fiktív históriák történelmi és kortársi tudósító csoportra oszlanak. A vallásos elbeszélő históriák között bibliai témákat, bibliai világkrónikákat és egyháztörténeti kivonatokat különböztet meg.²² (Persze a tematikus csoportosítás sohasem egészen tiszta: a bibliai vagy a történeti históriák egy része akár széphistóriaként is értelmezhető.) A tudósító ének kifejezés talán nem a legszerencsésebb: a híreket véleményünk szerint nem az énekmondók szállították, azok villámgyorsan terjedtek a magánlevelezésen, illetve a személyes kapcsolatokon keresztül. Az énekmondó a maga verses-zenés előadásával éppen hogy magasabbra emelte, irodalommal alakította a „hírt”. Magam részéről felvetek egy másik csoportosítási szempontot is, az eredetiség kérdését. A szerző már megalkotott történetet mesél-e el (parafrazeál), vagy teljesen új művet hoz-e létre? A két csoport mögött egészen másféle alkotói folyamat áll, s a művek forrásértéke is különbözik. Az utóbbiak első kézből származó információkon alapulnak, esetleg a szerző maga is részese az eseményeknek, vagy azok résztvevőitől gyűjti be ismereteit. A téma így „saját-nak” tekinthető: az elbeszélés menete, kidolgozása a szerzőn múlik. Egészen más az, amikor az énekmondó írott források alapján dolgozik: itt a témát újrafeldolgozza, az eseményektől valójában messze van. Látásmódja forrásainak szemléletére reagál.²³ A témák vizsgálata, csoportosítása a későbbiekben az anatóliai török epika értelmezésénél is segítségünkre lesz.

A kipszak és a dél-szibériai törökség epikus költészete rendkívül gazdag. Legismertebbek talán a kazakok és a kirgizek több tízezer – néha több száz-ezer – soros hőségei, a részleteiben magyar fordításban is olvasható *Manasz*²⁴ és a magyar balladapárhuzamokkal bíró *Alpamis*.²⁵ E művekben többnyire fiktív történeteket mesélnek el, amelyek vagy a mitikus múltba, vagy a hősmesék világába vezetik hallgatójukat. Ugyanakkor a nogájoknál legkésőbb a XVI. századra, de talán már valamivel korábban is létrejött a történeti eposz. A *Nogájok negyven hőse* című ciklus a legjelentősebb nogáj kánok tetteit örökíti meg.²⁶ Ezeket

22 RPHA – Répertoire de la poésie bongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans la base de données, direction Iván HORVÁTH, Paris, 1992. A csoportosítás kérdéseiről: ORLOVSZKY Géza, *A históriás ének = A magyar irodalom története*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 310–322.

23 A kérdésről – az enyémhez hasonló végkövetkeztetéssel – hosszan értekezett VADAI István, *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom története*, i. m., I, 274–285.

24 *Manasz: Kirgiz hőseinek*, ford. BEDE Anna, vál., jegyz. URAYNÉ KÓHALMI Katalin, Bp., Európa, 1979.

25 VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, I, 14–15, 57.

26 A nogáj eposzokról magyarul: SERES István, *Csora Batir: Egy nogáj hőseposz Kúnos Ignác gyűjtéseiben = Függőkert: Orientalisztikai tanulmányok*, szerk. CSORBA György, CSIRKÉS Ferenc, SUDÁR Balázs, TAKÁCS Zoltán, Bp., Argumentum, 2003, 174–242.

a szövegeket mindig kötetlen szótagszámú és rímelésű versben írták meg, és énekelve, többnyire hangszerkísérettel adták elő. A szövegekre jellemző a prózai betétek felbukkanása is.²⁷

Az oguzok, szűkebben az anatóliai (oszmán) törökök epikus hagyományai azonban kissé másképpen alakultak. A legkorábbi emlékek hovatarozása vitatott: a török népek hosszú ideig tartó, csak a XVI. század körül nyugalomra jutó vándorlásai, etnikai alakulásai miatt szinte mindenki igényt tart rájuk. Jőmagam néhány darabot elsősorban négysoros voltuk miatt tartok az oguz-ághoz sorolhatónak. Így már Mahmúd Kasgári Kelet-Turkesztánban – a mai Északnyugat-Kínában – összeszerkesztett híres *Szótári gyűjteményéből* (*Díván-i lugáti at-turk*, 1072/73) kirajzolódnak egy hosszú, epikus történet töredékei, amelyek valamiféle harcok emlékeztétét őrzik.²⁸ Azt, hogy ezek a kortárs eseményeket vagy a legendák homályába vesző távoli múlt emlékeit rögzítik-e, pillanatnyilag nem tudjuk. A fontos számunkra annyi, hogy bizonyosan történeti tárgyú, strófikus formában megfogalmazott epikus énekek voltak. 1233-ban, Közép-Ázsiában keletkezett egy másik emlék, bizonyos Ali *Kisszá-i Júszufja* (József története). Ez a bibliai – de a Koránban is szereplő (Korán 12:22–34.) – József és Zülejha (Putifárné) történetét adja elő, szintén négysoros strófákba szerkesztve. Ez tehát akár vallási, akár széphistóriaként is felfogható.²⁹ Természetesen nem tudjuk biztosan, hogy e két művet énekelték-e, de versformájuk alapján valószínűsíthetjük ezt.

A fenti művek – formájuk alapján – valószínűleg az oguz énekmondás körébe sorolhatók, de az anatóliai török hagyományokhoz a távolság okán feltehetőleg kevés közük van, inkább párhuzamnak tekinthetők. Az Oszmán Birodalomban az első igazi históriás énekek – igaz, csekély számban – csak a XVIII. század elején bukkannak fel, hogy azután a XX. századig kitartsanak. Ezek kizárólag négysoros strófákból állnak, többnyire tizenegy szótagos sorokkal. Az első nagyobb csokor a boszniai harcokhoz kapcsolódik,³⁰ később születtek az orosz–török és az egyiptomi Napóleon elleni harcokról is (Függelék III.). A XVIII. század végéről ismert – és közismert – egy vallási tárgyú história is,

27 A török népek eposzköltészetének bőséges áttekintése: Pertev Naili BORATAV, *L'épopée et la "bikâye"* = *Philologiae Turicae Fundamenta*, Ed. Louis BAZIN et alii, Wiesbaden, Franz Steiner, 1965, II. 11–44.; Kazim YETİŞ, *Destan = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 203–205. (A továbbiakban: TDVİA)

28 Talât TEKİN, *XI. yüzyıl Türk şiiri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1989, 16–43.

29 Steven L. WEST, *The Qissa-ı Yūsuf of 'Alī: The first story of Joseph in turkic islamic literature*, Acta Orientalia Hungariae, 37(1983), 69–84.

30 Ásik Ahmet éneke az 1737-es hadjáratról magyarul is olvasható: *Szenvedélyek tengere* (A török költészet antológiája), vál. és szerk. HAZAI György, ÁRPÁD Imre, Bp., Európa, 1961, 108–110.

Ali és az óriás története, Kul Himmet Üsztádim alkotása. Emellett megénekeltek néhány népi, kistérségi vagy éppen személyes jelentőségű eseményt is, eléggé tömör, balladisztikus formában.³¹ Ma e műfaj reneszánszát éli; ha nem is éneklésre szánva, de a hagyományos versformában születnek „históriás énekek”, például a magyarországi Kanizsa vagy Fülek bevételéről.³² E meglehetősen gyérnek tűnő, későn jelentkező és lényegében gyorsan el is tűnő verses-epikus hagyomány bizony kevéssé oszlatja el fentebb megfogalmazott gyanúnkat.

Török epikus hagyományok Anatóliában

Pedig a török epikus hagyományok nagyon is erősnek mondhatók, s viszonylag jól dokumentálhatók. Három csoportot kell megkülönböztetnünk: a „népi” *mesznevik*et, a népi prózát és az ásíkok szerelmi történeteit, a *bikájékat*.

A legkorábbi emlékek a *mesznevik* közül kerülnek ki. A mesznevi a klasszikus irodalom epikus műfaja; a törökök a perzsáktól vették át e hagyományt. Formáját tekintve időmértékes párversekből (bejt) áll: ez idegen a török hagyományoktól. Tudomásunk szerint e szövegeket sohasem énekeltek, nyilvános előadásaira azonban sok jel utal.

Ha Isten holnap is életet ad, társaim,
Holnap délután ismét gyertek el.
Leszállt az este, áldott legyen az éjjel, ej, barátaim,
Holnap hallgassátok újra [tovább] ezt a történetet.
Ha a Világ Ura életben tart,
Elmondjuk a 9. fejezetet is.

– inti például hallgatóit Kasztamonulu Százi 1362-ben írott munkájában.³³ Leíró források szerint ezen darabok nyilvános előadása legkésőbb a XVI. században széles körben elterjedt, az előadókat *kissza-bánok*nak vagy *meddabok*nak, azaz történetmondóknak nevezték, és többnyire a kávéházakban tevékenykedtek.³⁴ Működésüket jól szemlélteti egy XVII. században feljegyzett történet: 1616-

31 Egy tragikusan végződő szerelmi történetet ERŐDI HARRACH Béla közöl szabad magyar fordításban: *Török Muzsik*, Bp., Aigner Lajos, 1875, 126–129. Ásík Mehmed és Szefil Ali pedig a rühösség keserveiről verselt. Tahír KUTSI, *Türk Halk Şiiri (Antoloji)*, İstanbul, Toker, 1986, 62–63, 160–163.

32 M. Halistin KUKUL, *Kanije Destanı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992; YETİM AHMET, *Filek kalesi destanı* = Kemal Zeki GENCOSMAN, *Türk Destanları*, İstanbul, Hürriyet, 1972, 262–268.

33 Kasztamonulu Százi *Makel-i Hüseyin* című művéből idézi Amil ÇELEBİOĞLU, *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi (XV. Yy.'a kadar)*, İstanbul, Kitabevi, 1999, 46.

34 KÖPRÜLÜ, *Edebiyat araştırmaları... i. m.*, 375–383.

ban egy burszai kávéházban a mesemondó Bedi és Kászim történetét adta elő. A hallgatóság annyira beleélte magát az eseményekbe, hogy hamarosan két pártra szakadva hangosan skandálták kedvencük nevét. Hajlí cselebi, akinek egyik szemét éppen betegség ragasztotta be, Kászim pártján állt. Egyszer csak az ellentáborból valaki kötekedve rákiáltott: „Te meg melyik szemedet használad, hogy Kászim mellé álltál?” A költőt annyira elragadta a hév, hogy handzsárjához kapott, s a kötekedőt ledöfte. A kemény büntetést azután nem kevés hízelgő-verssel tudta csak elkerülni.³⁵ Ismereteink szerint azonban ezek a történetmondók elsősorban a klasszikus költők epikus verseit, a meszneviket recitálták, valamint prózai munkákat olvastak fel.³⁶ Arról nem szól a fáma, hogy hangszert használtak volna.

A mesznevik ugyan formájukat tekintve a klasszikus költészet körébe sorolandók, ám a korai időkben bizony eléggé népiesre sikeredtek. A bimbózó oszmán költészet ezen a műfajon próbálgatta saját lehetőségeit és határait. Ráadásul ez a műfaj a magyar bibliai históriákhoz hasonlóan nagy szerepet játszott az új vallás, az iszlám történeteinek, legendáriumának elterjesztésében. Ezért azután népiesnek is kellett lennie, hogy a közösség megérthesse. A költők csak lassan tudták levetkőzni e kezdeti stílust, s majd csak a XV. századra alakult ki a magas szintű, már csak az elit számára érthető, igazi klasszikus mesznevi. A stílárís fejlődés ellenére az egyszerű, népies irány is sokáig megmaradt.

Először a vallásos mesznevik jelentek meg; az első talán Ahmed Fáki műve, az *Evszáfü'l-Meszádzsíd* 'A mecsetek leírása' volt (XIII. század első fele), amely Mohamed próféta Mekkából Medinába való távozását mondja el.³⁷ Azután sorjában következtek a muszlim mitológia nagyjairól, a kalifákról, elsősorban Aliról – a mitikus hősről – szóló művek. De számos alkotás született a helyi szentekről is, és se szeri, se száma a tanácsadó, erkölcsstanító elbeszéléseknek. S nem hiányozhattak a muszlim világban szélében-hosszában elterjedt misztikus szerelmes regények sem; a sort Sejjad Hamza *Júszyf és Zelihája* nyitja a XIII. században.

A történeti tárgyú mesznevik jókora késéssel bukkantak fel. Az első Ahmedí *Tevárib-i Müllük-i Ál-i Oszmánja* ('Az Oszmán-házi uralkodók története', 1403–1410) volt, de ettől kezdve igencsak divatosnak számítottak, s habár a XVII. században népszerűségük erősen megcsappant, még a XVIII. századra is jutott néhány darab. A hódoltságban és a hódoltságról mindent összevetve több tucat mesznevi keletkezett, legtöbbjük Szülejmán szultán szigetvári had-

35 *Uo.*, 382–383.

36 A *Hamzanâme* egyik isztambuli kéziratába például bejegyezték, hogy ki, melyik kávéházban és mikor olvasta fel a művet. Nurettin ALBAYRAK, *Hamzanâme* = TDVİA 15, İstanbul, 1997, 517.

37 ÇELEBİOĞLU, *i. m.*, 34.

járatát és halálát dolgozta fel. Ebbe a csoportba tartozik a tanulmány elején már említett görögáli história is, amely a maga rendkívül egyszerű nyelvezetével minden bizonnyal a szélesebb közönséget – a végvári vitézeket – célozta meg.³⁸

Az epikus témák előadására az oszmánok előszeretettel használták a prózát. E művek meglehetősen korán, már a XIV. században megjelentek, s jókorra mennyiségű anatóliai török legendát örökítettek ránk. „Regények” születtek a térség első, VIII. századi muszlim hódítóiról, például Battál Gáziról, Abu Muszlimról, valamint a török honfoglalókról, Melik Dánismendről és Szari Szaltukról. Ebbe a sorozatba illeszkedik a XV. században lejegyzett *Dede Korkut könyve* is, amely az oguzok legendáit, s részben Kelet-Anatólia elfoglalásának történetét tartalmazza. Egyes kutatók szerint ezt a művet hívták *Oguznáménak* (‘Az oguzok története’).³⁹ Számos szent – Hadzsi Bektas Veli, Otmán baba – legendáját prózában örökítették meg. Ez az erőtejes, rímes-ritmikus népi török nyelvű próza azután töretlenül őrizte népszerűségét, s tulajdonképpen részben erre alapozódott a modern török prózairodalom is.⁴⁰

E népi prózának létezik egy – ismereteim szerint jószerivel csak a népi gyűjtésekből, illetve a ponyvákról ismert – változata is, a *bikáje*. Ebben többnyire szerelmi (*aské bikájeszi*), ritkábban vitézi (*kabramanlık bikáje*) történeteket mondanak el prózában, azonban a szöveget gyakran versbetétek szakítják meg. Ez utóbbiak az ásíkköltészet, a török énekmondás szabályai szerint íródtak, s valószínűleg nem viszik előre a történet folyását, inkább különleges színt adnak neki líraiságukkal. Jellemzően párbeszéddek – szerelmi vallomások –, illetve belső monológok kapcsán kerülnek elő.⁴¹ Hogy ez a fajta előadásmód milyen régi, nem tudjuk. A legkorábbi lejegyzések talán a XVIII. század végéről maradtak ránk, ám a műfaj a virágkorát a török nyomtatás (pontosabban a török ponyva) elterjedésével élte az 1880-as évektől. Megjegyzendő, hogy a főszereplők – akik gyakran maguk is énekmondók – többnyire a XVI–XVII. században éltek. Műfaj történeti feldolgozások hiányában még a legalapvetőbb kérdésekre sem tudunk válaszolni: vajon a versek köré rendeződik a történet, vagy a történetbe

38 A meszneviköltészet történetét a XV. század közepéig Amil Çelebioğlu dolgozta fel a teljesség igényével. ÇELEBIOĞLU, *i. m.*

39 KÖPRÜLÜ, *Edebiyat araştırmaları... i. m.*, 71. Magyar kiadása: *Dede Korkut Könyve. Török eredetmonda*, ford. ADORJÁN Imre, PUSKÁS László, Bp., L’Harmattan, 2002.

40 Ahmed Yaşar OCAK, *Battalname* = TDVİA 5, İstanbul, 1992, 206–208.; ALBAYRAK, *i. m.*, 516–517.; Necati DEMİR, *Danışmend-name*, Ankara, Akçağ, 2004. Az *Oguz-name* hagyományra: KÖPRÜLÜ, *Türk edebiyatında... i. m.*, 247–253.; Mustafa AÇA, *Oguznamecilik geleneği ve Andanıp Oguznamesi*, İstanbul, IQ Kültür-sanat, 2003.

41 Magyarul: *Karadzsólán és Iszmigán Szultán*, ford. és átdolg. VASKÓ Péter, SUDÁR Balázs, Tiszavirág 4(1995)/1, melléklet; *Köroğlu, Ázsia rablóbásának regénye*, ford. KUNOS Ignác, Bp., 1893.

épülnek be a versek? A műfaj eredendően prózai, verses vagy kevert?⁴² Recens példák arra vallanak, hogy a történetek megalkotói – maguk az ásíkok – először kiválasztják a bedolgozandó verseket, majd azok köré szövik a történetet.⁴³ Pertev Naili Boratav szerint a hikájék a hajdani hőseposzokat váltják fel, ám ennek véleményem szerint ellentmond kései megjelenésük, sokkal inkább a népies mesznevi kikopásával hozhatók összefüggésbe.

A fent említett három műfaj tulajdonképpen lefedi az általunk keresett – legalábbis a magyar anyag alapján feltételezett – epikus énekek tematikai mérítését. A népies mesznevi a közösség számára készült és verses, de nem éneklilik. A népi próza többnyire a minket érdeklő témákat dolgozza fel, de nem versben és nem énekelve. Az ásíkok történeteinek ugyan vannak énekes részei, ám azok nem epikusak. Ismereteink hiányosságai ellenére úgy érzem, az anatóliai és ruméliai törökök epikus igényeiket részben a népies mesznevivel, részben a prózával elégítették ki. (Az már más kérdés, hogy a népies mesznevi korai népszerűségét esetleg magyarázhatják a hajdani oguz epikus énekmondói hagyományok – ha léteztek ilyenek.)

A desztánok

A török irodalomtörténet-írásban létezik egy fogalom, ami alapvetően epikus tartalmú művekre utal, a *desztán*. Jelentésköre igen széles, ez az eposz szó török megfelelője, így például az *Odüsszeia* vagy az *Aeneis* desztánnak minősül, de egy összetételben ezzel utalnak a legendákra is (*desztáni hikáje*). Használják azonban szűkebb értelemben, a török népköltészet egyik szövegcsoportjára is: „A négysoros strófákból álló desztán – írja Cem Dilçin, az egyik legkomolyabb verstani kézikönyv szerzője – a népköltészet leghosszabb verses műfaja. Néhány desztánban a strófa szám a százat is meghaladja. Sorai általában tizenegy szótag hosszúak, de vannak nyolcszótagos sorokból állók is. Rímrendszere a következő: *baba – ccca – ddda – eee – ddda – eeee*. Az első négysoros *xaxa* rímelésű is lehet.” A kutató a téma szempontjából a következő csoportokat különbözteti meg: 1. háborús desztán (*savaş desztáni*); 2. természeti csapásokról – földrengés, tűzvész, járvány – szóló desztán; 3. betyárok vagy híres emberek

42 Ezt látszik támogatni egy nogáj hőseposz kapcsán végzett elemzésem. A rég szétszóródott néptörödékek kezén meglepően egységesen maradt fenn a történet, amelynek bizonyos, meghatározott szakaszait szinte mindenhol prózában mesélik el. SUDÁR Balázs, *Adil szultán és az igricek „csácsogó éneke”*. Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről = *Folklor és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2007 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 3), 240–267.

43 BORATAV, i. m., 37.; FIKRET TÜRKMEN, *Hikaye. Türk Edebiyatı, a) Halk edebiyatı* = TDVIA 17, İstanbul, 1998, 488–491.

tetteit mesélő desztán; 4. humoros desztán; 5. társadalomkritika; 6. közmondásokból álló desztán; 7. állatsoroló; 8. évsoroló. Minket főképpen az első csoport érdekelhet. A háborús desztánokban – írja Dilçin – „a költő a saját maga által átélt vagy a másoktól hallott harcokat versben beszéli el. Ezek a desztánok, attól függően, hogy mennyire kötődnek a valósághoz, a történetírás kiegészítő forrásai lehetnek.”⁴⁴ Kazim Yetiş némiképp másképpen közelít a témához: „Az ásíkok desztánjaikban különböző, a társadalmat mélyen érintő eseményeket, élethelyzeteket, nagy visszhangot kiváltó harcokat, felkeléseket, földrengéseket, tűzvészeket, járványokat stb. dolgoznak fel.”⁴⁵ Létezik azonban egy másik szemlélet is. Jóllehet a jeles irodalomtudós, Pertev Naili Boratav a turkológia kézikönyvének ásik irodalommal foglalkozó részében a fentieket ismétli,⁴⁶ máshol így fogalmaz: „Az elbeszélő költészet (poésie narrative) ez utóbbi típusa [ti. a desztán – S. B.] mégsem bír olyan jellemzőkkel, amelyek alapján az epikus költészet (poésie épique) körébe sorolhatnánk.”⁴⁷ Mehmet Özbek szintén óvatosságra int, s bár szerinte a fenti témákról – harcokról, felkelésekről – valóban énekeltek, az ásíkok mégis inkább a kritikus vagy tanácsadó hangvételű desztánokat és az évsorolókat kedvelték.⁴⁸ Figyelemre méltó az is, hogy bár a desztán kivételes esetben meghaladhatja a száz strófányi hosszat, a legrovidebb darabok mindössze három (!) versszakra terjednek. A török népköltészet amúgy sem letisztult terminológiájában a desztán kifejezés véleményem szerint egyfajta *Jolly Joker*: azokat a témákat tömöríti, amelyek más kategóriákba nem férnek bele. Tagadhatatlan, hogy gyakran valamiféle epikus tartalom köthető hozzájuk, de ez korántsem kötelező.

De vajon mióta él e kifejezés az ásikköltészetben? Maga a szó perzsa eredetű, és általában epikus szövegekre alkalmazzák, függetlenül azok formájától. A törökség körében is ilyen értelemben terjedt el már igen korán, a fentebb említett népi-vallási mesznevik jó részének a címében is ez a szó szerepel. Lejegyzett ásikverseket nagyobb számban a XVI. századtól ismerünk, s ezek a versgyűjteményekben – ún. *medzsmuák*ban – szinte mindig kapnak valamiféle „címet”. Ez lehet pusztán a költő neve vagy a vers műfaji besorolása is. Tapasztalataim szerint a korai, XVI–XVII. századi lejegyzésekben leginkább a *türki*, a *varszagi*, illetve az *iláhi* kifejezéseket használták, a *desztámmal* viszont egyáltalán nem találkoztam. Különösen feltűnő ez olyan esetekben, amikor ma e kifeje-

44 Cem DİLÇİN, *Örneklerle Türk şiir bilgisi*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1983, 315–334.

45 YETİŞ, *i. m.*, 202–204.

46 Pertev Naili BORATAV, *La littérature des ‘āşiq = Philologiae Turcicae Fundamenta*, ed. Louis BAZIN et alii, Wiesbaden, Franz Steiner, II, 132.

47 BORATAV, *L’épopée... i. m.*, 1965, 30.

48 Mehmet ÖZBEK, *Türk Halk Müziği el kitabı*, I, *Terimler sözlüğü*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1998, 59.

zéssel élnének. Alioglu éneke a XVII. század középső harmadában került lejegyzésre, s ezt a címet viseli: *Türkü Bagdad bevételéről (Türkü beráj-i feth-i Bagdad)*, jól-lehet a mai terminológia szerint egyértelműen a desztánok között lenne a helye.⁴⁹ Hasonló a helyzet a jó száz évvel később keletkezett boszniai verseknél is: a mi fogalmaink szerint egyértelműen históriás énekek tekinthető alkotások rendre a *türkü* ’népdal’ címet viselik, mint egyébként minden más költemény is.⁵⁰ A XIX. század elején azonban már többen is használják a *desztán* kifejezést verseik jelölésére, mint arról hamarosan szó lesz. Minthogy a török forráskiadások filológiai szempontból messze nem kifogástalanok, nem tudjuk, hogy a kérdéses kifejezés valójában mikor terjedt el, az azonban eléggé valószínűnek látszik, hogy az utóbbi 100–200 évben vált általánossá az ásíkok körében.⁵¹

Vizsgáljuk most azt, hogy az énekmondók milyen versekre alkalmazták a desztán kifejezést! A ciprusi születésű Ásik Kenzíné (1795–1839) tíz verse viseli e megnevezést, ezek mindegyike történelmi vonatkozású, de csak egy részük epikus. Egy költemény például az újonnan épített báltepei vár nagyszerűségének dicséretét zengi. Találunk persze igazi históriás énekeket is, például a görög háborúkról (1825/26) vagy a ciprusi felkelésről (1833). A leghosszabb vers 49, a legrövidebb 17 strófából áll, az átlag 33.⁵² Fiatalabb kortársától, a priština Ásik Ferkítől (1807–1908) 21 desztán maradt ránk. Ezek közül 7-ben erkölcsi kérdésekkel, 5-ben társadalmi problémákkal foglalkozik, 3-ban humoros témákról, másik 2-ben pedig természeti csapásokról ír, s csak 4-nek a tárgyát képezik történelmi témák: egyikben egy helyi felkelésről, egy másikban egy priština szerelmi gyilkosságról, további kettőben pedig háborúkról ír (Karsz, Görögország). A desztánok hosszúsága átlagosan 25 strófa, a legrövidebb mindössze 6, a leghosszabb pedig 56 versszakra rúg. A történeti tárgyú versek 11, 28, 30, 31 versszakosak.⁵³ A desztánnak tekintett versek jelentős része nem

49 ALI UFKİ, *Mecmû-i şâx u şöğ* haz. Şükrü ELÇİN, İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1976, 94.

50 Hamdi HASAN, *Saray-Bosna kütüphanelerindeki türkçe yazmalarda türküler*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, 93–121.

51 Şükrü ELÇİN vonatkozó tanulmánya sajnos semmi konkrétumot nem tartalmaz a kérdésben. *Türk dilinde destan kelimesi ve mefhumu* = UÖ., *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1977, 90–99. A korai költők műveinek kiadásaiban gyakran találkozunk „desztánok”-kal, ám erősen kérdéses, hogy e besorolás a kéziratok lejegyzőihöz vagy a versek közreadóihoz köthető-e. Még az előbbi esetben sem biztos, hogy az adott költő desztánnak tekintette művét, hiszen a ránk maradt kéziratok zöme nem egykorú, XVIII., de inkább XIX. századi lejegyzés.

52 Erman ARTUN, *Kıbrıslı Aşık Kenzî'nin Destanları = VI. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları*, Kıbrıs, 2002.

53 Erman ARTUN, *Balkanlarda destan söyleme geleneği ve Prizrenli Aşık Ferikî'nin destanları*, *Journal of Turkish Studies – Türk Bilgisi Araştırmaları* 27/1 (2003), 119–130.

<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/6.php>

epikus témákat dolgoz fel, hosszuk pedig átlagosan 20–30 strófa körül mozog. A XVIII. századból alig tucatnyi, egy-egy hadszíntér körül csoportosuló verset sikerült összegyűjtenem, nagyobb mennyiségben csak a XIX. században születtek ilyenek.

A verseket rendezhetjük az epikus tartalom fontossága, versen belüli súlya szerint is. Egy csoportjuk valódi históriás éneknek tekinthető, ahol a hangsúly a történet, az eseménymenet előadására kerül, melynek során számos személyt és helyet ismerünk meg (Függelék I.). Ahogy „fogy” a versekben az epikum, úgy kerül előtérbe a líra, vagy az erkölcsi tanítás (Függelék II, III.). A sor egészen addig követhető, míg a költemények egy részében már csupán egy-két sor idézi a történeti helyzetet, a többi a hozzá kapcsolódó érzelmek-tanulságok kifejezésére szolgál. Ugyanakkor már egy-két sor vagy csupán egyetlen név megjelenése elegendő, hogy az alkotást kiemelve az ásíkköltészet döntő többségét alkotó, semmiféle konkrétumot nem tartalmazó misztikus szerelmes versek tengeréből. Persze a cél is más: a desztánok nem az Isten felé vezető emberi út stációit örökítik meg, hanem nagyon is földi dolgokról emlékeznek meg. Mindezek alapján úgy vélem, a török „történeti ének”-ekben nem a történetmesélés, az epikum a döntő elem, hanem a reagálás egy-egy történelmi eseményre.

Történelmi helyzeteket megpendítő, azok kapcsán moralizáló énekek régóta léteznek az ásíkköltészetben. Ilyen az első biztosan datálható ásíkvész, Bajkan éneke is, amely Karsz Timur Lenk seregei általi bevétele felett kesereg (1386). De ilyen Bajezid szultán panasza is, amelyben fia, Szelim gonoszságát ecseteli, aki 1512-ben letaszította a trónról, valamint a Gencs Oszmánt, Bagdad „meghódítóját” (1640) éltető, széles körben elterjedt ének is.⁵⁴ És ilyen a Mohács körüli harcokban keletkezett *Német begyek éneke*, a Buda veszését megéneklő versek sora (egyiküket lásd: Függelék III.), a Tata körüli harcokban elesett Deli Bajezid és az egri Ahmed aga siratója, továbbá Üszküdarí két éneke Érsekújvár bevételéről (1663).⁵⁵ Érdekességképpen álljon itt Augerius Gislenius Busbequius porta követ feljegyzése: „Csak egy szerencsétlen katona meglehetősen szörnyű esetével találkoztam [Isztambulban], aki valamivel korábban érkezett Magyarországról. Egy ócska hangszeren játszva, üvöltve énekelte egy társának az utolsó szavait, aki a Duna partjához egészen közel lehelte ki a lelkét. A folyót kérte, hogy folytassa útját szülőföldje felé, és tanúsítsa rokonainak és barátainak, hogy boldogan halt meg nemzete dicsőségéért és Mohamed hitének

54 Saim SAKAOĞLU, *Manzum taribi destanlarda anlatılan hadislerdeki gercek payima dair birkaç örneek*, Türk Folklor Araştırmaları, 1988/2, 129–132.

55 E versek többsége magyarul is olvasható. Karadzsaoğlu: *Mohács*, szerk. B. SZABÓ János, Bp., Osiris, 2006, 442.; Kul Píri: SUDÁR, *i. m.*, 2005, 244–245.; Üszküdarí: *Szenvedélyek tengere...*, *i. m.*, 89.; Gázi Ásik Haszan: *Szenvedélyek tengere...*, *i. m.*, 90–91.

terjesztéséért. Annyira szomorúan énekelt, hogy a társai, akik körülötte térdeltek, gyakran ismételtgették: »Ó, mily boldogan, mily boldogan haltál meg, boldogok lennénk a te helyedben!«⁵⁶

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy a XVIII. század elejétől valóban adatolható történeti-epikus énekek új fejlődési iránynak tekinthetők-e, vagy egy régi hagyomány későn írásba kerülő példáinak? Láttuk, hogy az anatóliai törökök epikus igényeiket a korai időszakban részben a prózával, részint a klasszikus irodalomból adaptált, de népnyelvű mesznevikkkel elégtették ki. Valószínűleg később, talán a XVII–XVIII. században alakul ki a verses és prózai részeket egyaránt tartalmazó – de az epikum szempontjából mindenképpen prózai – hikája. (Érdekes, hogy a korai, XIII–XV. századi török anyag teljes mértékben lefedi a magyar históriás énekek témakínálatát.) A lejegyzések a XIII. században kezdődnek és nagy mennyiségűek. Ehhez képest a históriás ének későn, és viszonylag csekély anyaggal jelentkezik, nagyobb mennyiségben csak a XIX. században képviselteti magát, hogy a XX. századra énekes előadása erősen elsorvadjon, és írott műfajjá változzon. Láttuk, hogy a históriás éneknek nincs valódi megnevezése, s a jóval tágabb kört felölelő desztán szó is csak egészen későn, a XIX. század elején jelentkezik. Ráadásul az epikus ének az ásíkköltészetben belül nagyon csekély jelentőségű. (Nagytudású török énekmondók a közelmúltban kérésemre sem tudtak desztánt énekelni, sőt, példákat sem igen tudtak idézni.) Összességében úgy látom, hogy a török históriás ének egy kései fejlődés eredménye, amely körülbelül a XVIII. század elején, talán éppen balkáni hatásokra alakul ki. Gyökerét pedig azok a régóta ismert és kedvelt, történelmi helyzetekre reagáló, moralizáló énekek jelenthették, amelyeket a kortársak az általános ásíkkersektől elütő voltak miatt amúgy is külön csoportként tarthattak számon. Talán éppen ez a megkülönböztetés csapódik le a nyugati utazók feljegyzéseiben.

Nem kizárt persze, hogy az oguzoknak hajdan voltak epikus énekei, ezeknek azonban nem maradtak fenn a nyomai, s a későn feltűnő epikus tárgyú desztánokkal valószínűleg nem álltak kapcsolatban. Mindezek alapján az a gyanúm, hogy a török kutatókat – éppúgy mint magyar kollégáikat – egyfajta romantikus történelemszemlélet vezette félre, amikor a török énekmondók epikus alkotásainak széles körű elterjedését bizonyított ténynek tekintették. Csekély számú adatból igencsak nagyszabású következtetésekre jutottak, s a kipcsek törökség igen komoly epikus költészetét valójában indoklás nélkül általános török sajátosságnak tekintették: így születtek meg a tábortüzek mellett oguz legendákat éneklő igricek (ozanak) már-már mitikus figurái. Nagy valószínűséggel le kell tehát számolnunk az oguzok epikus énekmondó-ha-

56 Augerius Gislenius BUSBEQUIUS, *Ambassades et voyages en Turquie et Asie de M. Busbequius*, nouvellement traduites en français par S. GAUDON, Paris, Pierre David, 1646, 411–412.

gyománnyairól alkotott képpel, s el kell fogadnunk, hogy az ásíkok a líra területén alkottak és alkotnak maradandót, az epikát pedig a próza és a klasszikus hagyományokon alapuló, nem énekelt, de közösségekben recitált mesznevik jelentették. Jelenlegi ismereteink szerint tehát igazi „török Tinódik” aligha járhatták a magyar végeket.

A hódoltsági oszmán uraknak azonban minden valószínűség szerint mégsem kellett nélkülözniük az énekelt epikát. Az 1930-as évek elején Milman Parry amerikai néprajzkutató jugoszláviai gyűjtőútja során találkozott Avdo Međedovićtal, egy írástudatlan, Bijelo Polje-i bosnyák énekmondóval, aki előadott neki egy 12 ezer (!) soros, a magyar hódoltságban játszódó hőseposzt, amelynek egyik szereplője az 1601-es kanizsai ostrom hőse, Tirjáki Haszan pasa.⁵⁷ (Akiről melleleg török népi nyelvű, prózai életrajz született...⁵⁷) Úgy látszik, a hódoltsági „török”⁵⁹ históriás énekeket bosnyákul és szerbül énekelték. A kérdés tisztázása azonban már másik tanulmányt, sőt, másik tudományszakot igényel.

57 *Smailagić Meho házasságának története*. A művet bosnyákul, angol fordítással ellátva Albert Lord adta ki: *Serbo-Croatian Heroic Songs*, III, *Avdo Međedović. The Wedding of Smailagić Meho*, ed. A. B. LORD, D. E. BYNUM, Harvard University Press, 1974. Hivatkozik rá JUNG Károly, *Bartók találkozik a délszláv verses (hős)epikával (is)*, Híd 67(2003), 51–73.

58 SUDÁR Balázs, *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*, Hadtörténelmi Közlemények, 119(2006):4, 1025–1058.

59 A török szót ma etnikai, míg a XVI–XVII. században sokkal inkább politikai értelemben használták: török az, aki az Oszmán Birodalom alattvalója. (Manapság ez utóbbi csoportot inkább az oszmán, oszmánli szavakkal jelöljük.) A helyi, hódoltsági „törökség” elsősorú többsége természetesen balkáni és nagyjából szláv anyanyelvű volt. HEGYI Klára, *Etnikum, vallás, iszlámizáció: A budai világot várkatonáságának eredete és utánpótlása*, Történelmi Szemle, 40(1998):3–4, 229–256.

Függelék

I.

*Ének Banja Lukáról*⁶⁰

Láttad-e, mit tett a német király?⁶¹
 Ígéretét megszegte, háborúba kezdett,
 Maga küldött levelet a királynak /generálisnak:
 „Vezess sereget Banja Luka ellen!”

Hajóhidat építettek.
 Gradiskánál átkeltek a Száva vizén.⁶²
 Egész táborukkal, ágyúikkal felkerekedtek,
 S a hitetlenek Banja Luka ellen jöttek.

Négy oldalról körülfozták,⁶³
 A földbe bújtak, árkokba húzódtak,
 Napi ezer golyót lőttek ki rá:
 Az ellenség Banja Lukára támadt.

A Ferhádijje dzsámiba⁶⁴ betörték,
 A mihrábot és a mimbert elpusztították,
 A minaretről a várba néztek:
 A hitetlenek Banja Luka ellen jöttek.

Jajgat Banja Luka vára
 S a várral a Ferhádijje dzsámi.
 Egész városunk rommá lett,
 Siess, pasa,⁶⁵ Banja Lukába!

60 HASAN, *i. m.*, 103–106.

61 Azaz: III. (VI.) Károly német-római császár.

62 A Banja Luka ellen támadó Habsburg sereg valóban Gradiska mellett gyülekezett Hildburghausen tábornagy vezetésével, s valóban itt kelt át a Száván 1737. július 15-én. A történet ismertetése: RÉDVEY István, *Az 1737. augusztus 4-i banjalukai ütközet*, Hadtörténelmi Közlemények, 35(1934), 203–216.; KARÁCSON Imre, *III. Károly háborúja a törökökkel. 1737–1739. Sakir bej és Szubbi török történetírók leírása szerint*, Hadtörténelmi Közlemények, 5(1982), 323–370.

63 A vár ostroma július 23-án kezdődött.

64 A város legnevezetesebb dzsámiját Ferhád pasa – aki budai pasa is volt – építtette a XVI. század második felében. Bosznia egyik legszebb műemlékét a szerb csapatok robotolták fel 1991-ben.

65 Az ének megszólítottja Ali boszniai pasa.

Ali pasa barátjához könyörög,
A szórakozást félretéve az erőfeszítés mezejére lépett,
A kard felkötöttet a hitetlenek ellen:
A lófarkas zászló tűzessen ki Banja Lukára!

Mindenhová elküldte az embereit,
Parancsot adott a környéknek és Szarajevónak:
Álljanak hadrendbe a janicsárok,
S gyorsan menjenek Banja Lukára!⁶⁶

Vasárnap⁶⁷ a harci kiáltás, az ima elmondattott,
„Allah, Allah!” kiáltással a kard kivonatott,
A sors kereke nem bírta ezt, elromlott:
Felkelt a nap Banja Luka egén.

A vár népe Istenhez könyörög:
Ó, Uram, ne engedd, hogy a szegények s a gazdagok
Efféle ellenség rabjai legyenek,
Aki épp most jött Banja Luka ellen.

A [hitetlenek] ágyúit, táborát elpusztították,
Amikor 1150-et írtak.⁶⁸
A németek fejetenül úsztak át a Vrbaszon,
Áldás szállt Banja Lukára.

66 Ali pasa valóban általános mozgósítást rendelt el, serege Podvarnic mellett gyülekezett, ahonnan augusztus 3-án indultak el.

67 A törökök augusztus 4-én reggel támadtak az ostromló seregére. A dátum valóban vasárnapra esett, ezt az oszmán krónikások is kiemelik. KARÁCSON, *i. m.*, 344.

68 H. 1150 = 1737. május 1.–1738. április 19.

II.

Hajdaroglu!⁶⁹ Nincs-e eszed fejedben?⁷⁰
 Miért lázadsz az Oszmán-ház ellen?
 Minden kegyetlenség, mit elkövetsz a világban,
 Amit tettél, visszaszáll a fejedre!

Vigyázz, nehogy magadat imádd!
 Vadásznak rád sokféle csellel,
 Mint Iljász pasát,⁷¹ láncsal-kötéllel
 Egy nap majd az uralkodó elé visznek.

Mert a lázadókat csatára készítetik:
 Manoglu seregét megverték,
 Mehdi bőrért is lenyűzták,
 Kinálioglut felakasztották – jól tudod.⁷²

Miért nem maradtál nyugton?
 Most mindenki rólad beszél.
 Tudd meg, Kara Ali⁷³ kezében
 Kínna-keservvel fogsz meghalni.

69 Hajdaroglu Mehmed híres anatóliai rablóvezér volt a XVII. század első felében. 1649-ben Iszparta városát sarcolta meg, de a zsákmányból mulatozó banditákon Mütesszelli Haszan aga rajtaütött, a csapatot szétszórta, Hajdaroglut pedig elfogta. Isztambulba küldte, ahol felakasztották.

70 Cahit ÖZTELLI, *Asık Ali*, 296–297.

71 Iljász pasa Nyugat-Anatóliában, Balikeszir környékén robbantott ki lázadást, amelyet azonban levertek, őt magát a szultán parancsára 1632-ben kivégezték. ÖZTELLI, *i. m.*, 297.

72 Manoglu Fahreddin 1606-ban robbantott ki lázadást Libanonban, ahol családja hajdani önálló államát próbálta visszaállítani. Hosszú, váltakozó szerencsével folyó háborúskodás után 1635-ben elfogták, és a szultán parancsára kivégezték. A nyugat-anatóliai, aksehiri vallási vezető, Sejh Ahmed mozgalmát – aki magát megváltónak, *mehdi*nek állította – 1638-ban verte le IV. Murád szultán serege. A sejhét elfogták, majd Konyában elevenen megnyűzták. Kinálioglut híres rablóvezér volt Dél-Anatóliában. Bár elfogni nem tudták, a szultántól kegyelmet kért és kapott, de később, 1641-ben mégis felakasztották. ÖZTELLI, *i. m.*, 297.

73 Kara Ali a XVII. század közepének nevezetes udvari hóhérja: az ő keze által távozott a múlandó világból a költő Nefi vagy éppen Ibrahim szultán. ÖZTELLI, *i. m.*, 297.

Kátip Ali⁷⁴ szól: menjél dolgodra,
 Szűkké teszik fejednek a világot!⁷⁵
 Egy nap hollók és varjak telepszének a hulládra.
 Ne gondold, hogy mindig ilyen híres maradsz!

III.

Ne dalolj, csalogány! Itt a nyár,⁷⁶
 S a fülemüle panaszzéneke átdöfi szívemet.
 Eljött az ideje a távozásnak, az elválásnak:
 Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

A hajnali ima idején feljött egy csillag,
 Tizenkétezer lányt írtak össze.
 Jaj, padisahom, mi muszlimok vagyunk:
 Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

Hosszú piac a budai piac,
 A közepén van Szelim szultán dzsámija,⁷⁷
 Épülete a Kába [épületére] hasonlít.
 Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

Buda piaca körös-körül:
 Közepén ott ül Szülejmán pasa.⁷⁸
 Jaj, padisahom, élj ezer évig!
 Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

74 A vers költőjéről nevén kívül alig tudunk valamit, talán a janicsárok írnoka lehetett.

75 A török kifejezés értelme: megzorogatnak, helyzeted rosszra fordul.

76 *Macarlar ve Tuna bakkında yazılan şiirler (1300–2000)*, haz. İsmail Tosun SARAL, Emre SARAL, Ankara, Türk–Macar Dostluk Derneği, 2001, 81–82.

77 Budán ismereteink szerint nem volt Szelim szultánról elnevezett dzsámi. A budai várban négy piac működött a török korban, egy-egy a mai Dísz téren, a Szentháromság téren, a XII. Ince pápa téren és a Kapisztrán téren. A fedett árucsarnok (bedesztán) a mai Mátyás-templom mellett állt (FEKETE, *i. m.*, 86.). A templom ekkoriban Szülejmán-dzsámi néven a vár legfőbb muszlim imahelyének számított – a vers talán erre utal.

78 Buda utolsó pasáját Abdurrahmánnek hívták. Szülejmán pasa nagyvezír a vár felmentésére küldött sereg parancsnoka volt – ő azonban sohasem jutott el Buda piacáig.

A lőporraktár felrobbant,⁷⁹ elámultunk.
A szultáni dzsámik a levegőbe repültek,⁸⁰
Minden kicsiny gyermek vértanúságot szenvedett:⁸¹
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

Az éjszakai ima idején három ágyúval lőttek,
A lövés erejétől ég és föld megrendült.
Lányok, asszonyok rabbá lettek, eladták őket:⁸²
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

Az esti ima idején feljött egy csillag:
Tizenkétezer lányt írtak össze.
A hitetlenek nem tekintenek névre, becsületre:
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

A német hegyekből szállt fel a köd:
Mennyien jöttek a kalapos fejűek!
Daliák, egyenes kardú bosnyákok voltak [itt]:
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

A Budának nevezett város egy síkságon [áll],
A kilőtt golyók a levegőben szállnak,
A gyermekek imádkoznak.
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

Buda városában egy mufti lánya vagyok,⁸³
Anyám, apám szeme fénye.
Kalickában nevelt szépséges juhocska vagyok:
Jöttek a hitetlenek, elvették csábos Budánkat!

79 Július 22-én valóban felrobbant a hajdani István-toronyban berendezett török lőporraktár.

80 Az ostrom során valóban nagy károkat szenvedtek a dzsámik, például ellőtték a Szülejmán-dzsámi tornyát.

81 Az elemi iskolák, a mektebek többnyire a dzsámik mellett helyezkedtek el.

82 Valóban, képüket még a korabeli metszetek is megőrizték.

83 A vers más változataiban a pasa vagy a szerdár (parancsnok) lányaként szerepel, sőt van, ahol nevét is megtaláljuk: Benli Halime.

FARMATI ANNA

Himnuszok és históriák

Szentttörténetek a XVII. századi katolikus énekgyakorlatban

A XVI. század népszerű műfaja, a históriás ének nem tűnt el hirtelen, sőt, a következő század költészetére is hatott. Tanulmányom a műfaj utóéletéhez szolgáltathat néhány adalékot. A katolikus népénekklési szokásokat és szöveghasználatot vizsgálva kiderül, hogy a históriás ének bizonyos műfaji sajátosságai határozottan feltűnnek ezekben a későbbi énekekben: elsősorban a bibliai históriákban és a szentttörténetekben.

Bár az egyházi énekköltészetet többnyire a közösségi líra¹ kategóriájába szokás sorolni, a katolikus népének különböző aspektusait érintő kutatásaink folyamán többször is fölmerült a narrativitás, valamint az epikus elemeket tartalmazó ének típusának problematikája. A sok esetben akár a históriákkal, a krónikás énekekkel is rokonítható énekversek új elemzési és értelmezési szempontot kínálnak az említett szöveganyag megközelítéséhez.

A históriás ének egyik közismert, tartalmi szempontból elkülönülő változata a vallásos história, amely – a középkorkutató Paul Zumthor közismert szóhasználatával élve² – a verses epikában a liturgikus regisztert képviseli. A műszo nem fedti teljes mértékben a valóságot, helyesebb volna inkább csak vallásos regiszterről beszélni, ezek az anyanyelvű szövegek ugyanis nem tartoznak a liturgiához. Esetleg kiegészíthetők – engedményképpen, a „népre való tekintettel”.

Nem az epikus jelleg ennek az oka: az egyházi énekgyakorlatban megvolt a sajátos helyük az epikus elemeket tartalmazó himnuszoknak és a középkorban gyakran akár egész élettörténetet elbeszélő szekvenciáknak. A liturgiát kísérő énekek között azonban ennél sokkal gyakrabban fordul elő. Legelterjedtebb változatának a katekizáló-tanító ének bizonyult. A reformáció egyik hozadéka

1 A *líra* fogalmát nem a korabeli poétika rendszerében értelmezzük, hiszen kérdéses ének esetében a szövegformák nem implikálnak biztos műnemi-műfaji besorolhatóságot. (Vö. FARMATI Anna, *A 17. századi katolikus egyházi énekköltészet szövegtípusai*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina, 2001/1, 129–145.) A *líra* esetünkben az én-beszéd, az önkifejezés különféle megnyilatkozásainak a gyűjtőneve.

2 Paul ZUMTHOR, *La Lettre et la voix: De la „littérature” médiévale*, Paris, Seuil, 1987.

volt a bibliai história, a verses formában elbeszélte bibliai történet – a XVII. században már a katolikus gyakorlat nemcsak ismeri, de elismeri, hiszen hivatalos, ún. kántorkönyvekbe is bekerülnek ezek az énekek. A bibliai történetek elbeszélésének mintájára alakul ki a szentek életének verses elbeszélése, ami nem azonos a középkori verses legenda műfajával. Lényegesen rövidebb, mértéktartóbb: verselése és szövegépítkezése inkább a históriás énekekre emlékeztet. Jelen tanulmányban csak ez utóbbival foglalkozunk.

A szigorúan értelmezett liturgia verses szövegei közül a szentek ünnepeire írott-szerkesztett himnuszok és a szekvenciák hivatottak előtárni a narratív elemeket: az életrajz-töredékeket. Mindkettőben a laudáció szerepkörét töltik be ezek a reprezentatív epizódok, még akkor is, ha gyakran csupán allúziók szintjén vannak jelen. A XVII. századról lévén szó megjegyzendő, hogy a szentek ünnepeire írott szekvenciák használatáról már nem beszélhetünk – hivatalos formában legalábbis –, ugyanis ezek használatát a tridenti reform megtiltotta. A himnuszokat a latin breviárium megőrizte, népnyelvű változataikat a liturgiában a megengedett helyeken és módon használhatták.

A szentisztelet jellegzetes irodalmi műfaja azonban minden korban a legenda volt és maradt, prózai változatban – a Tridentinum után viszont ezeknek is csak az egységesített, „megtisztított” szövegeit használhatták. Énekeskönyveink szenthistóriái ezeknek a prózai szövegeknek a verses változatai: a filológiai kapcsolatok könnyen kimutathatók, hiszen a *Breviarium Romanum* latin szövegeinek szinte bekezdésről bekezdésre pontosan megfeleltethetők.³

A XVII. században másolt vagy nyomtatott katolikus énekgyűjtemények alapján azt mondhatjuk, hogy a históriás típusú szenttörténet a kora újkori szentisztelet egyik jellegzetes műfaja, melynek közkedveltsége a XVIII. században sem szűnik meg, a későbbi énekeskönyvek még sokáig átveszik a XVII. században keletkezett szövegeket.

A műfajválasztás oka egyértelmű: a históriás énektípusnak ez a változata – akárcsak a tudósító história – tisztán használati műfaj. A tanítást, a könnyebb memorizálást szolgálja, egyúttal megtisztítja a szentiszteletet a népies-babonás elemektől. Az elbeszélő krónikás modor egyféle inkulturációs eszközzé lett az egyház kezében: ahogyan Juvenecus hexameterekben beszélt el az evangéliumokat a Vergiliuson nevelkedett római értelmiségi számára is emészthető formában,⁴ úgy a magyar kántortanító egy már jól begyakorolt és közkedvelt formanyelven kínálja fel a bibliai történeteket és a szentek cselekedeteit a hívők seregének. Megjegyezzük azonban, hogy nem minden szenttörténet elbeszélésére jellemző a históriás modor. A *Pécsi énekeskönyv* Szent András apostolról

3 *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Balassi, 1992 (RMKT XVII/15), B, 425–500. (A továbbiakban: RMKT XVII/15)

4 VANYÓ László, *Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*, Bp., 1995, 149.

5 A számok az énekek RMKT XVII/15A kötetbeli sorszámát jelölik.

szóló éneke például – terjedelmes volta ellenére – verselését, szemléletét tekintve sokkal közelebb áll a cantiókhoz, a *De conversione Sancti Pauli apostoli XXV ianuarij* (443⁵) című ének pedig, bár a bibliai históriára emlékeztet, sokkal inkább tekinthető verses példázatnak.

Az énekszerző magyarázó keretbe foglalja Szent Pál apostol megtérésének a történetét: az első négy és az utolsó négy szakasz világosan jelzi az elbeszélés célját.⁶ A keret, bár történeten kívüli szöveg, a másodlagos szövegjelentés szintjén a kerettel együtt egész történetre szerveződik, és így éri el a célját. Ha nyelvi megformálásában nem is, szerkezetét és narratív technikáját tekintve az ének hozzáértő és gyakorlott szerzőről tanúskodik. A kezdő és a záró rész retorikai felépítése kitűnően illeszkedik a szöveg céljához. Maga a történet előzmények ismertetése nélkül indul. A szentírási szöveget a lehető legnagyobb hűséggel követi, mindössze néhány elem sorrendje cserélődik fel, valamint a párbeszédek helyenként hiányzanak vagy leegyszerűsödnek. Az elbeszélés módja a históriás énekek formuláris stílusára emlékeztet. Az egyes szakaszok mindig csak egyetlen eseménymozzanatot mesélnek el, és ritmikai, lexikális, elsősorban mégis ún. komplex formulákból⁷ építkeznek:

Midön fenegetésekkel
Saulus nagy öldöklésekkel
Damaskusban irigységgel
Christus ellen fegyverekkel
Méne dühöszködésekkel.

Nyilvánvaló, hogy ezeket a formulákat többnyire a versritmus és rímszerkezet kényszere teremti.

A formulák, bár olykor nagymértékben késleltetik a történet előrehaladását, visszafogják a narráció dinamikáját, a szövegtípus célja szempontjából egyenesen hasznosak: az ismétlődés révén gyakran a narráció egy-egy fontos elemét emelik ki (a példaként hozott szakaszban a főszereplő kezdeti lelkiállapotának ábrázolását, annak szinte sarkított megjelenítését szolgálja), és ennek szerepe van a tanulság megfogalmazódásában, súlyának, jelentőségének hangsúlyozásában is.

6 „Ez példában gyönyörködni / Igyekezünk az kik iárni / Es mindeneknek fölötte/ Tégedet igen szeretni, / És nyomdokidban követni.” // Azért ezekre tekéncsünk, / Minemő példát vehessünk, / A szent Paltol ertekeszszünk, / Christust követni siessünk, / Büneinket távoztassuk.”

7 Nem teljesen azonos ismétlődések (Amedeo DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formulaköltészet*, Bp., 1989, 448.). Esetünkben pl. az azonos ritmikai helyzetben ismétlődő mondatszerkezet a leggyakoribb. Ez legtöbbször azonos vonzatok ismétlődése miatt történik, ennek pedig nyilvánvalóan szerepe van a rímképzésben.

A históriás énekek ez a kései vallásos változata nemcsak tematikájában különül el a történeti, tudósító énekektől, a széphistóriáktól, hanem felépítésében is. Az ilyen ének – amint az előző ének esetében is láthattuk – nem kezdődik közvetlenül magával az eseménnyel, több esetben még a téma megjelölésével sem, hanem az ünneplés lehetőségéért való hálaadással, könyörgéssel, a hallgatóság megszólításával, a szent megszólításával, szimbolikusan kapcsolható bibliai történettel vagy utalással. A tanító-nevelő szándékkal komponált ének jellegzetes tartalmi egységei kevesebb teret engednek a tulajdonképeni narrációnak.

A történetek szerkezete gyakran igazodik a hagyományos legendaelemekhez: sztereotip elemekből összeállított gyermekségtörténet, tanúságtevés-megtérés, szenvedés, vértanúság – amennyiben vértanúról van szó.

A históriás énekekre jellemző ún. formuláris stílus⁸ különösen otthonosan hat a legendarészleteket (vagy akár a bibliai történeteket) elbeszélő énekekben. Az egyházi irodalom különféle területein folyamatban lévő kutatások már sok esetben igazolták, hogy a prózai és a verses műfajok egyaránt panelekből építkeznek.⁹ Ezek a panelek sok esetben nyelvi kövületekben is élnek, a historizáló énekek szerzői tehát mintegy készen kapták a versépítkezés elemeit.

A Pécsi énekeskönyv és a históriás ének

Az énekgyűjtemények általában külön fejezetben közlik a szentek ünnepein és emléknapjain használható énekeket. A gyűjtemények többségében ezek az énekek breviáriumi himnuszok vagy az ún. *pius dictamen* típusába sorolható, általában kisebb terjedelmű devóciós énekek, verses imádságok. A históriás ének-típus a *Pécsi énekeskönyv*-ben fordul elő leggyakrabban, de találunk belőle Kájoni János *Cantionaléjában* is. Ennek a jelenségnek pragmatikus okai vannak. A török hódoltság miatt a katolikus hívek lelki gondozását többnyire a licenciátus intézményével biztosították: papok helyett kántortanítók oktatták a népet, a históriás típusú ének a katekézis eszköze volt – érthető tehát, hogy Pécsen és környékén, ahol az említett körülmények miatt a hitélet valóban nagymértékben visszaesett,

8 Amedeo DI FRANCESCO, *Toposz és formula a magyar históriás énekekben*, Studia Litteraria to-mus XXXII, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, *Toposzok és exemplumok régi irodalmunk-ban*, Debrecen, 1994, 63–71.

9 A jelenségre utal: SZELESTEI NAGY László, *Katolikus népelemek a 17. század végén = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILÁSI László, VADAI István, Szeged, 2005, 175. Két énekcsoport esetében példákkal is illusztrálva: FARMATI Anna, *A XVII. századi magyar katolikus népelemek gyűjtemények szerepe a barokk kegyesség elmélyítésében = Devóciók, történelmek, identitások*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Scientia, 2004, 61–105.

több ilyen ének is keletkezett. A bibliai históriák között igencsak sikeresnek mondható a már említett Szent Pál apostol megtéréséről szóló (az ApCsel 9,1–22 elbeszélése). A Mátyás apostolról írott ének a liturgikus olvasmányokat beszéli el, megtaláljuk továbbá ebben a kéziratos gyűjteményben Nagy Szent Gergely pápa hivatalos életrajzának verses változatát (449) és Szent György vértanú verses históriáját (454). Ez utóbbi énekekben figyelhetők meg a legtisztábban a különböző szerkesztések rétegei. További énekeket találunk Szent Fülöp és Szent Jakab apostolról, Keresztelő Szent Jánosról, Szent Lászlóról, Antiochiai Szent Margitról, Mária Magdolnárol, Szent Jakab, Szent András, Tamás, Simon és Júdás Bertalan apostolról, Máté, Lukács evangélistáról, Szent Imréről, Tours-i Szent Mártonról (himnusz is), Szent István királyról, Szent Erzsébetről, Alexandriai Szent Katalinról és Szent Miklósról.

A história és funkciói: Alexandriai Szent Katalin tiszteletére keletkezett énekek

Ha a hivatalos liturgikus intézkedéseket vesszük figyelembe, ezeknek az énekeknek nem kellene szerepelniük egyetlen 1642 után megjelent énekgyűjteményben sem. Szent Katalin tisztelete a középkorban volt igazán elterjedt, a *Virgines Capitaes*, illetve a *Virgines Auxiliares* kategóriákba sorolták. Legendás Sinai-hegyi sírházhoz zárandokoló vándorok segítésére külön lovagrend alakult. A filozófusok, a tanulók, hitmagyarázók, könyvtárosok, fiatal nők, dajkák védőszentjeként tisztelték, sok népi hiedelem is kapcsolódott ünnepéhez (november 25.). VIII. Orbán pápa 1642-ben, a szentté avatásokat¹⁰ és a szentiszteletet szabályozó bullájában eltörölte a jeles nap liturgikusan kötelező főünnep rangját, egyszerű emléknappá minősítette, ma is annak számít, kivéve a neki szentelt templomokban. Ez a határozat azt is jelentette, hogy a liturgiában saját szövegek mennyisége csökkent az ünnepélyesség fokának csökkenésével. Tisztelete azonban nem szűnt meg ilyen hirtelen sem a magyar nyelvterületen, sem a világ-egyházban: Bossuet, a híres francia szónok tíz évvel később, 1652-ben dicsőítő beszédet ad ki róla (*Panegyriques*).

A magyarországi középkori liturgiában és egyházi irodalomban – akárcsak az európaiban, különösen a francia nyelvterületen – nagy hagyománya volt a Katalin-tiszteletnek. A XIV–XV. századból mintegy harminc különböző képzőművészeti ábrázolás (szobor, miniatúra, falkép) maradt fenn. Temesvári Pelbárt *Pomerium*ában négy latin nyelvű Katalin-napi prédikációt találunk. Szerinte Katalin Szűz Mária után a legfontosabb szent.¹¹ Két magyar nyelvű Katalin-legenda olvasható a *Debreceni*, illetve az *Érdy-kódex*ben, (1519 és 1527).

¹⁰ Ennek az eljárásrendnek a megjelenésétől kell a jelölt életszentségét perrel bizonyítani.

¹¹ RAJHONA Flóra, *Szent Katalin legendája Temesvári Pelbárt feldolgozásában*, http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/plaustrum/PlaustrumI/02Flora_szweblap.htm

Telegdi Miklós is írt róla prédikációt 1580-ban.¹² Az *Érsekújvári kódex*ben verses legendája található – egyébként ez a műfaj egyetlen magyar képviselője.

Szent Katalin háttérbe szorításának oka a legenda hitelességével, egyáltalán Katalin szentként való tisztelhetőségével kapcsolatos kételyek. Hivatalos szentté avatásra sohasem került sor. A visszaéléseket, túlzásokat mérsékelni kívánó központi vezetés ezért óvatosan járt el a bizonytalan eredetű hagyományokkal. Maga a legenda viszont annyira tanulságosnak, példaértékűnek számított, hogy bevették a *Breviarium Romanum*ba.

Katalin-ének két XVII. századi kéziratot gyűjteményben található: a *Pécsi énekeskönyv*ben (1674) és az *Apor-Formulárium toldalékában* (XVII. század második fele). Mindkettő a történelmi ének típusához áll a legközelebb. A *Pécsi énekeskönyv* az eredeti kéziratot hagyományt őrizte meg, Kájoni 13 szakasszal rövidebb változatot közöl, valószínűleg más forrás alapján. Az 1674-es kassai *Cantus Catholicus*ben egy devóciós éneket találunk.

A felsoroltak közül egyik gyűjtemény sem mondható szokványosnak, általános érvényűnek. A *Pécsi énekeskönyv* jellegéről és szociokulturális meghatározottságáról már esett szó. Annyit érdemes még hozzátenni, hogy a Katalin-ének jelenléte sem véletlen a gyűjteményben: hódoltsági területen a hitét megvédő tudós szent, a hitéért vértanúvá lévő előkelő származású fiatal lány példája igen csak hasznos népnevelő eszköz lehetett. Az ének 10. szakasza arról tanúskodik, hogy a népi szemlélet még nem vett tudomást a liturgikus rendeletről:

Kinek ünnepét ez mai napon kereszténység tartja,
Ma nagy örömmel istent magasztalja.

Nemcsak a magyar, de a horvát katolikusok körében is nagy tiszteletnek örvendett a Katalin-legenda: apokrif imák, legenda-énekek, sőt balladák is születtek a muraközi horvátok népköltészetében.¹³ A kölcsönhatás könnyen feltelezhető.

Az ének szerkezetéről érdemes néhány szót ejteni. Maga a história csak a 11. szakaszban kezdődik el. Az első négy strófa az Atyához intézett könyörgés, az 5–8. az okos és balga szüzek példázatára való utalás (ami egyébként a vértanú szüzek miséjének evangéliuma – ebben az értelemben igazodik a liturgiához). Az életrajz meglehetősen hiányos: a csodálatos születésre nincs utalás, a gyermekélettörténetre csak alig, ez a legendarész ugyanis csak a XIV. században kapcsolódott a történethez. Megtérésének története is kimarad. A história az 50

12 KÓVÁRI Krisztina, *Alexandriai Szent Katalin verses legendája*, Palimpszeszt, magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/01.htm

13 Vö. FRANKOVICS György, *Szent Katalin a horvát apokrifokban*, Honismeret, 2000/5; vjrkft.hu/carus/honisme/ho000516.htm

tudóssal folytatott vitájára koncentrál. További mozzanatok: börtönbe kerülése, Faustin asszony és Porfirius látogatása, a bölcsék megtérése, Katalin kerekbe törtése, a kereket megemésztő tűz csodája, halála: testének elvitele a Sinai-hegyre. A történetyszerkesztés módja megfelel az éneklés céljának: mellőzve a főlöszleges és gyanúba fogott csodás elemeket, kiemelve az élettörténet reprezentatív részeit a hitvédelem, a hit mellettí kítartás szolgálatába állítja.

Az *Apor-Formulárium* énekeének stílusa sokkal inkább hasonlít a históriákéra – ennek is van magyarázata: feltehetően a Lupuj vajda 1653-as hadjáratának históriáját megíró ismeretlen szerző műve, akit Szabó T. Attila Holl Béla szerint (valószínűleg tévesen) Kájonival azonosított.¹⁴

Az ének nem kimondottan templomi használatra született. Azon ritka énekek közé tartozik, amelyek nem tartalmazzák az előbbiekben említett sajátos bevezető részt, hanem rövid, zsoltárszerű intonáció és a Sir 45-re való egy szakaszos hivatkozás után a históriás énekek modorában kezdí a narrációt: *Halljátok meg vígan beszédem hozzászátok!*

A krónikás stílusban megírt szenttörténetből hiányoznak az óvatosság gesztusai, a kegyesség megnyilvánulásai. Bekerülnek az előzőből kihagyott misztikus-csodás elemek (a megtérés jelenete, a gyermek Jézussal kötött jegyesség, a lefejezéskor a nyakából folyó tej) – mindezzel együtt olyan képek is feltűnnek, amelyek sajátos ikonográfiájához tartoznak (gyűrű, korona), illetve kiegészül egy eredeti megoldással: a mennyei dicsőségben részesedő Katalin szépségét, bölcsességét, az üdvösségben való részesedését a bibliai ékkő-szimbólíka fejezi ki. (A *Formulárium* bejegyzései egyébként alkímia íránt érdeklődő szerzőről tanúskodnak.¹⁵) Ugyanakkor a történetiség mozzanatai is erőteljesebbek: a század megjelölése, a konkrét történeti idő személetes megidézése erre utal. A versben a krónikás-formuláris stílus és a szimbolikus nyelvezet különleges keveredése figyelhető meg – a lelki haszon mellett vagy előtt ott van a szórakoztató-gyönyörködtető funkció is.

Mivel mond többet a história? Egy Katalin-kortárs, Szent Miklós története

Ugyancsak a *Pécsi énekeskönyv* szövegeinél maradva, a históriák és himnuszok viszonyára próbálunk fény deríteni egyik sokkal ismertebb, de nem kevésbé legendás utóéletű szent püspök tiszteletére írott énekek segítségével.

Az ugyancsak a segítő szentek közé sorolt és gazdag patronátus-hagyománnyal rendelkező Szent Miklós püspök történeti arca éppoly kevésbé ismert, mint Szent Kataliné. A VI. századtól születő-terjedő legendás történetek épí-

14 RMKT XVII/15B, 34.

15 Ua.

tették ki alakját. A róla szóló krónikás modorban írott ének az első öt (penitenciatartásról elmélkedő) versszak után ezeket a legendás történeteket hozza, ugyancsak a *Breviarium Romanum* alapján: előkelő szülők gyermeke, születése égi közbenjárásra adatik, már csecsemőkorban gyakorolt aszkézis (böjt), a három férjhez adandó lány története, püspökké választásának története, harca az eretnkségek ellen, börtönbe kerülése, részvétele a niceai zsinaton, küzdelme az eretnek Arius ellen. A verset a halálra készülő Miklós püspök imája zárja. Természetesen nincs meg minden legendarészlet az énekben (pl. hiányzik a matorozok megmentése, a három megölt gyermek története, a hajórakományban található gabona szétosztása éhínség idején stb.). Ebben az esetben a történetek elbeszélésének célja nem annyira a tettek hangsúlyozása, mint a vértanú Szent Katalin esetében, hanem sokkal inkább egyéniségének kidomborítása, az istenes élet példájának árnyalása: a *Teljes életében Istennek szolgálja* sor illusztrálása. A már gyermekként szent – ami egyébként a görögkeleti egyházban a szentté nyilvánítás kritériuma – ember jelleme bontakozik ki (alázat, ártatlanság, alalmazsnálkodás, böjt). Ehhez társul a különféle helyzetekben tudatosan segítő és áldozatkész magatartást tanúsító felnőtt, az imádkozó jámbor püspök, a hite mellett tudományával is kiálló főpásztor képe. Mindezt természetesen a történeti hitelesség álarca alatt teszi.

Az énekeskönyvben a Szent Miklósról szóló, krónikás modorú ének mellett két Miklósnak dedikált himnuszfordítás is található. A középkori magyarországi gyakorlatban általánosan ismert *Exultat aula caelica* kezdetű, XI. századi francia földön keletkezett breviáriumi himnusz fordítása. Egyik sem mondható igazán sikeresnek, különösen a himnuszhoz illő verselés feladása miatt. A *Szent Miklós püspök, Istennek szent papja* kezdetű (536) verselés szempontjából sikeresebb, a *Mennyei nagy udvar magas mennyországban* kezdetű (535) tartalmilag hűségesebb fordítás. A mindössze hét szakaszos versből négy nem történet jellegű – tehát nem a klasszikus szabályok szerint szerkesztett himnuszról van szó –; a vershez tartozó jegyzetbeli műfajmeghatározás¹⁶ ellenére inkább egy *pius dictamen*nek felel meg a szöveg. Miklós legendájából mindössze általánosságokat emel ki: jótékonykodások, halála utáni csodák – végül is egy igazi segítő szenthez illő beállítás –, illetve érdekes módon a legkevésbé hiteles, középkori hagiográfiai kliséként betoldott csecsemőkori böjtölés motívumát: a jellegzetesen középkori, de a kora újkorban is jó talajra találó aszketikus szemlélet egy elemét, ami a szent jámborságát, szentségére való kiválasztottságát igazolja.

A himnuszok valójában a legendák nélkül nem érthetők. A bőbeszédűbbek sem. A históriák igen, mert egyfelől több eseményt beszélnek el (vagy utalnak rá – a háttér-információ ebben az esetben is hasznos lehet), másfelől pedig színeznak, teret alakítanak, részleteznek.

16 RMKT XVII/15B, 497. Holl Béla közli a vers alapjául szolgáló XI. századi, francia eredetű breviáriumi himnuszt.

Himnusz vagy pius dictamen és história: a terjedelmi különbség szembe-
szökő. A valódi különbség viszont nem a terjedelemben és nem is a felsorakoz-
tatott életrajzi elemek számában keresendő, hanem a felsorakoztatás módjában.
A liturgia szempontjából a himnusz a szabályos és hasznos forma: nem feszíti
szét az időbeli és aránybeli kereteket. Lehetőséget ad általános igazságok meg-
fogalmazására, megvilágítására (vértanúk, hitvallók, szűzek közös himnusai).
A história viszont mindig konkrét, és egyféle *biblia pauperum*ként működik: szó-
rakoztatva, hatékonyan tanít – mintegy redukált szöveggként adja át a lényegét
a bibliai történetből vagy a szent életrajzából. Elterjedése a katolikus énekköl-
tészetben nem véletlen: a liturgiából kirekesztett, fentebb tanulmányozott gyűj-
teményeink korában már elfeledett narratív szekvenciáknak – nem annyira a
helyét vette át, mint a szerepét. Szent Bertalan apostol *prosája* vagy a *Szent István*
király, Istennek szolgája kezdetű ének, ami egy XIII. századi szekvencia szabad át-
költése, Kájoni könyvében elszigetelt jelenségnek számít.

Terjedelmi okok miatt itt csupán néhány éneket mutathattunk be. Az ének-
csoport több darabjának megfigyelése, forráshasználatuk feltérképezése nyo-
mán megállapíthatjuk, hogy jellegzetesen sematizáló elbeszélésekkel van
dolgunk: célzatosan egyszerűsített történetekkel, melyek a „főhős” cselekvés-
rendszerét emelik ki elsősorban, és ezzel az egész rendszer jelentését és jelen-
tőségét hangsúlyozzák. Az ilyenformán irányított-motivált történet-befogadás
hatékonyága az újabb kutatások szerint igencsak kielégítő.¹⁷ Az énekek hasz-
nálati értékét növelte ez a bizonyára ebből a szempontból nem teljes mértékben
tudatos szerkesztési mód.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a históriás ének vallásos regisztere még
bőven tartogat felfedezésre valót – és talán nem csak az irodalomtörténet szá-
mára, hiszen, amint láttuk, egyház- és mentalitástörténeti vonatkozásai sem el-
hanyagolhatók. Ez az alcsoport nem feltétlenül „szegényebb”, mint a műfaj
többi változata. Vizsgálatokor viszont mindenképpen figyelembe kell venni,
hogy ezek a szövegek tematikai-funkcionális sajátosságaik miatt más implicit
retorikát rejteneak akár a szerkezet, akár a nyelvezet tekintetében.

17 PLÉH Csaba, *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*, Bp., Akadémiai, 1986, 67.

TÓTH TÜNDE

Tolditól Miklósig Előítéletek az irodalomtörténet-írásban

A 61 éves Veres Andrásnak – megkésve

Egy Tinódiával és a históriás ének műfajával foglalkozó konferenciakötetben nem csizma az asztalon, ha ejtünk pár szót a – témájában legalábbis – legismertebb históriás énekünk és XIX. századi feldolgozásának viszonyáról is.

Arany *Toldi*ja olyannyira fontos alapkőve műveltségünknek, olyan megkérdőjelezhetetlen remekműve a magyar irodalomnak, hogy szinte szokatlan a fülünknek, ha Ilosvai *Toldi*jának „feldolgozása”-ként emlegetjük. Inkább azt szoktuk mondani, hogy Ilosvai *Toldi*ja „előzménye” a XIX. századi klasszikus műnek – körülbelül ennyit is tud róla az átlagember; az egyetemi hallgatók pedig, akik már az általános iskola hatodik osztályában megtanulták ezt az adatot, a legnagyobb megdöbbenésüknek adnak hangot, amikor Ilosvai „profán, szentségtörő” művével találkoznak. A jószívű, finomlelkű, kamaszszívű „Miklós” jól illik az iskolai kötelező olvasmányok elnyomott, lenézett, kirekesztett, magányos fiúhőseinek (Nemecsek Ernő, Nyilas Misi) sorába, jóllehet szerencsésebb véget ér azoknál, hiszen teljes és tökéletes elégtételt kap, mint egy népmesei legkisebb fiú, aki elnyeri a királylányt és a fele királyságot, és ugye mégiscsak vonzóbb ez az életpálya, mint a halott Nemecseké vagy a debreceniből szimplán másik iskolába kerülő Nyilas Misié. Ez a diadalmaskodó, szimpatikus hős azonban Ilosvai-nál borissza tökfilkó, hetvenkedő udvarló, aki egy szál ingben kiesik az utcára, egyébként pedig közönséges gyilkos és rabló.

De nemcsak a *Toldi*k esetében dönt a hallgatók ízlése Aranyé mellett, hanem Gyöngyösi *Murányi Vénusa* is többnyire veszít a *Murány ostromával* szemben; a színpadias vérpad-jelenetet a hallgatók többre szokták értékelni a pucéran szaladgáló öregasszonnyal ékesített Gyöngyösi-féle mezítlábas várostromnál. Ezzel a két régi szöveggel kapcsolatban leggyakrabban elhangzó kifogásuk az, hogy nem értik. Sokszor a nyelvezetnek tulajdonítják ezt, pedig többnyire a „tartalom” ellen van kifogásuk.

Toldi a középiskolában (pedagógiai kitérő)

Mielőtt a szakirodalom kijelentéseit megvizsgálánk, nézzük meg, mit tudnak az Arany-féle *Toldi*ról az egyetemisták (mint Ilosvai műveinek legnépesebb olvasóközönsége).

Toldi, a „pórsuhanc” képe, legyen bármilyen ideológia illusztrálására alkalmas, nagyon erősen élt és él az irodalmi köztudatban, legerősebben persze a közoktatásban.¹ A jelenleg kapható tankönyvek vagy vállalják a (nemzeti) ideológiát, vagy kínosan ügyelnek az ideológiamentességre, ezért aztán Miklóst „identitászarvos”,² „rendkívül összetett”,³ „egyszerű, tiszta lélek”⁴-ként mutatják be, Arany pedig „nemzetébresztő feladatot lát el” az „egyetemes érvényű értékek közvetítésével”⁵ úgy, hogy „a civilizáció rontásától mentes”⁶ hőse a „próbatételek során megnemesedve”⁷ „győzni tud”.⁸

- 1 1139. kérdés: „*Ki jelképezi e műben ennek a legértékesebb, de ismeretlenségében lappangó nemzetrétegnek a nagyraíratottságát?*” Felelet: „Az ifjú Toldi deréksége és falusi parasztból hős lovaggá emelkedése; sőt talán magának Aranynak, a szalontai „paraszt”-gyerekek a lángész fegyverzetében való diadalmas nagyratörését is benne láthatjuk a Toldiban jelképeződni.” 1140. kérdés: „*Rikító módon nyilvánul meg ez a demokratikus célzatosság és az egyéni, szubjektív vonatkozás?*” Felelet: „Nem.” *A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben*, összeáll. a Budapesti Ref. Gimnázium VIII. osztálya Dr. Zsigmond Ferenc tan könyve alapján, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai R.T., Bp., 1940, 214. (Ilosvai Toldiát egyébként „gyarló verseskrónika”-ként emlegeti. Uo.)
- 2 „A történet szintjén a *Toldi* a főhős önmagára találásának, a kiteljesedés útjának a műve. Miklóst határhelyzetben ismerjük meg: az önazonosság zavarával küszködik.” OSZTOVITS Szabolcs, *Arany János: Toldi-trilógia (1847, 1854, 1879)* = KELECSÉNYI László Zoltán, OSZTOVITS Szabolcs, TURCSÁNYI Márta, *Középiskolai kötelező olvasmányok elemzése*, [Bp.], Corvina, 1998, 85–88., 86.
- 3 „*Toldi rendkívül összetett jellem*, nem egyoldalúan bemutatott népmesei figura. A nemesi, földesúri büszkeség („Hát ki volna úr más széles e határon?” [sic! – TT]) sajátos módon keveredik benne a jobbágnyi lét megalázottságával. Mint paraszt erejével is kérkedő, dolgos ember, nem úgy, mint a többi béres. Fellobbanó indulatában embert öl – akaratlanul ugyan, nem szándékosan –, de hatalmas lelkierevével le tudja győzni testvérgyilkos haragját. Megható és gyöngéd szeretettel ragaszkodik édesanyjához, van benne lelki nagyság: megbocsát az őt elveszteni kész testvérnek.” MOHÁCSY Károly, *Irodalom a középiskolák II. osztálya számára*, javított kiadás, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 294–295.
- 4 „A *Toldi* valamilyen módon ugyanazt fejezi ki, mint a *János vitéz*: a nép fia tehetséges, erős, erkölcsös – győzni tudó. Miklós ugyan nemesi származású, de mégis pórsuhancnak mondható, életmódja miatt. Természetes, egyszerű, tiszta lélek, mentes a civilizáció rontásától. Önzetlen, de önérzetes és öntudatos.” KÁLLAY Gézáné, KELECSÉNYI László Zoltán, KREUTZ Rajmundné, MÁTÉ József, PODOSKI Istvánné, SÜMEGINÉ TÓTH Piroška, TÓTH Bertalanné, VARGA Valéria, *Érettségi témakörök, tételek – Irodalom*, Bp., Corvina, [1994], 125. (Egyébként ez a négy mondat maga a teljes *Toldi*-elemzés!)
- 5 „A lovagkor próbatételek alapján megnemesedő hősével Arany lényegében nemzetébresztő feladatot látott el saját korában. Olyan értékeket (erő, gyöngédség, szeretet, igazságérzet) is közvetít, amelyek nemcsak a lovagkor megkívánt értékei voltak, hanem a XIX. században is annak számítnak, illetve egyetemes érvényűek. A *Toldi* egységes világképét az optimizmus határozza meg. A vágyott valóság és a tényleges valóság egybe-

A fenti idézetekben nyilván karikíroztam kicsit a tárgyat, és különböző elemzések részleteit tettem egymás mellé folyamatos szöveggént, de ezek az iskolai segédkönyvek egyáltalán nem reflektálnak egymásra, a szakirodalmat pedig csak arra használják, hogy saját állításaikat alátámasszák az idézetekkel; nem vitatkoznak, nem tárják fel és nem világítják meg az eltérő álláspontokat. Így aztán a diákok vagy egyetlen forrásból szerzik be az ismereteiket, vagy szorgalmasan összeszednek minden tücsköt-bogarat, és később így aztán összehordanak hetet-havat. Tapasztaltam már olyat, hogy vannak, akik nem látják meg az ellentmondást abban, ha egyszerre nevezik Miklóst „összetett” és „egyszerű” léleknek; ahogy az sem biztos, hogy dicséret bármely nemzetre nézve, ha azt kell mondanunk, hogy ott és akkor az „egyetemes érvényű emberi értékek közvetítése” „nemzetébresztő feladat” – pedig ez a két kifejezés történetesen ugyanabban a szövegben szerepel.

A legtöbb, érettségire felkészítő elemzés, illetve középiskolai tankönyv *Toldi*-fejezete elképesztően rövid és szegényes:⁹ a mű szerkezetével egyáltalán nem foglalkoznak, vagy ha mégis, akkor egyetlen sémát írnak le röviden.¹⁰ A 16 éveseknek szóló tankönyvek nyilván azért nem tárgyalják részletesen a művet, mert azt 12 évesen már tanulták a diákok, csak hogy az általános iskola 6. osztályában tanult anyagot nem valószínű, hogy bárki elővenné az érettségire való készülék közben. A legjobb, leggazdagabb anyagot egyértelműen a Veres András-féle 1998-as elektronikus tankönyv¹¹ tartalmazza, ennek használatáról, elterjedtségéről annyit biztosan tudhatunk, hogy havonta többezerszer használják,¹² de arról nem rendelkezünk információkkal, hogy kik, és milyen célra.

esése az ún. aktív romantika eszményét elégti ki.” DIÓSZEGI Endre – FÁBIÁN Márton, *Irodalom. 10. évfolyam*, átdolgozott kiadás, Bp., Krónika Nova, 109.

6 KÁLLAY Gézáne és tsai., *i. m.*

7 DIÓSZEGI Endre – FÁBIÁN Márton, *i. m.*

8 KÁLLAY Gézáne és tsai., *i. m.*

9 Nem kivétel az alábbi tankönyv sem, ahol két bekezdést kap: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, BOJTÁR Endre, HORVÁTH Iván, SZÖRÉNYI László, ZEMPLÉNYI Ferenc, *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985⁶, 333.

10 Az idézetek közül csupán ez a kettő foglalkozik a szerkezettel: BÁNKI István, PÁLA Károly, *Irodalom a 10. osztály számára*, Celldömölk, Apáczai Kiadó, 2005, 293, mely bemutat és ábrázol egy struktúrát; valamint OSZTOVITS Szabolcs, *i. m.*, 87., hivatkozik a Szörényinél olvasható Vergilius-párhuzamra.

11 VERES András, *Arany János* = VERES András, TÓTH Tünde, *Alkotói portrék a magyar irodalomból. Az alkotó portré; Balassi Bálint; Petőfi Sándor; Arany János; Ady Endre; József Attila*, Pedagógiai böngészővel felszerelt hálózati tankönyv, Bp., ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Reneszánsz kutatások Posztgraduális Központja (CHER), 1998, <http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/arany/> – Nélküle e tanulmány is szegényebb lenne.

12 <http://magyar-irodalom.elte.hu/webalizer/>

Klasszikus argumentumok

Szerkesztetlenség

Az Ilosvaira vonatkozó elutasítások jelentős része a struktúrát érinti. A kompozíció iránti elvárásainkat a XIX. századból örököltük, s az elmúlt 10-20 évben a dekomponálás és a dekonstruálás szinte mámoros örömnépe¹³ sajátos módon együtt futott (a régi magyar irodalom esetében mindenképp) a struktúráknak, a megszerkesztettségnek és a megkomponáltságnak a felismerésén túl magának a struktúrákereső irodalomolvasási igénynek a megfogalmazásával és lassú megszületésével is.¹⁴ Sajátos jelenség: úgy tűnik, mintha néhány régimagyar-irodalmár (az idők szelével szembeszegülve) a szöveg széttartó szálainak szedegetése helyett azt vizsgálná, hogy a műegész hogy is áll össze. Az, hogy a közoktatásból frissen az egyetemre került diákok a szoros kompozíciót részesítik előnyben, nem tűnik ennyire anakronisztikus jelenségnek, hiszen a közoktatás célja éppen a struktúrák, szabályok, szttenderdek megismertetése; az ő elutasításuk az ismeretlennek, a szabálytalannak szól.

A kérdés inkább az, hogy a régi magyar szövegek esetében miért csak az utóbbi 20-30 évben kezdtünk felismerni kompozíciókat? A válasz nyilvánvalóan egyrészt az, hogy sok kompozíciót a források hiánya miatt nem fedezhettek fel. Arany például irodalomtörténeti kis könyve írásakor Balassiról, akinek a megkomponált gyűjteményét tartalmazó forrásunk – a meglehetősen bonyolult filológiájú *Balassa-kódex* – majd csak 1874. augusztus 21-én fog előkerülni, még csak ennyit tudott írni (a rövid életrajzot leszámítva):

Költeményei részint a vallásos kebelnek buzgó kiömlési, részint hazafiúi énekek. Egy pár világi dalában a hadi élet örömeit, s a szép természetet eleven érzéssel festi. Költeményei Rimai verseivel összekötve szoktak kiadatni.¹⁵

13 A régi magyar irodalomra vonatkozóan főként SZIGETI Csaba és SZILASI László bizonyos tanulmányaira gondolok.

14 Erről részletesebben lásd: HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, *Rimay János ifjúkori versgyűjteményének rekonstrukciója*, Palimpszeszt, 17, 2002. május 8., *Tanulmányok és műfordítások Zemplényi Ferenc 60. születésnapja tiszteletére*, 2002. május 8., szerk. BÁNKI Éva, TÓTH Tünde, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/06.htm>, ill. *Uex = Amor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete, Tudományos konferencia, Sátoraljaiújhegy, 1999. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 457–467.

15 ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban* = *Arany János összes művei*, X. kötet, szerk. KERESZTURY Dezső, *Prózai művek*, I, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 446–531, 625–631, 479/16–20. sor.

A másik válasz,¹⁶ hogy a régi magyar művek legnagyobb része kifejezetten megszerkesztetlen, ezért nyilván ilyen terepen másféle olvasási stratégiával fog-nak hozzá az irodalomtörténészek az interpretációknak.

A régi magyar irodalom általános szerkesztetlensége nem véletlenül lett Arany János sokat hivatkozott tanulmányának is egyik alapvető tézise:

Mit mondjak a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költői szólam hiánya idézi elő feljajdulásomat. Lehet a vers darabos, a dictio fejletlen, mindamellett a költemény becses. Azzá a költői mese, a cselekvény és jellemek alkotása, szóval a benső idom teljessége teszi. Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Niebelungot. *A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik*, [kiem. tőlem – TT] mi iránt legkisebb érzékek sem volt.¹⁷

Arany szóhasználata („műalkotás”) nyilván magyarázatot kíván, ezért engedtessek meg nekem, hogy néhány részt hosszabban idézzek a fenti tanulmányból.

A klasszikai epepeák eme ragyogó naprendszerén kívül még nagyon sok bolygó és üstökös kereng az elbeszélő poézis egén, melyek bár különböző irányban futnak, s különböző kördedségű utat írnak le, annyiban mindnyájan egyeznek, hogy pályájok nem egyenes vonalként halad a sivár végtelenbe, hanem azon pontra, honnan kiindúlt, visszatér; vagy – mellőzve a kissé mindig biccentő hasonlítást – mindnyájan kerek egészzé, életműves költői alkotmánnyá hajlandók idomulni. E hajlam a népileg naív elbeszéléseket is kitűnően jellemzi; sőt épen e költői idom az, mely a hagyományos mondákat írás segélye nélkül, nemzedékről nemzedékre átörökíteni képes; e nélkül a pusztá tények laza csoportja vajmi könnyen széthullna az emlékezetből. De XVI. századbeli epikusainknál ez alakítási hajlam oly igen hiányzik, hogy kivéve egy-két idegen tárgyú, más irodalomból kölcsönzött elbeszélést, melynek műszerkezetjét a magyar átdolgozó nem annyira megőrizte, mint nem rontotta el egészen, alig-alig mutathatunk fel oly darabot, melynek szerzője, csak némi öntudatossággal is, költői pompozícióra törekedett volna. Töböt mondok: *a XVII. és XVIII. század epikusai sem jobbak e tekintetben, az egy, az egyetlen Zrínyit kivéve; Liszti „Mohácsi Veszedelemétől” Etédi „Magyar Gyászáig” a „Phoenixtól” a „hunniásig” ugyan azon idomtalan idomítás.* [kiem. tőlem – TT]¹⁸ (...)

16 Van egy harmadik is, ez tematikusan kevésbé tartozik ide: az elmúlt évtizedekben *lírai verseskötetek* kompozícióját tárta fel a kutatás. Arany szerkesztettségét hiányoló tanulmánya (*Naiv eposzunk*) az epikus művekre vonatkozik.

17 ARANY János, *Naiv eposzunk* (1860) = A. J. *Összes művei*, X. kötet, 264–274, 608–611, 265/27–36.

18 *Uo.*, 266/4–26.

S az egykorúak ízlése nem kívánt jobbat: eposz helyett elfogadta a históriát, *műalak helyett a tények egymásutóját*, [kiem. tőlem –TT] s midőn ehhez még Ovid festési is járultak, nem törődött egyébbel. Tinódi, Gyöngyösi, Horváth Ádám a kor ízlésének kifejezői lettek.¹⁹

Sejtetően ezt írja Ilosvairól: „az egy Toldi-mondán kívül alig hangzott valami által ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaiban!”²⁰ A régi magyar históriáról: „rajta műalkatnak semmi nyoma”,²¹ „inkább adomaszerű, mint költői vonásokkal bír”.²²

Az Arany-féle *Toldi* feszes kompozíciója mind a mai napig fontos része az elemzéseknek. Az első száz évben az elemzők a két mű tartalmi és strukturális összehasonlítása²³ mellett többnyire azt hangsúlyozzák, hogy Arany átkomponált műve „hitelesebb”, mint Ilosvaié, mert 1) lélektanilag megokoltabb, 2) Ilosvai valószínűleg az eredeti [!] mondához képest romlott hagyományt hoz, és Arany csak ehhez az elveszett eredetihez kanyarodik vissza:

Érdekes, hogy Arany az *epikai hitel* teljessége kedvéért az olyan vonásokat sem mellőzi teljesen Ilosvai elbeszélésében, a melyek különben homlokegyenest ellenkeznek hőse jellemével. Csakhogy Ilosvai mindezt merő valóság gyanánt adja elő, *Arany ellenben holmi üres mendemondának, alaptalan ráfogásnak tünteti fel*, [kiem. tőlem – TT] utólagos magyarázatát adván, hogyan kerülhetett bele Ilosvai krónikájába. (A „vaticinatio post eventum” párja.) Így használja fel, a mi esetünkön kívül „Toldi Estéje” V. énekében hősünknek ama hirhedt szerelmi kalandját is. Félig-meddig ide tartozik még a sírrablás motivuma „Toldi Szerelme” VI. énekében.²⁴

Arany eposzköltői tevékenységének alakulását a Toldi-trilógiával kapcsolatban mi sem jellemzi inkább, mint az a mód, ahogyan forrását, Ilosvai krónikáját²⁵ felhasználta, alapul vette, s amint később a Toldi-monda egy-két addig még felhasználatlan morzsalékának bonyodalmas meseszövésben kifejtette eposzi jelentőségét.

19 Ua., 266/34–38.

20 Ua., 267/21–23.

21 Ua., 264/12.

22 Ua., 264/15–16.

23 Pl. NAGY Sándor, *Toldi kompozíciójának kialakulása*, ItK, XLIV(1931), 445–453. Vagy: KOROMPAY Bertalan, *Arany főbb eposzai, mint költői rekonstrukciók* = Uő., *Magyar századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1948, 234–252.

24 SZÉKELY Aladár, *Arany János „Toldi”-ja*, Bp., Franklin, 1895.

25 Érdekes, hogy Ilosvai históriás énekét ezek az elemzések gyakran „króniká”-nak nevezik.

Ennek a költői tevékenységnek egy szóval akarván kifejezni belső természetét, lényegét, keresve sem találhatunk fogalmat, mely alkalmasabban megjelölhetné költőnk törekvését, mint ha azt mondjuk, hogy eljárása a Toldi-monda újjáértelmezése, költői rekonstruálása volt. (...) A költő nem abban a rendben és főként nem abban a szellemiben költi meg újra elbeszélő művei cselekvényét, amint az előtte lévő forrásban előtálalta, hanem a meseelemeket ki- és újraértékelve olymódon adja elő a történetet vagy mondát, *amilyennek lennie kellett volna* [kiem. tőlem – TT] – ha esetleg a forrásban el is halványodott az eredeti összefüggés épsége – *a történeti, a mondai, a lélektani bűség magasabb követelményei szerint* [kiem. tőlem – TT]. Legtöbb elbeszélő műve tehát egy szóval kifejezve: költői rekonstruálás valamilyen formája: épebb, teljesebb, kidolgozottabb visszaadása egy elképzelt eredeti régibb epikumnak; ihlete pedig hozzáigazítása képzeletének az elhomályosult hagyomány feltételezett egykori ideáljához.²⁶

Ezek az elemzések többnyire nem jelzik a saját álláspontjukat e „rekonstrukció” irodalomtörténeti hitelességével, ténylegesen komolyan vehető voltával kapcsolatban; minél régebbre megyünk vissza, annál jobban megfigyelhető a kérdéshez való romantikus hozzáállás, ami sajátosan keveredik a pozitivista tény- és forrástisztelettel. Egyrészt a *Toldi*-hoz hatalmas mennyiségű történeti anyagot tárnak fel,²⁷ másrészt az összehasonlító elemzők teljes mértékben Arany ideológiai hatása alatt állnak, s nem merik kimondani, hogy Arany változtatásai önálló és merész változtatások, melyeket a *licentia poetica* minden költőnek megenged. Inkább engednek a *fictiónak*, és kárhoztatják (teljesen anakronisztikus módon) Ilosvait, amiért „romlott hagyományt” követ. A *fictio* kifejezést itt most jogi értelemben kell vennünk: olyankor alkalmazta ezt a jog, amikor a körülmények vagy az előzmények ismeretlenek voltak, és egy megszábotott rend szerint elképzelt, fiktív cselekményből vezették le az esetet, majd ennek megfelelően hozták meg a döntést.²⁸

26 KOROMPAY Bertalan, *i. m.*, 234.

27 Az RMKT mindig nagyon alapos a történeti és levéltári anyag feldolgozásában, de az Ilosvai-féle *Toldi* kiadása esetében talán még fokozottabban igaz ez, nyilván az Arany-mű keltette érdeklődés okán. RMKT III, XVI/3, közléteszi SZILÁDY Áron, MTA, Bp., 1883. Az Ilosvai-jegyzetek a 308–390. lapig tartanak, a *Toldi*-ra vonatkozók pedig: 341–381-ig, vagyis az anyag fele (!) jut Ilosvai másik 4 itt kiadott művére. Az itt szereplő öt mű: a Nagy Sándor [RPHA-0692], *Szent Pál* [RPHA-1287], *Ptolomeus király* [RPHA-1288] és a *Toldi históriája* [RPHA-1013], valamint a *Sokféle neveknek magyarázatja* [RPHA-0221]. Számon tartjuk még két művét, az egyik elveszett, ez *A négy monarchiáról szóló história* [RPHA-4023], a másik pedig 30 éves felfedezés: LÉVAY Edit, *Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról*, ItK, LXXIX(1975), 647–673.

28 A *fictio* fogalmát tkp. ma is használja a jog, ill. közigazgatás, pl. a házasságon kívül született gyermek névviselése esetében a „fő szabály az, hogy ha nincs olyan személy, akit a gyermek apjának kell tekinteni, a gyermek az anyja családi nevét viseli mindaddig,

Antipátia (a gyermek és az emberdúvad)

Feltűnő, hogy Arany szövege milyen gyakran említi csak a keresztnévén a főhőst. Vezetéknévvel Arany összesen 44-szer nevezi meg hősét, ebből csak vezetéknévvel 38-szor. Ezzel szemben 78-szor nevezi a hőst a szöveg csak keresztnévén, Miklósnak. Vagyis a „Miklós” kétszer olyan gyakori megnevezése nála a főhősnek, mint a „Toldi”.²⁹

Toldi	Toldi Miklós	Miklós
38	6	78
44		78

Ilosvainál, 1574-ben viszont a pusztán keresztneves alakú megnevezésnél ötször gyakoribb a főhős csak (vagy) vezetéknévvel (is) tartalmazó megnevezése; a csak vezetéknévvel való említés pedig két és félszer gyakoribb nála a csak keresztneves említésnél.

Toldi	Toldi Miklós	Miklós
27	25	11
52		11

Kimondhatjuk tehát, hogy míg Ilosvai a hősét inkább hívja „Toldi”-nak, addig Arany az övét inkább nevezi „Miklós”-nak. A keresztnévén való említés természetesen a hőssel azonosulás megkönnyítését szolgálja; közelebb érezzük magunkhoz azokat, akiket keresztnévén emlegetünk, mint azokat, akiket – eltávolító módon – vezetéknévvel. A főhős megnevezése már tudat alatt befolyásol bennünket abban, hogy mennyire érezzük őt szeretetreméltónak.

Ilosvait a kritika gyakran kárhóztatja amiatt is, hogy hőse nem elég szimpatikus:

Arany, mint valódi költő, finom erkölcsi érzékkel bír. Az ő Toldija oly körül-mények közt s oly módon oltja ki egy nemes vitéz életét, hogy ha e gyil-

amíg a képzelt apát az anyakönyvbe be nem jegyezték. A gyermek harmadik életévének betöltése után a gyámhivatal intézkedik, hogy a születési anyakönyvbe a gyermek apjaként képzelt személyt jegyezzenek be. Ilyenkor az apa családi nevétől – ha az anya ismert – az anya legközelebbi ismert anyai ági férfi felmenőjének családi nevét kell megállapítani.” <http://www.magyarorszag.hu/ugyleirasok/csalad/nevvis/gyermeknevis>

²⁹ Természetesen a Toldi Györgyre, ill. Toldi Lőrincnére vonatkozó „Toldi” szóhasználat nincs beleszámítva ebbe az áttekintésbe.

kosság történetes nem volna is, a legnagyobb mértékben menthetőnek látszanék.

A gyűlölet az ingerlőre hárul; részvétünk Miklós mellett marad. Szánjuk őt, mert meg hasonlításba jött, nem kedélyével, a törvényekkel. Szeretnők, hogy jól rejtőzzék, hogy fedje üldözői elől köd és homály; sőt haragunk az ellen fordulna, ki nyomára vezetné a bosszuló igazságot. Még többet mondok: állítanák Toldit ma nép-jury elé, és beszélné el bátyja régibb bánásmódját s a gúnyt és brutalitást, mely a bűntényt elédézé: a jury hihetőleg feloldaná a vád alól.³⁰

Viszont ha Arany csupán egy hajszálnyival inkább motiválta volna Toldi gyl-kosságát, akkor a beszély kifejlődésének árt vala. Mert egészen fölöslegesnek tartanók Lajos király megkegyelmezését, miután a bűntulajdonítás árnyéka sem foroghatott volna fenn, s a szigor elengedése a teljes ártatlanságnak jogsérelme.³¹

De már abban méltán megütközhetünk, hogy Ilosvai Toldija gúnyt űz ellenfelének halálos félelméből; legalább erre vall a magyarázó „tudod” szónak ismételése.

Arany Toldija a nyugodt elszántság hangján beszél ellenéhez, s ez a viselkedés jobban is illik a szívből fakadó fohászkodáshoz, mint a hetvenkedő gúny hangja.³²

Az elmúlt évtizedekben a feltételezett „őseredetihez, a hagyományhoz” való visszatérést már nem szokás emlegetni, de Ilosvai hőse továbbra is megmarad „ellenszenvesnek”:

Ezért is hántott le az Ilosvai históriájában szereplő Toldiról minden ellenszenves, félszeg, nevetséges vonást. Amit meghagyott, a faragatlanságot, az idegen, városi környezetben elbátortalanodó nehézkességet, az indulatosságot: azt is a jellem értelmes részévé avatta, az egyéniség gazdagítására, hitelességének s a példázat értelmének erősítésére használta fel. A természetes ember – világszerte a megújulás záloga – a nép egyszerű erényeivel lett a magyarság elhasználatlan ifjúságának hordozójává. A „pórsuhanc”, aki származása s erényei révén is joggal tartja magát a cselédpasztorkénál jobb sorsra, nagyobb hivatásra méltónak: az egész nemzet jobbra valóságának jelképévé nőtt. Nemcsak Arany magányos, rideg ifjúságának, de az egész népnek kivertségét, lefojtva

30 KEMÉNY Zsigmond, *Arany Toldi-ja* (1854) = K. Zs. *Tanulmányai*, I–II, kiadja GYULAI Pál, Pest, Ráth Mór, 1870, 2, 145–191, 172. Idézi: VERES András, 1998.

<http://magyar-irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/arany/arany.htm#szakir>

31 KEMÉNY Zsigmond, *i. m.*, 174. Idézi: VERES András, *i. m.*

erősödő s vad virtuskodásokban kirobbanó indulatát, a gúzsokból szabadulás, a továbbjutás beteljesedő vágyalmát foglalta magába.³³

„Pórsuhancz” I. (otium és negotium)

Hogy Arany János költészetét milyen sokféleképpen értékelték már, azt jól illusztrálja Hermann János disszertációjának bevezetése. Hermann bemutatja, hogyan „jutott el 90 esztendő hivatalos irodalomtörténete attól, hogy Petőfi a fiatalság, Arany a felnőttkor költészetét képviseli, előbb addig, hogy Petőfi Kossuthhoz, Arany Deákhoz hasonló egyéniségek, hogy Petőfi szláv, Arany magyar egyéniség, hogy Petőfi eszmeileg és művésziileg alatta áll Aranyinak, majd addig, hogy Petőfi nyárspolgár és Arany zseni, hogy az előbbi jött-magyar, utóbbi mély-magyar.”³⁴

Riedl Frigyes könyve, mely mintha a késő antik *accessus ad auctores* műfajában íródott volna, megadja az életrajzot, korszakolja és értékeli az életművet, Arany líráját a sértett, magányos Toldi Miklós szerzőfigurájához kapcsolja:

Arany lírája az epikus Aranyra vall. A költő természete annyira szemlélő, hogy lírai költeményeiben nem a perc villanyos elragadtatását, nem a jövőre irányuló óhajtásait, hanem a jelen lenyűgöző akadályait, idegválságainak kínos lehangoltágát és a múltra való méla visszatekintéseit adja elő. Innen van, hogy lírájának fő tulajdonsága a panaszos hang.³⁵

Minden valódi költőnek van művészetéről bizonyos elméleti nézete, mely mindig saját költészetében gyökerezik. Innen van, hogy mindegyikük erre a kérdésre: *Mi a költészet?* más-más feleletet adott volna. Tinódi Sebestyén azt mondaná: A költészet jeles tettek elmondása az úri nép mulattatására és hazafiúi megvallásos érzelmek keltésére. Zrínyi, a költő így felelt volna: A költészet nemes nagyúri időöltés, mellyel őseink emlékét dicsőíthetjük és olvasóinkat nagy, hazafias célokra tüzelhetjük. Kazinczy azt vélné, hogy a költészet az általános emberi érzelmek finom, diszkrét előadása kevés, erre született érzékeny ember számára. Petőfi: a költészet a szerelem dicsőítője és a világszabadság előkészítője.

32 SZÉKELY Aladár, *i. m.*, 114.

33 KERESZTURY Dezső, *Toldi* = Uő., *Mindvégig: Arany János (1817–1882)*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 115–138, 130.

34 HERMANN János, *Arany János esztétikája (Az elveszett alkotmánytól a Buda haláláig)*, Bp., Kossuth, 1956, 17.

35 RIEDL Frigyes, *Arany János* (1887), Bp., Szépirodalmi, 1982, 61.

Arany szerint a költészet az emberi lélek és a külső világjelenségeinek jellemzése, mely lényeges sajátságaikat tünteti elénk. A költészet tehát a valónak válogatott és fokozott vonásokból álló mása, úgyhogy a költészet szebb és jellemzőbb a valónál.³⁶

Az alkotás kérdéséről szólván Keresztury Dezső idézi egy mondatát annak a levélnek, melyet Szilágyi Sándorhoz írt Arany János: „Addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon adhatja magát képzeletének, s nem vicsorog rá örökké a való sceletonja.”³⁷

Talán akkor is a „való sceletonjának” vicsorgása kísérthette Aranyt, amikor kínosan ügyel arra (például a *Toldi* énekei elé biggyesztett Ilosvai-idézetekkel), hogy külső alaptól eredeztethesse, külső okoknak tulajdoníthassa mondanivalóját.³⁸ Fordításában ezért tudott merészebb és szabadabb lenni, mint saját műveiben. A négy évtizede oly népszerű „ki az, aki beszél?” kérdésére, melyre Barthes (1968) és Foucault (1969) megnyugtató, személytelen választ igyekeztek adni esszéikben, Arany János, aki Petőfi és az „individualista zseni”-kultusz kortársa volt, ezekkel az idegen hangokkal, idézetekkel próbálja elhárítani a személyes érintettséget: „nem én beszélek, ő dübörög”.

„Csokonai »ott élt« e cinikus paradicsomban – Arany csak szeretett volna.”³⁹ – írja Arany Árkádia-vágyáról Szörényi László. Arany lírai verseinek nagy részében megjelenik a bukolikusnak nevezhető vagy legalábbis falusi idill utáni vágy. Antik örökség a kétféle lehetséges életviteli mód, az *otium* és *negotium* dilemmája. Az *otium* *csendet, békességet, pihenést* jelent. A bukolikus költészetben a pásztor jelzője az *otiosus*, a *henye*, mert a dombon elheveredve őrzí a nyáját, faragja a verset, mely többnyire szerelmes vers. A *negotium* szó a közéletre vonatkozik, „negóciál” a politikus, a szónok, sőt a kereskedő is, akit latinul nemcsak *mercatornak*, hanem *negotiatornak* is neveznek. A tevékenység kétféle lehet, ha stílusnemek hármas felosztása felől közelítünk. Az egyik a földművesé (lásd Aisopos hangyája), a másik a harcosé. A *negotium* tehát vagy köznapi célra irányul, vagy pedig valamiféle eszmei cél érdekében, az egész közösség jólétére.

A költők – főleg, ha epikureisták – általában az *otiumra* vágnak. Például Horatius: *Hoc erat in votis...* kezdetű versében, s ez lesz Arany egy 1878 körül írott versének a címe:

36 *Uo.*, 70–71.

37 KERESZTURY DEZSŐ, „Igy lettem én ... *szubjektív költő*” = *Uó.*, „*S mi vagyok én...*” Arany János 1817–1856, Bp., Szépirodalmi, 1967, 262–288, 263.

38 Lásd ehhez: DÁVIDHÁZI PÉTER, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége* (1992), szerk. KELEVÉZ ÁGNES, Bp., Argumentum, 1994², 166–167.

39 SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *A humoros elégia = Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. BÉLA, Bp., Akadémiai, 1972, 230.

Ez volt vágyam netovábbja,
 Hogy ne légyek senki bábja;
 Kötelesség vampyr-vádja
 Ne háljon mindig velem:
 Gondolám, majd egy kis birtok
 Vételére pénzt szorítok,
 Ott el-ültetek, s el-írtok;
 Új erőért, mívelem.

Jellemző, hogy Arany nem tudja befejezni a verset. A *Kertben* munkájáról is kiderül, hogy önzés.

A költő jelképe sokszor a madár lesz, akinek negotiuma a dalolás. Vö. *A madár, ha nem dalolhat...*, *Írjak? Ne írjak?*, *Czakó sírján*, *Tamburás öregúr*, *Mindvégig* stb. Kétséges azonban, hogy van-e értelme: „*Bár pusztá kopáron / – Mint tücsöké nyáron – / Vész is ki dalod*”. A pusztába kiáltó szava persze már a közösség érdekében végzett *vates-munka* hangja. A vates tulajdonképpen az a *jó pásztor*, aki Mózesként vezeti a rábízott nyáját. Az ő hangja szólal meg *A rablelkékben* is, ahol az otium negatívumként jelenik meg.

A madárhoz kapcsolódó *mag* szimbóluma a földműves szorgossághoz kapcsolódva jön elő a versekben. Ha a földműves színre lép, akkor a pásztor-költő mindig, szinte törvényszerűen „kapa-kaszakerülőként” jelenik meg nála (vö. Aiszóposz tücske), lásd *Hoc erat in votis*, *Obajtanék én*, *Otium*, *Letésem a lantot*, *Arkádia-féle* stb. Ez utóbbi így kezdődik: „*Én is Arkádiában...szét! / Szóval oly sokat tebetnék*”... ha „*nem volnék verselő*.” Mennyire egyezik ez azzal, amit a „*Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás*” dilemmája fogalmaz meg. Ott viszont a nagy költő-elődök példája próbál valamiféle biztatást adni, *az odi profanum vulgus et arceo* horatiusi arisztokratizmusa.

Vajon milyen falusi világ ez? Fiktív irodalmi idillek, vagy – a XX. század irodalmában legalábbis oly jellemző – „magyar ugar” és a *Barbárok* világa képződjenek meg a szemünk előtt? A XIX. század falusi világában Jókai sem igazít el, mert gyakran szándékosan karikíroz, és fest rémisztő képet a magyar vidékről (*Egy magyar nábob*), vagy újító és kedves hősei a megvalósult tündérországban élnek és/vagy teremtenek azt maguk körül (*Egy az Isten*, *Arany ember*). Nagy Ignác *Magyar titkokja* sem feltétlenül vehető a legbiztosabb kalauznak. Jósika vidéken élő hősei nem panaszkodnak – persze ők nemesek. Egy részük udvarházban él, mint az anyjával Toldi.

A *Toldi* elemzői mind a mai napig kiemelik, hogy Miklós milyen „elnyomott”, „méltatlan” helyzetben él falun, ehhez azonban érdemes megjegyeznünk, hogy a falusi élet gondolata nem mindenkit tölt el borzadályal: „az angoloknak a »falusi/vidéki élet«-ről egyáltalán nem a tehénbögés, disznóölés téli hajnalokon és trágádombon kapirgáló kakas jut az eszébe, hanem a *coun-*

try gentleman elegáns jómódja”.⁴⁰ Jane Austen finom és ma is divatos regényeinek cselekménye jórészt vidéken: vidéki, nem arisztokrata udvarházakban játszódik. Toldit ugyan rögtön a mezei munka dandárjában ismerjük meg; Timár Mihály vagy Adorján Manassé viszont nem találták az efféle munkákat méltatlannak, persze Jókai, tudjuk, még az y-t is kicserélte a nevében.

Toldiné is tesz-vesz a ház körül, Miklós legjobb barátja végig az öreg Bence; – Toldi nyilván nem a gulagon érzi magát, vagy kitelepítve –, nem tartja méltóságán alulinak vagy leereszkedésnek a köztük levő viszonyt: egyszerűen csak vitéz szeretne lenni, ami a kor akcióhőse, és amikor ezek a héroszok leparasztozzák, dühe elsősorban abból fakad, hogy ráébred, milyen távol van álma megvalósításától. Szerencsére van kit okolni ezért, így haragját Györgyre zúdíthatja.

De erről később, most térjünk vissza a költő mint életforma lehetőségeihez. A dantei *salus, venus, virtus* klasszikus hármassága Pirnát Antal szerint az arisztotelészi *De anima* háromféle lelkének, illetve azok törekvéseinek felel meg, nevezetesen az „*anima vegetativa* a hasznosat keresi, s a legnemesebb haszon a *salus*; az *anima sensitiva* arra törekszik, ami élvezetet ad, s a legnemesebb élvezetet a szerelem adja az embernek. Az emberi lélek legmagasabb rendű összetevője, az *anima rationalis*, a tisztességet (*quod est honestum*) keresi, s az igazi tisztesség forrása a *virtus*.”⁴¹ A „kapa-kaszakerülő” otiosus költő – bizonyos történelmi korszakokban – egyértelműen a vates-szerepben lehet negotiosus. Vagyis akkor, ha – csúnyán szólva – bizonyos eszmék szócsöve lesz.⁴²

Az Aranyt a negotiosus költő szerepében láttató elemzések Toldit népi, paraszti figuraként jellemzik.⁴³ A fenti idézetekben is szereplő „pórsuhanc” az az epitheton ornans, mely több mint másfél évszázada végigkíséri és -kísérti a Toldi-szakirodalmat.⁴⁴

40 BART István, *Angol–magyar kulturális szótár*, 2., bőv. kiadás, Bp., Corvina, 2002, 67.

41 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája* (1983), Bp., Balassi, 1996, 47.

42 Hogy maga a költészet önmagában miért nem lehet honesta, annak minden korszak maga a megmondhatója. Dávidházi Péter Toldy-könyve azt mutatja be, hogy hogyan lesz az, bár nem egészen önértéke okán: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004.

43 Milbacher Róbert egy tanulmánya nagyon szellemesen mutatja be, hogyan tudja Gyulai passzívnak és passzivitásában is egyszersmind aktívnek ábrázolni Arany jellemét, s hogyan kapcsolja egyszersmind ezzel az aktussal „a tisztai protestáns magyarsághoz” „a magyar nemzeti szellemet”. MILBACHER Róbert, *Egy valódi antik kép: Meggyjegyzések Gyulai Pál Arany-képének alakulásához*, Literatura, XXXI(2005), 336–354.

44 Már mint Arany Toldiját.

„Pórsuhancz” II. (politikai beszédmod)

Szörényi László egy rövid kis cikkében utal rá, hogy az Arany-féle *Toldi* nemzeti és osztályharcos értékelésmódja végső soron közös gyökerre megy vissza.⁴⁵ A *Toldi* idejében, tudjuk jól, sokan azonnal népi hőst látnak Miklósban. Petőfi levele Arany Jánoshoz egyértelműen kijelöli azt az értelmezési horizontot, amelytől kevesen mernek elszakadni. Maga Arany is, úgy tűnik, lassan, de egyre véglegesítőbb módon megpróbál közelíteni ehhez a szémszöghöz. Az 1846-ban született (és 1847-ben megjelent) *Toldi* megírása után egyre erősebben foglalkoztatja a népies eposz gondolata, de, mint tudjuk, óvatosan, félve, hátha „chimaera lenne”⁴⁶ ez.⁴⁷

Arany az ’54-es *Toldi* estéje-kiadás utószavában maga is erősítve az első rész népies olvasatát, azt írja: „De a sír szélén álló Toldi nem azon pórsuhancz többé, ki a viszonyok jármát lerázza és fölfelé tör.” Barta János 1953-ban úgy idézi ezt a részletet Aranytól, mint arra vonatkozó bizonyítékot, hogy bár Arany „nem költhette át Toldit egyenesen parasztnak. Mégis több helyen módot talált arra, hogy Toldi paraszti voltát határozottan megmutassa”,⁴⁸ Arany szövegében a „nem pórsuhancz”, „nem rázza le”, „nem tör fölfelé” éppenséggel az ellenkező értelmet hangsúlyozza az öreg Toldi figurája kapcsán, és nagyon érdekes az a fordított palinódia, melyben ez Gyulai Pál kritikájában megjelenik:

A kor hangulatánál fogva oly hőst kellett keresnie, kiben a feltörekvő magyar nép mintegy önmagát látta. Toldit énekelte meg, a nép e kedvenc hőstét, kiről keveset tud a történet, de annál többet a hagyomány, s kinek viselt dolgait Ilosvai Péter históriás énekbe foglalta. [...]

Valahára az elbeszélő nemből eredeti magyar jellemet láttunk; valahára csendéletünk és tájképeink rajzain andalognak; valahára költészetünk különben hatalmas szónoki pátosza vagy elfinomított, bár néha költői ömledése a természetesség, egyszerűség és kedély forrásánál enyhült. S vajon *Toldi*, a pórsuhancz, ki lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör, [kiem. tőlem – TT] né-

45 SZÖRÉNYI László, *Arany Toldijának 150 éves jubileumára* = Uő., „Álmaim is voltak, voltak... Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról, Bp., Akadémiai, 2004, 96–97.

46 Lásd: DÁVIDHÁZI 1994, 122–123.

47 Milbacher Róbert Arany chiméra-metaforáját úgy értelmezi, hogy nem egyszerűen szörnyszülöttet jelent (oroszlán-kecske-kigyószörnyet), hanem Pegazus gazdájának ellenfeleként „a hagyományos művészetértelmezésen kívüli identitásra vonatkozik”; kecskeségében pedig a populáris, pání, karneváli regiszterbe utalná az ebben a műfajban (népies eposz) írt művet. MILBACHER Róbert, „Rólad a mese meztelábos cigány múzsaéany!?” *Második közelítés A nagyidai cigányokhoz*, ItK, CI(1997), 347–384, 362–363.

48 BARTA János, *A Toldi* = Uő., *Arany János*, Bp., Művelt Nép, 1953, 38–51, 43.

pünk eszményi oldalait tünteti elő, nem hangzott-e össze azon kor vágyai- és élményeivel, melyben az első rész megjelent?⁴⁹

Kosztolányi – akihez e dolgozat végén még vissza fogunk térni egy kevéssé – Móricz erkölcsi kritikájával szemben védi meg Aranyt,⁵⁰ s így nála is a bátorság, a negotium bizonyítása okán jelenik meg Miklós „pórsuhanc”-volta mint argumentum: „Az, hogy a rendiség virágzásakor nagy költeményének, a Toldinak hőségé egy parasztfiút tett, szememben nem alkalmazkodás, hanem dac és helytállás.”⁵¹

Nemhiába látták XIX. századi értelmezők „jellegzetes magyar figurának” az „egyszerű”, „tisztaszívű”, ámde „indulatos” Toldit, Szerb Antal 1934-es magyar irodalomtörténete is az „Arany-féle magyarság-koncepció” ábrázolásának olvassa azt:

Toldi Miklós alakja teljes plaszticitássá csak a következő trilógiareszek révén érett, de már az első Toldiban bent volt az Arany-féle magyarság-koncepció. A legfontosabb vonása a képnek talán az az első pillanatra mellékesnek látszó mozzanat, hogy Toldi a „kisebb fiú”, akit mellőznek a „másik” miatt. Ez részben a nép helyzetére vonatkozik – György az udvari, a nemesember, Miklós a paraszt, és benne a paraszt glorifikálódik. Egyben kifejezi a magyarság ősi homályos érzetét világhelyzetéről. A magyar mindig a kisebb fiú volt, a parasztsorsra kárhoztatott, Európában és a saját földjén, ahol mások, az idegenek éltek az udvar pompás életét.

Toldi Miklós az igazi érték, akit nem lehet véka alá rejteni. Fényes tulajdonságai, ereje (nemesi-heroikus vonás), lovagiassága (a magyar egzotikum része, szintén nemesi vonás, a lengyelekkel rokon), szívének tisztasága (biedermeier) feltétlenül megcsillantják dicső hírét, nevét a világ előtt... amint a magyar dicsőség újra fényeskedni fog egyszer, Európában, a nagy királyi udvarban.

És már itt feltaláljuk a Toldi-koncepció etikai magvát, Arany János magyarság-képének a legfontosabb gondolatát. A magyar fajta legszebb tulajdonsága egyúttal legnagyobb átka is: hogy Toldi, a magyar ember fenntartás nélkül emocionális természetű, érzéseinek, bánatának, szeretetének, haragos indulatának s lelkének a rabja, az ész és a józan életszabályok nem uralkodnak rajta. Toldi haragja miatt bűnbe esik... Ezt tette már a legendái Toldi is, ezt teszi Tol-

49 GYULAI Pál, *Toldi estéje* (1854) = Uő., *Gyulai Pál válogatott művei*, I–II, s. a. r. HERMANN István, Bp., Szépirodalmi, 1956, I. kötet, 294–321, 313. Idézi: VERES András, *i. m.*

50 Lásd ehhez: DÁVIDHÁZI 1994, 131–132.

51 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3. szám (február 1.), Idézi: VERES András, *i. m.* (A teljes cikk szövege online elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00530/16528.htm>)

di a másik két részben, ezt teszi Etele is, Arany másik epikus hőse. Arany az egyéni magyar sorsot ebben a szimbólumban foglalta össze.⁵²

A marxista irodalomtudomány korában megint csak az aktív költő figurája volt a preferált, ráadásul Toldi „pórsuhanc”-sága még az osztályharcos értelmezést is lehetővé tette, nem véletlen tehát, hogy 1947-ben – az idézett Arany-utószó állításával szemben – Lukács György azt írja a *Toldi estéjéről*:

Toldi, a paraszt – most már igazán paraszt – nem volt és nem lesz soha otthon Lajos király udvarában. Mint parasztot küldi számkivetésbe Lajos király, a paraszt erejét hívja segítségül, amikor a nemzet becsülete veszélyben van. S ismét nem csalódik, a paraszt ereje tényleg győzelmet arat, ott, ahol az összes lovagok vereséget szenvednek, vagy gyáván félreállnak. Ez a győzelem azonban nem teremt igazi kibékülést Toldi és Nagy Lajos között, nem helyezi vissza Toldit a lovagi világba.⁵³

1953-ban Barta János, Arany-könyvében, egyenesen vitába száll azokkal, akik „Toldi alakján olykor nemesi vonásokat [...] fedeznek fel”.⁵⁴

A forradalmat megelőző évben az olvasók határozott nemesellenességet kellett, hogy érezzenek a műben, s Miklós és György harca mögött is megéreztek az úr-paraszt, földesúr-jobbágy ellentétet.⁵⁵

(Kérdés persze, hogy milyen mértékben tekinthető sikernek a parasztság elismertetésének, egyenjogúságának szempontjából az, ha valaki kitör, no nem az osztályából, csak a – mondjuk – osztályhelyzetéből, és ügyesen beilleszkedik az elnyomó osztályba, de ott még csak bomlasztó tevékenységet sem végez. Később, egy idézetben látni fogjuk, hogy Ilosvai *Toldija* esetében Barta milyen látványosan rója fel *annak* a Toldinak, hogy a parasztok közé „züllik”).

Egy évtizeddel később Sőtér István könyvében,⁵⁶ illetve az ezzel nagy átfedéseket tartalmazó akadémiai irodalomtörténeti kézikönyvben⁵⁷ már egy kevésbé osztályharcos értelmezéssel – lényegében – a Szerb Antal-interpretációhoz tér vissza:

52 SZERB Antal, *Arany János* = Uő., *A magyar irodalom története* (1934), Bp., Magvető, é. n., 1978⁶, 401–402. Idézi: VERES András, *i. m.*

53 LUKÁCS György, *A százezeres Toldi* (1947) = Uő., *Magyar irodalom – magyar kultúra*, Bp., Gondolat, 1970, 415–432, 419–420. Idézi: VERES András, *i. m.*

54 BARTA 1953, *i. m.*, 38–51, 43.

55 *Ua*, 44

56 SÓTÉR István, *Nemzet és baladás*, Bp., Akadémiai, 1963.

57 SÓTÉR István, *Toldi* = *A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, IV, *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 102–109.

Az első Arany-korszak népiesség-szemléletének legtisztább példáját a *Toldi*-ban találjuk meg.⁵⁸

Arany János nem paraszti irodalmat értett nemzeti irodalmon, hanem népköltészetből kiinduló – a nemzet valamennyi osztályához szóló irodalmat.

Toldi Miklós tehát – Arany felfogása szerint – végelemzésben a felemelkedő, a nemzetté váló népet képviseli. Miklós sorsa tehát: a nemzetté vált nép sorsa – Miklós kudarcaiban, hibáiban az egész nemzet kudarcainak, hibáinak természetére, okaira céloz Arany. Toldi Miklós: nemzeti hős és jelkép. Toldi alakjában, jellemében nem a kizárólag paraszti jellemvonások és társadalmi vonások uralkodnak, hanem emezek *mellett*, emezekkel *összhangban*: másfélék is, tehát *részben* a lovagiak is. Toldi Miklós mindenestől: a *vitézi eszmény* képviselője, vagyis olyan eszményé, melyben az *egész nemzet* erényei – és hibái is megtestesülnek. Arany népiessége: nemzeti-igényű népiesség. De Arany nemzet-eszménye: népi igényű nemzet-eszmény is. Toldi Miklós alakjában tehát demokratikus és nemzeti tartalmak egyaránt fellelhetők, forradalmi tartalmakat azonban hiába keresnénk benne. Toldi Miklós nem a Petőfi-féle forradalmi eszmét fejezi ki – hanem az utat, mely hozzá vezethet. Amikor Petőfi a *Toldi*-nak örvend: a maga *már meglelt* útjára tekint vissza, s Aranyban ennek az útnak egyik követőjét üdvözli.⁵⁹

Helyes tehát Lukács György felfogása, mely szerint „Toldi a paraszt, a nemzet ifjabbik, kisemmizett gyermeke lerázza béklyóit, felszabadul, felemelkedik, beteljesedik” – helyes és igaz a megállapítás, hogy „a paraszt nemzetté emelkedésének kérdése” Toldi alapja (Hermann István). Lukácsnak abban is igaza van, hogy elveti Riedl Frigyes elméletét, akinek számára „az emberien előkelő tulajdonságok egyszerűen azonosodtak a lovagsággal”, s aki éppen ezért Miklóst mindenestül lovagi típusnak tekinti. Lukács azonban Toldit – kizárólag paraszti típusnak fogja föl, [...] a legfőbb érv Lukács „paraszti” elmélete ellen magának Aranynak nemzetkonceptiójában rejlik. [...] Miklós sorsát tehát nem lehet a paraszt „tragédiájaként” fogni fel, Lajos hűbéri-lovagi környezetében. [...] És Arany sorsát sem lehet a paraszt „tragédiájaként” fogunk fel, mint ahogyan Hermann István megkísérelte.⁶⁰

Németh G. Béla 1971-ben már egyenesen az emberi méltóság megsértésével azonosíthatja Miklós nemesi jogainak megsértését: „a méltatlan sorsba kényszerített, szabadságában és nemesi jogaiban – voltaképpen emberi méltóságában – megrövidített Miklós megkapja az emberi világ rendjében őt ősi, ter-

58 SÓTÉR István 1965, 102. (Vö.: SÓTÉR István, 1963.)

59 SÓTÉR István 1965, 103–104.

60 SÓTÉR István 1963, 89–90. Idézi: VERES András, *i. m.*

mészeti joggal megillető helyet”.⁶¹ A hangsúly azonban még itt is azon van, hogy Toldi kényszer hatására, elnyomva, jogfosztott helyzetben él a szülői kúriában, de „önzetlen, de önérzetes és öntudatos: azzá akar lenni, ami, amire természete hivatott és jogosulttá tesz. S amiben a hibás rend és az emberi alacsonyosság akadályozza.”⁶² A korábban már idézett, 1990-es Keresztury-szövegben⁶³ – láthattuk – finoman „természetes ember” lesz Toldiból, s megintcsak politikai allúziókat keltő módon „a magyarság elhasználatlan ifjúságának hordozója”.

A mai elemzők merészebb megfogalmazással írják le Arany *Toldiját*: Goda Imre szerint „A mű tárgya [...] a fordulat: a paraszti viszonyokból a lovagi életbe való emelkedés drámai története.”⁶⁴ Nyilasy Balázs szerint pedig „A Toldi-történet [...] úgy, ahogy a szalontai költő elbeszéli, egy »belső karriertörténet«, a méltatlan körülmények között élő, de az önmegvalósító ösztönt teljesen elfojtani nem tudó s végül önmagához eljutó fiatalember története.”⁶⁵

Apológiaféle

A Sötét Oldal

Szilágyi Márton nagyon jó érzékkel megírt tanulmánya⁶⁶ témánk szerint a legérdekesebb. Elutasítja azt a régi elemzési hagyományt, miszerint itt „egy emelkedés történetét ismerjük meg”. Szerinte „Az elbeszélő költemény [...] végsősoron Toldi Miklós felnőtté válásának folyamatával a személyes Gondviselés működését írja le”, s elemzésében végigkíséri, hogy milyen természeti erők (vihar [„Isten tüzes haragja”], „komor bika”) felelnek meg metaforikus szinten Miklós figurájának. Toldi mint ösztönlény, mint természeti lény, jelenik meg elemzésében – ezt úgy is mondhatnánk, hogy természetfeletti lény, hiszen ő olyan, mint a vihar, és a vihar olyan, mint ő.

61 NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő felszázad*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 23–24. Idézi: GODA Imre, *Az irodalomtanár műhelyében*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 57.

62 NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 23–24. Idézi: GODA Imre, *i. m.*, 57.

63 „A természetes ember – világszerte a megújulás záloga – a nép egyszerű erényeivel lett a magyarság elhasználatlan ifjúságának hordozójává. A „pórsuhanc”, aki származása s erényei révén is joggal tartja magát a cselédpasztorkénál jobb sorsra, nagyobb hivatásra méltónak: az egész nemzet jobbra valóságának jelképévé nőtt.”

64 GODA Imre, *i. m.*, 57.

65 NYILASY Balázs, *Arany János*, Bp., Korona, 1998, 46.

66 SZILÁGYI Márton, „Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének” (*Arany János: Toldi*), *Alföld*, 56(2005), 12., <http://www.freeweb.hu/magyartanarok/Toldi.rtf>

Miklós természetközelségét már eddig is hangsúlyozták, például Németh G. Béla: „Falun nő fel. Benne él, otthona a természet. Csillagok szerint tájékozódik, fa és patak, nád és ég igazítják el. Nagy indulat és szenvedély párosul benne lelki nemességgel.”⁶⁷ Szilágyi elemzése azonban ennél jóval tovább megy. „A Toldi harmóniája és önmagában vett kerekdedsége éppen a kettős (égi és földi) megbocsátás szimmetriájából fakad. A mű egésze ilyenformán képes hordozni a világban eleven hatóerőként működő Gondviselés hitét.” Am az ő elemzésére is jellemző, hogy Miklós helyzetét a mű elején külső körülmények hatásának tudja be, ahogyan a mű cselekménye során is külső tényezőket szokás megnevezni, melyek hátráltatják a hőst célja elérésében.

„Talán nem így van?” – kérdezhetné bárki –, „hiszen mielőtt a mezőn bármi is történne, már megtudjuk, hogy »a fiú« »Széles országútra, messze, messze bámul, / Mintha más mezőkre vágyna e határrul« – értve ez alatt a *harmező*ket, amit itt persze még nem tudhat elsőre az olvasó.”

Toldi álmodozó kamaszfiú („még legénytoll sem pehelyzik állán”), aki vitéz szeretne lenni, és Lackfi „hetyke” kérdése döbbenti rá, hogy milyen messzire van ettől az álomtól. Sőtér István elemzése tulajdonképpen rámutat, hogy ez az iszonyatosnak tűnő messzeség mégsem olyan hatalmas. Miklós feldühödve György viselkedésén, „a juss”-t követeli. Nem kapja meg. Egészen sokáig (néhány napig) kell várnia a kenyérbe rejtett száz aranyra, amit Toldiné küld el neki Bencével. Ebből vehet paripát, fegyvert, hogy kiállhasson a cseh vitézzel. Sőtér azt írja:

...a száz arany késleltetett elnyerése teszi lehetővé, hogy Arany népi-nemzeti vonásokat domboríthasson ki hősében. Ha ugyanis Miklós az anyától búcsuzás jelenetében a száz aranyat már magához vehetné, nemcsak a cselekmény veszténél el további értelmét, hanem Miklós helyzete is megváltoznék: már csak a törvény elől szökő, útravalóval bőségesen ellátott nemesúrfit láthatnók benne. Ha viszont a fiait sirató özvegytől kérné kölcsön amazok fegyverzetét: mintegy álsruhásan, nem pedig a maga eredendő jogánál fogva léphetne csak be a küzdőtérre.⁶⁸

Nyilasy Balázs a száz arany kapcsán így fogalmaz:

Toldi Miklós kijelentését, melyet a tizenkettedik énekben tesz, hogy sikerét nem a maga erejének, hanem „az Isten gazdag kegyelmének” köszöni, jórészt komolyan is vehetjük. A történet során ugyanis mindig érzékel segítség az el-elcsüggedő ifjú számára. [...] A száz arany megérkezése éppen akkor, amikor a „Felmegyek Budára bajnok katonának, / Mutatok valamit ottan a királynak”

67 NÉMETH G. Béla, *i. m.*, 64. Idézi: GODA Imre, *i. m.*, 57.

68 SÓTÉR István, 1965, 104–105.

korábban körvonalazatlan terve lehetőséggé vált, s a megvalósításhoz csupán a pénz hiányzik, tulajdonképpen megfelel a *deus ex machina* elvnek.⁶⁹

Dávidházi idézi Aranytól, hogy az eposzi hős „egy fensőbb, *tulvilági hatalom* befolyás alatt áll, tehát *nem önállólag* cselekszik”.⁷⁰ Ez az idézet fényesen igazolni látszik Szilágyi Márton elemzését. Csakhogy miféle *deus* jöhet ki száz arany képében a machinából? Én egy ilyet ismerek, és ez a *Mammon*!

Motivikus közömbösség Aranynál (a farkasok és a bika)

Arany Toldijának a legfontosabb problémája az, hogy nem élhet a rangjának megfelelően, nem jut idejében hozzá a pénzhez. Jellemfejlődés nincs a történetben, hiszen ahogy a csúfolódó vitézek egyikét, valamint a rátámadó farkasokat, úgy a cseh vitézt is fellobbanó haragjában öli meg. Az elemzések többnyire jogosnak ítélik ezt az utolsó gyilkosságot a XIX. századi elemzőktől kezdve Szilágyi Mártonig:

A cseh vitéz halálát végsősoron saját, a lovagi párbajkodexet felrúgó immoralitása okozza: azzal, hogy hátulról támadja meg orvul ellenfelét, erkölcsi értelemben meg is szűnik lovag lenni. Miklós ilyenformán igazságtévőként ölheti meg a csehet, ezzel „írva fölül” saját, korábbi emberölését. Ráadásul mindezt Istennek szentelt vitézként teszi meg, hiszen a párbajt helyettesítő kézfogás előtt ő (és csak ő) fohászkodik Istenhez, a megrémült cseh vagyonát pedig adományként másnak, a temetőben látott özvegyasszonynak szánná.⁷¹

Mennyivel jogosabb ez, mint a farkasok megölése? Székely Aladár a farkasokkal kapcsolatban az alábbi megjegyzéseket teszi: Arany attól „sem idegenkedik, hogy a fenevadat lehetőleg utálatosnak, undoknak képzeltesse el velünk: úgyis pórul jár végtére, legalább nem esik meg rajta az olvasó szíve.”⁷² Illetve a kölykökről: „Úgy idézte a költő, hogy e »két istenadta árva kis jószág« se élje túl az öregek halálát, minek essék meg rajtuk az olvasó szíve?”⁷³

Sőtér az ún. bikakalandról a következőket írta:

a király már *eleve* kirekeszti Györgyöt Miklós vagyonából, eleve fenntartja ezt az utóbbi számára. Népmesei színezete van ennek a helyzetnek: Miklóst készen várja a vitéznek kijáró hely – ez a hely az ő érkezétségéig már üresen áll.

69 NYILASY Balázs, *i. m.*, 47.

70 DÁVIDHÁZI Péter, 1992, 141.

71 SZILÁGYI Márton, *i. m.*

72 SZÉKELY Aladár, *i. m.*, 53.

73 Uo., 55.

A kilencedik ének bika-kalandja mintegy a petrencerúd-emelés epizódját ismétli meg, búcsúként a hálátlan, a felesleges hőstettektől – de egyszersmind a lovagi párviadal *triviális előképeként* is. Miklós még utoljára, *fölösen* vesztegeti erejét, még mielőtt az igazi, a nagy célok szolgálatába – nemzeti célokéba – állíthatná. S mennyire beleillik itt is, a népi eposz stílusába az a fokozódás, mely a tettek, az erőpróbák méreteiben is a legnagyobbat készíti elő: a petrencerúd, a farkas, a bika s végül a cseh vitéz. De a kilencedik ének bikakalandja: a száz arany elnyerésének sajátos előkészítése is. Miklós a maga társadalmi helyzetére döbben rá, amikor a májat odavetik neki, s a második ének „add ki a jusso-mat”-epizódjának visszhangjaként merül fel benne a kérdés: „Hol vagyon paizsom, paripám, fegyverem? / Fog-e a cseh bajnok szembe szállni velem?”

A költemény naiv logikájánál fogva most már *elkerülhetetlen* a száz arany kézhezvétele.⁷⁴

A klasszikus XIX. századi elemzések, például Székely Aladáré is, a hősiességhez vezető lépcsőfokokként mutatják be az ún. három kalandot: a farkasok–bika–cseh vitéz legyőzését; kevésbé szokták tárgyalni az egyéb, és inkább kétes értékű erőmutatványokat: petrencserúd–malomkő–borivás. Sőtér érdekes módon a fölösleges erőmutatványok közé sorolja a bika legyőzését.

Szilágyi Márton szép elemzése viszont felismeri és részletesen bemutatja Miklós bikaságát (sőt, komor = herélt bikaságát), s azt írja: „a korábban Miklós természetének, mi több, a gyilkosságig elvezető indulatának emblémájaként felfogható bika-hasonlatnak [...] kibontott és részletezett metaforába fejlődése *a főbős önmaga fölött aratott győzelmet* [kiem. tőlem – TT] hangsúlyozza. Toldi képes lesz uralni saját állati természetét”.⁷⁵

Miklós azonban nemcsak a Szilágyi által elmondottak miatt azonosítható motivikus szinten a bikával. A bika azért is allegorikus megfelelője, amiért a farkasok: ahogyan a némán gunnyasztó Toldi féktelen, állatias haraggal reagál a válla csontját érő dárdára – az amerikai filmekben így mondanák ezt: „túlreagálta” –, ugyanúgy a farkasok is tombolnak, mikor a kölykeiket látják életveszélyben,⁷⁶ s persze a bika sem láthatta éppen életbiztosításnak, amikor a vágóhídra hurcolták, nem csoda, ha bős menekülésbe és vad őrzöngésbe kezdett. Toldi malomköves esetében Kemény Zsigmond szerint „a nép-jury [...] hihetőleg” felmentené a vád alól Miklóst.⁷⁷ „Nép-jurynk”, de legalábbis

74 SÓTÉR István, 1965, 108.

75 SZILÁGYI Márton, *i. m.*

76 Az egyik, középiskolásoknak írott elemzés szerint „Miklós megvédi a viharban az állatkölyköket, mire rátámadnak a farkasok.” OSZTOVITS, *i. m.*, 86. – Tessék elolvasni a művet, nem megvédi, hanem rátapos. Igaz, hogy utána babusgatja őket, de nem hiszem, hogy egy anyafarkas ezt ne veszélyhelyzetként fogná fel.

77 KEMÉNY Zsigmond, *i. m.*

kritikusaink a farkasokkal és a bikával keményebb kézzel szoktak bánni. Sem maga Toldi, sem a történet szerkezete nem eszmél, illetve nem eszméltet rá az összefüggésre, és – véleményem szerint Sőtér és Szilágyi elemzésével ellentétben – Miklós továbbra is megmarad indulatosnak, hirtelen haragúnak, aki felindulásában végez a cseh harcossal.⁷⁸

Mindent felfogadott a bajnok ijedten,
S békével mentek a csónak felé ketten:
Hát egyszer a nagy cseh, nekihúzakodva,
Toldihoz hátulról hozzávág orozva.
Szerencse, hogy Toldi a Duna tükrében
Meglátta s *megkapá* [kiem. tőlem – TT] a kardot kezében.
Leborult a nagy cseh: „Kegyelem! irgalom!”
„Eredj, kérd Istentől: útd megmutatom.”

S amely kardot ő az álnok csehtől elvett,
Avval adott néki örökös kegyelmet.
Íziben elmetszé fejét a testétől,
Piros lett a nagy kard gazdája vérétől.
Toldi felmutatja a fejet a kardon,
Nagy rivalgás támad kétfelől a parton:
Tapsolnak, kiáltnak, zászlót lobogtatnak;
Buda nagy hegyei visszakurjongatnak. (11. ének, 19–20)

Összehasonlításképpen: egy igazi (középkori) lovag, Lancelot másodszorra is megkegyelmez a könyörgő ellenfélnek. (Végül ugyan mégis levágja a fejét, de azt azért teszi, mert a lovagiasság kegyelmezési szabályánál magasabb rendű lovagi szabálynak engedelmeskedik: megígérte egy hölgynek, hogy teljesíti a kívánságát, és a hölgy éppen a legyőzött fejét kéri.)

A történet végén, mikor Toldiból Lajos vitéze lesz, a sereg voltaképpen kap egy *berserkert*, emberfeletti erejű harcost, aki örült vadállatként tombolhat majd a csatában.

Rettenetes vitéz támadott belőle,
Kalász-módra hullt az ellenség előtte, [...]

Senki sem állhatott ellent haragjának,
De ingét is odaadta barátjának, (12. ének, 19, 20.)

⁷⁸ Chrétien DE TROYES, *Lancelot, a Kordé Lovagja* (1177–1181 k.), fordította VASKÓ Péter, a nyersfordítást készítette, az utószót írta és a jegyzeteket összeállította SASHEGYI Gábor, Bp., Palimpszeszt, 1999, 2567–2964. sor.

Vagyis nem Toldi változott meg, hogy (számára is) elfogadható helyet kapjon a világban; nem ösztöneit, indulatait tanulta meg uralni, nem vált vademberből a szó valódi, erkölcsi értelmében lovaggá, hanem a világ alakult át úgy, hogy a berserker elférjen benne. A törvényen és istenes erkölcsön kívüli vadállati tombolás egyetlen jól irányzott, hazafias jellegű tettel törvényes és az isteni világrend⁷⁹ által is szentesített helyet kap a társadalomban. (Érdemes a Mammont tisztelni!)

Ez a szerkezet már egyáltalán nem a népmeséket idézi, hanem egészen más-fajta műfajokat: a *Toldi* elsősorban nem az antik eposzra hajaz, hanem a késő ókori, hellénisztikus regényre; a *Sorsüldözött szerelmesek*kel rokon és a dél-amerikai szappanoperákkal, ahol a történet elején a fiatalok már szeretik egymást, aztán mindenféle dolgok közbejönnek, ők végig azon siránkoznak, hogy nem lehetnek együtt, a történet végére az akadályok elhárulnak, és a szerelmesek együtt lehetnek. Toldi már a történet elején vitéz szeretne lenni; ki tudja, mire vezetne ez, ha Györgyöt nem találná otthon, és szó szót nem követne, de mindenféle dolgok közbejönnek, így ő csak hosszas ún. késleltetés után tud a pénzéhez jutni és lovagi életformát szerezni. Szinte különös is ez a kapitalista szemlélet, hogy Miklós mindenfajta jogosítvány nélkül vehet paripát és fegyvert, semmi hűbéri előfeltétele nincsen annak, hogy cseh bajnokkal megküzdhesen.

Enkidu

Szilágyi Márton Arany magyarázatát „komor bika” kifejezésre („Igy nevezik a fiatal bikát, vagy bikás ökörtinót”) Miklós impotenciájára való utalásként értelmezve világítja meg, hogy a) miért szerette úgy anyját a daliás gyermek, és b) miért nem is lőn asszonnyal tartós barátsága, valamint c) „a jelző [...] érzékelteti a közösségbe be nem fogadott, vágyakozó egyedüllét lelki feszültségét is”.⁸⁰

Miklós megszelídülése, valódi szocializációja szerelem nélkül nem is következhet be. „Szörnyű gyermek”-ből válhat „daliás gyermekké”, de nem lehet belőle „férfi”, és nem lehet belőle szociális lény; valódi lovag, amilyennek (a középkorban) azt elképzelték, végképpen nem, hiszen a lovagnak kötelessége, hogy hölgye legyen. A klasszikus vadember, az elvadult, történelem előtti természeti lény társadalomba való beilleszkedését az irodalom évezredek óta a szerelemhez köti. Enkidutól a Boccacciónál is előforduló figurán és a *Frankenstein* Igorján át Jókai *Névtelen várjának* Hany Istókjáig egyedül a szerelem képes, vagy lenne képes az emberré válás munkájának utolsó, ámde nélkülözhetetlen simításait elvégezni. Platón szerelemtana is végső soron erre a hagyományra vezethető vissza, a szerelemnek a lelket megneemesítő erejére. Arany *Toldi*ájában

79 Ateistáknak ugye ez is emberi, de Arany nem volt ateista.

80 SZILÁGYI Márton, *i. m.*

ez a megnemesezés nem következik be – a történet szerint persze azért, mert hogy Miklós már a történet elején rendelkezne minden szükséges képességgel. Miklóst valójában viszont csak az érdekli – s a narrátor hangja ezt az érdeklődést és ezt a kizárólagosságot messzemenően támogatja is –, hogy „együtt motorozhasson a haverokkal, s azok elismerjék és befogadják őt”.

A gyermek Miklós és Anna

Az akadályok, melyek nem engedték Miklóst a vitézi pályára, nem csupán, és nem elsősorban külső akadályok. Éppenséggel a külső körülmények azok, melyeknek *köszönhető*, hogy végül vitézzé lesz az álmodozó kamaszfiú. A történet elején ott áll a pusztában, petrencésrúddal a vállán. Vajon miért nem próbált eddig vitézzé lenni? György nem engedte? A gyilkosság után hogy lehet, hogy „engedi”?

Azért nem lett belőle eddig vitéz, mert „gyermek”. Az elemzések kiemelik és hangsúlyozzák Toldi gyermek voltát, például:

Miklóst maga Arany is ismételten „gyermek”-nek nevezi, hol daliás gyermeknek, hol szörnyű gyermeknek. Van is valami gyermekien naív hirtelen fellobbanásában és elérzékenyedésében, naív dacában és a bajokon való legényes felülemelkedésében.⁸¹

Irodalmunkban a gyermek sokáig a természetközelség, a természetesség, őszinteség és – e logikai sor végén – az ártatlanság képviselője volt.⁸² Toldi ártatlanságában – „jury”-tagként – azért is szeretünk hinni, mert fülünkbe cseng a szerző által oly sokat emlegetett „gyermek” megnevezés.

Miklós nem a szavak embere: az anyján (meg a rá emlékeztető özvegyen) és Bencén kívül nem igazán tud mással kommunikálni. Főleg a vitézekkel, nagyurakkal szemben érez *kínos elfogódottságot* (király), vagy *a düh némítja el* (Laczfí nádor hada, György vitézei). Amikor bátyja szolgál bosszantják, elmés ripszttal kivághatná magát a helyzetből, ahogy Laczfíék esetében is megtehetné, hogy nem pusztán erőmutatvánnyal reagál, hanem *à la János vitéz* rövid társalgás után belép a seregbe – itt persze: miután fölmutatta kutyabőrét.

Az is jellemző egyébként a *Toldi* és a *János vitéz* koncepcionális különbségére és hangulatára, hogy míg Toldi „Merre, meddig mentek? Harcra? Háborúba? / Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?” belső monológgal köszönti a vitézeket, addig a *János vitéz*re inkább a „Jól meggondold, földi! Nem mulatni meggyünk, meggyünk öldökölni” gondolata a jellemző. Az egyikben a harc

81 BARTA János, *i. m.*, 42–43.

82 A XX. század ezzel a toposszal is leszámolt.

patetikusan („hírvirág”, „gyöngyös koszorú”) a legnagyobb jóként van ábrázolva, a másikban viszont a legnagyobb rossz, ámde erkölcsi kötelesség.

Arany Toldi Miklósa egyáltalán nem népmesei jellegű hős. A népmesei legkisebb fiú cseppet sem komplexusos, sőt, végtelenül optimista⁸³ még az olyan mesékben is, ahol –szándékosan – hagyja magát a legutolsó helyre soroltatni; nem kesereg, nem dühöng, hanem kineveti, és éppen ezért győzi le a világot.

Álmai megvalósításában valójában kisebbségi komplexusa, kommunikációképtelensége, gyermeki elfogódottsága akadályozza. Ez a éppoly jellegzetes és végzetes nála, mint Kosztolányi *Édes Annája* esetében. Anna figurája is hangsúlyozottan gyermeki. Nemcsak dajkasága, a madaras bicska, az ágyában alvó csirkék vagy az ölésre való képtelensége, hanem naivitása, szófogadósága is az ő gyermeki mivoltának jellemzői, ugyanúgy, ahogyan képtelensége a kommunikációra: nem pletykál, nem is jár össze a többi cseléddel; nem felesel, nem vitatkozik, még Jancsi úrfival sem. Édes Anna nem más, mint a XX. századi magyar irodalom Toldi Miklósa: tűr, ameddig tűrhet, és aztán végletesen radikális eszközökhöz nyúlva szünteti meg a zavaró ingert.

Mindketten kívül állnak a felnőttek világán, s az a világ értetlenül áll előttük. Míg azonban Miklósnak van álma, mely életcéllá válhat, Anna – az igazi paraszti, tehát valóban kiszolgáltatott hős, aki ráadásul olyan segítőköt sem tudhat maga mellett, mint Toldiné és Bence – voltaképpen ugyanúgy halálra van ítélve, mint János vitéz Iluskája. De Annának nincsen Kukorica Jancsija, aki megkereshetné őt a másvilágon (vagy legalább ezen). Annának nincs életcélja. „Mint valami halk automata mozgott ide-oda. Mint egy gép, gondolták, mint egy gép” – mondja róla a szöveg a 9. fejezetben.⁸⁴ A kamaszkorból kinőtt Anna e céltalanság miatt gyermekibb, és emiatt menthetetlen.

Irónia (és esetlegesség)

Miklóst az egész történeten végigkíséri gyorsan fellobbanó és gyorsan kihunyó haraga, melyet – szörnyűséges következményei ellenére is – megbocsáthatónak érzünk, ahogy a gyerekek haragját szokás. „Ménin acide, théa” – kezdhetne volna Arany János, ha eposzt ír a nagyerejű magyar hőséről. Szörényi László elemzése szerint a *Toldi* az *Aeneis* mintáját követi, ami meg az *Odüsszeiát* és az

83 Amikor János vitéz azt mondja a katonáknak, hogy „ha én nem ölök, engem öl meg a bú – / Nagyon kívánt dolog nekem a háború”, az ugyan depresszióra utal, de ez egyrészt műmese, másrészt mégiscsak hetyke szellemesség.

84 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, hálózati kritikai kiadás, szerkesztette, s. a. r. és a jegyzeteket írta VERES András, munkatárs KIRÁLY Szabolcs, a magyarázó jegyzeteket átnézte KERESZTÚRSZKI Ida, Bp., Gépeskönyv, 2001–2004, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kd/edesanna/>

Iliász-ét: a *Toldi* első hat éneke a bolyongás, a második hat a csata és előkészületei.⁸⁵ Ám ahogy Vergilius sem ismeri a humort – Homérosszal ellentétben, aki megengedi, hogy a duzzogó Akhilleuszt kinevessük –, Arany is pusztán az együttérzésre korlátozza a Miklós iránti érzelmeinket.

Ilosvai műve körül azonban akkora volt az (Arany utáni) értetlenség, hogy az irodalomtörténészek néha a legkülönösebb előítéleteiket engedték írásaikban a felszínre kerülni. Szilády Áron odáig ment az RMKT jegyzeteiben, hogy Toldi groteszk kalandjait egyenesen annak bizonyítékaként fogta fel, hogy a történet nem lehet magyar eredetű; ti. magyar hős nem lehet nevetséges:

A monda magyar nemzeti eredetősége iránt táplált kételyt nem ok nélkül erősítette a hősnek, nemzeti hőseinktől egyben-másban elütő alakja, szokatlan, nem hőshöz illő, nevetséges helyzetekben kímélet nélkül való feltüntetése, mint például az oroszlanra ugrató épen nem magyaros ízű tréfa.⁸⁶

A leginkább osztályharcos szemléletű klasszikus Arany-elemzés pedig – érdekes módon –negatív színben tünteti fel a parasztságot, amikor a következőket írja Ilosvai művéről:

Ilosvainál a kisebbik testvér afféle család szégyene; nem érezzük, hogy György nyomja el, inkább maga züllik le: szégyellnivaló paraszti kedvtelésekre alacsonyítja le magát: cselédek, béresek közt él, megszökve a király konyhájára kerül, piszkos edényeket mosogatni és vizet hordani, stb. Ebből az alakból alkotta meg Arany az elnyomott „együgyűek” képviselőjét.⁸⁷

„Ez az alak”, Ilosvai Toldi Miklósa, jóval mulatságosabb figura a pénzhíányban szenvedő, sértett nemesifjúnál, aki „igazságtalan módon” (rajta szinte kívülállónak mutatott okokból) bujdosni kénytelen.

Míg Arany fiús dolgok (lovagság, háborúskodás stb.) után vágyó fiúhőse megelégszik a vele egyenműek társaságával, Ilosvai Toldija próbálkozik ugyan, de nincs nagy szerencséje a nőknél. Kemény Zsigmond ezt írja róla: „Toldinak nincs hajlama a szerelemre, hozzá egy nő sem vonzódik. Már ennyi is a nép hős mondáiban szokatlan. Hát még mit véljünk egyetlen galant kalandjáról, mely a feledéstől megőrizteték?”⁸⁸ Ez a „gáláns kaland” az a bizonyos groteszk elemekben bővelkedő utcára esés: Toldi nekivetkőzik a vacsoránál, nagy magamutogatással ugrálni [!] kezd, a háziasszony azt kéri, hogy ugorják a kárpit

85 SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = Uő., „multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető, 1989, 164–207, 167.

86 SZILÁDY Áron, 1883, 342.

87 BARTA János, *i. m.*, 45.

88 KEMÉNY Zsigmond, 158.

oroszlánjára, mely Toldi tudtán kívül egy ablak elé lett felfeszítve, s az aztán így csöndülést kiesik egy szál ingben a budai piacra, mindenki nagy nevetségére.

Ilosvai művében a nagyevő-nagyívó behemót alakjával találkozunk, akinek nagy az ereje, de kevés az esze, és semmi értékeset nem hagy maga után a földön. A szöveg az Isten egyik különleges adományának, az erőnek a dicséretével indul (látszólag), a történet végén a tanulság mégis az, hogy a nagy erő önmagában még nem vezet semmi jóra. Ilosvai Toldi-történetstilánkjainak esetlegessége voltaképpen jól rímelt az esetlegességről szóló mondanivalóval. Ezt a szöveget szórakoztató olvasmánynak szánták, éppúgy *risust* akart kiváltani, mint a műveltebbeknek szánt Gyöngyösi *Murányi Vénusa*, ahol – Wesselényi titkáraként a költő tudhatta a legjobban – a bálnányi testű Wesselényi Ferenc adoniszi és apollóni szépségként van bemutatva, és kabaréba illő jelenetek után foglalja el a murányi várat.

Gyulai Pál *Toldi*-tanulmányának (1854) bizonyos gondolatai mintha Arany epikai tanulmányának (1860) gondolataival csengenének össze:

A keresztyén korszak, a lovagkor sem igen termé meg számunkra, a románcok, balladák, legendák, romantikai epoeiák költészetét. Valódi dalnokok helyett csak históriai verselőkkel: egy Csáti Demeterrel, Ilosvai-, Tinódival kelle megelégednünk.⁸⁹

Az úgynevezett Toldi-mondakör nagyon szegény. Jól jegyzé meg róla Kemény Zsigmond, hogy csak akrobatai próbatételek félcelete. Arany költői becsre emelte, művészi egészé alkotta anélkül, hogy előrölte volna mondai jellemét. Amit kihagyott belőle, amivel kiegészíté, mind mondai szellemben történt, és lépést tartott a művészet kívánalmaival.⁹⁰

Csakhogy Gyulai itt voltaképpen nem arról beszél, mint Arany, nem a szerkesztésről, hanem jól érezhetően teljes egészében a romantikus esztétikai kategóriáknak való megfelelést várna el a magyar középkortól, holott azoknak még (az egyébként jól megszerkesztett) valódi lovagi irodalom sem felel meg: Chrétien de Troyes már említett regényének hőse például a „Kordé Lovagja” nevet viseli, ami olyan, mintha ma valakit a Kukásautó vagy a Szippantóskocsi Lovagjának hívnának – és Chrétien műve (bár vannak benne humoros jelenetek) nem parodisztikus, s egyértelműen az arisztokratikus, udvari regiszterbe tartozik; mindezekon túl a világirodalom egyik igazi nagy remekműve.

Ilosvaié viszont populáris regiszterben íródott, és nem éppen a laudatio a műfaja, a bevezető ellenére sem. Az erő isteni adományáról szóló bevezetőt egyrészt értelmezhetjük (utólag) ironikusnak, másrészt a középkorban nem szo-

89 GYULAI Pál, *i. m.*, 295.

90 *Ua.*, 312–313.

katlan műfaji keveredést elfogadva, a teljes művet egyszerre vásárian szórakoztatónak (közepe) és egyszersmind tanító jellegűnek (eleje, vége). A kritikusok többségét éppen ez a vásári, karneváli jelleg bántotta – azóta biztosan, amióta Arany megírta a maga szalonképesnek számító romantikus verzióját.

„A darabos közvetlenséggel elbeszélte kalandok egyaránt vonzottak [nem az idézet szerzőjét, hanem a korabeli közönséget – TT] csodálatosságukkal és kicsinyességükkel, az idegen messzeség az ismerőség varázsával. A nagy erő bámulást keltő mutatványait [...] ellensúlyozták a furfanggal beugratott vigyázatlanlanság, vagy a test behemót erejével oly gyakran együttjáró ostobaság felsülései”⁹¹ – írja Ilosvai művéről Keresztury. Megállapításai helytállóak, ám mégis valami helytelenítés-, lebecsülésféle érződik ki a soraiból, főleg, hogy később pl. azt írja: „Arany Toldija nem féktelen és erőszakos középkori emberdúvad, hanem a reformkor magyar embereszményének kiforratlan, naiv előfutára.”⁹² Voltaképpen sem itt, sem ott nem hangzik el explicit ellenvetés Ilosvaival szemben, de az előfeltevéseink, az elmúlt 150 év alatt meggyökeresedett (és többek közt magának Aranynak a soraival is megerősített) előítéleteink azt sugallják, hogy Ilosvai hőse és hősválasztása rosszabb, mint Aranyé. Ilosvai egy „emberdúvad”-ról ír, Arany pedig egy „pórsuhancról”. Hol itt a baj? Talán „emberdúvad”-ról kevésbé helyes írni, mint „pórsuhancról”. Holott az egyik igen romantikus esztétikai szövegünk, Jósika *Toldaléka az Abafihoz*⁹³ azt mondja, hogy negatív főhőst is választhatunk, ezzel „fordított erkölcsi hatást” érünk el, mert így az olvasóval megutáltatjuk a „gonosz”-t. Ilosvai kikacagtatja az „emberdúvadat”, és azt írja, hogy az erő önmagában kevés.

Keresztury védelmére azonban el kell mondanunk, hogy – úgy tűnik – a mű potenciális korabeli olvasóközönségét jobban mérte fel, mint maguk a régi magyar irodalom kutatói. Az eddigiekben végig középkoriként emlegettem Ilosvai 1574-es művét, mert reneszánsz jellegzetességeket nem tudok felfedezni benne. Ebben egyébként a szakirodalom nem is vitatkozik: Klaniczay (1964), Szörényi (1981), Zemplényi (1997?) egyaránt középkorinak tartják. Csakhogy ők⁹⁴ Ilosvai *Toldiját* a középkori udvari lovagregényt megelőző típusú művek közé sorolják, és a *chan-*

91 KERESZTURY Dezső, 1967, 176.

92 Ua, 178.

93 JÓSIKA Miklós, *Egy-két szó az erkölcsi hatásról s költői igazságtételről mint toldalék* = Uő., *Abafi* (1836), s. a. r. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Szépirodalmi, 1990, 283–286.

94 Az RPHA egyszerűen históriás éneknek nevezi (szó szerint „fiktív világi elbeszélő történet”-nak), de ez lényegében csak azt jelenti, amit a XIX–XX. században az „verses epikus szépirodalom” fogalma. RPHA – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, adatszerkesztet, programozás: DOS-os verzió: GÁL György, VADAI István, web-es verzió: KARSAI Róbert. ver. 3.0, 1979–1992, Nouvel Objet, Paris 1992; ver. 3.1, abCD Interaktív Magazin, I (1994) 2.; ver. 5.0, Bp., Gépeskönyv, 1999; ver. 5.0.5, Bp., Gépeskönyv, 2000: <http://magyar-irodalom.elte.hu/repertorium/>

son de geste műfajával rokonítják,⁹⁵ de ez épphogy nem satirikus műfaj, hanem kifejezetten heroikus szemléletű, olyan szövegek tartoznak ide, mint a *Roland-ének*.

Az Ilosvai *Toldi*járól nyilatkozó irodalomtörténészek úgy tűnik, olyannyira Arany hatása alatt állnak (jobb magyarázat nem jut eszembe), hogy nem merik észrevenni: Arany Toldi-feldolgozásával (egyébként más, korabeli Toldi-feldolgozásokkal is) a mű nagyon erős műfaj- és hangnembváltáson, erős regiszterváltáson megy keresztül. Ez a változás jóval erősebb, mint a szintén a ponyváról induló és Vörösmarty tollán *Csongor és Tündé*vé alakuló *Argirus*é.⁹⁶ Az *Argirus* ugyanis szórakoztató, mesés história, de nem humoros-ironikus mű. Ilosvai *Toldi*ja szatíra, Bahtyin középkori szatíraelemzése alapján a harmadik csoportba tartozik: „a falánkság és iszákosság szatírái” közé.⁹⁷ A kritika többnyire Arany XIX. századi heroizmusát kéri számon ezen a középkori szatírán, s ez kicsit olyan, mintha a *Sbreket* vagy Woody Allen *Játszd újra, Sam!*-jét azért rónánk meg, mert *nem olyan*, mint Walt Disney *Csipkerózsika*ja vagy – hogy a Toldi-történet kapcsán egyszer már hivatkozott filmnél maradjunk – a *Volt egyszer egy Vadnyugat*.

Ráadásul Keresztury-nál különbség is van az olvasás rétegei közt: az „emberdúvad” egy szó szerinti olvasat, „a reformkor magyar embereszményének kiforratlan, naiv előfutára” viszont korszakolvasatos interpretáció. Ha Ilosvai *Toldi*ját mint a Bahtyini karneváli groteszk⁹⁸ magyar megtestesítőjét értelmezzük, akkor értékesebbé válik az a szöveg? Az ideológiába, egy ún. nagyobb történetbe való beléhelyezhetőség határozza meg a szöveget? Ha Keresztury idézett mondatát nem az Arany–Gyulai Pál-féle „idomtalanság kontra műalkotás” kontextusában olvassuk, hanem a „középkori karneváli groteszk kontra romantikus naiv embereszmény”⁹⁹ diskurzusában, akkor a fent taglalt, és a taglalásból is jól láthatóan (voltaképpen) naiv negatív előítéletek nem kísértenek bennünket.¹⁰⁰

95 KLANICZAY Tibor, *A Toldi-monda = A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, I. kötet, *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, írták GERÉZDI Rabán, KLANICZAY Tibor, V. KOVÁCS Sándor, PIRNÁT Antal, STOLL Béla és VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1964, 95–96; SZÖRÉNYI László, *i. m.*, 166; ZEMPLÉNYI Ferenc, *A Toldi-történet = Uő., Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998, 34–35.

96 RPHA-0053

97 Mihail BAHTYIN, *Szatíra*, (1940), ford. RAINCSÁK Réka; Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*; *Rabelais és Gogol. A szó művészete és a népi nevetéskultúra*; *Szatíra*, ford.: KÖNCZÖL Csaba és RAINCSÁK Réka, szerkesztette és a jegyzeteket írta SZÓKE Katalin, Bp., Európa–Osiris, 2002, 523–551.

98 Mihail BAHTYIN, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (1965), ford.: KÖNCZÖL Csaba, Bp., Európa, 1982; Bp., Osiris, 2002².

99 Nem világos egyébként, hogy Keresztury „naiv előfutárság”-ról vagy „a »naiv« előfutár”-ról beszél-e, valamint hogy Toldi Miklós vagy a *Toldi* c. mű-e a naiv.

100 Köszönöm Horváth Ivánnak és Vaskó Péternek, hogy észrevételeik, megjegyzéseik nyomán pontosíthattam a mondanivalómat, valamint köszönet Seláf Leventének, Horváth Viktornak és Tóth Csillának segítségükért és tanácsaikért.

VAJDA ANDRÁS

„Íme, itt állsz, vándor, az ősi Sáromberkén” Egy verses helytörténeti kismonográfia és kontextusai

Elméleti háttér: harmadik kultúrák

1. Az írás mint technika és mint kommunikációs csatorna hosszú időn keresztül egy szűk vezető réteg tulajdonát képezte: összefonódott a hatalommal, annak kiépülését, megszilárdulását, legitimációját szolgálta. Az iskolai oktatás és a gazdasági, társadalmi tér átalakulásával, a migrációval, az intézmények megjelenésével és azok elbürokratizálódásával – egy szóval a homogén közösség felbomlásával párhuzamosan terjedt el és szélesedett ki a parasztság íráshasználata/írásgyakorlata.¹ Az oktatás lehetővé, az intézményrendszer megjelenése pedig szükségessé tette a közösség számára, hogy adott interakciók során az oralitás ellenében az írott szó segítségére támaszkodjon.

Az írni-olvasni tudás széles körű elterjedése, valamint az ezzel összefüggő népi kultúra individualizálódása nyomán „a népi kultúrában olyan műfajok jelentek meg, melyek átmenetet képeztek az anonimitás és a szerzőség (...) között. E műfajok egyike a hivatásos költészet és a népi líra közötti határsávon elhelyezkedő népi vers.”² Ehhez hasonló fejlemény a népi önéletírás, valamint a helyi hagyományok rögzítése.

2. Wolf Lepenies *Három kultúra* című könyvében³ a szociológia beszédmódjának (ki)alakulását elemzi. Arra a megállapításra jut, hogy a szociológia a XIX. század közepétől kezdve az irodalommal vetélkedve igyekezett kisajátítani a társadalomról való beszélés jogát. A versengés azzal a következménnyel járt, hogy a szociológia „harmadik kultúraként” ékelődött be az irodalmi és a tudományos beszédmód közé, hol az egyik, hol a másik pólushoz közelítve.⁴

1 ORTUTAY Gyula, *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában*, Ethnographia LXXIII (1962), 497–511.; SZABÓ László, *A paraszti olvasás és a folklór*, Folklór–Társadalom–Művészet 7(1981), 31–59.; TÓTH István György, *Mivelbogy magad írást nem tudsz... Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17).

2 KESZEG Vilmos, *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1999, 7.

3 Wolf LEPENIES, *Irodalom és tudomány közt félúton*, Szofi, II(2001), 1–2.

4 *Uo.*, 53.

Lepénies munkája több szempontból is figyelmet érdemel. Elsősorban rávilágít arra, hogy az irodalom jelen van a szociológiai diskurzusban.⁵ Másodsorban felhívja a figyelmet arra, hogy a szociológia mint írás, mint beszédmód tartalmát, minőségét nemcsak „szemantikai állománya adja, hanem a forma is, melyet magára ölt”,⁶ s ez is kutatás tárgyát képezheti. Harmadsorban pedig rámutat arra, hogy a szociológia és az irodalom közötti versengés egyúttal a szociológia professzionalizálódásához, s mint ilyen az amatőrök napjának leáldozásához is vezetett.⁷

Lepénieséhez hasonló Hites Sándor elemzésének gondolatmenete is, aki a XIX. századi történetírás kapcsán beszél a történelem és az irodalom viszonyáról,⁸ és Lionel Gossman nyomán úgy érvel, hogy a XIX. századig történelem és az írás viszonya problémátlan volt, ekkor ugyanis a történetírást az irodalom részeként tartották számon.⁹ A kettő közötti szakadás, azaz a történetírás professzionalizálódása csak a XIX. század végén ment végbe.¹⁰ Ekkor azonban az ellenőrzés nemcsak arra terjedt ki, „hogy mely események játszhatnak szerepet egy történelmi elbeszélés megalkotásában, hogy mi számít történelmi ténynek, de azt is igyekeztek megszabni, hogy mi számít egy tárgy megfelelő bemutatásának.” Ezzel egyidejűleg viszont az irodalom is „bejelentette lemondását a történelem megítéléséről”.¹¹

Mindkét szerző a történeti perspektívát alkalmazza elemzésében. Gondolatmenetükben közös, hogy bár a társadalomtudományok (szociológia/történelem) és irodalom viszonyának elemzésekor arról a pontról indít, amikor a kétfajta beszédmód között még nem vonhatók meg éles határok, a végkövetkeztetés mégis az, hogy a kétfajta íráshagyomány mai, letisztult formája között

5 Ennek elemzéséhez lásd Elena LAURENCE, *Irodalmi hivatkozások a szociológiai érvelésben*, Szofi, II(2001), 1–2, 62–71. Ez utóbbi a szociológiai érvelésben előforduló irodalmi hivatkozások típusait veszi számba.

6 Vö. Daniel BERTAUX, *A szociológia mint írás*, Szofi, II(2001), 1–2, 43–52., itt: 43. Lepéniesrel egybehangzóan utal arra a paradox tényre, mely szerint bármi, ami a tudományos beszédmód formáját ölti, eleve olvashatatlaná válik. És fordítva: amit olvashatónak szokás tartani, annak más a természete, azaz nem tudományos (44.).

7 *Ua.*, 53.

8 HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: történetírás a 19. században = Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Csokonai, 2003, 241–251. A szerző a múltból beszélés aktuális lehetőségeinek kérdése felől indít. Arra a megállapításra jut, hogy az utóbbi időben felértékelődően van a professzionális elöltti történelmi gyakorlat (241).

9 *Ua.*, 243.

10 *Ua.*, 244.

11 *Ua.*, 247.

éles határ húzható.¹² Vagyis mindkét esetben a tudományos és irodalmi szöveg (illetve ennek megfelelően író és tudós) között kimondatlanul is egyfajta bináris oppozíció tétéleződik fel.

E modell hátránya, hogy nem vesz tudomást a tudományos diskurzusban maguknak helyet kérő „betolakodókról”, laikusokról, akik sem az irodalom, sem a társadalomtudományok (szociológia, történelem, néprajz) beszédmódját nem uralják teljes mértékben. Megfelelő képzés hiányában az egyes beszédmodok működtetéséhez szükséges képességek/tudás helyett csupán részképességeknek vannak birtokában, s az általuk megfogalmazott szöveg(ek)re is a különböző szövegtípusok/beszédmodok keveredése jellemző.¹³ Számukra az írás, a versírás, a (hely)történet és a helyi hagyományok leírása még nem professzió, csupán alkalmi cselekvés. Ezt a kultúrát Lepenies nyomán szintén „harmadik kultúraként” értelmezhetjük, mely a népi és magas (irodalmi/tudományos) közé ékelődik, s mely „azokon a területeken virágzik fel, ahova a kutatás nem jutott el, az életvilág azon dimenzióit ragadja meg, amelyekbe a kutató mint kívülről érkező személy nem tekinthet be.”¹⁴

3. A francia íráskutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy az írás nem pusztán forrásteremtés, irodalmi tevékenység, hanem társadalmi tény.¹⁵ A kutatás számára tehát nem a tartalom, hanem elsősorban az írás ténye és motivációja a fontos.

Martin Lyons tanulmánya közel száz XIX. századi angol és francia munkás-önéletrajzot elemez.¹⁶ A vizsgált munkás-önéletrajzok többsége autodidakta volt, s az irodalom elsajátításának igen sajátos módját gyakorolták. Mivel iskolába igen rövid ideig és rendszertelenül jártak, az olvasás központi szerepet játszott önművelődésükben, és e tény leírását ritkán mulasztották el munkáikban. Műveiknek már címe is büszkén hirdette: *Written by Himself*, hangsúlyozandó önművelésük jelentős eredményeit. Bár a legtöbb önéletrajz arról a küzdelemről

12 Lepenies könyve kapcsán ezt a gondolatot Elena LAURENCE veti fel (2001, i. m., 62.).

13 A gondolatmenetet a francia olvasástörténeti iskola képviselőitől kölcsönöztem. Ezek a szerzők írott-nyomtatott szövegek mindennapi használati módjait kutatják, s az írás–olvasás bináris modellje helyében javasolnak egy olyan modellt, mely részképességek – pl. csak olvasni tud, olvasni és aláírni tud stb. – sokaságával számol. Vö. SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet = Alfabetizáció az újkori Magyarországon*, szerk. HUDI József, 2002 (Acta Papensia, II, 1–2), 3–30., itt: 5–6.

14 KESZEG Vilmos, *Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, I), 315–339, itt: 335.

15 TERBÓCS Attila, *Írásbeliség a modernitásban*, Tabula 2(1999), 145–148, itt: 145.

16 MARTIN LYONS, *La culture littéraire des travailleurs: Autobiographies ouvrières dans l'Europe du XIX-e siècle*, Annales HSS, 2001. juillet–octobre, 927–946.

szól, amelyet végül siker koronázott (melyet épp maga az élettörténet tanúsított), s mint ilyen írók egyfajta elitet képeztek a munkások között (többen szakszervezeti vezetők, újságírók lettek), hátrányos helyzetük abból adódott, hogy kellő képzettség hiányában betolakodók voltak az írók társadalmában. Nem ismerték az irodalmi életet szabályozó hagyományokat, szabályokat.

Vera Mark egyik tanulmánya ezzel szemben egy bennszülött helytörténet-író, néprajzi gyűjtő, a gascogne-i D. úr természetrajzát vizsgálja. Az elemzés rámutat, hogy az írásbeliség térhódításának hatására megváltozó népi/helyi kultúrák esetében az írás nem csupán beemelődött a mindennapi használatba (közönséges iratok), hanem minden közösség kitermelte a maga krónikását, hagyományainak, történelmi tudatának megörökítőjét. Ennek felfutása Franciaországban az 1960–1980-as évekre tehető. Ezeknek a helytörténeti kutatóknak a motivációit egyrészt a személyes gondolatok kifejezésének, megörökítésének igénye, másrészt a hivatásos történészekkel szembeni bizalmatlanság legitimálja.¹⁷

A kötet, amelyet az elemzés tárgyául választottam, a fenti elméleti szempontok figyelembevételét teszi szükségessé.

A történet

2006 júniusában egy szokatlan könyv jelent meg, mely lázba hozta Sáromberke lakosságát. Szerzője Berekméri D. István sáromberki történelemtanár, címe: *Sáromberke és a Telekiek*. Verses helytörténeti kismonográfia. A könyvet – még ki sem került a nyomdából – nagy hírverés vette körül: a szerző és családja már jó előre beharangozta megjelenését, és alighogy megjelent, a helyi református templomban bemutatta. A kötet töretlen sikerének egy rövid írás vetett véget, mely a Maros megyei napilap, a *Népújság* hasábjain jelent meg. Ebből idézek:

Történelmünkben hagyománya van a verses históriának. De mi van akkor, ha egy kortárs szerző, mai pedagógus, nyilvánvaló didaktikai céllal, régimódi versesetekben próbálja előadni egy falu és világhírű grófjai történetét? Paródia? Ó, nem, komoly minden rezdülése. „Egyszerű olvasónak” nevezi magát, ám szűkebb pátriájában mindenki tudja: történelemtanár. Híres falu szülötte. Sáromberke neve összeforrt a Telekiek, a könyvtáralapító gróf Teleki Sámuel (1739–1822) és dédunokája, az Afrika-utazó gróf Teleki Samu (1845–1916) nevével. A településről, urairól számos tudományos munka született, ezért a tanár úr a helytörténetnek egy kevésbé „divatos” változatát választotta: rigmosos sztorit írt Sáromberkéről és a Telekiekről, úgy találva, hogy a nebulók

17 Vera MARK, *L'écriture de soi entre Histoire et autobiographie = Par écrit: Etnologies des écritures quotidiennes*, dir. Daniel FABRE, Paris, 1997, 361–376., róla: TERBÓCS 1999, i. m., 148.

könnyebben „veszik észbe” a tudományt, ha muzsikáló versezetben adagoljuk; példa rá Arkhimédesz törvénye (Minden vízbe mártott test, kisangyalom...).

A Maros menti településnek, a Telekieknek jelentős a szakirodalma, érdemben alig van mit hozzátenni, így hát műfajt változtatunk. Születik egy pompás hibrid: maga a szerző minősíti verses rövidmonográfiának. [...]

Avatott tollú költő pompás „anakrónikát” alkotna az ötlet nyomán. Tanult tanár barátom és druszám a régi erdélyi krónikások példáján felbuzdulva látott hozzá történelmileg feddhetetlen, ragrímektől hemzsegó rigmustornya fölrakásához. Céljának egyik felét bizonyára el is érte: ismereteket nyújt át, könnyed csevejnek szánt mese formájában. A másik felét illetően viszont Arany János jut eszembe: aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.

[...] Ragrímel vagy nem rímel – de igaz. Tinódinak legalább ott volt a maga „elidegeníthetetlen” százötven valája...

A „verses rövidmonográfia” versnek ugyan nem vers, monográfiának sem monográfia, szerencsére tényleg nem túl hosszú (első rész: Sáromberke és Teleki Sámuel, második rész: Az Afrika-utazó Teleki Sámuel), szépirodalomhoz szokott olvasónak különösen mulattató, viszont névmutatókkal van ellátva, tartalmaz csaknem kilencven fényképet, színes a borítója – szóval odaadható a gyermeknek, ama reménnyel, hogy költészettani ismereteit nem a tanár úr verselményeiből meríti. Egy biztos: ritkaságként forgatják majd jövőző korok olvasói. B. D.¹⁸

A cikk hosszas idézését két okból tartom fontosnak e helyen. Egyrészt, mert jól érzékelteti azt a meghökkenést és tanácstalanságot, amelyet e nem mindennapi szöveg megjelenése a „hivatásos” íróban, műértőben kivált, másrészt, mert a cikk írója is olyan „szöveg hagyományba” helyezi a kötetet, amely felől részben mi is értelmezni kívánjuk.

A cikk írójának meghökkenése jól kivehető a szövegből, érződik rajta, hogy – meglátása szerint – egyszeri jelenséggel áll szemben, s a szöveg furcsasága az, ami írásra készteti. S mivel szerinte a szerzőnek nincs helye az irodalomban, a szöveggel szemben a kizárás, elhallgattatás technikáját érvényesíti. Bölöni Domokos ugyanis komolyan, túlságosan is komolyan veszi a szerzőt. Olyan környezetbe helyezi a szöveget, ahova szerzője nem kíván tartozni. Irodalomként beszél egy valójában nem irodalmi jelenségről. Berekméri D. István ugyanis nem íróként, hanem olvasóként határozza meg magát. Célja nem irodalmi remekmű létrehozása, hanem egyszerűen csak megismertetni saját falujával és az ide látogatókkal mindazt, ami Sáromberkén figyelmet érdemel (lásd lentebb).

18 Bölöni Domokos, *Ragrímel, de igaz. Egy mulatságos „kismonográfia”*, Népújás, 2006. június 22., csütörtök, 3.

A szerző...

1946-ban született egy sáromberki parasztcsalád második gyermekeként. Elemi iskoláit szülőfalujában végezte. Ezt követően a marosvásárhelyi Bolyai Farkas Elméleti Középiskola humán szakára felvételizett, ahol 1964-ben érettségizett. Középiskolai tanulmányai elvégzése után a Babeş–Bolyai Tudományegyetem marosvásárhelyi Pedagógiai Főiskolájára iratkozott be, történelem–magyar szakra. Tanulmányai befejezése után Csíkdánfalvára helyezték ki történelemtanárnak, ahol három évet tanított a Csíkdánfalvi Elméleti Líceumban. Az 1971–1972-es tanévben a Maros megyei Székesen tanított. 1972-ben Planiţán volt katoná. Leszerelése után Székelykálban (1972–1973), Székesen (1973–1976), majd Sáromberken, Nagyernyen és Székelykálban tanított műhelygyakorlatot, román irodalmat és nyelvtant, illetve földrajzot.

1977-től a Szocialista Nevelés és Kultúra Községi Tanácsának elnöke lett, az RKP Községi Tanácsának propagandatitkára volt. 1982 szeptemberében egészségügyi okokra hivatkozva leváltását kérte, ekkor nevezték ki a körtvélyfájai általános iskolához, ahol iskolaigazgató, illetve történelem szakos tanár lett. 1990-ben Sáromberkére kapott kinevezést, ahol jelenleg történelmet és földrajzot tanít.

Alkalmi versírással tanári pályája elején kezdett foglalkozni. A dánfalvi iskola titkárságának falán hosszú ideig volt kitűzve egy verse, mely a kezdő tanár koplásairól szólt. Ugyancsak itt részt vett a helyi zenetanár vezetése alatt működő diákkórus tevékenységében is, melynek különböző rendezvényeire – írói hajlamait ismerve – a zenetanár vele íratta az „összekötő” szövegeket. Ezt a hagyományt/írás szokást vitte tovább hazaköltözése után is. A székesi, székelykálai iskolában töltött pedagógusi évek alatt szintén több, a tanári sorsot megörökítő verset írt, az ingázás viszonyosságairól szóló versét ma is őrzi. A nagyernyei néptanácsnál dolgozva újevkor, névnapok alkalmával egy-egy humoros hangvételű köszöntővel lepte meg kollegáit. Versíró, rögtönző hajlamainak így teremtetett publicitása következtében nyugdíjazások, elhalálozások, ünnepek esetén őt kérték fel az ünnepi, búcsúztató szövegek megkomponálására. A kötelező kulturális rendezvények beköszöntő szövegeit szintén ő írta.

Az így kialakult, kialakított szerepet egyre tudatosabban kezdte vállalni, az újabb munkaközösségekbe kerülve (Körtvélyfája, Sáromberke) is talált helyeteket, alkalmakat a versíráshoz, azok publikussá tételére. Az előbbi helyen főleg újévi köszöntőket és zenés-verses rendezvények összekötő szövegeit írta meg, az utóbbin pedig a tanári közösség cigánykasszájának vezetőjeként, az összegyűjtött pénz átadásakor olvasott fel rövidebb, az alkalomra szerzett verseket.

Ezzel egyidőben, a munkahelytől függetlenül, a rokonsága és ismerősei számára lakodalmak, névnapok, halálesetek stb. alkalmával írt vőfélyverseket, köszöntőket, búcsúztatókat.

... és kötete

Berekméri D. István könyvében a két Teleki Sámuel, a könyvtáralapító (1739–1822) és az Afrika-utazó (1845–1916) életét és munkásságát verselte meg. Az első rész címe: *Sáromberke és Teleki Sámuel*. Tizenhárom, alcímekkel ellátott részből áll, 47 oldal terjedelmű, és a szöveg közé beékelve összesen 41 fényképet tartalmaz. A fejezet végén keltezés és a felhasznált irodalom jegyzéke szerepel. Függelékben található a szövegben előforduló személynevek mutatója 12 oldal terjedelemben. A szöveget a szerző 2004 áprilisában véglegesítette.

A második fejezet 34 oldal terjedelemben az Afrika-utazó Teleki Sámuelről szól, azonos címmel. Ez a fejezet 27 alcímmel ellátott részből áll, és 22 képet tartalmaz. A keltezés alapján 2004 augusztusában készült.

A harmadik rész *Fényképek* cím alatt Erdélyi Lajos *Teleki Samu Afrikában* című könyvében található 28 korabeli fényképet tartalmazza, az egyes képek alatt rövid (4–6 soros) versek találhatók. Ezt követi az *Afrika-utazó Teleki Sámuel*-hez készített névmutató 8 oldalnyi terjedelemben. A kötetet a képek jegyzéke zárja.

A (vers)írás helyi hagyománya

Mint már jeleztem, sem az effajta versírás, sem a hagyományok, a helyi történelem megírása nem egyedi jelenség, Erdélyből is több hasonló példa említhető:

Győri Klára önéletírása¹⁹ egyben Szék közelmúltjának, erkölcsi normáinak, szokásainak „alulnézetből”, belülről történő megvilágítását is adja. S mivel ez a kép nincs szinkronban a falu önmagáról, valamint a tudomány és a szépirodalom a faluról kialakított képével, a művet és szerzőjét hosszú időn keresztül érték támadások mind a helyi közösség, mind a külvilág részéről.²⁰ Munkája azonban egy egész sor széki számára jelentett ösztönzést, mára már közel 20 széki „író”-ról van tudomásunk.

Szabó Miklós szilágybagosi származású parasztkrónikás 1907. május 17-én született tízgyermekes család második gyermekeként. Minden vágya az volt, hogy tovább tanulhasson, de a szülők nehéz anyagi körülményei és az egyre romló gazdasági helyzet ezt nem tette lehetővé. Gazdálkodó ember maradt, aki szabad idejében versírással és a szülőfalujára vonatkozó adatok gyűjtésével foglalkozott.

19 GYŐRI Klára, *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion, 1975.

20 Vö. KESZEG Vilmos, *Írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony pere* = Uő., *Homo narrans: Emberek, történetek és kontextusok*, Kolozsvár, Komp-Pres, 2002, 147–178.

Ez utóbbi feljegyzéseket tartalmazó füzetének címe így hangzik: *Szilágybagos község és egyház története 1205–1960. (Feljegyzések, azaz történelmi adatok tizenegy darab fényképpel együtt. Összegegyűjtötte az utókor számára 1956–59 telén Szilágybagason Szabó Miklós).* A falura vonatkozó történeti adatok összegyűjtése mellett *Emlékezzünk a régiekről* és a *Hiteles falusi történetek* című írásairól kell itt szót ejteni, melyek olyan „a községben előfordult nevezetesebb, de egyszersmind mulatságos dolgokat [tartalmaznak] amelyek a községünkben tényleg meg is történtek. Ugy a régi időben, valamint napjainkban, mely érdekes szórakozást nyújt azoknak, akik a múlt iránt érdeklődnek”.

Írói szándékáról pedig így vall: „a legjobb tudásom szerint szedegtettem össze a múltnak ködéből az eseményeket, mint elhullott és értékes gabonakalászokat, hogy egy szép koszorúba helyezzem az utókor számára”.²¹

Kiss István, a Szamosújvártól mintegy 18 km-re fekvő, elszigetelt Szépkenyerűszentmárton krónikása 1912-ben született. Élete során sok mindent átélt és megtapasztalt, sok mindenben hitt és csalódott, s ezek az események mélyen beleivódtak emlékezetébe. Az „írás öröme” Gazda József néprajzkutatóval történő találkozása révén tapasztalta meg. Első fázisban az írás mintegy kényszermegoldás volt: mivel Kiss István nem tudta magát élőszóban kellőképpen kifejezni, felajánlotta a gyűjtőnek, hogy kérdéseire inkább írásban válaszol. Első írásai tehát a gyűjtő kérdéseire adott válaszok voltak, de később már a kérdések hiányában is az íráshoz fordult. Így vall erről: „hogyan feledjek és figyelmemet lefoglaljam, írni fogtam, feljegyezvén minden régi itt történt dolgokat, szokásokat, az itt élő emberek életmódját, küzdelmeiket a mostoha élet közepette. Ami eddig volt visszamenőleg és az időtől amíg én visszaemlékezem. Amelyben biztos voltam. És amennyit a hivatalos iratokból kiszedhettem.” *Vizek sodrása* címen megjelent könyve leginkább élettörténet keretében ágyazott falutörténetnek tekinthető, ahol e két sík folyamatosan egymásba játszik. A helytörténeti adatok főleg a második (*Népem sorsa*) és a harmadik (*Falum sorsa*) fejezetekben vannak túlsúlyban.²²

A sors tetszés szerint lehetne folytatni tovább, hiszen már könyvtárnaira duzzadt az Erdélyben napvilágot látott memoárok, naiv helytörténeti, néprajzi jellegű írások száma is. Amit azonban mi szemléltetni szeretnénk, arra e néhány példa is elegendő: *a helyi tudás, a helyi történelem megírása egyre inkább az ilyen téren képzetlen, helyi specialisták kezébe került.*

21 Lásd: MAJOR Miklós, *Koszorúba font gabonakalászok: Szabó Miklós, szilágybagosi parasztkrónikás naplójegyzetei a 20. század második feléből* = KJNT Évkönyve, 7, Írás, írott kultúra, folklór, szerk. KESZEG Vilmos, Kolozsvár, 1999, 200–215.

22 KISS István, *Vizek sodrásában: Egy mezővárosi falu és népe krónikája*, gond. GAZDA József, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1998.

Mózes András *Adatok Sáromberke Történetéhez* négykötetes munkája kéziratban maradt reánk. Ő is, akárcsak BDI, belső kényszer hatására látott munkához. Erről így vall:

Gyermekkorom óta kíváncsi voltam szülőfalum történetére. Nem elégített ki III. elemista földrajzkönyvünknek falunkról nyújtott sovány tájékoztatása. Nem azt írta, hogy lakói borjú-, hanem azt, hogy borkereskedéssel foglalkoznak!

Már enyedi diák koromban elhatároztam, megismerem és megismertetem falunkat.

Tanulmányaim rendjén aztán gyűjtöttem az adatokat könyvtárban, levéltárban és vakációimban otthon, a helyszínen, különösen 1940–1942 nyarán (...)

Ezt az ígéretemet igyekeztem teljesíteni, és bár nem sikerült a falunk történetét megírni, de a rá vonatkozó adatokat, ahogy tőlem tellett, lassan csoportosítottam.

Itt vannak az adatok a településtörténethez, hálám lerovásának első részlete!

Szeretettel és hűséggel gyűjtöttem és írtam.

Vajha szolgálhatnék ez adatokkal atyámfiainak és a tudománynak!”²³

Mózes András azért fog tollat, mert úgy érzi: kevés és pontatlan az, amit a tudomány nyújt szülőfalujáról, s hogy hézagos és pontatlan a faluról szóló ismeret a köztudatban. Berekméri D. István viszont úgy érzi, hogy a tudományos szövegek nyelvezete túlságosan nehezen olvasható ahhoz, hogy a nagyközönség (a falu lakói és az oda látogatók megértsék, egyáltalán elolvassák. Célja tehát könnyed stílusban ismertetni meg velük ennek történetét. S mivel nem rendelkezik kellő ismeretekkel arra nézve, hogy ez hogyan lenne kivitelezhető, az általa már ismert és gyakorolt formában írja meg: verset fabrikál. A versírás itt tehát nem költői teljesítmény, hanem az olvashatóság garanciája. A cél nem költői remekmű létrehozása, hanem oktatni, nevelni a település fiatalságát, illetve mindazokat, akiket a település vagy a két Teleki története érdekel.

Ebben a tekintetben Jókai és Jósika ilyen jellegű munkáival lehetne párhuzamba állítani,²⁴ valamint Benedek Elek vagy Nemere István „a történelem nagy személyiségeiről” írt „életrajzaival”, ez utóbbi munkáiból több példány is megtalálható a szerző és családja „könyvtárában”.

*

23 MÓZES András, *Adatok Sáromberke történetéhez*, I–IV, kézirat, é. n., Sáromberki Református Egyházközség Levéltára, I, 3.

24 Mindkettő írt a laikusok, fiatalok számára történelemtankönyveket. HITES 2003, i. m., 245.

Sáromberke fentebb említett kéziratban maradt monográfiája több verselőt is említ. Az állítása szerint az 1848–49-es forradalom és szabadságharcot megjárt Berekméri György (Szalonka Gyuri) nevű honvéd magát költőnek tartotta, s ezt nem is titkolta: „Dr. Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár – aki sáromberki születésű – azt mondotta el, hogy ez a Berekméri György egyszer felkereste őt az egyetemen, professzori szobájában, Kolozsváron, kézzel füzetbe írt verseit mutogatta, kínálgatta. Minthogy verseiben Petőfit utánózta, vagy éppen plagizálta, elkergette, mondván: menjen dolgozni és ne tekeregen ország-világ.”²⁵ Verses füzete elkallódott, és így az idézett monográfiaírónak az 1970-es években már csak néhány sornyi töredéket sikerült összegyűjteni a település lakosaitól.²⁶

Ám az, hogy egyáltalán emlékezett a közösség az említett *versfaragóra*, azt mutatja, hogy szövegeinek volt bizonyos fokú nyilvánossága, a közösségnek tudomása volt róluk, számontartotta költőjét és annak alkotásait. A két világháború alatt, a hadszíntéren és a fogságban többen is foglalkoztak versírással, emlékversírással. Ezek közül néhány szintén fennmaradt. Az 1960–70-es években a település cigány közösségének egyik tagja, a mindenki által Lina néniként ismert Puczi Ilona is írt alkalmi (névnapra, születésnapra) verseket.²⁷ A *szökés* című darabját a helyi cigányközösség több alkalommal be is mutatta a művelődési házban.²⁸ Egyik verse az egyházi levéltárban maradt fenn.²⁹

Berekméri D. István családjában szintén hagyománya volt/van a versírásnak. Nagyapja az első világháború alatt orosz fogságba esett, ekkor írta meg verses önéletrajzát. A verseit tartalmazó füzet a használat során elkallódott, verseinek egy része azonban megjelent a Gyallay Domokos által szerkesztett *Szövetkezés* című rovatban.³⁰ Az említett kéziratban maradt monográfia szintén közöl egy részletet az oroszországi hadifogság leírásából. Nekem a családtagoktól csak a fia halálára írt versének néhány sorát sikerült felgyűjtenem. A településről nyomtatásban megjelent monográfia pedig egy olyan fényképet tartalmaz, ahol az 1940-es években egy március 15-én saját versét olvassa fel az ünneplő gyülekezetnek. Berekméri D. István nővérének kisebbik fia szintén ír verseket.

Berekméri D. István fia nőülés után a szomszédos Sárpatakra költözött, ahol helyi újságot hozott létre. Az újságban külön rovatban közli az általa összegyűjtött, helyi II. világháborús visszaemlékezéseket. Szintén itt közli saját verseit, melyeket apja ösztönzésére kezdett el írni.

25 MÓZES é. n., i. m., II, 103.

26 Berekméri Mária (Csundri) visszaemlékezése alapján a vers címe: *A szentírás gyöngyei*. A vers minden szakasza az ábécé egy-egy betűjét verselte meg.

27 Verseivel mindig felkereste az ünneplő családot, akik a vers fejében ennilót adtak neki.

28 Nagy Géza nyugalmazott református lelképásztor szóbeli közlése.

29 A vers címe: Puci Mihály, *Halálom története*, 1967. SárEgyhLevt, Nem iktatott dokumentumok, 1967.

30 MÓZES é. n., i. m., 104.

Vers: kontextus és funkció

A népi versek kontextusvizsgálatát, funkcióinak feltárását Keszeg Vilmos végezte el. Elemzésében rámutat, hogy ezek az alkotások a közösség, a nyilvánosság számára készülnek, bár ez a közönség másképp szerveződik, mint a hivatásos irodalom olvasótársadalma. Alkalmi jellegű, általában valamilyen kiemelkedő helyi esemény résztvevőiből áll.³¹

A közösségi esemény, mely életre hívja, egyben „feléli” őket. Ezt kell tekintenünk a versek elsődleges kontextusának. A verseknek azonban van egy másodlagos kontextusa is, mely megőrzi és más funkciókkal is ellátja őket. A verseket a legtöbb esetben lemásolják, bekerülnek a megőrzésre szánt szövegek közé.³²

Berekméri D. István verseinek nagy többségét szintén a közösségi események hívták életre. Iskolai és pártünnepségek, a munkatársak, rokonok születés- és névnapjai, Szilveszter, Karácsony, március 15. emlékére, nyugdíjazás alkalmával szervezett ünnepségek, eljegyzések, lakodalmak és temetések voltak azok az alkalmak, melyek szükségessé/lehetővé tették számára a (vers)írást, a nyilvánosság előtti szereplést. Szövegeinek jelentős részét elhangzásuk után átadta az ünnepeltnek, csupán azok maradtak meg tulajdonában, melyeket felesége a vázlatok alapján bemásolt egy erre a célra megnyitott füzetbe. Kivételt képeznek halottbúcsúztató szövegei, melyek külön füzetbe vannak összeírva, ezeket kivétel nélkül prózában írta.

A nyilvános szereplésekkel egyenes arányban növekvő elismertség fokozta íráskedvét. Egy soproni folyóirat felhívására borverset költött, mely megjelent az említett folyóiratban. 2004-ben, a március 15. ünneplése alkalmával erre az alkalomra szerzett verset olvasott fel, mert érezte, a történelmi események „száraz” felsorolása „untatja” a hallgatóságot.

A Telekiekéről írt verséből – megjelenése előtt – két Sáromberkére érkező turistacsoport számára is olvasott fel részleteket. A kötet előszavában pedig így fogalmazza meg munkája célja(i)t:

Úgy érzem azonban, hogy a befektetett gigászi munkájukhoz képest – a szakembereket leszámítva – mi: olvasótábor egy kissé alulmaradtunk, valahogy többen is lehetnénk! [...] Gondolom, gyarapíthatnánk az olvasók táborát, ha „ránevelnénk” gyermekeinket, az ifjúságot ezen értékes helytörténeti munkák szeretetére, olvasására. Ezért is vállalkoztam arra, hogy szerény képességeimmel lerövidített és leegyszerűsített formában osszam meg Veletek a két Telekivel kapcsolatosan megjelent kultúrtörténeti és helytörténeti ismereteket egy kissé szokatlan: verses formában.³³

31 KESZEG 1999, 8–15.

32 KESZEG 1999, 11.

33 Teljes terjedelmében lásd a függelékben.

Illetve később, a záró részben:

U. i. XXVII. Ápoljuk Emlékét!

Élete pályáját Teleki Samu is befejezte,

A halál 1916-ban Budapesten érte.

SÁROMBERKÉN nyugszik a TELEKI-KRIPTÁBAN,

Felkeresik sírját amolyan „futtában”.

Siet a turista, mindig is sietett,

Teleki Sírjára épp, hogy szemet vetett.

Mi, SÁROMBERKIEK ápoljuk emlékét,

Biztosítjuk örök álmához a békét!

A kötet megjelenése után a településről készült helytörténet mellett³⁴ a közösségről, a „rólunk szóló” irodalom részévé vált. Beszerzését, olvasását, őrzését ez a tény határozza meg.³⁵ A verses kismonográfiájának tehát könyv formában is a település életében van funkciója. Ebből a környezetből kiszakítva a fikció/valóság, tudomány/költészet oppozíciói mentén maga a szöveg létjogosultsága kérdőjeleződik meg, ahogy ez a fentebb idézett ismertetésből is kitűnik, s mind költészetként, mind tudományként megsemmisül.

Következtetések

Bár Berekméri D. István verses monográfiája az epikus énekköltéssel, valamint ennek népi változatával (népballada, hírvers stb.) mutat rokonságot, csak részben táplálkozik ebből a hagyományból. Emellett a helyi/családi (vers)író hagyomány és a helytörténeti irodalom hatását lehet kimutatni. Ilyen értelemben a szöveget olyan *kitalált hagyomány*ként foghatjuk fel, mely arra tesz kísérletet, hogy összekapcsolja a magas kultúrát és a kishagyományt.³⁶ Szerzője nem hivatásos író: önmagát találóan olvasóként határozza meg. Műve létrejöttét, annak tartalmát olvasmányélményei inspirálták, határozták meg. Mivel nem rendelkezik kellő képzettséggel, a történelemlről is úgy ír, ahogy azt szűkebb környezetében eddig is tette. Arról ír, amiről eddig is tudása volt.

34 *Sáromberke* 1319–1994, Kolozsvár, Sáromberki Református Egyházközség, 1994. (Szerző nélkül)

35 A néprajzi leírás helyi olvasatáról: KESZEG 2005, 315–339.

36 Vö. KESZEG 2005, 333.

Függelék

I.

Berekméri György [Szalonka]:

A szentírás gyöngyszemei

Áron vétetünk meg,
Mégpedig nagy áron,
Krisztus Drága vérén,
Nem a sárga sáron.
Nem árthat a Sátán
Minekünk immáron,
Egész erejéből
Dühöngjék bárhon

.....

Címere a hitnek
A jó cselekedet,
Úgy ragyognak rajta,
Mint igaz gyöngyszemek.³⁷

2.

Berekméri István [Andrásé]:

[A szibériai fogságról]

Skotovo városa Szibéria szélén
Fekszik a tengernek egy kies mellékén.
Három oldalról is hegyek határolják,
E vidéket inkább kínaiak lakják.

De furcsa népfaj ez, hogyha ti látnátok,
Megmosolygás nélkül, tudom, nem hagynátok.
Barna az arcbőrük, ferdén áll a szemük,
Félig-meddig nyírva s borotválva fejük.

37 Ez a XVIII. század óta közismert, minden bizonnyal ponyván is terjesztett ének nem Berekméri György munkája. [A szerk. megj.]

Hajuk olyan hosszú, mint nálunk a nőknek,
Három ágba fonva vagyon mindeniknek.
Bajuszuk s szakálluk szintén borotválva,
Csak a ruhájukról látszik, melyik dáma.

Mikor esznek ezek, azt kellene nézni,
Miképp tudnak ezek pálcikákkal bánni.
Kanált nem használnak, sem asztalt, sem széket,
Guggolva költik el mindig az ebédet. (...)

Miután így szóltam a kínaiakról,
Szóljak most röviden rólunk, a foglyokról.
Itt vagyunk, összesen 3000 ember,
Magyar, német, osztrák, tót, cigány és vendel.

Egyhangú napjaink elég gyorsan folynak,
Ez az egy öröme csupán a foglyoknak.
Naphosszat vége nincs játéknak, regének,
Egy helyen sakkoznak, másutt énekelnek.

Dominó-játék is vígan foly cukorban
Egy sincs olyan, aki vizet tölt a borba.
Minden este beáll itt közöttünk a bál;
Pipázik a magyar, s a muszka kiabál.

Reggel hogy felkelünk, az evéshez látunk,
Édes legyen csájunk, ez a kívánságunk!
Tíz óra körül már jelzik az ebédet,
Osztogatják gyorsan a húst és ebédet.

Tíz embernek egy tál, lőre benne kevés,
Öröm ám azt nézni, hogy megy itt az evés.
Olyan étvágya van itt minden fogolynak,
Mint mondani szokás nálunk, a farkasnak.

Ebéd után séta, ha tetszik, heverés.
Jó időtöltés még a kártyakeverés.
Lehetne így élni, csak kevés a kopek:
Szalonnát nem rágják itt meg az egerek!

Délután öt óra: zupáért kell menni,
Hogy a rend meglegyen, sorba kell állani.
Ebéd után mindig és vacsora után,
Hozzá kell fogni az evéshez szaporán.

S hogyha érkezett estvéli nyolc óra,
Feküdni kell rögtön, mintegy parancsszóra!
Nem kérdik, hogy jön-e álom a szemedre,
Hanem fogd be a szád, s a priccsre feküdj le!

Derékalj a deszka, s párna cakkompakk,
Takaród a köpeny, és hogy cúgot ne kapj:
Ne húzd le bakancsod, sipkád tartsd fejedén,
Oldalod szomszédod tartja jó melegen!

Bátran hajthatod le álomra fejedet,
Őrzik itten híven testedet, lelkedet.
Egy szuronyos muszka az ajtóban alszik,
És a napos altiszt társaival csejázik.

Ha elalszik a tűz, a lámpa világa
Pislogva ég csupán, kicsi az ő lángja.
A levegő romlott, oxigénye kevés,
Egynek sincs eszébe itten a megszökés.

Ki nem tud aludni, és ha hallgatózik,
Rájön, hogy a foglyok fele vakarózzik.
Nem számít, hogy szombat vagyon avagy hétfő,
Egyaránt van tetű, hús vagy harminckettő.

Egy héten két böjtnap, erre figyeljetek,
Az egyik szereda, a másik meg péntek.
Akkor ne számláld, hogy nekem hány falat jár,
Egyed a hallevest, de ne káromkodjál!

Jár itt minden délben csúzpájsz helyett kása,
Olyan, hogy nem termett e világon párja.
Pohánka, hajdina, tatárka a neve,
Zsír helyett faggyúval van összekeverve!

Mikor az ebédet ilyképp elvégezted,
Nem tudod forgatni szájadban nyelvedet,
Annyira rátapadt az a faggyas kása,
Hogy nyelved nehezen forog a te szádba.

Édes feleségem, s kicsi gyermekeim,
Itt írtam röviden az étkezéseim.
Tudjátok meg tik is az én szép hazámba,
Hogy tart minket itten az oroszok cárja?!

1915. január 15.

[Fiam halálára]

Meghalt odahaza az én kicsi fiam,
 Pedig hogy meglássam, szívszakadva vártam

.....

.....

Mért nem szóltatok a kaszás halálnak,
 Ne ártson ily korán gyöngé hajló ágnek,
 Mert nincs idehaza az ő édesapja,
 Nagy Oroszországban ő hervad fogságban.

Majdan ha hazajön, számon fogja kérni,
 Honnan fogjuk fiát előállítani?
 Meghasad a szíve neki bánatában,
 Hogyha a többi közt a Pistát nem látja.

3.

Berekméri D. István

Eljegyzésre

Tisztelt vendégsereg, szülők és násznagyok,
 Berekméri, ... szószólója vagyok.
 Ki e szép virágszált igen megszerette,
 Annak rendje-módján szépen meg is kérte.
 Így hát eljegyezzük most a szeretőket,
 Hogy karikagyűrű kösse össze őket.
 Kívánom, leljenek örök boldogságra,
 Vezessen az útjuk tartós házasságra.

Lánykérés

Boldog újesztendőt e ház gazdájának,
 Hű feleségének és kedves lányának.
 Új év kezdete van, s lehet, megszeppentek,
 Merthogy a vendégek ily hamar megjöttek.
 De, mert megígértük, s mi szavunkat tartjuk,
 Kedves családjukat, ím, meglátogatjuk.

Mivel e ház ura kedvesen fogadott,
Elmondom, hogy minket erre mi szél hozott.
Itt van egy rózsaszál, aki nekünk kéne,
Akit a mi fiunk ismer már egy éve.
Nem titok, azóta egymást megszerették,
Gondolom maguk is ezt már észrevették.
Így hát azért jöttünk, kérjük meg a kezét,
Majd ha nekünk adják, bekötjük a fejét.
Most már kíváncsian várjuk válaszukat,
Ide ígérk-e szépséges lányukat?
Ha nekünk ígérk, jöhet az eljegyzés,
Illetve az arra való készülődés.
Nosza, gazduramnak feleletét várjuk,
Éljenek sokáig, szívünkben kívánjuk.

Rudinak

Összegyűlt a cigánykassza,
Máma Antal Rudi kapja.
A sok pénz előtte hever,
Holnapra már seggére ver.
Ennyi pénz nem képez tőkét,
Fújhatja a szél a tőkét.
Elkerülni ha akarja,
Gatyát húz rá, és vakarja.

Boros Élet

Borban az igazság, így mondja a fáma
Így hát boros fejjel fogok tollat máma.
Elmondom röviden boros életemet,
A jó borba vetett én erős hitemet.
Azt, hogy megszülettem, köszönöm Ámornak,
Ki is szülöttje a zamatos jó bornak.
Vörös orrú bába fogott a világra,
Így lettem figyelmes a nagy vigasságra,
Mely betölté házunk rögtön, hamarjában,
Nem ecet, bor égett akkor a lámpában.
Aztán növekedtem, de nem anyatejen,
A jó vörös bor volt legjobb eledelem,

A pépes ételen, ha anyám kavarta,
Vigyázott, ott legyen a „kadarka”.
Mikor kereszteltetek, jól emlékszem rája,
Hogy a pap bácsinak be nem állt a szája.
Kezében nagy kehely, borral tele s tele
Jobbra-balra ingott, hogy leöntsön vele.
De ez nem sikerült, mármint az elején,
Kikötött a kehely keresztapám fején.
Nem volt riadalom a papnak szemébe,
Azonmód belenyúlt a belső zsebébe.
Emelkedik karja, keze az üvegen,
Muscat otonellal önt, íme, süvegen
Egy egész literrel, a gatyám is tele,
Pedig leszaladt a torkomon fele.
Aztán, hogy meg voltam én is keresztelve,
Nőttem, és el voltam a jó bortól telve.
Addig nem indultam reggel óvodába,
Míg a fél liter bor nem volt a táskámban.
Iskolás koromban nőtt a fejadagom,
Litert csomagoltak, kerülvén haragom.
A tanító néni is borpárti vala,
Átlátszó üvegben piroslott itala.
Nekünk teát mondott, a bort be nem vallta,
De teásüvegét igen nagyon falta.
Délben már le szokott az asztalra dőlni,
Nem tudom, mit lehet néki jövődölni.
Szakmai vonalon igen ingadozik,
Nem csoda, hisz éjjel-nappal mulatozik.
Aztán, hogy kijártam a gimnáziumot,
A szakiskolába szereztem vízumot,
Mivel továbbra is nagyon ment a lőre,
S tovább nyakaltam a jó bort nyakra-főre.
Csombordon köttem ki, a boriskolában,
Hol gyakran csábított a Borika lába.
Bor és Bori közül választám az elsőt,
Kiejtém kezemből szépen a makk felsőt.
Diplomát szereztem, Borít szalasztottam,
Bánatomban magam föl is akasztottam.
De igen rossz helyre, a boroshordó-csapra,
Az meg nyomban letört, s elvágódtam hasra,
A százvedres hordónak megindult tartalma,
Na, gondoltam, ez lesz élttem végártalma.

Közben nyeltem a bort, hogy a szint apadjon,
Senkinek az isten ilyesmit ne adjon!
Már az én csapom is ott alul megindult,
De a bornak árja továbbra sem csitult.
Végre-valahára a sors rám tekintte,
Mikor nagy hirtelen megnyílt a pince.
A jó pincemester belépni akara,
A borár eldobta, s eltörött a kara.
Én meg lányok után többet nem fáradtam,
A bort választottam, vénlegény maradtam.
Nem kell nekem asszony, míg van „LEÁNYKA”,
Míg a bort ihatom, nem kell a pálinka.
Legyek csak nagybeteg, vagy legyek megfázva,
Borosüveggel mék minden este ágyba.
Bármit is álmodom, vagy ha forgolódom,
S boros üvegemet jól megtapogatom,
Nem adom magamat még egy vak lóért sem
Ki ilyent nem hallott, az a szóból értsen:
Így élem tovább is boros napjaimat,
Pohárral köszöntöm jó barátaimat.
Titeket is, kedves soproni barátok,
Mától szeretettel gondolok reátok.
Adjon a Jóisten tele pincét néktek,
Az idei szőlők már igen megértek.
És ha utatok a Tündérkertbe vezet,
Engem keressetek, s úgy nem isztok vizet.
Boros István vagyok (Boros) Vásárhelyről,
Ha bárki keresne soproni VÁRHELYRŐL.

[Előszó]

Kedves barátom!

Egyszerű olvasó vagyok, akárcsak Temagad. Vannak kedvenc íróim, akárcsak Neked. Van egy érdeklődési területem, akárcsak sokunknak. Az én esetemben ez a helytörténet. Az utóbbi időben egyre több ilyen irányú szakdolgozat, könyv látott napvilágot, nemcsak városokra, de kisebb falvakra vonatkozóan is. Úgyszintén sokasodnak a kultúrtörténeti munkák is Erdély történetének kimagasló egyéniségeiről, kik egy adott korban igen fontos szerepet játszottak az erdélyi – és összmagyarság – érdekében. Ilyen kimagasló személyiség volt a könyvtáralapító kancellár gr. TELEKI SÁMUEL (1739–1822) és déduno-

kája, az Afrika-utazó gr. TELEKI SAMU (1845–1916). Mindkettőjük neve szorosan fűződik szülőfalumhoz – Sáromberkéhez –, de mindketten világ-hírnévre is szert tettek. Amit róluk tudunk-tudunk, bizony, messze hírnevük alatt marad, nem beszélve arról, hogy gyakran a hozzánk látogató és érdeklődő turisták előtt pironkodunk amiatt, hogy Erdély vagy a Maros mente (Gernyeszeg és Sáromberke) eme két nagy szülöttjéről igen keveset tudunk. Ismereteinket pótolni azonban sohasem késő! Főleg ha az utóbbi időben olyan jeles történésztudósok írtak könyveket a két Telekiről, mint Erdélyi Lajos, Dr. Szabó Miklós – Sáromberke szülöttje, Dr. Deé Nagy Anikó vagy a nemrég elhunyt Dr. Tonk Sándor professzor. Hézagpótló művek, írások ezek, melyek nemcsak szakembereknek, de a széles olvasótábornak íratnak. Mint olvasónak, az a véleményem, hogy a szerzők, a Telekiekről a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján írtak, pontosan és aprólékosan, rengeteg forrásmunkát felhasználva, több éves kitartó munkájukról nem is szólván!

Úgy érzem azonban, hogy a befektetett gigászi munkájukhoz képest – a szakembereket leszámítva – mi: olvasótábor egy kissé alulmaradtunk, valahogy többen is lehetnénk!

A magasabb szintű tudományos nyelvezet (szaknyelvezet) nem lehet kifogás, akárcsak a nagyobb terjedelem, hiszen ezek a munkák hozzánk, rólunk szólnak, gyakran mi is szereplői vagyunk (lásd Dr. Szabó Miklós: *Sáromberke története*, 1919–1994). Gondolom, gyarapíthatnánk az olvasók táborát, ha „ránevelnénk” gyermekeinket, az ifjúságot ezen értékes helytörténeti munkák szeretetére, olvasására. Ezért is vállalkoztam arra, hogy szerény képességeimmel lerövidített és leegyszerűsített formában osszam meg Veletek a két Telekivel kapcsolatosan megjelent kultúrtörténeti és helytörténeti ismereteket egy kissé szokatlan: verses formában. Pontosabban a műfaji besorolás: verses rövidmonográfia, mely a fent említett illusztris személyek gondolatait szeretné továbbadni, tolmácsolni. Nem szerzőnek, hanem olvasó-tolmácsnak tekintem magam. Mindezt azért teszem, mert tisztelője vagyok a két Teleki grófnak, a könyvtáralapítónak és az Afrika-utazónak!

Annak tudatában, hogy csak „cseppet adok a tengerből”, zárom e rövid „üzenetet” azzal a biztatással, hogy olvassátok minél többen a helytörténeti írásokat!

Sáromberke, 2005 karácsonyán
Barátsággal:

Berekméri D. István

Függelék

TINÓDI-KRONOLÓGIA (Életrajz és kultusz)

Összeállította: SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

1495. január 20. körül, Tinód (Baranya vagy Bihar vm.)?

Sebestyén-nap körül születik Tinódi Sebestyén nem nemesi családban. Erről címereslevele így szól: „...intelligamusque te honestis quidem et nequaquam poenitendis ortum parentibus, sed qui conditionem civilem egressi non sint, neque ad nobilitatis lucem pervenerint; ...”

* → Armális – A születés idejének meghatározásához: → 1556. január 31. Sárvár.

1535 körül (?), Szigetvár (Anthimius sziget), Terek Bálint házánál

Tinódi Sebestyén deák könyvében szerzette a *Judit asszon históriáját*. Kezdősora: „Sokat szólhatok az meglött dolgokról”. Versfők: „Sebastianus literatus de Tinód in lingua Hungarica ex Biblia canendum convertens bellum Hungaricum perscrutans fecit”. Judit nevű lánya születése lehetett az írás ihletője.

* *Cronica*. – Anthimius sziget = A Tapsonyi Anthimi családra, Szigetvár régi birtokosára utal az elnevezés.

1538 körül (?), Dombóvár

Tinódi Guido de Columna nyomán megírja históriáját *Egy Jason nevű ifjúról és Mediáról*. Versfők: „Sebastianus literatus de Tinod, cum sinistra manus gravi vulnere, in Dombovar cruciaretur, fecit.” Versformája: 4×12(6+6). Nótajelzése nincs. Lehetséges dallama Huszár Gál 1560-as énekeskönyvében a „Dávid prófétának imádkozásáról” kezdetű énekhez párosul. Vö. RMDT I. 23.

Kezdő strófája:

Sok bölcsek írtnak az meglött dolgokról,
Jelesben Trójának ű nagy romlásáról;
[Én is] szólok romlásának fundamentomáról,
Hogy kétség ne légyen ennyi sok írásról.

Záró strófája:

Ez lőn eredeti mind az két Trójának,
Fondamentomából el-kiomlásának,
Azkort az görögök nagy bosszút állának,
Királyok, vitézek sokan meghalának.

* *Csereyné-kódex*, 50a–64b.; DÉZSI Lajos, *Tinódi: Jáson király szépbistóriája*, ItK, 1911, 257–311.; DÉZSI Lajos, *Tinódi szépbistóriája Jasonról*, Akadémiai Értesítő, 1907, 73–80.; CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Huszárról énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége*, Magyar Zene, 1981, 176–178.; RMKT III, 371–381.

1541 ősze, Szigetvár

Tinódi megírja históriáját *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról*. Kezdősora: „Siralom adaték sok rendbéli népnek.” Versfők: „Sebastianus literatus de Tinod in civitate Sziget fecit.”

* *Cronica*.

1542. április 24., Baranyavár

Tinódi megírja históriáját *Prini Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról*. Kezdősora: „Sírva vesziköl mast szegín Magyarország.” Versfők: „Sebastianus literatus de Tinód fecit.”

* *Cronica*.

1542

Két Baranya vármegyei Tinódiról szóló említés: Petrus Thynody és Joannes Thynody.

* HORVÁTH J. Gyula, TÍMÁR György, *XVI. századi dikális konkripciók Baranya megyéből*, Baranyai Helytörténetírás, 1972.; *A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*, Pécs, 1973, 28. és 55.

1543. július előtt, Dáró vára

Tinódi megírja *Verbőczy Imrenek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* históriáját. Kezdősora: „Ti, szegín magyarok, nagy öröm tinéktök.” Versfők: „Tinódi Sebestyén deák Dáró várában szörzé ezt.”

* *Cronica*. – Dáró vár Kapospula és Dombóvár környékén volt (ma szőlőhegy). Werbőczy István fia, Imre, Tolna vm. főispánja. Ráckozárnál (Baranya vm.) 1542. március 25-én volt a csata.

1543. július 20. után

I. Szülejmán szultán Siklós és Pécs után elfoglalja Tolna megye várainak egy részét, így Dombóvárt is.

1544. november 23., Kassa

Tinódi polgárjogot szerez Kassán: Sebastianus citharida jura civilia consecutus est feria sexta ante Andreae apostoli festum.

* KEMÉNY Lajos, *Tinódi Sebestyén életéhez*, Történelmi Társulat, 1888, 598.; Uő., *Tinódi Sebestyén életéhez*, Figyelő, 1886, 327–331.; K[EMÉNY] L[ajos], *Újabb adatok Tinódi Sebestyén életéhez*, EPhK, 1887, 732–740.; K[EMÉNY] L[ajos], *Tinódi Sebestyén és családja történetéhez*, Történelmi Társulat, 1889, 199.; K[EMÉNY] L[ajos], *Tinódi Sebestyén életéhez*, ItK, 1905, 366–368.; K[EMÉNY] L[ajos], *Mikor lett Tinódi kassai polgár?* Századok, 1916, 421.; GRANASZTÓI György, *Kassa társadalma a korrespondencia-elemzés tükrében*, Századok, 1980, 622.

1544. december 25. előtt, Nagyszombat

Tinódi megírja énekét *Az szalkai mezőn való viadalról*. Kezdősora: „Támaszta az Isten az keresztyén népre”. Versfők: „Tinódi lantos Sebestyén deák Nagyszombatnak várasában szörzéz ez éneket.”

* *Cronica*.

1546, Kassa (?)

Tinódi Sebestyén deák könyvében béírja a *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* című históriát. Kezdősora: „Sok királról, császárról emlékeztem.” Versfők: „Sebestyén deák Szulimán császár Kazul basával tusakodásáról és viadaljáról szerzé”.

* *Cronica*.

1547, Kassa (?)

Tinódi Sebestyén megírja *A török császárok krónikájakat*, amely elveszett.

* *A Zsigmond király és császár krónikájának* 609–610. sorában: „Viadal ott mint lőn, bőven megírtam A török császárok krónikájokban...”

1548, Nyírbátor

Tinódi Sebestyén a *Gesta Romanorum* egyik novellája nyomán megírja énekét a *Sokféle részögről*. Kezdősora: „Sok részögrös, hallgassatok erkölcsötöket.” Versfők: „Sebestyén deák Nyírbátorban (hnnn) nagy szoméhságába és (vv) vígságába.”

* *Cronica*. – SZILÁDI Áron, *De XII. speciebus ebrietatis*, ItK, 1901, 88.

1548. december („hideg télben”), Kassa

Tinódi megírja a *Varkucs Tamás idejébe lött csaták Egörből* című históriát. Kezdősora: „Sokat szóltam én az régi dolgokról.” Versfők: „Sebestyén deák az kincses Kassába lakik vala egyik ő palotájába, az végekről gondolkodik.”

* *Cronica*.

1549. április 14–20., Kassa

Tinódi Sebestyén írja könyvében: *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvüött*. Kezdősora: „Siess, keresztyén, lelki jót hallani.” Versfők: „Sebastianus literatus de Tinod lutinista quondam magnifici domini Valentinus Terök de Enying in Cassa fecit anno D.” – A történet idejét Eusebius Kronológiája szerint datálja, amelynek kezdőpontja: i. e. 5200.

Az idő vala régön ó törvénben,
Ez világnak negyedik idejében,
Négyezörben írtak és nyolcvanötben,
Világkezdetben.

Ezek szerint i. e. III5-ben, amely jó datálás.

* *Cronica*.

1549 ősze, Kassa

Tinódi két részben megírja a *Szitynya, Léva, Csábrág és Murán várának megvevését*. Kezdősora: „Lészön beszédöm itten ez országról.” Versfők: „Lantos Sebestyén

deák, kit esmérnek sok urak, Isten adjon jót annak, ki keserül, fohászkodik és bús, az Sebestyénnel könyvet hullatnak.”

* *Cronica.*

1550. március 30. – április 5. Kassa

Tinódi megírja a *Károl császár badát* (1546). Kezdősora: „Saxonia vala Némötországba.” Versfők: „Sebastianus literatus de Tinod scribit bella a Carolo Romanorum cesare et rege contra infideles Germanos gesta et de captivitate Corphirsae.” – A magyar Luka Józsa fogja el a kúrfirstot [= Kurfürst], azaz a választófejedelmet.

* *Cronica.* – KÁROLYI Árpád, *Magyar buszárok a schmalkaldi háborúban*, Századok, 1877, 624–654, 848–854. – 1555. június 17. Bécs. Luka Józsa elismervénye 10 magyar forintról, amelyet Zay Ferenctől vett kölcsön. (RMNy II. 104–105.)

1550 ősze, Kassa

Tinódi megírja a *Kapitán György bajviadalját*. Kezdősora: „Sok rendbéli nép vagon ez világba.” Versfők: „Sebestyén deák Kassába Kapitán Györgynek bajviadaljáról.”

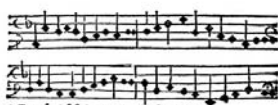
* *Cronica.* – SZAMOSKÖZI István *Történeti munkái*, I, Bp., 1877. MHHS XXI. 66–67. (Kapitán Györgyről)

1550 ősze, Kassa

Tinódi a szolnoki várépítés idején megírja a *Hadnagyoknak tanúságot*. Kezdősora: „Seregök közt, kik vagytok hadnagyok.” Versfők: „Sebastianus literatus.”

* *Cronica.* – RÉVAI Sándor, *A pécsi püspöki könyvtár Tinódi-kézírata*, EPhK, 1907, 799–801. – MÉSZÖLY Gedeon, *Tinódi-magyarázat*, EPhK, 1908, 330–331. (Tudományos Gyűjtemény, 1817, X. füzet, 76. – Új Magyar Múzeum, 1859, I, 178.)

HADNAGYOK^s NACTANVSAG MIKOR TERECKEL Szömbe akarnac öklelni.

Seregbe költ, kie varoz hadnagyoc
Keröbten hirt az kie vallotoc
Jgyeröcben nyerni ha akaroc
Halgaltaoc eft meg tanulzatoc,

1551 ősze (?), Kassa

Tinódi megírja *Az János király fiáról való szép krónikát*. Versfők: „Sebestyén deá[k] Ka[s]sába látá herceget bánkódva és búskodva.” (Izabella és János Zsigmond 1551 augusztusában érkezett Kassára, ahonnan 1552 elején mentek tovább az oppelni hercegségbe.) Nótajelzése nincs. Versformája: $3 \times 14(4+4+6)$. Lehetséges dallama: RMDT I. 225/I.

Kezdő strófája:

Szerencsének forgásáról néktök emléközöm,
Az jó János király fiát, hercegöt beszéllöm,
Szerencsáját ha gondolom, szívemben kesergöm.

Záró strófája:

Azki szörzé, találjátok nevét versfejekben,
Az hercegnek szerencsáját ír az énökben,
Egybengyűlvén az nagy urak az kincses *Budában*.

Nem tudni, hogy Tinódi mire utal, hiszen Ferdinándnak a szultánhoz küldött követei, Verancsics Antal vezetésével, csak később, 1553. július közepén szálltak meg Budán. Vélhetőleg másolási hibáról van szó, s így a „kincses Kassában” lenne a jó olvasat!

* *Decy-kódex*, 135a–140b. → kiad. THALY Kálmán, *Ismeretlen históriás énekek*, Századok, 1871, 37–43. – SZABÓ Károly, „*Az János-király fiáról való szép cronica*” szerzőjéről, Századok, 1871, 180–187. – MÉSZÖLY Gedeon, *Tinódi Sebestyén*, Nagykőrös, 1906, 47–50. – Csanádi Demeter 1571-ben írta meg a *Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis*t („Csudálom, gondolkodván, világ állapotját”). Ő is a szerencséről elmélkedik, amely azt mutatja, hogy ismerte Tinódi históriáját. Horváth Ilona 1566-os éneke, amely egyező versformájú Tinódi ezen énekével, kezdősorában ugyancsak a szerencsét említi: „Én Istenem, hogy elvívéd az én szerencsémét” – RMKT III., 365–370.

1552. január 27., Kassa

Izabella és János Zsigmond Kassáról Szilézia felé indul.

1552. március 2. – április 16., Kassa

Tinódi megírja a *Szegedi veszedelmet*. Kezdősora: „Szertelen veszedelm, lám, gyakran érkezik.” Versfők: „Sebastianus de Tinod de irrupcione rusticorum ad civitatem Nagy Szegöd et de interitu eorundem.”

* *Cronica*. – Székely István krónikájában is szó esik erről: „Szegedöt Tót Mihály a hajdúkkal megvevé, de az Isten ígjének hirdetőjét kiűzé onnat, kit a török nem bántott. Továbbá adák magokat a nagy paráznaságnak és részegségnek, ki miatt Szeged alatt a törököktől mind levágtának” (*Chronica ez világnak jeles dolgairól*, Krakkó, 1569. [Hasonmás kiadás], Bp., 1960, 235–236.).

1552. augusztus 15., Kassa

Tinódi megírja históriáját: *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról*. Kezdőszora: „Sok csudák közül halljatok egy csudát”. Versfők: „Stephanus de Losoncz comes Temesiensis quomodo e vita in oppugnacione Temesvár excessit, Sebastianus de Tinod canendum in lucem Cassoviae edidit.”

* *Cronica*.

1552, Kassa

Tinódi megírja könyvébe *Zsigmond király és császárnak krónikáját* (benne a Tar Lőrinc-epizódal). A romlott szövegből rekonstruálható versfők: „Incipit prefacio in chronicam Sigismundi regis et imperatoris, simul cum ceteris eiusdem gestis autor Sebastianus literatus de Tinód lutinista Cassoviensis de bello regis Sigismundis. Konth Istvánnak, az vajdának mint fejét vétötte, Sebestyén deák írta könyvébe. Zsigmondnak írja Sebestyén Kassán voltában (?). Zsigmond királ krónikáját végezte Sebestyén ez énekben.” Versformája: 4×11(4+4+3). Nótajelzése nincs. Tinódi saját dallamaival párosítható: „Sok királyról, császárról emlékeztem” = RMDT I, 36; „Sok rendbéli nép vagyon ez világon” = RMDT I, 42; „Ti, magyarok már Istent imádjátok” = RMDT I, 52.

Kezdő strófája:

Ím, megmondom Zsigmond király csudáját,
Krónikáját és nagy kegyetlen voltát,
Idegen nemzettel hadakozását,
Országában mint veszte nagy urakat.

Ugyanez a kezdő strófa Heltai Gáspár változtatásaival:

Megmondom Zsigmond király krónikáját,
Emberségét, jóságát, vitéz voltát,
Ez mellett az ő győzedelmes voltát,
Szerencsétlenségét és apróságát.

A 292. strófától olvasható a nevezetes a Tar Lőrinc-epizód:

Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
 Tar Lőrinc hogy Pokolba bément volt,
 Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
 Négy szeginél négy tüzes ember áll volt.

Tinódi egyedül ennek az énekének a végén utal arra, hogy a dallamot is maga szerezte:

Nám, ezt magyar nyelvre aki fordítá,
 Nótáját is csak ő maga gondolá,
 Versfejekben nevét is béalkotá,
 Ezerhatodfélszáz kettőben írta.

* *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv*, Kolozsvár, 1574. (Hasonmás kiadása: Bp., 1962.) – Kézirata: *Petrovay Miklós-éke*. (1667), 1a–23b. – RMKT III, 321–358.

1552 körül (?), Kassa

Tinódi megírja históriáját *Zsigmond császárnak fogságáról és megszabadulásáról, Magyarországban történt dolgáról* (1552 körül). Versfők: „Zsigmond királynak fogságáról és szabadulásáról Sebestyén deák.” Versformája: 3×16(5+5+6). Nótajelzése: „Ne hagyj elesnem, felséges Isten” = RMDT I, 196.

Kezdő strófája:

Zsigmond királynak mondom fogságát, nagy nyomorúságát,
 És az fogságból szabadulását, Budában lakását,
 Nikápol alatt miként elveszte sok magyar urakat.

* RMNy 316. → KNAUZ Nándor, *Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezete Zsigmond királyról*, Pest, 1871. Különnyomat a Magyar Állam 1871. november 16-i száma tárcarovatából. (Könyvtáblából kiáztatott lapok.) Egykor megvolt Bécsben, a Theresianum könyvtárában. → Josephus SARTORI, *Catalogus bibliographicus librorum in Bibliotheca Caes. Reg. et equestris Academiae Theresianae existentium...*, Viennae, 1801. Tomus IV. 135: „*Historia Sigismundi caesaris partes 2 hungarice. S. l. 1582. 4*”. – *Petrovay Miklós-éke*. (1667), 1a–23b. – RMKT III, 359–364.

1552 vége

Tinódi Egerben.

* SUGÁR István, *Tinódi Sebestyén és egri tárgyú históriás énekei*, Eger, 1974, 21–25.

EGER VÁR VIADA LYAROL VALÓ ENÉC. Híltoria.

Tinodi Sebestien deac Kassába
Ferdinandus Kiralnac hiiu voltaba
Egri varnac chuda szerenciaiaba
Vitezeketh iria Cronikaiaba

Ti Magyaroc mar Istend imadgyaroc
Es ő neki nagy halakir adgyaroc
Ielősbön Tifan innet kic lakoltoc
Egri vitezeknek foc iot mongyaroc.

1553 eleje

Tinódi Sebestyén nemesség és címer adományozásáért I. Ferdinánd királyhoz folyamodik (színes címerrajzzal). Aláírás: Sabastianus literatus de Thynod.

* Dr. SZÁDECZKY Lajos, *Tinódi Sebestyén címeres levele*, Erdélyi Múzeum, 1901, 391–395. – NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címerlevelein*, Bp., Corvina, 1987, 9. (A címerkérő levél színes képe.)

1553. május 10. után, Kassa

Tinódi „nagy betegös voltába, kéncsös Kassába, egy füstös szobába” megírja *Eger vár viadaljáról való énekét*, négy részben. Az első rész kezdete: „Ti, magyarok, már Istent imádjátok”. Versfők: Tinódi Sebestyén deák Kassába, Ferdinándus királnak hív voltába, Egri várnak csuda szerencsájába, Vitézőket írja krónikájába. – Immár léssen vártáknak elosztása, Vitézőknek nevök elszámlálása, az basáknak Egör alá szállása, nagy romlása és gyakor ostromlása. – Mégis halljatok szép viadalokat, porfelgyűlést, szép csuda ostromokat, az jó Isten mint mutatá meg magát, nagy ... – Negyed és utósó része ez hadnak, mondom módját másod, harmad ostromnak, nagy szégyenbe elmentét az nagy hadnak, szernyő ...

* *Cronica*. – SUGÁR István, *Mikor írta Tinódi az egri várostrom históriás énekét*, It, 1982, 180–186.

1553 nyara (?), Kassa (?)

Tinódi megírja az *Egri históriának summáját*. Kezdősora: „Summáját írom Egör várának.” Versfők: Summáját írja Egör várának, megszállásának, viadaljának; szégyönvallását császár hadának, nagy vigasságát Ferdinánd királynak. Áaaamen.

* *Cronica*.

1553. augusztus 25., Bécs

I. Ferdinánd király nemeslevelet adományoz Tinódi Sebestyénnek és Farkas, Sándor, Károly, Margit és Judit nevű gyermekeinek. „Te vero Sebastiane arte canendi, historiarumque lingua Hungarica in rhythmos eleganti compositione, author naturae Deus, reliquis tuae aetatis et conditionis hominibus praestare concesserit.” A címer leírása: „in scuto dextra parte rubeo, sinistra vero ceruleo coloribus distincto, parte rubeo manum ceruleam hominis frameam nudam supra manubrium comprehensam, in cerulea vero parte scuti lutinam sive testudinem crocei coloris; scuto galea militaris diffusis lacinis ac variegatis imposita est, unde manus nudum gladium supra manubrium comprehensam eminet, ...”

* Dr. SZÁDECZKY Lajos, *Tinódi Sebestyén címeres levele*, Erdélyi Múzeum, 1901, 391–395. – U. R., *Tinódi Sebestyén armálisa*, Turul, 1901, 197. – SCHÖNHERR Gyula, *Tinódi Sebestyén címeres nemes levele*, Turul, 1902, 91–93. – REXA Dezső, *A Tinódi címerek*, Turul, 1913, 28–30. – NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*, Bp., 1987, 9. (A címerkérő levél színes képe.) – *Tinódi Lantos Sebestyén címerkérő levele*, Rubicon, 1994/4–5, 68. (kép a hátsó borítón)

1553 ősze (?), „Aranlábú Debrecen városába”

Tinódi „egy pusztá kamorába” megírja az *Enyingi Terek János vitézségét*. Kezdősora: „Az elmúlt gonosz üdöket beszélöm.” Versfők: „Ennyingi Terek Jánosról énökében Tinódi Sebestyén jó Döbröcömben jöve, mint jó komjához.”

* *Cronica*.

1553 ősze (?), „Mező Debrecen pusztá városában”

Tinódi a *Jónás próféta históriáját* Debrecenben, Enyingi Török János birtokán szerzte Jónás próféta könyvének első két részéből. A Török Jánosnak ajánlott éneknek csak a vége maradt fenn. Versfők: [... Joannes Terek] de Enying. Versformája: 4×11(5+6). Nótajelzése elveszett. Tinódi saját dallamával párosítható: „Sok csudák közül, halljatok egy csudát” = RMDT I, 49. Lehetséges dallama még: RMDT I, 123. (*Huszár Gál énekeskönyve*, 1560, 223.)

Jónás imáját befejező strófája:

Nagy az Istennek szent irgalmassága,
Nyomorultakhoz szilíd ő jóvolta,
Mert az nagy hálnak Isten parancsola,
És kiokádá Jónást az szárazra.

Záró strófája:

Az ezörötszáz és ötvenháromban,
 Mező-Debrecön pusztá várasában,
 Azki ezt szörzé, vala nagy bánatban,
 Erdélben való gondolkodásában.

* *Lugossy-kódex* 30a–b. → RMKT VI., 100–101, 322–323.

1553 ősze, Bonyha (Kis-Küküllő mellett)

Bethlen Farkas házánál Tinódi megírja énekét *Az udvarbírákról és kulcsárokról*. Kezdősora: „Szeretetből ajánlom szolgálatomat”. Versfők: „Szolgálok bornak, az tölt [kupák]nak.”

* *Cronica*. – Bethlen Farkasról (†1590) Háportoni Forró Pál Curtius Rufus-fordításának Bethlen Gáborhoz szóló ajánlásában (Debrecen, 1619) ezt írta: „Felséged boldog emlékezetű édesatyjának is, az tekintetes és nagyságos Bethlen Farkasnak azonképpen, kinek noha szemei régen elhúnytanak, mindazonáltal az tőle viseltetett jeles dolgoknak szép emlékezeti az embereknek elméjekben még most is halhatatlanul él, és égő szövétnek gyanánt fnyeskedik. És hogy legelőször is virágzó ifjúságabéli, avagy inkább többire gyermek állapotjabéli csudára méltó próbáját hozzam elé, Gyulán laktában az ellenséggel még tizenhét esztendő korában kopját tört volt, és azon az földön az magyar nemzet mellett vitézül sokat csatázott. Ki, minekutána az török azon Gyulát megszállotta volna, belészorulván, fő vitéz emberekhez illendő sok jeles próbák után, onnat az mindenekre gondot viselő Isten csodálatosan kiszabadította...” – A históriás énekben szereplő „(z)sápi (z)soltár” és a „dolhai dekrétum” alliteráló szójátékok ugyan, mégis lehet értelmük. Sáp (Szabolcs vm., ma Hajdú–Bihar megye) a ma is színreformátus község arról nevezetes, hogy Zsigmond király ideje óta mindenki nemes volt benne (vö.: Molnár Ambrus és Ónody Magdolna könyve Sáp történetéről). A ruszin lakosságú Dolha (Máramaros vm.) egykori birtokosának szigorú falutörvényére utalhat a szólás.

1553. december 25. – 1554. január 1., Kolozsvár, egy iratos házba

Tinódi megírja az 5 részes *Erdéli históriát*. Az 1. rész kezdete: „Sok csudák voltanak jó Magyarországba.” Az 5. rész kezdete (önálló dallammal): „Fráter György halálát immár hallgassátok.” Versfők: „Sebastianus Literatus de Tinod lutinista, Cassoviae compilavit serenissimo domino Ferdinando Austriaco nato regi Hungariae donavit”. – Az rácoknak megverése, Fráter Györgynek vesződése, az bánának bejövése, Terek János vitézsége, János herceg kilépése, és Kass[ába jövése]. – Szulimán császárnak haragja, beglerbék elbocsátása, sok váraknak pusztítása. – Lippának erős vívása, Uluma bék elszaladása, Tinódi Seböstyén írása, kéri minden megbo[csássa]. – Fráter Györgynek szernyő haláláról, királfí Kassából kibúdosásáról.”

* *Cronica*.

1554 eleje, Kolozsvár

Tinódi könyvének nyomtatása idején megírja a *Budai Ali basa históriáját* és az *Ördög Mátyás vesződelmét*. Kezdősoraik: „Halljátok már Ali basa bölcsességét”, illetve: „Már halljátok vesztét az Ördög Mátyásnak”. Versfőik: „Herélt Ali basa vitézsége, nyolc várnak, kastélnak / megnyörése, az Ördög hadának bölcsen megkerölése, Lippa, Solymos, Szolnok elveszése.”

* *Cronica*.

1554. március 14., Kolozsvár (magyarul)

Hoffgreff György kinyomtatja Tinódi *Cronica*-ját. A kötet históriás énekei élére a dallamok fametszetű kottáit is elhelyezték. A szerző az olvasóknak és Ferdinándnak ajánlja munkáját. Ma már csak kilenc példány van belőle, közülük csak három teljes.

* *Cronica*. Tinódi Sebestyén szörzése, Kolozsvár, 1554. Faksimile kiadása: Bp., 1959 (Bóta László kísérő tanulmányával). – Szövegkiadás: RMKT III. Bp., 1881. – TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica).

– A dallamok modern átírásai: MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gúnyos magyar énekek dallamai a XVI. századból*, Pest, 1859. (Reprint: Bp., 1993.) – SZABOLCSI Bence, *Tinódi Sebestyén dallamai* (1929) = Sz. B., *A magyar zene évszázadai: Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, Bp., 1959, 39–100. – CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958. – HEGYI József, *Tinódi Sebestyén históriás énekeinek zenei rendszere* = Pécsi Tanárképző Főiskola Évkönyve, 1966. – CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége*, Magyar Zene, 1981, 176–208. [Két Tinódi-dallam változatai.]

EGR I HISTO RIANAC SYMMAIA.

Summaiar irom Egör varanac
Meg hallafanac viadalianac
Szegyon vallafat Chyafar hadanac
Nagy vigafagar Ferdinand Kiralnac.

1554. április 15., Pozsony

A márciusi országgyűlésen nádorrá választott Nádasdy Tamást (1498–1562) I. Ferdinánd király beiktatja méltóságába.

* Nádasdy Tamás levele Kanizsay Orsolyának = Régi Magyar Levelestár (XVI–XVII. század), I, kiad. HARGITTAY Emil, Bp., 1981, 117–118. – BESSENYEI József, *Nádasdy Tamás a politikus és államférfi = Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékülés, Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, Sárvár, 1999, 21–22.

1554, Pozsony?

„Sebastiano Literato de Thynod, compositori hungaricarum cantionum, dati sunt ex consilio Camerae Poseniensis et voluntate Regie Maiestatis fl. 50.”

* SZILÁDY Áron bevezetése az RMKT III. kötetéhez, XXIII. → *Régi magyar nyelvemlékek*, II. szerk. DÖBRENTEI Gábor, Buda, 1840, 395. → PODHRADCZKY József ki-
vonata a kamarai jegyzőkönyvekből.

1555, Kolozsvár

Megjelenik Csabai Mátyás *Encomium servatae Agriae anno MDLII.* című, latin nyelvű tudósító históriája az egri ostromról. Az ajánlás Dobó Istvánnak szól, Pálóc, 1554. december 1-i keltezéssel. Kibővítve újra megjelent Wittenbergben, 1556-ban.

* RMNy 126. és RMK III. 347. – BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben*, Kolozsvár, 1908, 69–87.

1555. március 22–27., Eger

„Sebastiano Thinody Cassoviensis a 22 die martii usque 27 diem eiusdem mensis cum servitore suo dati pintae 10. – faciunt cubulum 1. pintas 3. (Exitus vinorum ad usum mensarum.) – Sebastiano literato de Cassovia per dies septem istius mensis, particulatim ex commissione Domini prefecti data sunt ordeí quartalia 2. mensurae 3. – mensurae 12 faciunt quartale unum (Diversis hospitibus mense martio.)”

* SZILÁDY Áron bevezetése az RMKT III. kötetéhez, XXIII. → Nemzeti Múzeum Könyvtára, az egri vár 1555. évi számadásai.

1555. április 26., Kassa

Tinódi családjával a Windische Gasséba (Tót vagy Kerékjártó utca magyarul) költözik.

* SZAKÁLY Ferenc, 1984 (bev.), 15.

1555. május 17., Sárvár

Nádasdy Tamás egy régi énekből idéz Thurzó Györgyhöz írott levelében: „juxta veterem illam cantilenam: Hozd el gazda, hozd el az Szerémnek borát, Noha nincsen pénzem, de vagyon emberségem.”

* ILLÉSSY János, *Egy régi énektöredék*, EphK, 1901, 173–174. – Hasonló énekkezdet a köszöntő népdalok, regösénekek között is akad: „Kelj fel gazda, kelj fel, szállt Isten házadra...”

1555. június 24. Pozsony

Országgyűlés, amelyre talán Tinódi is elment.

* *Magyar törvénytár*, 1526–1608. évi törvénycikkek, Bp., 1899, 378–379.

1555. szeptember 3., Kassa

Zoltán Imre servitor és számtartó levele Nádasdy Tamáshoz: „ez levélvivő Tinódi Sebestyén kéré, hogy Nagyságodnak írnék mellette, hogy azmben Nagyságodat meglelné, hogy Nagyságod lenne minden tanáccsal és segítséggel.”

* KOMÁROMY András, *Magyar levelek a XVI. századból: Zoltán Imre levelei Nádasdy Tamáshoz*, Történelmi Társ., 1908, 455.

1556. január 30. előtt, Sárvár

Meghal Tinódi Sebestyén. Temetéséig Perneszith György a Sár községben lévő templom sírboltjában helyezteti el tetemét. A község a XX. századtól lett Sárvár része. A XVI. században a ma is álló, XV. századi Szent Miklós templomba (Sársziget u. 52.) jártak Sárvár lakosai is. Perneszith György 1551. május 29-én ezt írta Nádasdy Tamásnak: „Heri, hoc est in festo Corporis Christi, ut vocant, fuimus omnes cum processione ad Sar, sine illo veteri abusu ... tantum cum hymnis et canticis spiritalibus.”

* *Sárvár története*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 2000, 197–198, 498–500. – KÁRFFY Ödön, *Tinódi Sebestyén halála*, Századok, 1908, 273–276. – SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár, mint helyi kulturális központ: Nádasdy Tamás (1498–1562), Tudományos emlékeülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, Sárvár, 1999, 97–98.

1556. január 31., Sárvár

Perneszith György levélben értesíti Nádasdy Tamást Tinódi haláláról:

Sebastianus Tinódi spreta iam hac mortali musica, concessit ad superos, ut illic inter angelos longe meliorem disceret; quem penultima huius mensis apposui ad cineres patrum Sariensium. Moriens vero mihi iussit, ne diutius hic maneam, sed cito sequar ipsum, ut ego possim addiscere celestem musicam.

Magyarul: Tinódi Sebestyén, megvetvén immár ezt a halandó muzsikát, elköltözött a mennybéliekhez, hogy ott, az angyalok között, sokkalta jobbat tanulhasson; akit e [január] hónap utolsó előtti napján a sári atyák hamvai mellé helyeztem. Haldokolva pedig rám parancsolt, hogy ne sokáig maradjak itt, hanem kövessem hamar őt, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát.”

Tinódi és Perneszith tehát hasonlóan idős korúak, azaz több mint 60 évesek lehettek ekkoriban. Somogyi Péter 1557 decemberében tiszteletreméltó öregnek („reverende senex”) nevezte Perneszith Györgyöt. Senexnek pedig 61 éves kortól kezdve nevezték a férfiakat.

* KÁRFFY Ödön, *Tinódi Sebestyén halála*, Századok, 1908, 273–276. – *Tinódi-emlékkönyv*, szerk. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárvár, 1956. – *Sárvár története*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 2000.

1556, Kolozsvár

Megjelenik *Hoffgreff-énekeskönyv*, amelynek valódi, teljes címe a következő: *Históriák, melyeket a Szent Bibliából néminémű tudós és istenfélő férfiak énekekbe szerzettenek az együgyű keresztyéneknek tanúságokra és vigasztalásokra*, Kolozsvárba, 1556, Hoffgreff. Ebben a könyvben már nem fametszetű, hanem hangjegyes szedéssel készült kották vannak. A csonkán fennmaradt énekeskönyvben nem szerepel Tinódi egyik bibliai históriája sem.

* *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár, 1554–1555, a kíséző tanulmányt írta TARNÓC Márton, a fakszimile szöveget gondozta VARJAS Béla, Bp., 1966 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VII). – BORSA Gedeon, *Pótlások és kiigazítások a Régi magyarországi Nyomtatványok (RMNy) első kötetéhez*, III, MKSz, 1976, 281–294.

1557. augusztus 2., Bécs

I. Ferdinánd Görcsöni (Gercheny) lantos Ambrusnak, Homonnai Drugeth Gáspár familiárisának ... nemességet és címet adományoz.

* ÁLDÁSY Antal, *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában található címereslevelek jegyzéke*, 2. köt., I. füzet, Bp., 1904, 124. → Egyszerű, XX. századi másolat, a címerkép színes rajzával. Eredetije a gróf Andrássy család homonnai levéltárában. – SZILÁDY Áron, ItK, 1896, 443–444. – ILLÉSSY János, ItK, 1899, 204–205. – KIRÁLY György, ItK, 1923. – RITÓÓK Zsigmondné, *Egy XVI. századi énekszerzőnkről: Görcsöni Ambrusról*, ItK, 1973, 546–547. – KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XVI. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, 22), 141.

1557. december 2., Pozsony

Pernesizth György az Oláh Miklós esztergomi érsek pozsonyi börtönében sínylődő Somogyi Péter protestáns tanítónak egy fényes rókaprémes subát és pénzségélyt küldött („unam candidam vulpinam subam ac vestras pias litteras cum inclusis pecuniis”). Somogyi Péter 4 disztichonos buzdító verset írt Pernesizth (Prunczit) Györgyhez, a tiszteletre méltó öreghez (reverende senex).

* STROMP László, *Somogyi Péter fogsága*, Pozsony, 1891, 36, 120. – Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1903.

1558. május 25., Bécs

Bornemisza Péter *Electra*-fordítását a „Nemes és vitézlő Perneszich Györgynek, az nagyságos Nádasdi Tamás uramnak, Magyarországnak nádorispánja és az Római királ őfelsége helytartója fő szolgájának és tanácsosának” dedikálja.

* RMNy I. 144.

1558, Bécs

Megjelenik Zsámboky János latin fordításában az *Eger vár viadalja*. Tinódi históriáját Zsámboky eredetileg Ferdinánd király számára fordította le.

* *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum brevis narratio* = Petrus RANSANUS, *Epithoma rerum Hungararum*, Bécs, 1558, függelék.

1559. május 31.,

Nádasdy Tamás levele a kassai bíróhoz és tanácshoz Tinódi özvegye (Pozsgay Györgyné) védelmében. „Conquestum est nobis pro parte et in persona relictæ nobilis quondam Sebastiani Thynody, nunc vero nobilis Georgii Posghay consortis... Dominationes Vestras rogamus diligentissime, velint tam nostri caussa, quam etiam intuitu fidelium servitiorum prioris domini et mariti sui, quæ nobis ad ultimum vitæ suæ spiritum exhibuit et impendit, liberam exercendi quaestus facultatem permittere.”

* SZILÁDY Áron bevezetése az RMKT III. kötetéhez, XIV. → MTA Könyvtára (Toldy Ferenc szerint). – *MTA Évkönyvei*, III, 103. – KEMÉNY Lajos, *Kassa város levéltárából*, Történelmi Tár, 1900, 474–475; KEMÉNY Lajos, *Tinódi Sebestyén családja*, Századok, 1901, 655–657.

1560. március 17. előtt, Sárvár

Meghal Pernesizth György. Nádasdy Tamás feleségéhez, Kanizsay Orsolyához írt levelében írja, hogy „Azmint énnékem írtál vala az Perneszit György felől, hogy éltében örömet szembe lett volna vélem, én is, ha lehetséges lőtt volna, örömost szembe lettem volna véle, mivelhogy régi esmérőm volt, és atyámfia gyanánt tartottam...”

* „*Szerelmes Orsikám...*”: *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*, kiad. VIDA Tivadar, Bp., 1988, 251. – SZAKÁLY Ferenc, *Sárvár, mint helyi kulturális központ*. = *Nádasdy Tamás (1498–1562): Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11.*, Sárvár, 1999, 94.

1560, Debrecen

Huszár Gál énekeskönyvében a „Felséges Isten, mennynek-földnek Ura” (B2^v) kezdetű, hétköznapi reggeli himnusz szövege fölött Tinódi „Siess, keresztyén, lelki jót hallani” kezdetű, Dávidról és Góliátról szóló bibliai históriája sapphikus dallamának variánsát találjuk. A 30. zsoltár „Dávid prófétának imádkozásáról” (R1^v–R2^v) kezdetű parafarázisa fölötti kotta pedig Tinódi Jason-históriájának eredeti, talán hibásan írt dallamát őrizte meg. Ennek az éneknek az 1566-os váradi énekeskönyvben „ad notam Iasonis” a nótajelzése. Az 1590-es debreceni énekeskönyv szerint is „Az Iason énekének nótájára” énekelhető.

* *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Debrecen, 1560. Hasonmás kiadása: Bp., 1983 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 12). – RMDT I. 40. és 23. – CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége*, Magyar Zene, 1981, 179, 190, 197–198.

1566. május 4., Nagyszombat

Istvánffy Miklós verse Tinódiról: De Sebastiano Tinody (4. Maii, 1566, Tirnaviae) Az eredeti latin szöveg és Geréb László magyar fordítása:

Pannonici Heroes, quos Mars atque incluta virtus
Astris beatos intulit,
Tantum Tinodio debetis, credite, vati,
Qui facta vestra concinit,
Quantum grandiloquo Pelides magnus Homero
Aiaxque debet scutifer,
Ille etenim facit, ut post invida fata libellis
Vivatis omnes in suis.

Hős magyarok, daliák, akiket Mars s ősi erényük
A csillagok fölé emelt,
Harcotokat lantján elzengte Tinódi Sebestyén;
Hálával tartoztok neki:
Mint, ahogy ő s görögök harcát elzengte Homerus
S Achillt, Aiaxot élteti,
Úgy ha irigy végzet letarolt is, örökre
Éltek Tinódi lapjain.

* *Nicolai Istvánffy Carmina*, ed. Josephus HOLUB et Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1935, 26. – *A magyar renaissance költői*, GERÉB László fordításában, bevezetőjével és jegyzeteivel, Bp., é. n. (Új Könyvtár, 9), 70.

1568, Bazel

Zsámboky János Bonfini-kiadásának függelékében újra közli narratióját Eger dicsőséges védelméről, amelyet Ferdinánd király kívánságára, Tinódi énekéből írt át latin prózára.

* *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum brevis narratio* = Antonii BONFINI *Rerum Ungaricarum decades*, Basel, 1568, függelék.

1571, Wittenberg

Christianus Schesaeus (1535?–1585) erdélyi neolatin költő főművében, a *Ruinae Pannonicae*-ben az 1540 és 1571 közötti magyarországi események, valamint az önállósuló Erdély körüli harcok történetét írta meg János Zsigmond haláláig. A szerző eposzában nagyban fölhasználta Tinódi *Cronicáját* is.

* Christianus SCHESAEUS, *Ruinae Pannonicae libri quattuor*, Wittenberg, 1571. – Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, kiad. CSONKA Ferenc, Bp., 1979.

1574, Kolozsvár

Heltai Gáspár históriás énekeskönyvében, a húsz évvel korábban metszett kottákat is felhasználva, kiadja Tinódi hat szerzeményét, köztük a *Cronicából* hiányzó Zsigmond király és császár krónikáját.

* *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv*, Kolozsvár, 1574. – Hasonmás kiadása: HELTAI Gáspár, *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv, Kolozsvár, 1574*, a kíséző tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta VARJAS Béla, Bp., 1962.

1574. május 8., Bécs

Bekes Gáspár Tinódi Sándort Antalfi Imrével együtt konstantinápolyi követsége-re választatja.

* SZILÁDY Áron bevezetése az RMKT III. kötetéhez, XXV. → SZALAY Lajos, *A magyar történelembe*, Pest, 1861, 151, 189, 246. – BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való lexikona a XVI. század végéig*, I, Nagyvárad, 1804–1805, 50, 597.

1575. február 16. (húshagyó vasárnap), Kolozsvár

Szabó Ambrus levele Ötvös Lőrinc kassai főbírónak. „az szegény megholt Patikárius Pál uram hagyományából az egyik leányát, ki az Tinódi Sebestyén leányától való volt, Zsófiát ide be, Erdélybe, hazámba hozám.” ... „maradt volt az jobb atyjoktól, Sebestyén deáktól az két gyermekre, kit Pál uram meghagyott testamentumában is, száz és húsz forintjok.” A levélben Tinódi Sándorról is szó esik.

* KEMÉNY Lajos, *Kassa város levéltárából*, Történelmi Tár, 1900, 476–477.

1575 eleje

Báthory István, mikor Bekes Gáspár készülteiről értesült, fogságra vetette Tinódi Sándort mint titkos levélvívót.

* BETHLEN Farkas, *Erdély története*, III, *Báthory trónra lépésétől Báthory Zsigmond uralkodásáig (1571–1594)*, V–VII. könyv, ford. BODOR András, Bp.–Kolozsvár, 2004, 39.

1575. szeptember

Mehmed basa kiszolgáltatja Antalfi Imrét, akit Tinódi Sándorral együtt Báthory a dévai várba záratott. Lengyel királlyá választása után Báthory fejét véteti Tinódi Sándornak és Antalfi Imrének.

* BETHLEN Farkas, *Erdély története*, III, *Báthory Istvántól Báthory Zsigmondig*, Bp., Enciklopédia, 2004, 88. (Hist. II. 386.)

1577, Kolozsvár

Bod Péter 1768-as adata szerint Tinódinak „vagnak sok apróság írási, melyek kinyomtatattak Kolozsvárott 1577. esztendőben.”

* BOD Péter, *Szent Hilárus*, szöv. gond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Szépirodalmi 1987 (Magyar Ritkaságok), 30.

1581, Frankfurt am Main

Bővítve, újra megjelenik Zsámboky János Bonfini-kiadása. A függelék ismét tartalmazza az Eger dicsőséges védelméről szóló narratiót, amelyet Zsámboky Ferdinánd király kívánságára, Tinódi énekéből írt át latin prózára.

* *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum brevis narratio* = Antonii BONFINI *Rerum Ungaricarum decades*, Frankfurt am Main, 1581. – Ugyanez: Hanau, 1606; Köln, 1690.

1582, ismeretlen nyomdahelyen

Megjelenik Tinódi 1552 körül írt, ám a *Cronicából* kihagyott históriája *Zsigmond császárnak fogságáról és szabadulásáról*, Magyarországon történt dolgáról. Egy példánya megvolt Bécsben, a Theresianum könyvtárában: „Historia Sigismundi caesaris partes 2 hungarice. S. l. 1582. 4”.

* Josephus SARTORI, *Catalogus bibliographicus librorum in Bibliotheca Caes. Reg. et equestris Academiae Theresianae existentium...*, Viennae, 1801, Tomus IV, 135. – Könyvtáblából kiáztatott, majd elveszett lapjairól a szöveget közölte KNAUZ Nándor, *Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezte Zsigmond királyról*, Pest, 1871. (Különnyomat a Magyar Állam 1871. november 16-i számának tárcarovatából.)

1582, Detrekő

Bornemisza Péter énekeskönyvébe, a bibliai históriák közé illeszti Tinódi Dávidról és Góliátról szóló énekét.

* *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582, CCLXXXVII^v–CCXCII^r. Hasonmás kiadása: Bp., 1964 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, VI).

1586, Gyulafehérvár

Az olasz humanista Giovanni Michele Bruto (1517–1592) Báthory István megbízásából ekkoriban írja magyar történeti művét. Ebben a magyar énekmondókat is említi, akik az ősök dicső tetteiről lanttal kísérve énekelnek:

Ad excitandam iuventutem ad rei militaris gloriam virtutis aemulatione, laudes maiorum fidibus canit, rebus ab illis gloriose gestis in carmina per certam temporum seriem tamquam in annales redactis, quae a pueris memoriae tradita ita haerent, ut nulla certiora monumenta rerum habeantur, nunc apud Ungaros, quorum magna pars, cum Hungaria regia conflagravit, quam quae his carminibus consignata extat.

* BARTONIEK Emma, *Tinódi Sebestyén = Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat gyanánt, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 123. (Brutus I. = Monumenta Hung. Hist. II. tom. XII.)

1590-es évek eleje

Bogáti Fazakas Miklós zsoldárfordításában tíz Tinódi-dallamot használ nótajelzésként.

- * BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoldár*, vál., dallamok, jegyz. SZABÓ Géza, szöv. gond. GILICZE Gábor és SZABÓ Géza, utószó DÁN Róbert, Bp., 1979, 262.

1592, Monyorókerék

Joannes Manlius megjelenteti Tinódi históriáját Buda veszéséről. A mára elveszett nyomtavány Szathmári Pap Mihály (1737–1812) feljegyzéséből ismeretes, amelyet Bod Péter *Magyar Athénásához* fűzött, saját példányában.

- * RMNy 696.

1602, Debrecen

Újfalvi Imre praefatiója a debreceni gyülekezeti énekeskönyvben.

Tinódi Sebestyén bocsátott ki Krónikát, két részben. Melynek első részében az János király halálától fogván, mely lött 1540. az 1554. az Dunán innét minden hadak, s veszedelmek rövideden, szép nótákkal, énekben vadnak. Az második rendben, különb-különb időkben és országokban lött históriák vadnak. Dedicáltatt Ferdinando regi Ungariae. Nyomtatatt Kolozsvárat in quarto, 1554.

- * ÚJFALVI Imre, *Keresztyéni énekek*, Debrecen, 1602. Hasonmás kiadása ÁCS Pál tanulmányával: Bp., 2004 (BHA, XXXVIII). – H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., 2004, 398.

1603–1604. január, Galata, Fekete torony

Wathay Ferenc (1568–1609) két, rabságában szerzett históriája nótajelzésében Tinódi dallamára utal. A Székesfejérvár veszéséről való história „nótája: Szeretlen veszedelem reánk szálla, avagy: Sok csudák közül.” Az utóbbi a Temesvár-história kezdősora. A magyar nemzetségnek nyomorult, múlt és jelen állapotját traktáló história „nótája néhány is lehet, és: Sok bölcsek írtanak.” Az idézett kezdősor Tinódi *Jason és Mediájából* való.

- * *Wathay Ferenc Énekeskönyve*, s. a. r. és jegyz. NAGY Lajos, szöv. gond. BELIA György, Bp., 1976, 16, 118.

1605. május 26., Kőszeg

Verstöredék, amelyet Nádasdy II. Tamás (?–1620) vasi főispán 1605. május 26-án, Kőszegen kelt levele tartalmaz. Versformája: 2×12(6+6):

Majd a Tinódi éneke fejünkre telik, hogy:

Láttatok-é, urak, szarvon kötött tulkot,
Mészáros kezében feje felett sulykot,
Ki mint hánya-veti halál előtt magát,
De nem kerülheti az mészáros bárdját!”

Prágai András Balassi-strófás versében (1640 körül) jön elő ez a Tinódi-reminiszcencia:

Micsoda vak volna, azki most nem látna egy szarván kötött tulkot,
Mészáros kezében, fölemelőképpen, feje fölött az *sulykot*,
Nem aranyban mossza, mikor vérben mártja, a mészáros a bárdot.

- * IVÁNYI Béla, *Tinódi idézet egy XVII. századi levélből*, ItK, 1954, 318–319. – BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999, 666–670. – PRÁGAI András, *Sebes agynak késő sisak* = RMKT XVII/8, 62.

1607. június 3., Herborn

Szenci Molnár Albert zsoltárfordításának előszavában, Tinódira is célozva, ezt írja:

Az régi magyar énekekben pedig avagy tíz vers is egymás után mind egy igében ment ki, ahonnan az históriás énekekben számtalan az sok vala vala vala. Kin az idegen nemzetek, azkik ezt látják, nem győznek rajta nevetni.

- * *Psalterium Ungaricum*, Herborn, 1607. – *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Bp., 1976. – HORVÁTH Iván, „*Számtalan az sok vala vala vala*” = *Szenci Molnár Albert és magyar késő-reneszánsz*, Szeged, 1978, 183–189.

1630, Frics (Sáros vármegye)

A fricsi várkastélyt Bertóthy Bálint 1630-ban építtette Michael Sorgerrel. A kastély késő reneszánsz oromzatát mitologikus és történelmi személyeket ábrázoló sgraffittóval díszítette Martin Waxmann kassai mester. Köztük az egyik fülkében látható magyar lantos alakjában Myskovszky Viktor (1838–1909) Tinódi ábrázolását vélte felfedezni.

* MYSKOVSZKY Viktor, *Magyarország középkori és renaissance stílusú műemlékei* (rajzalbum), Bécs, 1885; MYSKOVSZKY Viktor, *A fricsi várkastély sgraffittói*, Archeológiai Értesítő, 1891, 38–40; -ÉN, *Egy lantost ábrázoló kép 1630-ból*, ItK, 1891, 46–47. – SZALAY József, BARÓTI Lajos, *A magyar nemzet története*, II, Bp., 441. (Freskókép a fricsi várkastélyban. – A jobb oldali alak hegedőst ábrázol, kezében kobozzal.); DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén, 1505?–1556*, Bp., 1912, 18. (12. kép); SZABOLCSI Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve*, Bp., 1955², 15. (a lantos képe); KERESZTURY Dezső, VÉCSEY Jenő, FALVY Zoltán, *A magyar zenetörténet képeskönyve*, Bp., Magvető, 1960, 88. (a lantos képe). – KIRÁLY Péter, *Tinódi Lantos Sebestyén = Uő., A lantjáték Magyarországon a XVI. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, 22), 199–201.

1651. szeptember 17., Németújvár

Batthyány Ádám (1610–1659) könyveinek ekkor készült katalógusában Tinódi két munkája is szerepel: Zsigmond császárnak fogságárul és szabadulásárul; Igen szép história Szulimán török császárnak az Kazul basával való viadaljárul. Mindkettő önállóan jelent meg, vélhetőleg az 1630-as évek körül, Lőcsén.

* KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp.–Szeged, 2002, 192–193.

1693. június 20.

Gyöngyösi István (1629–1704) a Kemény-eposz utószavában Tinódira utal:

Ezek mellett, mivelhogy (amint följebb is említettem) a poesist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbevetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára, csupán a dolog valóságát fejeznem ki a versek együgyűségével.

* GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, a szöveget gond. és a jegyz. JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Bp., 1999, 199–200.

1734, Nagyszombat

Szegedi János (1699–1770), jezsuita jogi író, munkájában említést tesz Tinódiról és nyelvezetéről. Úgy tudja, hogy Szikszón volt birtokos. Tinódi *Eger vár viadaljáról való éneke* záró strófájában mintha maga is Szikszón termett saját borára utalna: „Vigan iszik szikszai jó borába.” Szikszó fő birtokosa 1553-ban Perényi Ferenc volt.

Hoc anno impressit Claudiopoli, Ferdinandoque regi dicavit, Sebastiano Tinodi (Latinus Juvenium diceret) Rhythmos diversi generis Ungaricos, vel ob antiquitatem, legi, imo & ad praelum revocari dignos. Quibus a morte regis Joannis, usque ad diram caedem F. Georgii Martinussi; i.e. per annos 13. omnes obsidiones, conflictus, velitationes, & quidquid memorabile per Ungariam, & Transilvaniam accidit, minutim persequitur. Orthographiam in scribendo sequens, a moderna longe diversam, vocesque, & vocum inflexiones, in certo trans Danubium districtu usitatas, ut Tik pro Tyuk; Sipvel, Dobvel, pro Sippal, Dobbal. Erat Tinodi inter coevos, eruditione multis praecellens, in aulis diversorum principum diu versatus. Ex quibus tamen regni partibus ortum duxerit, non satis liquet. Narrat in comitatu Aba-Ujvariensi, ad Szikszoviam certas possessiones se habuisse.

* Joannes SZEGEDI, *Rubricae sive synopses titulorum, capitum & articulorum, universi juris ungarici, nunc primum collectae, & in tres partes distributae, atque in tyronum gratiam notis juridicis, historicis, chronologicis nec non etymologicis illustratae, Pars II. Complectens rubricas decretorum Ferdinandi Primi. Maximiliani, ac Rudolphi, Tyrnaviae, 1734, 115–116. (I. Ferdinánd soproni, 1553-as, 14. dekrétumának jegyzete.) – Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén, I, szerk és bev. MAKSAJ Ferenc, Bp., 1990, 91.*

1766, Nagyszeben

Bod Péter felsorolja Tinódi Sebestyén deák munkáit, majd hozzászól:

Mindezek s többek is versekkel vagynak íratatva és Kolozsvárt a Heltai műhelyébe kinyomtatva, nemcsak egyszer. Némelyek kótára is vagynak csinálva, hogy kelljen énekelni.

* BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766.

1768, Kolozsvár

Bod Péter a *Szent Hilárius* bevezetőjében írja: „Tinódi Sebestyénnek sokféle históriái versekben, melyeket írt 1541. esztendőől fogva abban az sékulumban. [...] Vagynak sok apróság írási, melyek kinyomtatataK Kolozsvárott 1577. esztendőben.

* BOD Péter, *Szent Hilárius*, szöv. gond., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1987, 30.

1777

Horányi Elek 20 címet sorol fel latinul a *Cronicából*, majd hozzáfűzi: „Plura his similia edita sunt opuscula; nonnulla ad certos musicos modos redacta, animi relaxandi causa caní possunt.”

* ALEXIUS HORÁNYI, *Memoriae Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pars III, Posonii, 1777, 410–411.

1779

Bessenyei György írja:

Hagyjuk meg Gyöngyösinek dicsőségét, ki gyönyörű poéta. Kohári ki fogságban írt, hasonlóul tiszteletet érdemel. Zrínyi örök emlékezetünket megnyerte egyenlőül. Tinódi is sokat ér, ki a régi magyaroknak nótáját szedte versekbe.

* BESSENYEI György, *A magyar néző*, Bécs, 1779. Idézi: *A magyar kritika évszázadai*, szerk. SÓTÉR István; *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981, 277.

1804, Nagyvárad

Budai Ferenc (1760–1802) lexikonában azt írja Tinódiról, hogy „Török Bálinttal együtt fogságra vitetett volt.”

* BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való lexikon, a XVI. század végéig*, kiad. BUDAI Ézsaiás, 1–3, Nagyvárad, 1804–1805.

1808. március 6., Pápa

Pápay Sámuel (1770–1827) Tinódi könyvéről ezt írja: „Sok nagy dolgokat foglal magában ezen Magyar Krónika, s méltó volna azt a bécsi Csász. Könyvházból kikérni s újra kinyomtatatni.” Később a metrikus versek kapcsán, Sylvester

János említése után, ezt írja: Tinódi Sebestyén is Zaffót próbálta követni Dávid viadalmárul írt verseiben: Siess Keresztien lelki iot hallani ...” Ennek igazolására az ének kezdő és záró strófáját idézi.

* PÁPAY Sámuel, *A magyar literatura' esmérete*, Első kötet, I–II. rész, Veszprém, 1808, 372, 374.

1810

Kazinczy Ferenc *Vitkovicshoz* című versében, alkalmi vendége, egy rossz ízlésű versfaragó, Hőgyész Máté, előhozza a régi magyar szerzőket, köztük a históriás énekeseket is:

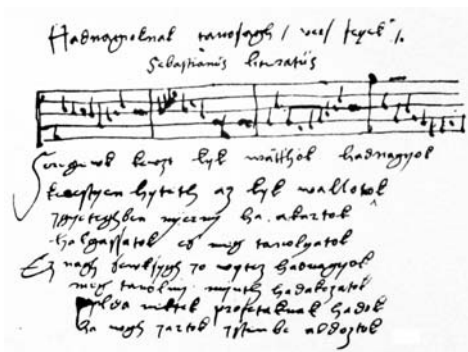
Előkerül Tinódi jó Sebestyén,
Büdöske a bortól, s ím – orrára esik!
Fut Pesti Gábor is, s orrára esik!
Dúdolja Ilosvai Toldinak bikáját,
Halad, szökik, s ah, nézd, – orrára esik!

* KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (RMKT XVIII, II), 222. sz., 162–166. sor.

1817

Szövegközlés, a szerző azonosítása nélkül, Tinódi *Hadnagyoknak tanúság* című éneke kéziratol másolatából, amely Pécssett, a püspöki levéltárban, a Klimó-gyűjteményben bukkant fel: „Ezen versek, ami több, kottára vagyis nótára le-téve, Sennyei Istvántól küldettek Kapy Györgynek a 15-dik század közepe táján. Hihető, hogy Sennyei a szerző, vagy egy némely Sebestény – – A pécsi Püspöki könyvtárból közli T.”

* T.: *Versek*, Tudományos Gyűjtemény, 1817, X. kötet, 76–78. – RÉVAI Sándor, *A pécsi püspöki könyvtár Tinódi-kézirata*, EPhK, 1907, 799–801.

1823 körül, Bécs

Széki gróf Teleki Ferenc (1790–1853), aki 1825-től a bécsi udvari kancellária tisztviselője volt, a magyar írókról, köztük Tinódiról, írt cikkeket a Hormayr és Mednyánszky báró által 1820-ban megindított *Taschenbuch*-ba. Az MTA könyvtárát, amelyet a Teleki grófok alapítottak, mintegy 600 darabra menő könyvvel, Tinódi munkáinak egy ritka szép példányával gazdagította.

* TELEKI Ferenc, *Tinódi = Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*, III. évf., 1823. körül. – TOLDY Ferenc *Összegyűjtött munkái*, 5, Pest, 1872.

1826, Pest

Gorove László (1780–1839) ezt írta az egri ostrom kapcsán: „és hogy büntették meg az árulót Dobó és Metskei várnagyok, azok kedvéért, kik Tinódinak avult könyvét és verseit még nem forgatták, szóról szóra ide iktatom: Törökök szünetlen üvöltnek vala, Nagy sokféle nyelven beszólnak vala ...” Azaz az *Eger vár viadaljáról való ének* harmad részénekének 12–19. strófáit idézi a lap alján. Ezenkívül nem hivatkozik Tinódira.

* GOROVE László, *Eger városa története*, Tudományos Gyűjtemény, 1832, IV. kötet, 120–122.

1832, Pest

Horvát István (1784–1846) történetíró *Magyar Literatura* című előadásában írja: „Emlékezetre méltó történeti verseket hagyott fenn Tinódi Sebestyén is, nem annyira a vers tökéletessége miatt, mint inkább azon történeti adatokért, amelyeket bennük följegyzett. Címe verseinek ez: »Chronica, Tinódi Sebestyén szörzése. Colosvárbá 1554.«”

* *Magyar Literatura*: tekintetes HORVÁT István úr... előadásai szerint írta PAULER Tódor, Pestén, 1832, 94. – HORVÁT István *Magyar irodalomtörténete*, kiad. PAP Károly, Bp., [1934] (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 28).

1834 körül

Kölcsey Ferenc (1790–1838) *Mohács* című esszéjében írja: „Az apák sem magokat, sem tetteiket, sem márványba, sem ércbe nem vésették; az emlékezet és dicsőség trombitáját Tinódiak fúvák; s mindezekhez a szalmaváros oly jól illett, mint bőrrrel fedett sátor a tehéncsordák mellé, miket párducos Árpád és üstökös leventái a téjjel és mézzel folyó szent földre szerencsésen hajtottanak.”

* KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I, Bp., 1960, 1220–1221.

1837

Döbrentei Gábor jelentést tesz az akadémiának a kassai levéltárról. Regesztájából kiderült Tinódi Sebestyén halálának ante quemje: „Nádasdi Tamás nádor, ki 1559b. Tinódi Sebestyén egykori feleségét, midőn a költő halála után ns. Posghay Györgyhöz ment férjhez, ajánlja, hogy azt Kassa kereskedői dolgaiban ne akadályozza.”

* *Hetedik naggyűlés, A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei 1834–1836, III, Buda, 1838, 103.*

1840. július 7., Bécs

Döbrentei Gábor (1786–1851) szerint „Tinódi zenejegyeit méltán vetette le Gévy Antal mostaniakra Schmid Antal tisztitársával és Kiesewetter udv. hadi tanácsossal. E maira tétel van most Nagynyújtódi Jancsó Imre erdélyi udv. cancellariai titkárnál. Az ének szelleme benne, mondá nekem Gévy Jul. 7d. 1840 Bécsben, saját magyart mutat.”

Gévy Antal (1796–1845) történész, orientalista. 1827-től fogva Bécsben az udvari könyvtárnál (Hofbibliothek) segédőr; 1840-ben cs. kir. titkos házi, udvari s állami levéltárnokká nevezték ki. 1831-ben az akadémia levelező tagjának választotta.

Anton Schmied (1787–1857) osztrák zenei író, himnológus. 1818-tól a bécsi Hofbibliothek írnoka (Scriptor).

Raphael Georg Kiesewetter

Raphael Georg Kiesewetter (1773–1850) híres osztrák zenetörténész, a zenei historizmus úttörője, 1845-ig a bécsi udvari haditanács tagja volt. 1832-

ben a Tudományos Gyűjteményben is beszámoltak megtiszteltetéséről és zenei gyűjteményéről: „Kiesewetter Raphael György úr őfelségének az austriai császárnak valóságos udvari tanácsosa, egy legválogatottabb, s legbecsesb munkákból álló muzsikai könyvtárnak szerencsés birtokosa.”

Jancsó Imre, a Bécsben székelő Erdélyi Udvari Kancellária titkára, 1848-ban az első független magyar minisztérium belügyi tanácsosa volt. Apja, Jancsó István, kincstári titkár, becses könyv- és kéziratgyűjteményt hozott létre. Imre ezt szaporította fel annyira, hogy becsértéke meghaladta a 30 ezer forintot; s végrendeletileg a Magyar Tudományos Akadémiának hagyta. A gyűjteményt Jancsó Imre halála után, 1850 nyarán, Gróf Teleki József (1790–1855) szerezte meg az MTA Könyvtára számára.

* RMNy, Másod kötet, II, *Vegyes tárgyú régi magyar iratok 1342–1599*, kiad. DÖBRENTEY Gábor, Buda, 1840, XXIII. lap.

GÉVAY Antal, *A budai pasáké*, Bécs, 1841. – REXA Dezső, *Gévay Antal irodalmi munkásságához*, ItK, 1901, 105–117.

Külföldi Literatura = Tudományos Gyűjtemény, 1832, IV, 120–122. (Kiesewetterről) – Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Dreißigster Theil, Wien, 1875, 212–217. (Schmied); Eilfter Theil. Wien, 1864, 252–256. (Kiesewetter) – Herfried KIER, *Raphael Georg Kiesewetter (1773–1850): Wegbereiter des musikalischen Historismus*, Regensburg, 1968 (Studien zur Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts, 13).

Raphael Georg KIESEWETTER (Edlen von Wiesenbrunn), *Geschichte der europaeisch-abendlaendischen oder unserer heutigen Musik: Darstellung ihres Ursprungs ihres Wachsthumes und ihrer stufenweisen Entwicklung*, Leipzig, 1834. (2., verm. Ausg. Leipzig, 1846; reprint: Wiesbaden, 1972.); – *Schicksale und Beschaffenheit des weltlichen Gesanges vom frühem Mittelalter bis zu der Erfindung des dramatischen Styles und den Anfängen der Oper*, Leipzig, 1841. (mit vielen Notenbeispielen) – *Catalog der Sammlung alter Musik des k. k. Hofrathes Raphael Georg Kiesewetter Edlen von Wiesenbrunn*, Vienna, 1847. (reprint: Osnabrück, 1970.) – Raphael Georg KIESEWETTER, *Meine musikalisch-literarische Selbstbiographie, Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, III, Wien, 1853.

Anton SCHMIED, *Ottaviano dei Petrucci da Fossombrone, der erste Erfinder des Musiknotendruckes mit beweglichen Metalltypen und seine Nachfolgerin 16. Jahrhunderte. Mit steter Rücksicht auf die vorzüglichsten Leistungen derselben und auf die Erstlinge des Musiknoten-druckers*, Eine nachträgliche, mit XXI Abbildungen ausgestattete Festgabe zur Jubelfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst, Wien, 1845.

SZ. BAKK Endre, *A Bak és Jancsó család története*, Bp., 1883. – NAGY Sándor, *A Bak-és Jancsó-család története* (Ismertetés), Turul, II(1884), 73–75.

1850

Arany János rosszállóan ír Tinódi rímeiről. *Vojtina levelei öccséhez*, I. levél:

Azonban itt szabály van: s te zseni,
Nem fogsz pedant szabállyal küzdeni,
Te ugyanazon szót hangoztatod:
Igét igével, raggal a ragot.
„Hőssel – könnyed~~el~~’ keblét és szivét
Rímnek nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja ...
(Ha ugyan jól emlékezem reája).

1852, Buda

Mátray [Rothkrepf] Gábor két Tinódi-dallamot közöl.

* *Magyar népdalok egyetemes gyűjteménye*, I, 2. füzet, rendezé és kiadá MÁTRAY Gábor, Buda–Ofen, 1852.

1854, Pest

Megjelenik Tinódi első irodalomtörténeti méltatása Toldy Ferenc tollából.

* TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története Zrínyiig*, I, Pest, 1854, 160–171. – *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve a mobácsi véstől a legújabb időig*, I. kötet, Pest, 1855, 66.

1856

Arany János *A magyar nemzeti versidomról* című értekezésében Tinódit is említi: „... de hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derültség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidéz?” – „Vajha mielőbb bírhatnók új kiadásban Tinódi dallamait, hogy azokból is a magyar, főleg *eposzi* versidomra valamit elvonhatnánk!”

* ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X. kötet. Bp., 1962, 218–258.

1855

Orlai Petrics Soma (1822–1880) megfesti *Nádasdy Tamás nádor és Tinódi* című képét. (Lásd a következő oldalon!)

* Olaj, vászon, 100×83 cm, magántulajdon. – KESERŰ Katalin, *Orlai Petrich Soma (1822–1880)*, Bp., 1984.

Orlai Petrics Soma: *Nádasdy Tamás nádor és Tinódi* (1855)

1855. Pest

Tinódi szerzeményei közül néhány megjelenik Toldy Ferenc szöveggyűjteményében.

* TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig*, I, Pest, 1855, 66.

1858. május 4.

Szénfy [Kohlmann] Gusztáv (1819–1875) zeneszerző lelkesen dicséri Tinódi dallamait, s ígéri, hogy majd kiadja őket.

* SZÉNFY Gusztáv, *Tinódy Sebestyén dalai s énekeinek ismertetése zenei tekintetben*, Magyar Sajtó, 53. sz. (1858. május 4.), 209–210.

1859. január 2., Pest

Szénfy írására reagálva Vass József debreceni tanár méltatása és Orlai Petrics nyomán készült rézmetszetű portré jelenik meg Tinódiról.

* VASS József, *Tinódy Sebestyén*, Vasárnapi Újság, I. sz., 1859. január 2., 1–2.

1859. július, Párizs

Liszt Ferenc franciául kiadott könyvében (*A cigányokról s zenéjükéről Magyarországbán*) negatívan vélekedik Tinódi dallamairól:

Le plus ancien monument que nous possédions de musique hongraise, manifestement composée par un Hongrais, sont les mélodies de *Tinody Stephens*; il en publia un recueil en 1554, à Klausenburg. Qui peut aujourd’hui distinguer en combien ces airs n’ont été que des réminiscences simplement reproduites ou laborieusement défigurées par lui, et en combien il s’est inspiré de la musique dont il était nourri depuis son enfance? Rien ne porte à croire qu’il fût un auteur dont l’originalité frappa ses contemporains. Mais sans accumuler les conjectures à cet égard, on peut se contenter du résultat qu’offre l’examen de son volume, que tous les hommes compétens s’accordent à considérer comme une production sans valeur; soit que ses mélodies aient été de pâles réminiscences ou de pâles compositions, elles n’ont d’autre mérite que celui d’une rareté historique et d’une antiquité curieuse.

A magyar zene legrégibb emlékei, melyeket bírunk, s melyeket nyilván magyar szerzett, *Tinódi István* (!) dallamai; 1554-ben adott ő ki egy gyűjteményt Kolozsvárt; ki tudná ma még megkülönböztetni, mennyiben voltak ezen áriák által csak újra kiadott s fáradsággal elalaktalanított reminiscenciák, s mennyire volt ő lelkesítve azon zenétől, mely őt gyermekségétől fogva ápolta? Semmi sem késztet azt hinni, hogy ő oly szerző volt, kinek eredetisége korabelieit meglepte. De a nélkül, hogy e tekintetben gyanításokat akarnánk összehalmazni, megelégedhetni azon eredménnyel, melyet kötetének vizsgálata nyújt, miszerint ti. az összes illetékes emberek megegyeznek abban, hogy azt értéktelen szerzeménynek tekintik; legyenek dallamai akár halvány reminiscenciák, akár halvány szerzemények, nem bírnak azok mégis más[sal], mint a historiai ritkaság s a különös régiség érdemével.

* Franz LISZT, *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*, Paris, 1859, 275. – Idézi MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból*, Pest, 1859, 134–135. – LISZT Ferenc, *A cigányokról és a cigány zenéről*, ford. SZÉKELY József, Pest, 1861, 261. (114. fejezet).

1859. december táján, Pest

Megjelenik Tinódi dallamainak első, hibás megfejtésekkel teli, újkori kiadása, Mátray Gábor (1797–1875) munkája.

* MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból*, Pest, 1859. – reprint: Bp., 1993 (Musica Antiqua Hungarica, 3).

1861, Pest

Magyarul is megjelenik Liszt Ferencnek a cigányzenéről írt könyve, amelyben Tinódi dallamairól is nyilatkozott. A könyv nagy vitát váltott ki országszerte. A polihisztor Brassai Sámuel hosszú írással válaszol a könyvre. Valójában Liszt lengyel élettársa, Carolyne Wittgenstein hercegné fogalmazta meg a könyv nagyobb részét, s torzította el az eredeti gondolatokat. Liszt azonban lovagiaságból nem fedte fel alkotótársa valós szerepét. A húsz évvel később megjelent, bővített és még botrányosabb kiadás már egészében a lengyel asszony műve volt.

* LISZT Ferenc, *A cigányokról és a cigány zenéről*, ford. SZÉKELY József, Pest, 1861. – BRASSAI Sámuel, *Magyar vagy cigány-zene? Elmfuttatás Liszt Ferenc „Cigányokról” írt könyve felett*, Kolozsvár, 1861. – HAMBURGER Klára, *Liszt cigánykönyvének magyarországi fogadtatása*, Első rész, 1859–1861., Muzsika, 2000, 12. sz.; Második rész, 1881–1886, Muzsika, 2001, 1. sz. – SZABÓ Levente, *Csupán zene? Liszt Ferenc „A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon” című könyve és kontextusai = Irodalom és antropológia*, szerk. KISS Noémi, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2003.

1861. február 8.

Szigligeti Ede *Tinódi* című, ötfelvonásos színművét három ízben adják elő. A kísérőzenét és a járulékos zongoraműveket Engeszer Máttyás (1812–1885) komponálta a darabhoz. A kották nyomtatásban is megjelentek: *Dalok „Tinódi” című eredeti színműből*, Pest, 1861, 8 lap. (Korábban: *Tinódi Sebestyén énekei*, Vegyes karra alkalmazta ENGESZER Máttyás, Pest, 1860.)

* ENGESZER Máttyás = *Új Magyar Életrajzi Lexikon II*, főszerk. MARKÓ László, Bp., 2001, 358. – SZINNYEI József, *Magyar írók élete*, XIII. kötet, Bp., 1909, 851. – PETRIK Géza, *Magyar könyvészet 1860–1875*, Bp., 1885, 371.

1862. augusztus 28., Pest

Megjelenik Hajdú László (1818–1880) ügyvéd kritikája Mátray Gábor Tinódi-értelmezéseihez. Kifogásolja, hogy a megfejtések nem az egyházi hangnemek szerint történtek. Megemlíti egy másik kiadványt is, Engeszer Máttyás (1812–1885) zenetanár munkáját: *Énekek a XVI. századból, nagyrészt Tinódy Sebestyéntől*.

* HAJDÚ László, *Észrevételek a Mátray úr által 1859-ben kiadott XVI. századi dallamokra*, Zenészet Lapok, 48. sz., 1862. augusztus 28., 378–380. – *Tinódi Sebestyén énekei*, vegyes karra alkalmazta ENGESZER Máttyás, Pest, 1860.

1862

Arany János ekkor írja *Tinódi redivivus* című félbehagyott versét: „Patvarba, kollégám, jó deák Tinódi! Álom-é ez a hír, vagy penég valódi? ...”

1865, Pest

Nagy Iván családtörténetében csak röviden ír a Tinódi családról. Lábjegyzetben megemlíti, hogy „Ponori Thewrewk József, Magyarok névnapjai című füzetében kiadott koholmánya szerint, Tinódi Szikszón, Abaújban, 1505. oct. 2-án született volna.”

* NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, XI. kötet, Pest, 1865, 223. – PONORI THEWREWK József, *Magyarok születésnapjai*, Első közlés, az 1843–1844-iki hongyülést illető, Pozsony, 1844. (Hongyülési emlény. 2. kiadás. Szerzőnek 1826 elején rézre metszett arcképével és betűrendes névjegyzékkel bővítve. Pozsony, 1847. Második közlés, a múltat és jelent illető. 3 rézmetszettel. Pozsony, 1846. A borítékon: »Hongyülési emlény« címmel. 3. kiadás. Pest, 1861. névjegyzékkel.)

1867, Pest

Toldy Ferenc könyvének díszcímlapján megjelenik Tinódi képzeleti arcképe a *Vasárnapi Újság* 1859-es metszete nyomán. Toldy így ír Tinódiról: „Mint történetgyűző, mint országos erkölcsbíró s a nemzetet helyzete tiszta eszmélésére

ébresztő irányító Tinódi, kora szerzői közt, egyike a legfontosbak- és tiszteletre méltóbbaknak, s felette igazságtalan az, ki őt míveletlen költői előadása, nyelve s rossz rímei után ítéli meg.”

* TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, 2. kiadás. Pest, 1867, 154. (Idézi: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004, 493.)

1881, Budapest

Megjelenik Tinódi műveinek kritikai kiadása.

* *Tinódi Sebestyén összes művei*, kiad., előszó SZILÁDY Áron, Bp., 1881 (RMKT III).

1885

Myskovszky Viktor (1838–1909) rajzalbumában közli fricsi várkastély sgraffitóit. A lantos alakjában Tinódi ábrázolását vélte felfedezni.

* MYSKOVSZKY Viktor, *Magyarország középkori és renaissance stílusú műemlékei*, Bécs, 1885.

1900. június 10., Kassa

Emléktáblával jelölik meg Tinódi Sebestyén egykori házát: Itt állott Tinódy Sebestyén lantos költőnk háza 1550–1557. Megjelölte Kassa város közönsége 1900. június 10-én.

* Ma: Kováčska ul. c. 34. Elena KOLIVOŠKOVÁ, *Pamätné tabule mesta Košice*, 1996.

1901

Gárdonyi Géza Tinódit is szerepelteti *Egri csillagok* című regényében.

Második rész: *Oda Buda!* 9. fejezet: Bornemissza Gergely álmában Török Bálint házánál, Somogyvárott. (A mohácsi csatáról szóló két strófa Gárdonyi szerzeménye, Tinódinak nincs ilyen éneke!)

Harmadik rész: *A rab oroszlán*. 3. fejezet: Török Bálintné házánál, Debrecenben. (Idézi a *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* című história I. és 29–30. strófáit.)

A fenti két idézetet lásd a kronológia függelékében (457–360).

* BAKOS József, *Gárdonyi és Tinódi* (Gárdonyi lapszéli jegyzetei a RMKT III-ban) = *Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve*, IV, 1958, 567–572.

1901 nyara, Marosvásárhely

A pálosi Donáth család Csiszér Albertné tulajdonában lévő oklevelei közül előkerül Tinódi Sebestyén sajátkező címerkérő folyamodványa és Ferdinánd király által 1553. augusztus 25-én adományozott nemesi oklevele.

* SZÁDECZKY Lajos, *Tinódi Sebestyén címeres levele*, Erdélyi Múzeum, 1901, 391–395.

1907. augusztus 16., Budapest

A miniszterelnökség Bezerédy Gyula (1858–1925) szobrászt bízta meg Tinódi alakjának megmintázásával. A művész a szobor elkészítése előtt a Sáros megyei Fricsre utazott, ahol a várkastély pártázatán látható lantos ábrázolást tanulmányozta. Modellje a kiskunhalasi Zseni József volt. Az 1904-re elkészült 2,5 méter magas bronzszobor 3,5 méter magas haraszi mészkőből készült talapzatát Jámbor Lajos műépítész tervezte. A kőtalapzat anyagából kifaragott dombozmű török–magyar ütközetet ábrázol. A szobrot 1906 végén a Blaha Lujza téren állították fel a Népszínház, a későbbi Nemzeti Színház előtt (lásd a következő oldalon); avatására azonban csak a következő évben került sor. Ez lett a Ferenc József adományából készült tíz szobor egyike.

* LIBER Endre, *Budapest szobrai és emléktáblái*, Az adatok összegyűjtésében segédkezett CSERHALMI Jenő és PACHER Béla, Bp., 1934, 270–271. – *Budapest szobrai*, a bevezető tanulmányt írta LYKA Károly, Bp., 1955, 55. (Képtábla a Nemzeti Színház előtt álló szoborról.) – RAJNA György, *Budapest köztéri szobrainak katalógusa*, Bp., 1989, 334. – DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén, 1505?–1556*, Bp., 1912. (a szobor képével) – ELEK Artúr, *Bezerédy Gyula (1858–1925)*, Nyugat, 1925, 16–17. szám.

1912

Tordai Ányos (1879–1938) ciszterci tanár háromfelvonásos, énekes, zenés ifjúsági színművet ír Tinódiról.

* TORDAI Ányos, *Tinódi*, Bp., 1912.

1929, Budapest

Szabolcsi Bence újraértelmezve kiadja Tinódi dallamainak modern átiratát.

* SZABOLCSI Bence, *Tinódi Sebestyén dallamai*, Zenei Szemle, 1929. – Új kiadása: SZABOLCSI Bence, *A magyar zene évszázadai: Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, Bp., 1959, 39–100.

1935, Sárvár

A sári Szent Miklós r. k. templom szentélyének külső falán egy karddal, lanttal díszített emléktáblát, Rumi Rajki István szombathelyi szobrász alkotását helyezik. Felirata:

E templom körül elporladt temetőben piheni örök álmát Tinódi Lantos Sebestyén, a mohácsi Magyarország vándor poétája. Hálás kegyelettel a szombathelyi Faludi Társaság. 1935.

* *Sárvár története*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 2000, 498–500. – *Rumi Rajki István (1881–1941)*, vö. TÓTH János, R. R. I. *művészete*, Szombathely, é. n.

1935 eleje

A magyar könyvbarátok diáriuma 1935. évi első száma közli a kétes értékű hírt arról, hogy Tinódi Lantos Sebestyén sírját a sári templom körüli temetőben megtalálta Wéber Ferenc celldömölki tanár.

* HEGYI József, *Tinódi Lantos Sebestyén*, Szigetvár, 1968, 64.

1936, Sárvár

Tinódi-emlékművet állítanak a sárvári vár mellett. A kőoszlopra helyezett bronztablán ez olvasható: „Ebben az ősi Nádasdy várban töltötte életének utolsó napjait a török idők nagy krónikása, Tinódy Lantos Sebestyén. Itt halt meg; eltemették 1556. jan. 30-án a sári atyák hamvai mellé. Ezt az emléket állította Sárvár közönsége 1936. évben.”

1937, Budapest

Negyven író, költő és zeneszerző Tinódit dicsőítő műveket tesz közzé egy Szűcs G. Ágoston zeneszerző kiadásában megjelent kötetben. Több kép is látható a budapesti Tinódi-szobor koszorúzásáról.

* *Tinódi Lantos Sebestyén emlékére*, A Tinódi Lantos Sebestyén Művész Társaság [emlékkönyve], kiad. SZÜCS Gusztáv Ágoston, Bp., 1937.

1948, Budapest

Tinódi két dallama és egy versének átírt szövege belekerül a református énekeskönybe.

161. szám: Tinódi „Siess, keresztyén, lelki jót hallani” kezdősorú, *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvívott* című, bibliai históriájának hat versszaka, több helyütt a szöveg átigazításával.

475. szám: Victor János „Imádkozzatok és buzgón kérjete” kezdetű verse a *Szulimán császár Kazul basával viadaljáról* című história dallamával.

* CSOMASZ Tóth Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés*, Bp., 1950, 349–350, 389.

1955

Tinódi szobrát a Nemzeti Színház elől, a földalatti vasút építkezése miatt, a Népligetbe helyezik át.

* *Budapest szobrai*, A bevezető tanulmányt írta LYKA Károly, Bp., 1955, 25. (képpel)

1956. február 1., Sárvár

Tinódi halálának 400. évfordulóján ünnepségeket és konferenciát tartanak. Ebből az alkalomból emlékkönyv és szövegkiadás jelenik meg.

* *Tinódi-emlékkönyv*, szerk. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárvár, 1956. (KLANICZAY Tibor, *Tinódi Sebestyén emlékezete*; LEGÁNY Dezső, *A magyar zene Tinódiig*; HORVÁTH István Károly, *Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában*; NASZÁDOS István, *Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti háttére*.) – TINÓDI LANTOS Sebestyén *Válogatott munkái*, összeáll. és jegyz. BÓTA László, Bp., 1956. [A dallamok kottáit, SZABOLCSI Bence útmutatása szerint, SZÉKELY András készítette.]

1958, Budapest

Csomasz Tóth Kálmán megjelenteti Tinódi dallamainak kritikai kiadását.

* CSOMASZ Tóth Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958 (RMDT I.).

1959, Budapest

Megjelenik Tinódi *Cronica*-jának hasonmás kiadása.

* TINÓDI Sebestyén, *Cronica*, Kolozsvár, 1554. A kísérő tanulmányt írta BÓTA László, A faksimile szövegét gond. VARJAS Béla, Bp., 1959 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, II).

1967, Szigetvár

Felállítják Kiss István (1927–1998) szobrász Tinódi-szobrát a szigeti vár főbejárata melletti bástyánál.

* SUGÁR István, *Szigetvár és viadala*, Bp., 1976, 218.

1970, Sárvár

Felállítják Szabó Iván (1913–1998) Kossuth-díjas szobrász Tinódi-emlékművét a várárok területén lévő parkban.

1979, Nyírbátor

Felállítják Kiss István (1927–1998) Kossuth-díjas (1970) és MSZMP KB-tag (1975) szobrász Tinódi-szobrát a református templom haranglábja előtt.

1984, Budapest

Megjelenik Tinódi *Krónikájának* népszerű kiadása.

* TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, a bevezetőt SZAKÁLY Ferenc írta. Bp., Európa, 1984 (Bibliotheca Historica).

1988

Horváth Marietta (*1930) történelmi regényt ír Tinódiról. A könyv fűlszövege:

Tinódi Lantos Sebestyén életéről, sajnos, nem tudunk annyit, amennyit szeretnénk. Szerencsére Horváth Marietta, aki szép történelmi regényében – *Kezdetben a mécs* címmel – oly emlékezetesen írt Soproni Lackner Kristófról, ezúttal Sebők mesterről, a fáradhatatlan költőről és koráról is sok-sok újat és érdekeset elmond olvasóinak, olyasmit is, amire csak következtetni lehet. Nagy erénye, hogy az 1526 után három részre szakadó ország állapotát is élénk színekkel ecseteli, s nemcsak Tinódit, az első nagy magyar „haditudósítót” ábrázolja újszerűen, hanem Zápolyát, Izabella királynét, Török Bálintot, Nádasdy Tamást, Habsburg Ferdinándot, Fráter Györgyöt és Werbőczyt is. Csodálatosan eleveníti fel a hajdankori helyszíneket, a hatalmas költői pálya földrajzi állomásait a fehértvári kolostori iskolától kezdve Simontornyán, Budán, Hedrehelyen, Nagyváradon, Gyulafehérváron, Dáró várán, Kassán, Pozsonyon és Kolozsváron, Debrecenen át a sárvári halálos ágyig.

* HORVÁTH Marietta, *A vándorlantos. Történelmi regény Tinódi Lantos Sebestyénről*, illusztr. BARCZÁNFALVI Ferenc, Bp., Móra, 1988.

1996. szeptember 1., Enying

A Tinódi Lantos Sebestyén Református Iskola (akkor még csak zeneiskola, később művészeti iskola) megnyitása. A zászlóavató ünnepséget Hajdú Zoltán református lelkész, igazgató tartotta 1997-ben.

2000. június 15., Dombóvár

A millenniumi ünnepségek keretében felavatják a Hunyadi téren Raffay Dávid (*1973) Tinódi-szobrát, amely a krónikást lova mellett ülve ábrázolja.

2002. október 17., Eger

Felavatják Pusztai Ágoston (*1945) Tinódi-szobrát a Dózsa György téren, a Vár Söröző-Borozó előtt.

2006. január, Sárvár

Sárvár városa a 2006-os esztendőt Tinódi-évvé nyilvánította, abból az alkalomból, hogy 450 éve itt halt meg Tinódi Sebestyén, valamint 50 éve vette fel a helyi gimnázium Tinódi Sebestyén nevét.

2006. január 30., Budapest

Kobzos Kiss Tamás előadásában, Lantos Szabó István kíséretével hangzó formában is megjelenik Tinódi *Cronica*ja.

* *Tinódi Lantos Sebestyén énekei* Kobzos Kiss Tamás előadásában, tanulmányokkal, CD-ROM, 9 óra MP3-as hanganyaggal, Bp., Arcanum, 2006.

2006. május 5., Budapest

„*Az mi keveset írtam, igazat írtam*” címmel tudományos tanácskozás Tinódi Sebestyén halálának 450. évfordulóján az Illyés Archívumban. Szervezők: MTA Irodalomtudományi Intézet, Magyar Régizenei Társaság. Megnyitó beszédek: Jankovics József, Virág László. Előadók: Vadai István, Ács Pál, Lőkös Péter, Kobzos Kiss Tamás, Lantos Szabó István, Szentmártoni Szabó Géza, Paczolay Gyula, Parádi Andrea, Sudár Balázs, Tóth Tünde.

2006. június 28., Budapest

Felolvasó ülés lanttal az MTA Irodalomtudományi Intézetében: LANTOS SZABÓ István: *Tinódi lantja, avagy hogyan hangzanak a Cronica dallamai?*

2006. szeptember 22., Sárvár

Tinódi Sebestyén emlékezete. Konferencia halálának 450. évfordulóján. Rendezők: Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár Város Önkormányzata. Megnyitó beszéd: Dénes Tibor polgármester. Előadók: Simon Éva, Kerny Terézia, Jeney Zoltán, Vadai István, Heltai Bálint, Szentmártoni Szabó Géza, Pap Balázs, Bencze Balázs és Bessenyei József. Közreműködött a *Tabulatúra* régizene-együttes.

Kamarakiállítás: *Tinódi keresése – a sári templom körüli ásátás leletanyaga*, melyet Takács Zoltán Tamás múzeumigazgató, a konferencia szervezője mutatott be.

2006. december 9., Kolozsvár

„Lőn ennek írása az jó Kolozsvárba” Tinódi és az epikus énekköltészet. Tudományos konferencia. Szervező: Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Tanszék, Erdélyi Múzeum Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Irodalomtudományi Szakosztály (az Illyés Közalapítvány támogatásával). Megnyitó beszéd: *Gábor Csilla*. Előadók: *Vadai István, Kőszeghy Péter, Pap Balázs, Czintos Emese, Egyed Emese, Balázs Mihály, Farmati Anna, Szentmártoni Szabó Géza, Keszeg Vilmos, Vajda András.*

Bory Jenő: *Tinódi* (1913)

Szabó Iván: *Tinódi*. Sárvár (1970)

Németh Mihály: *Tinódi*. Sárvár (1983)

Kiss István: *Tinódi*. Nyírbátor (1979)

Kiss István: *Tinódi. Szigetvár* (1967)

Pusztai Ágoston: *Tinódi. Eger* (2002)

Raffay Dávid: *Tinódi. Dombóvár* (2000)

IRODALOM

- SZÉNFY Gusztáv, *Tinódy Sebestyén dalai s énekeinek ismertetése zenei tekintetben*, Magyar Sajtó, 53. szám, 1858. május 4., 209–210.
- MÁTRAY Gábor, *Történeti, bibliai és gúnyoros magyar énekek dallamai a XVI. századból*, Pest, 1859. (Reprint: Bp., 1993.)
- Tinódi Sebestyén énekei*, Vegyes karra alkalmazta ENGESZER Mátyás, Pest, 1860.
- HAJDÚ László, *Észrevételek a Mátray úr által 1859-ben kiadott XVI. századi dallamokra*, Zenészeti Lapok, 48. szám, 1862. augusztus 28, 378–380.
- TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, 2. kiadás, Pest, 1867.
- KNAUZ Nándor, *Tinódi Sebestyénnek eddig ismeretlen versezete Zsigmond királyról*, Pest, 1871.
- VERES Samu, *Tinódi Sebestyén és kora*, Bp., 1880.
- VERMESS Imre, *Tinódi Sebestyén és Gyöngyösi István életrajza*, Pozsony–Bp., 1885. 32.
- GAÁL Mózes, *Az utolsó lantos (Tinódi Sebestyén): Regényes korrajz*, Bp., 1886. 119 l. 1 t.
- BENEDEK Albert, *Tinódi Sebestyén iratairól történeti szempontból, különös tekintettel a Dél-Magyarországot illető krónikákra*, Történelmi és Régészeti Értesítő, 1881, 49–72.
- BARTALUS István, *A magyar palotás zene eredete*, Századok, 1892, 20–21.
- BÖNGÉRFI János, *Tinódi Lantos Sebestyén*, Bp., [1898].
- TINÓDI Sebestyén, *Budai Ali basa históriája*, Jegyzetekkel kísérte SZILÁDY Áron, Bp., Franklin-Társulat, 1899 (Olcsó Könyvtár, Új sorozat, 1130).
- TINÓDI Sebestyén, *Válogatott históriás énekei*, s. a. r. és bevezetéssel ellátta PERÉNYI Adolf, Bp., [1899–1900 között].
- ACSÁDY Ignác, *Tinódi Sebestyén*, Budapesti Szemle, 1899, 265. szám, 1–24., ill. 266. szám, 181–213.
- SZÁDECZKY Lajos, *Tinódi Sebestyén címeres levele*, Erdélyi Múzeum, 1901, 391–395.
- NÉMETH Béla, *Szigetvár története*, Pécs, 1903.
- BEÖTHY Zsolt, *A históriás ének és Tinódi Sebestyén*, Beöthy Zsolt egyetemi nyilvános rendes tanár előadásai után jegyezte és kiadta CSOBÁN András, Bp., 1904–1905, I. félév.
- BENEDEK Elek, *Nagy magyarok élete, 3. kötet, Werbőczy István, Zrínyi Miklós a szigetvári bős. Tinódi Lantos Sebestyén, Balassa Bálint, Báthory István*, Bp., 1906, 78–89. (Tinódi). – 2. kiadás: Bp., 1915. – Új kiadása: Bp., 1996.

MÉSZÖLY Gedeon, *Tinódi Sebestyén*, Nagykőrös, 1906.

DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, 1505?–1556, Bp., 1912 (Magyar Történeti Életrajzok).

A régi magyar költészet. Tinódi, Balassi, Gyöngyösi, a kuruc költészet; Faludi, Gvadányi, Virág Benedek, Kiad. és bev. FERENCZI Zoltán, Bp., é. n. (Remekírók képes könyvtára)

TORDAI Ányos, *Tinódi: Ifjúsági színjáték*, Bp., 1912.

BENKÓ Imre, *A sárbogárdi Mészöly család*, Nagykőrös, 1914. → A Mészöly család levéltára, Nagykőrös város levéltára = Kecskeméti Á. L. tartalmazza a Tinódy család néhány oklevelét is (1401–1513. 7 darab)

PESTI Balázs, *Tinódi-magyarázat = Tudósítvány a magyorkörsi belvét hitvallású evangéliumi főgymnasiumról, 1913/14.*, Nagykőrös, 1914.

PUKÁNSZKY Béla, *Tinodi und der deutsche Zeitungsgesang = Gragger Emlékkönyv*, Berlin, 1927, 115–121.

SZABOLCSI Bence, *Tinódi Sebestyén dallamai*, Zenei Szemle, 1929; Ua.: Sz. B., *A magyar zene évszázadai: Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, Bp., 1959, 39–100.

VÁRKONYI Nándor, *Tinódi Sebestyén* = Uő., *Magyar katonaköltők*, Pécs, 1940, 54–66.

PITROFF Pál, *Tinódi Sebestyén eszmévilága*, Katolikus Szemle, 1941.

Vitéz NAGY Zoltán, *Új magyar művészet*, Bp. 1941. [Büky Béla (1899–1983): Tinódi Lantos Sebestyén. Szobor.]

NAGY Méda, *Tinódi az utolsó magyar dalnok* = Uő., *Nagy magyar írók regényes életrajzai*, Bp., 1943, 5–9.

FÉJA Géza, *Tinódi Lantos Sebestyén* = Uő., *Régi magyarság: A magyar irodalom története a legrégibb időktől 1772-ig*. Bp., 1943, 114–118. – Új kiadása: Bp., 2001.

Magyar irodalmi szöveggyűjtemény, I, *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból*, I. rész, szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor, Bp., 1951, 233–256. (Tinódi szövegei kottákkal)

IVÁNYI Béla, *Tinódi-idézet egy XV/II. századi levélből*, ItK, 1954, 318–319.

SZABOLCSI Bence, *A magyar zenetörténet kézikönyve*, második, átdolg. kiad. Bp., 1955.

Tinódi-émlékkönyv, szerk. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárvár, 1956. (KLANICZAY Tibor: *Tinódi Sebestyén emlékezete*; LEGÁNY Dezső: *A magyar zene Tinódiig*; HORVÁTH István Károly: *Sárvár szerepe a XVI. század magyar kultúrájában*; NASZÁDOS István: *Tinódi rövid életrajza és énekeinek történeti háttére*.) – reprint: Sárvár, 2006.

[BEND]A [Kálmá]n, *Tinódi-émlékkönyv: Ismertetés, Századok*, 93(1959) 670.

- TINÓDI LANTOS Sebestyén *Válogatott munkái*, összeáll. és jegyz. BÓTA László, Bp., 1956.
[A dallamok kottáit, SZABOLCSI Bence útmutatása szerint, SZÉKELY András készítette.]
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 183–214.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., 1958 (RMDT, I).
- BAKOS József, *Gárdonyi és Tinódi (Gárdonyi lapszéli jegyzetei a Régi magyar költők tára harmadik kötetében)*, Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1958, IV, 567–572.
- KLANICZAY Tibor, *Tinódi Sebestyén emlékezete* (1955) = Uő., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1961, 39–53.
- VARJAS Béla, *Tinódi Sebestyén = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 388–393, 395.
- HEGYI József, *Tinódi Sebestyén históriás énekeinek zenei rendszere*, Pécsi Tanárképző Főiskola Évkönyve, 1966.
- HEGYI József, *Tinódi Lantos Sebestyén*, Szigetvár, 1968. (24 kottával és képekkel)
- SZIGETI József, *Tinódi Sebestyén = A régi magyar irodalom története*, összeáll. SZIGETI József, București, 1971, 190–197.
- OLASZ Sándor, *Heltai Gáspár 56. meséje és a Tinódi-Cronica címlapja*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Szeged, 1972, 9–12.
- SUGÁR István, *Tinódi Sebestyén egri tárgyú históriás énekei*, Eger, 1974.
- BARTONIEK Emma, *Tinódi Sebestyén = Uő., Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat gyanánt, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, Bp., 1975, 118–124.
- NEMESKÜRTY István, *A magyar népnek, ki ezt olvassa: Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533–1752*, Bp., 1975, 44–45, 61–72.
- BITSKEY István, *Tinódi egri históriás énekei*, Archivum (Eger), 1975, 117–118.
- HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 110–116. (Tinódiról)
- Balassi Bálint és a 16. század költői, vál., s. a. r. VARJAS Béla, Bp., 1979 (Magyar Remekírók).
- VIRÁGH László, *Les diverses formes de la musique vocale profane en Hongrie au XVe siècle (Les chroniques chantées de Sebestyén Tinódi) = La chanson à la renaissance*, Tours, 1981, 322–331.
- Éneken hallottam... Régi magyar világi énekek*, Vál., előszó, jegyz. BOROS Zoltán, Bukarest, 1981, 26–41. (Tinódi)
- SZAKÁLY Ferenc, *Lantos és krónikás: Tinódi*, História, 1981, 2. sz., 20–21.

- VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., 1982, 164–183.
- SUGÁR István, *Mikor írta Tinódi az egri várostrom históriás énekét?*, It, 1982, 180–186.
- Énekelt versek*, válogatta és dallammal ellátta SEBŐ Ferenc, Bp., 1982. (Tinódi-kottával)
- MÁTRAY Gábor, *A Muzsikának Községes Története és egyéb írások*, vál., s. a. r., a jegyzeteket írta GÁBRY György, Bp., 1984 (Magyar Hírmondó).
- SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve (Tinódi Sebestyén élete és életműve)* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1984, 5–85.
- VARJAS Béla *Tinódi politikai pártállása = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 91–112.
- NYULÁSZINÉ STRAUB Éva, *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*, Bp., 1987, 9. (A címerkérő levél színes képe.)
- HORVÁTH Marietta, *A vándorlantos*, Történelmi regény Tinódi Lantos Sebestyénről, illusztr. BARCZÁNFAI Ferenc, Bp., 1988.
- CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Tinódi Sebestyén = Magyarország zenetörténete*, II, 1541–1686, szerk. BÁRDOS Kornél, Bp., 1990, 229–236.
- ARADI Péter, *Tinódi sírjának hollétéről új megvilágításban*, Vasi Honismereti Közlemények, Szombathely, 1991/I, 69–73.
- SZENTIMREI Jenő, *Verses magyar krónikája*, KÓS Károly képeivel, Sepsiszentgyörgy, 1991, 60. (Tinódi Lantos Sebestyén)
- Tinódi Lantos Sebestyén címerkérő levele*, Rubicon, 1994. 4–5. sz., 68 (kép a hátsó borítón).
- KIRÁLY Péter, *Tinódi Lantos Sebestyén = Uő., A lantjáték Magyarországon a XVI. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, 22), 196–215.
- SZAKÁLY Ferenc *Tóth Mihály, a kereskedőből lett hajdúvezér* = Uő., *Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., 1995 (Humanizmus és reformáció, 23), 175–189. [TINÓDI Sebestyén: *Szegedi veszedelem*.]
- SZAKÁLY Ferenc, DÁVID Géza, *Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetirői hiteléhez*, ItK, 1996, 481–489.
- VADAI István, *A függőleges beszéd: Tinódi akrosztichonjairól = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 617–638.
- BITSKEY István, *A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben*, Studia Litteraria, 1998, 5–15.

BITSKEY István, „*Én mast szőlők csak vitézlő dolgokról*”: *A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben* = Uő., *Virtus és religió*, Miskolc, 1999.

BENCZE Balázs, *Irodalmi utalások egy 1605. évi magánlevelezésben*, ItK, 1999, 666–670.

JANKOVICS József, *Tinódi török-képe* = Nádasdy Tamás (1498–1562), *Tudományos emlékülés, Sárovar, 1998. szeptember 10–11.*, Sárovar, 1999, 131–139.

VÁRNAI Ferenc, *Tinódi és kora*, Bp., 2000.

Sárovar története, szerk. SÖPTEI István, Sárovar, 2000, 197–198, 498–500. (Tinódi)

Bory Jenő, szerk. PÉNTEK Imre, Bp., 2001. (22. *Tinódi* – 1913. k., bronz, 23×8×20 cm, magántulajdon)

SZILASI László, „*Kiknek bor lelkők*”: *Tinódi Sebestyén a borfogyasztás hatásairól: a bor minőségéről szóló kritikai beszéd kezdetei a magyar kultúrában*, Jelenkor, 47(2004), 7–8. sz.

PAP Balázs, *Részeg-ész, rész-egész viszony: Megjegyzések Tinódi Sokféle részögösről című költeménye kapcsán* = *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században, A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, 2005, 353–360.

VADAI István, *Tinódi Sebestyén* = *Nemzeti évfordulóink 2006*, főszerk. ESTÓK János, Bp., 2005, 44.

Tinódi-emlékkönyv, szerk. HORVÁTH István Károly, NASZÁDOS István, Sárovar, 1956.; reprint: Sárovar, 2006.

Tinódi Lantos Sebestyén énekei Kobzos Kiss Tamás előadásában, tanulmányokkal, CD-ROM, 9 óra MP3-as hanganyaggal, Bp., 2006.

VADAI István, „*Ropp, csatt, patt*.”: *A lírikus Tinódi*, Tiszatáj, 2006. március (A Tiszatáj Diákmelléklete, 112. szám).

VADAI István, *Tinódi Sebestyén*, Rubicon, 2006. szept.

*

TINÓDI AZ EGRI CSILLAGOKBAN

GÁRDONYI Géza, *Egri csillagok*. (1901) Második rész. *Oda Buda!* 9. fejezet, Bornemissza Gergely álmában Török Bálint házában, Somogyvárott (részlet)

A vacsora véget ért. Csak az ezüstkupák maradtak az asztalon.

– No, most búcsúzzatok el a vendégektől, és eredjetek az anyátok szárnya

alá – szólt a gyerekeknek Török Bálint.

– Hát Sebők bácsi nem énekel? – kérdezte a kis Feri.

Egy szelíd, kis, szőrös képű ember megmozdult erre az asztalnál. Bálint úrra nézett.

– Az ám, jó Tinódi – szólt meleg tekintettel Zrínyi –, énekelj nekünk valami szépet.

Tinódi Sebestyén fölkel, és a terem szögletéből kobozt emelt elő.

– Hát jó – szólt az apa –, egy éneket végighallgathattok, de aztán takarodót fújunk.

Tinódi valamivel hátrább tolta a székét, és végigfuttatta az ujjait a koboz öt húrján.

– Mit énekeljek? – kérdezte a gazdát.

– Hát a legújabbat, amit a múlt héten szerzettél.

– A mohácsit?

– Azt, ha ugyan a vendégeim mást nem kívánnak.

– Nem, nem – szóltak a vendégek. – Halljuk a legújabbat!

A terem elcsöndesült. A szolgák elkoppantották az asztalon álló viaszgyertyák hamvát, s az ajtózugba ültek. Tinódi még egyszer végigpöngötte a húrjait. Egy kortyot ivott az előtte álló ezüstkupából, és mély, lágy férfihangon kezdte az énekét:

Síralmát éneklek most Magyarországnak;
Vérrel ázott földjét mohácsi csatának;
Mint hullt el sok ezre nemzet virágának,
S lőn gyászos elveszte az ifjú királynak.

Valami különös volt az éneklése. Inkább elbeszélés volt az éneke, mint dalolás. Néha végigénekelte egy sort, a másikat csak szóval mondta el, a kobozra hagyva a dallamot. Néha csak az utolsó sor végét fogta énekhangra. A szeme az éneklés alatt maga elé merült, s olybá tűnt fel az előadása, mintha csak magát tudná a teremben, s magának énekelne. De az ő együgyű versei, mint Gábor pap egyszer megjegyezte, ha olvasva darabosak és minden művészet nélkül valók is, az ő ajkán szívet indítóan szépen hangzottak. A szavaknak más értelme kelt az ő ajkán. Ha ő azt mondta: gyász, akkor elsötétült minden a hallgatók szeme előtt. Ha azt mondta: harc, látták az öldöklő dulakodást. Ha azt mondta: Isten, a fején érezte mindenki az Isten fényességét.

A vendégek már az első versszaknál a szemükre tették a kezüket, amint az asztalnál könyököltek, s Török Bálint szeme is könnybe borult. A király mellett harcolt ő Mohácson, a király testőrei között. Négyezer szemtanúja élt még akkor a csatának, és az egész Magyarországot az erőtlenség, elveszettség érzete csüggesztette. Mintha gyászfátyol lebegett volna az egész országon! Tinódi el-énekelte a csata lefolyását, s a jelenlevők bús figyelemmel hallgatták. A hősi jeleneteknél felragyogott a szemük. Az ismerős neveket megkönnyezték. Végül Tinódi a befejező vershez ért, és az éneke inkább sóhajtás volt, mint éneklés:

Mohács mellett van egy kaszálatlan mező,
 Az a világon a legnagyobb temető;
 Egy egész nemzetre terül ott szemfedő...
 Föl se támasztja tán az örök Teremtő!

* Mindkét strófa Gárdonyi szerzeménye, Tinódinak nincs ilyen éneke!

GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*. Harmadik rész. *A rab oroszlán*. 3. fejezet, Török Bálintné házánál, Debrecenben (részlet)

Azonban az asszony [=Török Bálintné] letörülte a könnyeit, és Tinódihoz fordult. – Sebők deák – mondotta mosolyt erőltetve az arcára –, könnyekkel vendégeljük-e a házunk barátait? Nosza, vegye elő a lantot, és amiket az uram szeretett hallani, csak azokat, Sebők deák! Behunyjuk a szemünket, míg kegyel-med énekel, és azt képzeljük: ő is közöttünk ül.

Három év óta nem pendült meg a házban a Sebők deák lantja. A fiúk már előre megvidámultak az engedelemtől. Sebők deák kiment a szobájába, és elővette a gitárforma hangszert. A *Judit asszony históriáját* mondta el csöndes, elbeszélő hangon, miközben a dallamot verte hozzá.

Ez jó vigasztalás volt. Holofernesben mindenki a szultánt értette. De haj, hol van Judit asszony, aki elpusztítaná őt a föld színéről! Azonban mikor Tinódi az ének közepére ért, egyszer csak megváltozott a dallam az ujjai alatt, s mélyen búgó, lágy hangon más énekbe fogott:

Sírva veszi-köl mast szegín Magyarorszá-g,
 Mert tőle távo-zék hangossá-g, ví-gassá-g,
 Belőle kikele sok fénös gazdagsá-g,
 És fogságba esék egynéhány urasá-g.

Az asztalnál ülőkön fájdalmas borzongás futott végig. Dobónak is kicsordult a könny a szeméből. – Folytathatom-e? – kérdezte esdő hangon Tinódi. Az asszony bólintott. Tinódi aztán elénekelt, hogyan ejtette hálóba Bálint urat a török, hogyan vitte rabláncon magával először Nándorfehérvárra, azután Konstantinápolyba. A hangja fájdalmas suttogássá változott, mikor az ének végére ért:

Fohászkodik mostan sok gyakor sírással
Asszony-feleségöd az két szép fiaddal,
Mert ők élnek mostan az nagy árvasággal,
Sok szomorúsággal, gyámoltalansággal.

Örömök sehol sincs te jó szolgálidnak,
Kik szívvel szeretnek, gyakran fohászkodnak,
Egynehány közülök tétova bujdosnak,
Ha megszabadulnál, mégis sokan várnak.

Itt már maga a lantos is elfulladt a sírásban. Mert hiszen ő volt az tétova bujdosó szolga, aki legjobban siratta az urát.

* *Príni Péternek, Majlát Istvánnak és Tereke Bálintnak fogságokról*, I, 29–30. strófák

Budapest, 2006. december 21.
Tinódi halálának ötödfélszázadik évfordulóján.

Vagy nyereféleg anagy vesztelég,
de rola meg emlekőzni
gyönyörűség.

Rövidítések

BHA	Bibliotheca Hungarica Antiqua
ék.	énekeskönyv
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
MKsz	Magyar Könyvszemle
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
RMDT (kötetszámmal)	Régi magyar dallamok tára
RMKT (évszázaddal)	Régi magyar költők tára
RMNy	Régi magyarországi nyomtatványok
RPHA	Répertoire de la poésie hongroise ancienne
vm.	vármegye

Névmutató

- Abafi – 284
Abdurrahmán, budai pasa – 244
Ábra – 92
Ábrahám – 111, 112
Abu Muszlim – 234
Aça, Mustafa – 234
Ács Pál – 26, 43, 50, 101, 152, 225, 330, 350
Acsády Ignác – 20, 353
Adalberg, Samuel – 138
Ádám – 83
Adorján Imre – 234
Adorján Manassé – 269
Adriansen, Emanuel – 183, 191
Ady Endre – 259
Ágoston, Szent – 91
Ahmed Fáki – 233
Ahmed, egri aga – 238
Ahmedí – 233
Aiax – 326
Aiszóposz – 123, 268
Akhilleusz (Achilles, Pelides) – 207, 282, 326
Albayrak, Nurettin – 233, 234
Albert, Habsburg, V., magyar király – 146, 155
Áldásy Antal – 324
Alexandrosz (Nagy Sándor), makedón király – 263
Ali (a Juszuf-történet szerzője) – 231
Ali Ufki – 237
Ali, boszniai pasa – 241, 242
Ali, budai beglerbég (1550-es évek) – 33, 57, 64, 82, 83, 134, 135, 184, 206, 320, 353
Ali, budai pasa (1580-as évek) – 226
Ali, Kádizáde, budai pasa (1616) – 227
Ali, Mohamed veje – 232, 233
Alioglu – 237
Allen, Woody – 285
Alpamis – 230
Altmann, Wilhelm – 146, 147
Ammianus Marcellinus – 101
Amor – 303
Amurát szultán *lásd* Murád
András, Szent (apostol) – 248, 251, 311
Andrássy család – 324
Ankwitz-Kleehoven, Hans von – 148
Anna – 88
Antal Rudi – 303
Antalfi Imre – 327, 328
Anthimi család – 309
Antigoné – 119
Apor Péter – 170
Aradi Péter – 356
Arany János – 8, 9, 14, 17, 24, 257–276, 279–285, 291, 339, 343
Árgirus – 9, 81, 285
Arióon – 208
Arius – 254
Arkhimédész – 47, 291
Árpád – 336
Árpád Imre – 231
Arthaber, Arturo – 138
Artun, Erman – 237
Ásik Ahmet (1737) – 231
Ásik Ali – 243
Ásik Ferkí – 237
Ásik Haszan, Gázi – 238
Ásik Kenzi – 237
Ásik Mehmed – 232
Assmann, Jan – 13
Athanasius, Alexandria püspöke – 80
Attila, hun király (Etele) – 135, 155, 272
Ausonius, Decimus Magnus – 121
Austen, Jane – 269
Axmann, Martin (Waxmann) – 165, 331
Bacchus – 114, 211
Bahtyin, Mihail – 285
Bajezid, II., török szultán (1481–1512) – 238
Bak család – 338
Bakfark Bálint – 171, 176
Bakk Endre, Sz. – 338
Bakos József – 344, 355
Baksai Tamás – 64, 68
Balás Margit – 159
Balassa János (Balassi) – 43
Balassa József – 139
Balassa Zsigmond (tévesen: Simon) – 25
Balassi Bálint – 10, 11, 17, 19, 22, 109, 152, 167, 171, 172, 214, 259, 260, 269, 353–355
Balázs Mihály – 23, 24, 48, 55, 81, 95, 351, 356

- Baldigara, Ottaviano – 47
 Bálint István János – 138
 Bálint Sándor – 138, 152
 Balog András – 68
 Balog Márton – 131
 Balogh Ágoston Flórián – 152
 Balogh Bálint – 69
 Balogh Jolán – 150
 Bánk bán – 33, 36, 39, 40
 Bánki Éva – 144, 260
 Bánki István – 259
 Baranyai Béla – 146
 Baranyai Decsi (Csimor) János – 117–122, 124–126, 128, 129, 132, 134, 138, 140
 Barát Miklós – 68
 Barbél János – 68
 Barczánfalvi Ferenc – 349, 356
 Bárdos Kornél – 172, 356
 Barlay Ö. Szabolcs – 100
 Baronyai György – 64, 68
 Baróti Lajos – 332
 Bart István – 269
 Barta János – 270, 272, 280, 282, 354
 Bartalus István – 353
 Bartha Dénes – 175
 Barthes, Roland – 267
 Bartholomaeides János László – 214
 Bartók Béla – 240
 Bartók István – 19, 21, 157
 Bartoniek Emma – 144, 329, 355
 Basics Beatrix – 104
 Báthory István – 34, 169, 328, 329, 353
 Báthory Zsigmond – 328
 Batizi András – 91
 Battál Gázi – 234
 Batthyány Ádám – 332
 Bay András – 64, 68
 Bay Ferenc – 64, 68
 Bazin, Louis – 231, 236
 Bede Anna – 230
Bedi – 233
 Beke László – 147
 Beke Ödön – 139
 Bekes Gáspár – 327, 328
 Békés István – 119, 130, 138
 Béla, IV., magyar király – 33
 Belia György – 330
 Bence – 269, 275, 281
 Bencze Balázs – 331, 350, 357
 Benda Kálmán – 354
 Benedek Albert – 353
 Benedek Elek – 295, 353
 Benedek, kovács (Kovács Benedek) – 69, 126
 Benits Péter – 44
 Benkó Imre – 354
 Benkő Dániel – 8
 Benkő Loránd – 138
 Benli Halime – 245
 Benli, Yusuf – 225
 Beöthy Zsolt – 353
 Berekméri D. István – 290, 291, 293, 295–298, 302, 306
 Berekméri György – 296, 299
 Berekméri István – 299
 Berekméri Mária – 296
 Bernini, Giovanni Lorenzo – 151
 Bertaux, Daniel – 288
 Bertóthy Bálint – 331
 Besenyei Jakab – 39
 Bessenyei György – 334
 Bessenyei József – 100, 143, 156, 168, 321, 350
 Bethlen Farkas – 28, 114, 175, 319, 328
 Bethlen Gábor – 319
 Beumann, Helmut – 149
 Beyer, Anneliese – 138
 Beyer, Horst – 138
 Béza *lásd* de Bèze, Théodore
 Bezerédy Gyula – 345
 Biai Gáspár – 87
 Biczó Gábor – 288
 Bitskey István – 205, 207, 212, 250, 355–357
 Blazovich László – 154
 Boccaccio, Giovanni – 23, 279
 Bod Péter – 114, 115, 120, 121, 124, 328, 330, 333, 334
 Bodola Gyula – 44, 45, 51, 202, 203, 207, 321
 Bodor András – 175, 328
 Bodor Imre – 148
 Boemel, Arnold – 148
 Bogáti Fazakas Miklós – 36, 38, 40, 41, 330
 Bojtár Endre – 259
 Bonfini, Antonio – 18, 23, 33, 55, 145, 154, 167, 326, 328, 329
 Bonne de Luxemburg, francia királyné – 149
 Boratav, Petrev Naili – 231, 235, 236

- Bornemissza Péter – 23, 51, 117, 138, 164, 210, 324, 329
 Bornemissza (Abstemius) Pál – 50
 Bornemissza Anna – 170
 Bornemissza Gergely (Gergöly deák) – 43, 44, 46–53, 68–70, 73, 75, 202, 205, 344, 357
 Boros István – 303
 Boros Zoltán – 355
 Borsa Gedeon – 104, 199, 202, 203, 323
 Bory Jenő – 351, 357
 Borzsák István – 44
 Bossinensis, Franciscus – 194
 Bossuet, Jacques-Bénigne – 251
 Bóta László – 44, 117, 138, 320, 348, 355
 Botta István – 164
 Bourgeois, Loys – 180
 Böhme, Franz Magnus – 224
 Bölöni Domokos – 291
 Böngérfi János – 353
 Brandis, Andreas von – 216, 217
 Brassai Sámuel – 342
 Braunfels, Wolfgang – 149
 Brenner Márton – 154
 Breuer, Dieter – 205
 Broquière, Bertrandon de – 227
 Brown, Edward – 227, 228
 Bruto, Gianmichele (Brutus) – 169, 329
 Brückner, Wolfgang – 149
 Buchanan, George – 104, 107–109, 112
 Budaházi István – 64, 68
 Budai Ézsaiás – 334
 Budai Ferenc – 327, 334
 Bullinger, Heinrich – 112
 Bunyitay Vince – 150
 Burke, Peter – 9
 Busbequius, Augerius Gislenius – 238, 239
 Buzás Gergely – 151
 Büky Béla – 354
 Bynum, D. E. – 240

 Carion, Johann – 83
 Catullus, Caius Valerius – 27
 Çelebioğlu, Amil – 232–234
 Cicero, Marcus Tullius – 59, 121, 137
 Claudius Claudianus – 208, 210
 Cognatus, Gilbertus – 138
 Columna, Guido de – 309
 Cranmerus, Thomas (Tamás) – 80

 Curtius Rufus – 319
 Czákó Zsigmond – 268
 Czintos Emese, G. – 31, 351

 Csabai Mátyás – 199–214, 321
 Csáktornyai Mátyás – 104
 Csanádi Demeter – 314
 Császtvay Tünde – 43
 Csáti Demeter – 283
 Cserényi Mihály – 104
 Cserhalmi Jenő – 345
 Csetri Lajos – 334
 Csiffáry Gergely – 204, 205
 Csipes Antal – 52, 209, 211, 214
Csipekerőzsika – 285
 Csirkés Ferenc – 230
 Csiszér Albertné – 345
 Csobán András – 353
 Csomasz Tóth Kálmán – 8, 172, 175, 180, 183, 195, 310, 320, 325, 348, 355, 356
Csongor – 285
 Csonka Ferenc – 327
Csora Batir – 230
 Csorba György – 230
 Csörsz Rumen István – 9, 14

 da Columna, Guido – 18
 Dám Ince – 152
 Dán Róbert – 330
 Dániel – 93
 Dávid Géza – 44, 356
 Dávid, zsidó király – 83, 84, 87–90, 92–98, 111, 125, 155, 161, 167, 168, 172, 175, 176, 213, 309, 312, 325, 329, 335, 347
 Dávidházi Péter – 267, 269–271, 276, 344
 de Bèze, Théodore (Béza) – 104, 111, 112
 de Troyes, Chrétien – 278, 283
 Deák Endre – 14
 Deák Zoltán – 151
 Decsi Gáspár – 87
 Dede Korkut – 234
 Deé Nagy Anikó – 306
 Deli Bajezid – 226, 238
 Deli Balázs – 68
 Demény István Pál – 227
 Demir, Necati – 234
 Dénes Tibor – 350
 Dennis, Adrian – 194

- Dercsényi Dezső – 43, 47, 49, 51
 Dézsi András – 91
 Dézsi Lajos – 28, 29, 45, 51, 53, 79, 87, 101, 163, 165–168, 202, 310, 332, 345, 354
 Di Francesco, Amedeo – 249, 250
 Dilçin, Cem – 235, 236
 Diósi Mihály – 12
 Diószegi Endre – 259
 Disney, Walt – 285
 Dobó család – 199, 204, 208–211, 214
 Dobó Domokos – 208
 Dobó István – 43–44, 46, 47, 49–53, 56, 61, 68–73, 75, 76, 105, 199, 200, 202–204, 208–214, 321, 336, 359
 Domanovszky Sándor – 175
 Domokos Gyöngyi – 7, 45, 49, 55
 Domokos György – 47
 Donáth család – 345
 Dormán György – 68
 Döbrentei Gábor – 321, 337, 338
 Döngелеgi Gáspár – 69
 Draskóczy László – 180
 Dsida Jenő – 27
 Düringsfeld, Ida von – 140
 Dzselaálzáde Musztafa *lásd* Musztafa, Dzselaálzáde
 Ebu Bekir Abdullah ibn Ajbeg ed-Devádari – 228
 Eckardus, Andreas – 112
 Eckhardt Sándor – 51
 Ecsedy Judit, V. – 156
 Éder Ferenc – 120, 121
Édes Anna – 280, 281
 Egyed Emese – 99, 351
 Elçin, Şükrü – 237
 Elek Ártúr – 345
 Élektra – 324
 Elkhanán – 90
 Engeszer Mátyás – 342, 353
 Enkidu – 279
 Enyedi György – 38, 41
 Eperjessy Kálmán – 155
 Erasmus Roterodamus, Desiderius (Rotterdam) Erasmus – 100, 127, 138
 Erdei Györgyi – 149
 Erdélyi János – 120, 125, 138
 Erdélyi Lajos – 293, 306
 Erődi Harrach Béla – 232
 Erzsébet, Árpád-házi Szent – 251
 Erzsébet, Zsigmond király lánya – 146
 Estók János – 357
 Etédi Sós Márton – 261
 Etele *lásd* Attila
 Etényi Nóra, G. – 170
Eurialus – 83
 Euripidész – 104
 Eusebius (Euszebiosz) – 83, 91
 Éva – 83
 Ezékiel – 109
 Fábíán Márton – 259
 Fabre, Daniel – 290
 Fahreddín, Manoglu – 243
 Faludi Ferenc – 354
 Falvy Zoltán – 332
 Farkas András – 93
 Farkas Ferenc – 8
 Farkas Gábor – 157
 Farkas János – 68
 Farmati Anna – 247, 250, 351
 Faustin – 253
 Feder Mayer István – 99
 Féja Géza – 354
 Fekete Imre – 87
 Fekete István, egri vitéz – 68, 74, 75
 Fekete Lajos – 225, 226, 244
 Fekete Lőrinc – 67
 Felvinczi György – 118, 124
 Fenicz György – 208
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar király – 17, 34, 39, 43, 45, 50, 52, 53, 55, 56, 60–64, 67, 76, 82, 85, 113, 143, 144, 165–167, 203, 211, 214, 215, 314, 317–319, 321, 324, 326, 328, 330, 333, 345, 349
 Ferenc József, I., osztrák császár, magyar király – 345
 Ferencz Éva – 14
 Ferenczi Zoltán – 354
 Ferhád, budai és banja lukai pasa – 241
 Fodor Pál – 226
 Fögel József – 155, 156
 Folz, Robert – 148
 Font Zsuzsa – 23, 24, 27, 55, 80, 81, 95, 284, 356
 Fontarable, Boissonade de – 119

- Foresti, Jacopo – 83
 Forgách család – 50, 51
 Forgách Ferenc – 44, 45, 52, 210
 Forgács Tamás – 118, 138
 Foucault, Michel – 267
 Földes Csaba – 139
 Fraknói Vilmos (Frankl) – 146, 214
Frankenstein – 279
 Frankl Vilmos *lásd* Fraknói Vilmos
 Frankovics György – 252
 Fráter György (Martinuzzi, Georg Utiesenovič, „Barát”) – 34, 82, 182, 184, 195, 215, 219–223, 319, 333, 349
 Frigyes, III., német-római császár – 148
 Fügedi János (Figedi) – 68–70, 73, 105
 Fülöp András – 68
 Fülöp Demeter (Filöp Dömötör) – 69, 204
 Fülöp, III. (Merész) – 151

 Gaál Mózes – 353
 Gábor Csilla – 9, 13, 114, 250, 351
Gábor páp – 358
 Gábry György – 356
 Gácsi Hedvig – 157
 Gál György – 284
 Galántai Erzsébet, Sz. – 153, 154
 Galavics Géza – 51
 Gálházi Miklós – 69
 Garai Farkas – 65, 68
 Gárdonyi Géza – 43, 44, 344, 355, 357, 359
 Gasparitt Mihály – 69
 Gaudon, S. – 239
 Gazda József – 294
 Gedeon – 180, 213
 Gelicich József – 146
 Gencosman, Kemal Zeki – 232
 Gencs Oszmán – 238
 Geréb László – 326
 Gerézdi Rabán – 167, 175, 214, 285
 Gergei Albert – 81
 Gergely, (Nagy) Szent, pápa – 251
 Gergye László – 335
 Gersei Benedek – 65, 69
 Gévay Antal – 337, 338
 Giesey, Ralph E. – 149
 Gilicze Gábor – 330
Gismunda – 38, 41
 Gluski, Jerzy – 139

 Goda Imre – 274
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics – 285
 Góliát – 83, 84, 87–90, 93, 96, 97, 125, 312, 325, 329, 347
 Gorove László – 336
 Gossman, Lionel – 288
 Görcsöni Ambrus – 36, 38–41, 324
Görög Ilona lásd Helené
 Gözler, H. Fehti – 226
 Gragger Róbert – 354
 Granasztói György – 311
Grizeldis – 39
 Grynaeus Tamás – 158
 Gusztovitt György – 68
 Gvadányi József – 354

 Gyallay Domokos – 296
 Gyöngyösi István – 8, 10–12, 19–22, 24, 257, 283, 332–334, 353, 354
 György, Szent – 114, 115, 251
 Győri Klára – 293
 Gyulai György – 65, 68
 Gyulai Névtelen – 111, 113
 Gyulai Pál – 265, 269–271, 283, 285

 Hadrianus Iunius – 138
 Hadzsi Bektas Veli – 234
 Háfiz Dervis Ali – 228, 229
 Hajdaroglu Mehmed – 243
 Hajdú László – 342, 353
 Hajdú Zoltán – 349
 Halász Előd – 139
 Halmi Miklós – 69
 Hamburger Klára – 342
 Hammer-Purgstall, Joseph von – 225, 226
Hany Istók – 279
 Háportoni Forró Pál – 319
 Haraszi Emil – 227
 Hargittay Emil – 321, 328, 334
 Hasan, Hamdi – 237, 241
 Haszan Súrí – 228
 Hausner Gábor – 47, 51
 Hazai György – 231
 Héderváry család – 170
 Héderváry Lőrinc – 170
 Hegedűs István (Hegedős) – 135
 Hegedűs János (Hedegűs) – 111
 Hegyi György – 101

- Hegyi József – 320, 347, 355
 Hegyi Klára – 240
 Helené – 41
 Hellebrant Árpád – 199
 Heltai Bálint – 350
 Heltai Gáspár – 18, 32–39, 82, 99, 108, 114, 117, 119–121, 123, 124, 126–129, 131, 132, 134, 137, 139, 144, 210, 315, 327, 333, 355
 Heltai Gáspárné – 36–41, 139
 Henszlmann Imre – 150
 Heortocrates, Szent – 114, 115
 Héraklész (Hercules) – 212
 Hermann István – 271, 273
 Hermann János – 266
 Herner János – 27, 80, 284
 Hervay Ferenc – 199
 Hilárus, Szent – 328, 334
 Hildburghausen, tábornagy – 241
 Hites Sándor – 288, 295
 Hoffgreff György – 18, 28, 39, 44, 55, 59, 82, 117, 140, 169, 180, 183, 185, 191, 199, 320, 323
 Holl Béla – 199, 248, 253, 254
 Holofernes – 92, 213, 359
 Holub József – 51, 165, 326
 Homérosz – 9, 165, 166, 206, 213, 282, 326
 Homonnai Drugeth Gáspár – 324
 Homonnai János – 170
 Honterus, Johannes – 172, 175
 Horányi Elek – 334
 Horatius Flaccus, Quintus – 31, 200, 267
 Horler Miklós – 147
 Hormayr, Josef – 336
 Horn Ildikó – 170
 Horvák Marietta – 349, 356
 Horvát Gergely – 68
 Horvát György, Liskai – 65, 68
 Horvát István – 336
 Horvát Mihály – 69
 Horváth Ádám, Pálóczi – 262
 Horváth Ilona – 314
 Horváth István Károly – 156, 323, 348, 354, 357
 Horváth Iván – 17, 18, 27, 80, 229, 230, 259, 260, 284, 285, 331
 Horváth J. Gyula – 310
 Horváth János – 117, 118, 139, 144, 153, 163, 165, 174, 203, 207, 208, 355
 Horváth Viktor – 285
 Hóvári János – 43, 44, 47, 50, 208, 210
 Hőgyész Máté – 335
 Hős Péter – 69
 Hubert Gabriella, H. – 27, 80, 284, 330
 Hudi József – 289
 Hunyadi János – 33, 36, 39, 40
 Hunyadi László – 36
 Hunyadi Mátyás, magyar király – 33, 36, 38–41, 154
 Huszár Gál – 178, 309, 310, 318, 320, 325
 Huszti Péter – 95
 Hüszejn – 232
 Iaszón (Iason, Jason) – 38, 87, 309, 310, 325, 330
 Ibrahim Pecsevi – 225
 Ibrahim, I., török szultán – 243
 Iljász, pasa – 243
 Illés – 91
 Illésy János – 322, 324
 Ilosvai (Selymes) Péter – 9, 37, 39, 257, 258, 260–265, 267, 270, 282–285, 335
 Iluska – 281
 Illyefalvi István – 104, 107–109
 Imre László – 212
 Imre Mihály – 20
 Imre Samu – 139
 Imre, Szent – 251
 Ioannes Alexandrus – 138
 Iphigénia – 104
 Iphis – 108
 Isai – 89
 Istenmezei Sándor – 69
 István, I., Szent – 211, 251, 255
 Istvánffy Imre – 163
 Istvánffy Miklós – 44, 45, 51, 52, 164–167, 326
 Istvánfi Pál – 39
 Iszmigán Szultán – 234
 Iváni György – 68, 74
 Iványi Béla – 155, 331, 354
 Izabella, magyar királyné – 114, 136, 159, 171, 314, 349
 Izsák – 112
 Jaharé Oregim – 90
 Jakab, Szent – 251
 Jámbor Lajos – 345

- Jancsó család – 338
 Jancsó Imre, Nagynyújtódi – 337, 338
 Jancsó István – 338
 Jankovics József – 12, 19, 28, 333, 350, 357
 Jankovits László – 81, 230
 János vitéz – 258, 280, 281
 János Zsigmond, erdélyi fejedelem – 37, 44, 82, 100, 215, 314, 319, 326
 János, I. Szapolyai (Zápolya), magyar király – 39, 44, 57, 82, 98, 107, 171, 173, 215, 314, 333, 349
 János, ispán – 68
 János, Keresztelő Szent – 251
 Janus Pannonius – 208, 214
 Jászai – 65
 Jázon *lásd* Iaszón
 Jean, I. de Brienne, Eu grófja – 113
 Jeney Zoltán – 350
 Jephthe (Jephta, Jephthes) – 104, 107, 109
 Jeremiás – 109
 Jézus (Krisztus) – 111, 112, 118, 156, 176, 183, 249, 253, 299
 Jézus Sirach – 122
 Joachim, Brandenburg hercege – 101
 Jókai Mór – 268, 279, 295
 Jónás – 318
 Jósika Miklós – 268, 284, 295
 Josquin des Prés – 176
 Józsa János – 68
 József (Juszuf) – 39, 231, 233
 József Attila – 259
 Júdás Bertalan, Szent, apostol – 251, 255
 Judenkünig, Hans – 193–195
 Judit – 83, 87, 92, 97, 134, 135, 156, 167, 176, 309, 359
 Juhász László – 51, 155, 165, 326
 Julius Caesar – 204
 Jung Károly – 240
 Juszuf *lásd* József

 Käfer István – 199
 Kájoni János – 250, 252, 253
 Kákonyi Péter – 39
 Káldi György – 113, 114
 Káldy Márton – 50
 Kállay Gézané – 258, 259
 Kalmár Lajos – 216
 Kamonyai Imre – 68
 Kamorai Gábel – 69
 Kamoti Balázs – 68
 Kanizsay Orsolya – 321, 325
 Kapitány György – 27
 Kapitány György – 313
 Kappert, Petra – 228
 Kapy György – 335
 Kara Ahmed – 206
 Kara Ali – 243
 Karacaoglan (Karadzsolán) – 234, 238
 Karácson Imre – 241, 242
 Kardos Tibor – 140
 Kárrfy Ödön – 158, 167, 323
 Károly, I. (Nagy), frank császár – 148, 149
 Károly, V., német-római császár – 57, 82, 85, 100, 118, 133, 173, 174, 313
 Károly, VI. (III.), német-római császár, magyar király – 241
 Károlyi Árpád – 313
 Károlyi Gáspár (Károli) – 93
 Karsai Róbert – 284
 Kartal Zsuzsa – 45
 Kašétiené, Rasa – 140
Kászim – 233
 Kászim pasa (Káson) – 57, 310
 Kasztamonulu Százi – 232
 Kátai Zoltán – 14
 Katalin, Alexandriai Szent – 251–254
 Kátip Ali – 244
 Kazinczy Ferenc – 266, 335
 Kazul basa *lásd* Kızılbaz
 Kecskés András, L. – 14
 Kelecsényi Ákos – 199
 Kelecsényi László Zoltán – 258
 Kelenik József – 47
 Kelevéz Ágnes – 267
 Kemény János, erdélyi fejedelem – 10, 19, 332, 333
 Kemény Lajos – 163, 165, 214, 311, 325, 328
 Kemény Zsigmond – 265, 277, 282, 283
 Kendi Bálint – 67
 Kendi Ferenc – 102, 210
 Kenyeres István – 51
 Kereki János – 11
 Kerényi Grácia – 210
 Keresztúrszki Ida – 281
 Keresztury Dezső – 260, 266, 267, 274, 285, 332, 339

- Keresztury Mária – 260
 Kerny Terézia – 7, 143, 144, 151, 156, 350
 Kertész Manó – 139
 Kéry Bertalan – 147
 Keszérű Bálint – 23, 24, 48, 55, 81, 95, 356
 Keszérű Gizella – 23, 24, 55, 81, 95, 356
 Keszérű Katalin – 339
 Keszeg Vilmos – 287, 289, 293, 294, 297, 298, 351
 Keveházi Katalin – 157
 Kier, Herfried – 338
 Kiesewetter, Georg Raphael – 337, 338
 Kinálioglu – 243
 Király György – 324
 Király Péter – 7, 163, 165, 169–172, 177, 179, 195, 324, 332, 356
 Király Szabolcs – 281
 Kís – 88
 Kis Dénes (Diénös) – 65, 69
 Kisfaludy Sándor – 344
 Kiss István (Szépkényerúsztmárton) – 294
 Kiss István, szobrászművész – 348, 351, 352
 Kiss Jenő – 56
 Kiss Noémi – 342
 Kis-Viczay Péter – 125, 139
 Kızılbaş, a perzsa sah (Kazul basa) – 25, 84, 135, 311, 332, 347
 Klaniczay Tibor – 20, 200, 205, 284, 285, 348, 354, 355
 Klauber, Thomas – 148
 Klimó György – 335
 Knauz Nándor – 144, 316, 329, 353
 Kobzos Kiss Tamás – 8, 14, 195, 215, 350, 357
 Koca Nişancı – 228
 Koháry István – 100, 334
 Kolivošková, Elena – 344
 Koltai András – 332
 Komáromy András – 163, 322
 Komlós András – 33, 36, 38–40, 140
 Konth István – 315
 Korompay Bertalan – 262, 263
 Kós Károly – 356
 Kosztolányi Dezső – 271, 281
 Kovács Benedek *lásd* Benedek, kovács
 Kovács Mihály – 104
 Kovács Sándor Iván – 19, 26
 Kovács Sándor, V. – 144, 152, 208, 285
 Kovacsóczy Farkas – 38
 Kovalovszky Miklós – 139
 Köhbach, Markus – 225
 Kölcsey Ferenc – 336
 Könczöl Csaba – 285
 Köprülü, Fuad – 226, 228, 229, 232, 234
 Körmendi Máté – 65, 69
 Köroglu – 234
 Kőszeghy Péter – 20, 351
 Kőszegi Albert – 74
 Kővári Krisztina – 252
 Kreutz Rajmundné – 258
 Krikmann, Arvo – 139
 Kristó Gyula – 153
 Kristóf György – 296
 Kristóf Ildikó, Sz. – 289
 Krisztus *lásd* Jézus
 Krzyżanowski, Julian – 138
 Kukorica Jancsi *lásd* János vitéz
 Kukul, M. Halistin – 232
 Kul Himmet Üsztadim – 232
 Kul Piri – 238
 Kulcsár Imre – 69
 Kulcsár Péter – 33–35, 44, 45, 154, 155, 210
 Kuncz László – 14
 Kúnos Ignác – 230, 234
 Kusztos Balázs – 68
 Kutsi, Tahir – 232
 Küküllei János – 102
 Küküllei Névtelen – 99
 Lackner Kristóf – 349
 Laczfi Endre – 280
 Lajos, I. (Nagy), magyar király – 102, 272, 273, 278
 Lajos, II., magyar király – 143
 Lakatos István – 207
 Lancelot – 278
 László, I., Szent – 146, 150, 154, 155, 158, 159, 251
 Laurence, Elena – 288, 289
 Lawenclaw, Hans – 227
 Lázár István Dávid – 157
 Le Roy, Adrien – 193
 Legány Dezső – 348, 354
 Lepenies, Wolf – 287–289
 Lévai „Cseh” Péter – 146

- Lévai Névtelen – 41
 Lévy Edit – 263
 Levy d’Ancona, Misella – 152
 Liber Endre – 345
 Lipsius, Justus – 175
 Liszt Ferenc – 341, 342
 Liszti László (Listius) – 99, 100, 261
 Lobbedey, Uwe – 148
 Lord, Albert – 240
 Losonczi István – 33, 57, 102, 110, 315
 Lothar, Kolmar – 148
 Lőkös Péter – 51, 199, 350
Lucretia – 84
 Lugossy József – 319
 Luka Józsa – 313
 Lukács György – 272, 273
 Lukács, apostol – 251
 Lukianosz – 123
 Lupu, Vasile (Lupuj vajda) – 253
 Luther, Martin – 90
 Lyka Károly – 345, 347
 Lyons, Martin – 289
- Macek, Josef – 148
 Magyar László András – 200
 Mahmúd Kasgári – 231
 Majláth István – 28, 57, 103, 106, 114, 344, 360
 Major Miklós – 294
 Maksay Ferenc – 333
 Málly Ferenc – 213
 Mammon – 276
 Man, Paul de – 28
Manasx – 230
 Manjius, Johannes – 330
 Margalits Ede – 118, 139
 Margit, Antiochiai Szent – 251
 Mária Magdolna – 251
 Mária, Szűz (Boldogasszony, Boldogságos Szűz) – 145–147, 152, 153, 158, 251
 Mark, Vera – 290
 Markó László – 342
 Marosi Ernő – 144, 147–149, 157
 Mars – 99, 114, 326
 Martialis – 172
 Martinuzzi György *lásd* Fráter György
 Márton, Tours-i Szent – 251
 Masures, Louis des – 111
 Máté József – 258
- Máté Kálmán – 152
 Máté, apostol – 118, 251
 Mátray Gábor (Rothkrepf) – 320, 339, 341, 342, 353, 356
 Mátyás, Szent, apostol – 251
 Maximilián, Szent – 61, 74
 Mayr-Harting, Henry – 148
Mažsola – 18
 Médea (Media) – 87, 309, 330
 Mededović, Avto – 240
 Mednyánszky Alajos – 336
 Mehdi *lásd* Sejh Ahmed
 Mehmed pasa – 328
 Mekcsey István (Mecskei) – 46–49, 56, 62, 65, 68, 69, 73, 75, 76, 105, 202, 336
 Melanchthon, Philipp – 112
 Melik Dánismend – 234
 Melius Juhász Péter – 128, 164
 Memhet hán – 135
 Mészáros István – 168, 169
 Mészöly család – 354
 Mészöly Gedeon – 313, 314, 354
 Meung, Jean de – 113
 Meyer, Rudolf J. – 148
 Mihalik József – 165
 Miklós, Szent – 251, 253, 254, 346
 Mikó Árpád – 50, 147, 159
 Miksa, I., német-római császár – 148
 Miksa, II., német-római császár, magyar király – 43, 44, 333
 Milbacher Róbert – 269, 270
 Minerva *lásd* Pallasz Athéné
 Minótauros – 110
 Mohácsy Károly – 258
 Mohamed, próféta – 233, 238
 Molnár Ambrus – 319
 Molnár Antal – 159
 Molnár József – 57, 59
 Molnár Pál – 14
 Monok István – 157
 Móric, szász választófejedelem – 74, 75
 Móricz Zsigmond – 271
 Mózes – 99, 109, 130, 268
 Mózes András – 295, 296
 Murád, IV., török szultán – 227, 243
 Muraközi Gyula – 101
 Musztafa Dzselaálzáde – 49, 228
 Múzsák – 204, 205, 208–210

- Müteszelli Haszan, aga – 243
 Myskovszky Viktor – 166, 331, 332, 344
- Nabukodonozor – 93
 Nádasdy Tamás – 28, 50, 80, 156, 158, 163, 164, 166, 167, 321–325, 337, 339, 340, 347, 349, 357
 Nádasdy Tamás (II.) – 331
 Nágoli Urbán – 68
 Nagy Antal – 69
 Nagy Balázs – 149
 Nagy Balázs, egri vitéz – 68
 Nagy Bálint – 69
 Nagy Bálint (II) – 69
 Nagy Bertalan – 68
 Nagy Gábor, egri vitéz – 68
 Nagy Gábor, O[trókócsi]. – 120, 139
 Nagy Géza – 296
 Nagy Ignác – 268
 Nagy István – 68
 Nagy Iván – 343
 Nagy János, egri vitéz – 68
 Nagy Lajos – 330
 Nagy Lukács – 72
 Nagy Méda – 354
 Nagy Mihály – 69
 Nagy Sándor (XIX. század) – 338
 Nagy Sándor (XX. század) – 262
 Nagy Sándor *lásd* Alexandrosz
 Nagy Tamás – 68
 Nagy Tamás (II) – 68
 Nagy Zoltán, vitéz – 354
 Nagybáncsai Mátyás – 36, 39, 40, 41
 Napóleon Bonaparte, francia császár – 231
 Nápolyi László, nápolyi király – 151
 Narvaez, Luís de – 193
 Naszádos István – 156, 323, 348, 354, 357
 Neff – 243
 Nehring, Karl – 227
 Nemeček Ernő – 257
 Nemere István – 295
 Nemeskürty István – 164, 210, 355
 Németh Béla – 156, 353
 Németh G. Béla – 267, 273–275
 Németh Mihály – 351
 Németh Noémi – 157
 Newsiedler, Hans – 171
 Nibelungok – 261
- Nyerges Judit – 19, 333
 Nyilas Misi – 257
 Nyilasy Balázs – 274, 275
 Nyulásziné Straub Éva – 317, 318, 356
- Oborni Teréz – 60
 Ocak, Ahmed Yaşar – 234
 Ochsenkuhn, Sebastian – 194
 Ockeghem, Johannes – 180
 Odüsszeusz (Ulysses) – 208, 212
 Oguz kán – 225
 Oláh Miklós – 34, 50, 51, 53, 62, 74, 76, 80, 127, 155, 156, 203, 324
 Oláh Szabolcs – 138
 Olasz Sándor – 355
 Olybrius – 210
 Ónody Magdolna – 319
 Onori Gábor – 69
 Orbán, VIII. – 251
 Orbonáz György – 68
 Orlai Petrics Soma – 339, 340
 Orlovsky Géza – 26, 81, 104, 230
 Orosz Ferenc – 99
 Orpheusz – 208
 Ortutay Gyula – 287
 Oszmán – 233
 Osztovis Szabolcs – 258, 259, 277
 Otmán baba – 234
 Ovidius Naso, Publius – 262
- Ördög Mátyás *lásd* Teuffel, Erasmus
 Ötvös Lőrinc – 328
 Ötvös Péter – 23, 24, 55, 87, 95, 101, 250, 356, 357
 Özbek, Mehmet – 236
 Öztelli, Cahit – 243
- Pacher Béla – 345
 Paczoly Gyula – 117, 139, 140, 350
 Paksi Borbás – 68
 Pál érsek *lásd* Várdai Pál
 Pál, Szent, apostol (Saulus) – 37, 39, 93, 249, 251, 263
 Pála Károly – 259
 Pálffy Géza – 49, 51, 113
 Palkó Attila – 141
 Pallasz Athéné (Pallas, Minerva) – 200, 204, 205

- Pallavicini Sforza Mátyás – 49, 66, 222
 Pálóczi György – 146
 Panofsky, Erwin – 151
 Pap Balázs – 87, 101, 250, 350, 351, 357
 Pap Károly – 336
 Pápai Páriz Ferenc – 120, 121, 124
 Pápay Sámuel – 334, 335
 Papp Géza – 175
 Parádi Andrea – 350
Párisz – 41
 Parry, Milman – 240
 Patikárius János – 281
 Patikárius Pál – 328
 Patikárius Zsófia – 328
 Pauler Tódor – 336
 Pelides *lásd* Akhilleusz
 Péntek Imre – 357
 Perényi Adolf – 353
 Perényi Péter *lásd* Príni Péter
 Perneszi György – 158, 167, 322–325
 Pesti Balázs – 354
 Pesti Gábor – 122, 139, 335
 Pestyén János – 68
 Péter Katalin – 39
 Pethő Gáspár (Pető) – 50, 68–70, 73, 105, 202
 Petőfi Sándor – 259, 266, 267, 270, 273, 296
 Petrik Géza – 342
 Petrovay Miklós – 316
 Petrucci, Ottaviano dei, da Fossombrone – 338
 Pintér Jenő – 202
 Pirnát Antal – 22, 46, 81, 269, 285
 Pitroff Pál – 354
 Platón – 279
 Plautus, Titus Maccius – 121, 137
 Pléh Csaba – 255
 Podhradczky József – 321
 Podoski Istvánné – 258
 Póli István – 104
 Ponciánus – 35
 Ponori Thewrewk József – 343
 Porfirius – 253
 Pozsgai János – 66, 68
 Pozsgai Miklós – 69
 Pozsgay György (Posghay) – 337
 Pozsgay Györgyné (Tinódi özvegye) – 325
 Prágai András – 331
 Pribék János – 66, 68, 204
 Pribék Józsa – 68
 Príni Ferenc (Perényi) – 106, 333
 Príni Péter (Perényi, Periny) – 57, 66, 101–103, 105–107, 114, 171–173, 310, 344, 360
 Príni Péterné (Perényi) – 105
 Probinus – 210
 Publilius Syrus – 119
 Puci Mihály – 296
 Puczi Ilona – 296
 Puhle, Matthias – 148
 Pukánszky Béla – 354
 Puskás László – 234
 Pusztai Ágoston – 350, 352
 Pusztai Ferenc – 56, 139
 Putifárné (Zülejha, Zelíha) – 231, 233
 Rabelais, François – 285
 Rácz Farkas – 68
 Raffay Dávid – 349, 352
 Raincsák Réka – 285
 Rajeczky Benjamin – 169
 Rajhona Flóra – 251
 Rajna György – 345
 Ransano, Pietro (Petrus Ransanus) – 154, 324
 Ráskai Gáspár – 39
 Ráskai Péter – 66, 69
 Rédei Ferenc – 66, 68
 Rédvay István – 241
 Reimann, Hugo – 180
 Reinsberg-Düringsfeld, Otto von – 140
 Réthelyi Prikkeli Marián – 101, 170, 175
 Reuter, Thimoty – 148
 Révai Miklós – 99, 104
 Révai Sándor – 313, 335
 Rexa Dezső – 318, 338
 Rhaw, Georg – 199
 Riedl Frigyes – 266, 273
 Rimay János – 11, 25, 152, 167, 172, 260
 Ritoók Zsigmondné – 144, 324, 329, 355
 Róbert, I. (Bölcs), nápolyi király – 151, 152
 Roland – 285
 Rolevinck, Werner – 83
 Rotterdami Erasmus *lásd* Erasmus
 Roterodamus, Desiderius
 Röhrich, Lutz – 140

- Rudolf, I., német-római császár – 148
 Rudolf, II., német-római császár, magyar király – 333
 Rumi Rajkai István – 346
- Saagpakk, Paul F. – 140
 Sabbatai Cvi – 227
 Sáfár István – 69
 Sakaoğlu, Saim – 238
 Sakir bej – 241
 Sambucus, Johannes *lásd* Zsámboky János
 Sámson – 39
 Sámuel – 84, 87, 88, 90, 94
 Sándor István – 99
 Sándor Mihályné Nagy Gabriella – 140
 Saral, Emre – 244
 Saral, İsmail Tosun – 244
 Sartori József – 316, 329
 Sarv, Ingrid – 139
 Sashegyi Gábor – 278
 Saul, zsidó király – 84, 87, 90, 93–97
 Saulus *lásd* Pál, Szent, apostol
 Schaeseus, Christianus (Keresztély) – 45, 326, 327
 Schedel, Hartmann – 83, 84
 Schefer, Charles – 227
 Scheindmüller, Bernd – 148
 Schlick, Gaspar – 146
 Schmidt, Leopold – 215
 Schmied, Anton (Schmid) – 337, 338
 Schneider, Joachim – 147
 Schönherr Gyula – 165, 168, 318
 Schubert, Ernst – 148
 Schwandtner Márton – 99
 Schweigger, Solomon – 227
 Sebő Ferenc – 8, 356
 Seibst, Ferdinand – 148
 Seipel, Wilfried – 143
 Sejh Ahmed (Mehdí) – 243
 Sejjad Hamza – 233
 Seláf Levente – 285
 Seneca, Lucius Annaeus – 129, 137
 Sennyei István – 335
 Serédy György (Serédi) – 60, 61, 64
 Seres István – 230
 Seyfettin, Ömer – 226
 Simon Éva – 350
 Simon, Szent, apostol – 251
 Simonyi Zsigmond – 139
 Sinkó Katalin – 147
 Sixtus, IV., pápa – 152
 Smailagić Meho – 240
 Somogyi András – 66, 68, 74
 Somogyi Péter – 323, 324
 Sorger, Michael – 331
 Söptei István – 156, 323, 346, 357
 Sőtér István – 272, 273, 275–278, 285, 334
 Speira, Francesco (Spira Ferenc) – 80
 Speltacher, Paul – 215, 224
 Spira Ferenc *lásd* Speira, Francesco
 Steigmann, Christoph – 148
 Stoll Béla – 17, 144, 248, 285
 Stöckel, Leonard – 112, 214
 Stromp László – 324
 Strykowski, Maciej – 227
 Sudár Balázs – 225, 226, 230, 234, 235, 238, 240, 350
 Sugár István – 7, 9, 20, 24, 25, 43, 44, 46–47, 49–53, 79, 87, 92, 101, 156, 163, 203, 316, 317, 320, 348, 349, 355, 356
 Sukán János *lásd* Zsukán János
 Sümeginé Tóth Piroska – 258
 Świerczyńska, Dobrosława – 140
 Świerczyński, Andrzej – 140
 Sylvester János – 33, 157, 334, 335
 Symacus – 107
- Szabó Ambrus – 328
 Szabó György – 140
 Szabó Imre – 72
 Szabó István, Lantos – 14, 168, 172, 177, 179, 195, 350
 Szabó Iván – 348, 351
 Szabó János Győző – 214
 Szabó János, B. – 238
 Szabó Károly – 41, 199, 314
 Szabó László – 287
 Szabó Levente – 342
 Szabó Márton – 68
 Szabó Miklós – 293, 294, 306
 Szabó T. Attila – 117, 118, 127, 128, 131, 140, 253
 Szabolcsi Bence – 8, 166, 168, 172, 173, 177, 179–195, 320, 332, 346, 348, 354, 355
 Szabolcska(í) Mihály – 67, 69
 Szádeczky Lajos – 317, 318, 345, 353

- Szakács Balázs – 69, 126
 Szakály Ferenc – 7, 9, 20, 29, 44–46, 50, 62,
 79, 87, 101, 107, 117, 140, 156, 163, 164,
 166–168, 320, 322, 323, 325, 349, 355, 356
 Szakmári Fabricius István – 41
 Szalay József – 332
 Szalay Lajos – 327
 Szalay László – 100, 143
 Szalkai Balázs – 67, 71, 72
 Szalkai László – 168, 169
 Szamosközi István – 313
 Szamota István – 228
 Szapphó – 334
 Szari Szaltuk – 234
 Szarvas Gábor – 139
 Szatai Imre – 69
 Szathmári Pap Mihály – 330
 Szefil Ali – 232
 Szegedi András – 39
 Szegedi János – 333
 Szegedi Kőrös Gáspár – 158
 Szegedi Lőrinc – 117, 140
 Szegedy-Maszák Mihály – 81, 230, 259
 Székely Aladár – 262, 266, 276, 277
 Székely András – 348, 355
 Székely György – 149
 Székely István, Bencédi – 83, 315
 Székely József – 341, 342
 Székely Júlia – 26
 Széköl György – 68
 Széköl Kálmán – 68
 Szelestei Nagy László – 250
 Szelim, Bajezid török szultán fia – 238
 Szelim, török szultán (téves attr.) – 244
 Szemerkényi Ágnes – 235, 289
 Szenci Molnár Albert – 8, 17, 18, 20, 21, 24,
 25, 120–122, 124, 129, 331
 Szendrei Janka – 169
 Szénfy Gusztáv (Kohlmann) – 340, 353
 Szentimrei Jenő – 356
 Szentmártoni Szabó Géza – 9, 144, 226,
 260, 309, 330, 350, 351
 Szerb Antal – 271, 272
 Szerecsén János (Szerecsény) – 106, 107
 Szigethy Gábor – 155
 Szigeti Csaba – 260
 Szigeti József – 355
 Szigligeti Ede – 342
 Szilády Áron – 24, 25, 79, 87, 144, 145, 154,
 157, 158, 164, 202, 263, 282, 312, 321,
 324, 325, 327, 344, 353
 Szilágyi Márton – 274, 276–279
 Szilágyi Sándor – 267
 Szilasi László – 22, 23, 87, 101, 250, 260, 357
 Szinnyi József – 342
 Szirmai Pál – 66, 69
 Szkhárosi Horvát András – 80, 156
 Szölláti György – 66, 68
 Szophoklész – 119
 Szőke András, egri vitéz – 68
 Szőke Katalin – 285
 Szőnyi Etelka – 27, 80, 284
 Szörényi László – 259, 267, 270, 281, 282,
 284, 285
 Sztárai Mihály – 80, 88, 92, 93
 Szubhi – 241
 Szulimán *lásd* Szülejmán, I.
 Szűcs G. Ágoston – 347
 Szülejmán, I. (Nagy), török szultán
 (Szulimán, Szolimán) – 20, 25, 84, 107,
 135, 136, 167, 228, 233, 311, 332, 347
 Szülejmán, pasa, nagyvezír – 244
 Taegert, Werner – 210, 213
 Takács Imre – 144
 Takács Zoltán – 230
 Takács Zoltán Tamás – 350
 Takáts Sándor – 50, 225, 226
 Tallóci Matkó – 146
 Tállyai Pál – 44
 Tamás Attila – 250
 Tamás Zsuzsanna – 284
 Tamás, Szent, apostol – 251
 Tar Lőrinc – 144, 152, 157, 158, 315, 316
 Tardi Péter – 69
 Tarnai Andor – 334
 Tarnóc Márton – 323
 Tátrai Vilmos – 147
 Tegnyei (?) – 66
 Tekin, Talát – 231
 Telegdi Gáspárné – 12
 Telegdi Miklós – 252
 Teleki Ferenc – 336
 Teleki József – 338
 Teleki Samu (1845–1916) – 290, 291, 293,
 297, 298, 306

- Teleki Sámuel (1739–1822) – 290, 291, 293, 297, 305
 Temesvári Pelbárt – 251
 Terbócs Attila – 289, 290
 Terek Dömötör – 69
 Terek János, Bácsmegyei – 68
 Tetétleni Pál – 69
 Teuffel, Erasmus (Ördög Mátyás) – 26, 33, 82, 83, 320
 Thallóczy Lajos – 47, 146
 Thaly Kálmán – 314
 Theokritosz – 210
 Thuróczy János – 18, 144, 150, 152–154, 158, 167
 Thúry József – 225
 Thurzó György – 322
 Timár György – 310
 Timár Mihály – 269
 Timur Lenk – 238
 Tinódi Farkas – 318
 Tinódi János – 310
 Tinódi Judit – 309, 318
 Tinódi Károly – 318
 Tinódi Margit – 318
 Tinódi Péter – 310
 Tinódi Sándor – 318, 327, 328
 Tinódi Sebestyén (Tinódi Lantos Sebestyén, Sebők deák stb.) – 7–15, 17–24, 26–29, 32–37, 39, 43–49, 51–54, 55–64, 70, 76, 79–85, 87–93, 95–102, 104–110, 113–115, 117, 118, 122–125, 128–132, 135, 137, 138, 140, 143–145, 150, 151, 154, 156–159, 161, 163–179, 183, 184, 192, 195, 196, 199, 201–207, 212, 214, 215, 225, 226, 257, 261, 262, 266, 283, 309–337, 339–360
 Tirjáki Haszan, kanizsai pasa – 240
 Toldi György – 264, 269, 271, 272, 275, 276, 279, 280, 282
 Toldi Lőrincné – 264, 269, 281
 Toldi Miklós – 9, 257–259, 262–285, 335
 Toldy Ferenc – 21, 23, 269, 336, 339, 340, 343, 344, 353
 Tomory – 110
 Tonk Sándor – 306
 Tordai Ányos – 346, 354
 Tót Mihály – 315, 356
 Tóth Bertalanné – 258
 Tóth Csilla – 285
 Tóth István György – 143, 287
 Tóth János – 346
 Tóth Tünde – 17, 144, 257, 259, 260, 350
 Tőke Ferenc – 80
 Török Bálint, Enyingi (Terek) – 26, 28, 57, 79, 97, 103, 105, 106, 110, 114, 156, 163, 167, 170, 173, 309, 310, 312, 334, 344, 349, 357, 358, 360
 Török Bálintné – 344, 359
 Török Ferenc, Enyingi – 357
 Török János, Enyingi (Terek) – 26, 83, 85, 127, 135, 318, 319
 Trincsoni Péter – 66, 69
 Tubál – 168
 Turcsányi Mária – 258
 Tünde – 285
 Türkmen, Fikret – 235
 Tüskés Gábor – 205
 Újfalvi Imre – 330
 Ulászló, II., magyar király – 143
 Ulumán bég (Uluma) – 118, 131, 319
 Ulysses *lásd* Odüsszeusz
 Urayné Kőhalmi Katalin – 230
 Utiesenović, Georg *lásd* Fráter György
 Uzonyi Pál – 139
 Ürögdi György – 101
 Üszküdarí – 238
 Vadai István – 17, 23, 24, 27, 48, 49, 55–57, 59, 62–64, 79, 80–82, 85, 87, 95, 96, 101, 165, 230, 250, 284, 350, 351, 356, 357
 Vajda András – 287, 351
 Vajda János, egri vitéz – 68, 74
 Vajdakamarási Lőrinc – 38
 Valkai András – 18, 36, 37, 39–41
 Vanyó László – 248
 Várdai Pál, esztergomi érsek (Pál érsek) – 80
 Varga Imre – 112, 140, 144
 Varga Szabolcs – 225
 Varga Valéria – 258
 Vargyas Lajos – 230
 Varjas Béla – 21, 23, 33–36, 39, 41, 44, 79, 80, 85, 108, 139, 144, 164, 214, 285, 323, 327, 348, 355, 356
 Varkoch (Varkucs) Tamás – 25, 27, 57, 58, 106, 136, 159, 163, 312

- Várkonyi Nándor – 354
 Várnai Ferenc – 357
 Varsáni Imre – 71, 72
 Varsáni János – 66, 68
 Vas Miklós – 61, 63, 69, 71, 72
 Vaskó Péter – 234, 278, 285
 Vass József – 340
 Vécsey Jenő – 332
 Vegetius, Flavius Renatus – 113
 Végh János – 147
 Venus – 11, 257, 283
 Verancsics Antal – 100, 106, 107, 143, 168, 314
 Verdelot, Philippe – 176, 194
 Veres András – 259, 265, 271, 272, 281
 Veres Samu – 353
 Vergilius Maro, Publius – 45, 110, 206, 207, 259, 282
 Vermess Imre – 353
 Victor János – 347
 Vida Tivadar – 325
 Vince, ispán – 68
 Virág Benedek – 354
 Virágh László – 14, 350, 355
 Vitéz Ferenc – 68
Vitéz Franciskó – 39
 Vitéz István – 68
 Vitéz János, egri vitéz – 68
 Vitézi György – 74
 Vitkovics Mihály – 335
 Voit Pál – 43, 47, 49, 51
Vojtina – 17, 339
Volter – 39
 Vöő Gabriella – 122, 130, 131, 140, 141
 Vörösmarty Mihály – 285
- Wurzbach, Christian von – 338
 Wagner, Karl Friedrich Wilhelm – 141
 Waissel, Matthias (Waisselius, Matthäus) – 183, 191
 Wathay Ferenc – 330
 Waxmann, Martin *lásd* Axmann, Martin
 Weber Ferenc – 347
 Wehli Tünde – 147
 Weinfurter, Stefan – 148
- Wemhoff, Matthias – 148
 Wennerich von Crailsheim, Adam – 227
 Wenzel Gusztáv – 100, 143
 Werbőczy Imre (Verbőczy) – 57, 163, 310, 311
 Werbőczy István – 311, 349, 353
 Wesselényi Ferenc – 283
 West, Steven L. – 231
 Willaert, Adrian – 194
 Wilson, F. P. – 139
 Windecke, Eberhardt von – 147, 150, 157
 Wittgenstein, Carolyne – 342
- Yetim Ahmet – 232
 Yetiş, Kazim – 231, 236
- Zabardy Mátyás – 159
 Zádori Mária – 14
 Zaffó *lásd* Szapphó
 Závodszy Levente – 170
 Zay Ferenc – 51, 313
 Zeliha *lásd* Putifárné
 Zemplényi Ferenc – 144, 259, 260, 284, 285
 Zoltai István (Zolthay) – 50, 66–70, 73, 105, 205
 Zoltán Imre – 164, 166, 322
 Zólyomi Miklós – 11
 Zrínyi Miklós, (szigetvári) – 353, 358
 Zrínyi Miklós, költő – 10, 11, 19, 20, 22, 261, 266, 334, 339
 Zumthor, Paul – 247
 Zülejha *lásd* Putifárné
- Zsámboky János (Johannes Sambucus) – 45, 51, 55, 56, 59–64, 70, 203, 324, 326, 328
 Zseni József – 345
 Zsigmond Ferenc – 258
 Zsigmond József – 141
 Zsigmond, I. (Luxemburgi), német-római császár, magyar király – 8, 18, 33, 57, 83, 108, 117, 143–152, 154–157, 159, 166, 174, 312, 315, 316, 327, 329, 332, 353
 Zsolt Angéla – 101
 Zsukán János (Sukán) – 68, 204, 205
 Zsuzsanna – 112